

**T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DA MODERN EĞİTİM (1839-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yurdal DEMİREL

KİLİS
HAZİRAN-2012

**T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DA MODERN EĞİTİM (1839-1923)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yurdal DEMİREL

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

KİLİS
HAZİRAN-2012

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DA MODERN EĞİTİM (1839-1923)

Yurdal DEMİREL

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

(Unvanı, Adı ve SOYADI)

İmzası

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Danışman)

Doç. Dr. Metin AKİS (Jüri Başkanı)

Yrd. Doç. Dr. Erdinç GÜLCÜ (Üye)

..... (Üye)

..... (Üye)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı
SBE Müdürü
(Unvanı, Adı ve SOYADI)

T. C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu ve bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim. (11/06/2012)

Tezi Hazırlayan Talebinin

Adı ve Soyadı

Yurdal DEMİREL

İmzası

.....

ÖZET
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA MODERN EĞİTİM
(1839-1923)

DEMİREL, Yurdal
Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Haziran 2012, 437 sayfa

Tanzimat ile başlayan yenileşme hareketleri çok geçmeden eğitim alanında da kendini göstermiş, başta rüşdiyeler ve kurs niteliğindeki meslek mektepleri olmak üzere idadiler, sultaniler, darülfünun ve daha birçok eğitim kurumu bu dönemde açılmıştır. Öte yandan 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nden sonra taşrada da yeni eğitim kurumları yaygınlaşmaya başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde ise ülke genelindeki mekteplerin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu bağlamda “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Elazığ'da Modern Eğitim” konulu çalışmamızda genel olarak Osmanlı döneminde Tanzimat öncesi eğitimin yapısı, Tanzimat'ın eğitime getirdiği yeniliklerin uygulamadaki durumu, Cumhuriyet'e kadar uğradığı değişimlerden bahsedilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin idarî yapısındaki vilâyetlerden biri olan Mamuretülaziz Vilâyeti'nin (Elazığ) eğitim durumu incelenmiştir. Mamuretülaziz Vilâyeti ve kazalarındaki temel eğitimin yanı sıra, ortaöğretim, meslek mektepleri, özel mektepler, azınlık mektepleri ve yabancı mektepler ele alınmıştır. Mekteplerdeki talebe sayıları, muallimler ve okutulan dersler incelenmiştir. Ayrıca eğitimle yakından ilgili olan gazete, kütüphane ve matbaalar da çalışmamızın kapsamına alınmıştır. Temel kaynaklarımızı ise arşiv belgeleri, Maârif Salnâmeleri ve Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmeleri oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Maârif, Mamuretülaziz, Harput, İbtidâî, İdâdî, Rüşdiye, Misyoner

ABSTRACT

MODERN EDUCATION IN ELAZIĞ FROM TANZİMAT UNTIL TO THE REPUBLIC (1839-1923)

DEMİREL, Yurdal

Master's Thesis: Department of History

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

June 2012, 437 Pages

The leaps of modernization showing up with Tanzimat, influenced education system, as a result of this mainly “rüşdiye”s and school of professions as a course, “idâdî”s, “sultanî”s, “darülfünun” and more were founded in this period. Furthermore after Maârif-i Umumiyye Nizamnâme that published in 1869, new education institutions began to grow up in the country. The number of schools in all country rised much more in the period of Abdülhamid II. This thesis tries to examine education pattern at pre-Tanzimat in Ottoman, the situations during practice of modernizations that Tanzimat had and changing in education until republic. In this process, the circumstances of education in Mamuretülaziz (Elazığ). One of Ottoman's administrative live cities is focused on. In addition to this, high school, teacnic profession schools, private schools, minority schools and foreign schools are examined. Classes and the number of students and teachers are analyzed in that thesis. Moreover newspapers, library and printing houses that related to education closely, are added in to content. Main sources of this thesis are archive documents, “Maârif (Education) Salnâme”s and “Mamuretülaziz Vilâyet (city) Salnâme”s.

Key Words: Education, Mamuretülaziz, Harput, İbtidâî, İdâdî, Rüşdiye, Missionary

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	X
TABLOLAR VE ŞEKİLLER	XIII
ÖNSÖZ.....	XVII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MODERN EĞİTİMİ

1.1.MERKEZ MAÂRİF TEŞKİLATI	10
1.1.1. Muvakkat Meclis-i Maârif	10
1.1.2. Meclis-i Maârif-i Umûmiye	12
1.1.3. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti	12
1.1.4. Meclis-i Muhtelît-i Maârif	14
1.1.5. Maârif-i Umumiye Nezaretinin Kuruluşu	16
1.1.6. Meclis-i Maârif-i Umumiye Heyeti	17
1.1.7. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Sonrası	20
1.2. TAŞRA TEŞKİLÂTI	33
1.2.1. Vilâyetlerde Maârif Meclislerinin Kurulması	33
1.2.2. Maârif Komisyonlarının Kurulması ve Yaygınlaşması	37
1.2.3. Taşra Eğitim Teşkilatında Bürokratik Yapı	40
1.2.3.1. Vilâyet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi	42
1.2.3.2. Tadrîsât-ı Tâliye Encümeni	44
1.2.3.3. Vilâyet Mekâtib Meclisi	45
1.2.3.4. Sancak Mekâtib Meclisi	46

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA

MAÂRİF İDARESİ VE TEMEL EĞİTİM

2.1. MAÂRİF İDARESİ	47
2.1.1. Maârif Müdürlüğü	47

2.1.2. Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürleri	51
2.1.2.1. Murad Bey	52
2.1.2.2. Hayri Bey	53
2.1.2.3. Mehmet Bey	54
2.1.2.4. Abdülkerim Bey	54
2.1.2.5. Ahmed Feyzi Bey	55
2.1.2.6. Sabri Bey	56
2.1.2.7. Ziya Bey	56
2.1.2.8. Saib Bey	57
2.1.2.9. Ferid Bey	57
2.1.2.10. Halil Bey	58
2.1.2.11. Celil Bey	58
2.1.2. Maârif Meclisleri	59
2.1.2.1. Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Meclisi	60
2.1.3. Maârif Komisyonları	62
2.1.3.1. Keban Kazası Maârif Komisyonu	62
2.1.3.2. Maden Sancağı Maârif Komisyonu	63
2.1.3.3. Palu Kazası Maârif Komisyonu	63
2.1.4. Teftiş	66
2.1.4.1. Mamuretülaziz Vilayet’inde Teftiş	71
2.2. İPTİDÂİ MEKTEPLERİ	72
2.2.1. İbtidâî Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması	72
2.2.1.1. İbtidâî Mekteplerinin Teşkilât Yapısı	75
2.2.1.2. İbtidâî Mekteplerinde Eğitim-Öğretim	76
2.2.1.3. İbtidâî Mekteplerinin Yönetimi	81
2.2.2. Elazığ Erkek İbtidâî Mektepleri	85
2.2.2.1. Harput ve Mezre’deki Erkek İbtidâî Mektepleri	85
2.2.2.2. Ağın Erkek İbtidâî Mektepleri	88
2.2.2.3. Arıcak Erkek İbtidâî Mektepleri	89
2.2.2.4. Baskil Erkek İbtidâî Mektepleri	89
2.2.2.5. Karakoçan Erkek İbtidâî Mektepleri	90
2.2.2.6. Keban Erkek İbtidâî Mektepleri	90
2.2.2.7. Kovancılar Erkek İbtidâî Mektepleri	90
2.2.2.8. Maden Erkek İbtidâî Mektepleri.....	91

2.2.2.9. Palu Erkek İbtidâi Mektepleri	91
2.2.2.10. Sivrice Erkek İbtidâi Mektepleri	92
2.2.2.11. Örnek Bir Erkek İbtidâi Mektebi: Harput Numune İbtidâi Mektebi ...	92
2.2.3. Elazığ İnas (Kız) İbtidâi Mektepleri	97
2.2.3.1. Mamuretülaziz İnas (Kız) İbtidâi Mektepleri	97
2.3. ANA MEKTEPLER	98
2.3.1. Mamuretülaziz Ana Mektebi	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA ORTAÖĞRETİM

3.1. RÜŞDİYELER	103
3.1.1. Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması	103
3.1.2. Rüşdiye Mekteplerinde İdarî Yapı	108
3.1.3. Öğretim Kadrosu	110
3.1.4. Talebeler	113
3.1.5. Eğitim-Öğretim	115
3.1.6. Elazığ Mülkî (Sivil) Rüşdiyeleri	120
3.1.6.1. Harput Mülkiye Rüşdiyesi	121
3.1.6.2. Mamuretülaziz (Mezre) Rüşdiyesi	124
3.1.6.3. Hüseyin Rüşdiyesi	124
3.1.6.4. Ağın Rüşdiyesi	126
3.1.6.5. Keban Rüşdiyesi	128
3.1.6.6. Maden Rüşdiyesi	131
3.1.6.7. Palu Rüşdiyesi	133
3.1.7. Elazığ Kız (İnas) Rüşdiyeleri	135
3.1.7.1. Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi	136
3.1.7.2. Maden Kız Rüşdiye Mektebi	138
3.1.8. Elazığ Askerî Rüşdiyeleri	138
3.1.8.1. Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi	138
3.2. İDÂDÎLER	152
3.2.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İdâdîlerin Tarihi Gelişimi	152
3.2.2. Talebeler	156
3.2.3. Görevli Personel	161

3.2.3.1. İdari Personel	161
3.2.3.2. Muallimler	163
3.2.3.3. Diğer Personel	165
3.2.4. Mamuretülaziz Vilayeti İdâdîsi	166
3.2.4.1. İdâdînin Açılışı	166
3.2.4.2. İdâdî Binası ve Bahçesi	166
3.2.4.3. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Okutulan Dersler	167
3.2.4.4. Sınav Sistemi	171
3.2.4.5. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Ödül ve Ceza Uygulamaları	172
3.2.4.6. "Sahra Günleri"	172
3.2.4.7. Mamuretülaziz Leylî İdâdîsi	174
3.2.4.8. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde İdari Personel	178
3.2.4.8.1. Fettah Efendi	178
3.2.4.8.2. Ahmed Asım Efendi	178
3.2.4.8.3. Sezai Efendi	179
3.2.4.8.4. Mehmed Şükrü Efendi	180
3.2.4.8.5. Ahmed Rüşdü Efendi	180
3.2.4.8.6. Said Efendi	181
3.2.4.8.7. Zekeriya Zihni Efendi	181
3.2.4.8.8. Ahmed Halid Safa Efendi	183
3.2.4.8.9. İsmail Hakkı Efendi	183
3.2.4.8.10. Mahmut Nail Efendi	184
3.2.4.8.11. Ferit (Uğur) Efendi	184
3.2.4.8.12. Bahaeddin Efendi	184
3.2.4.8.13. Hamdi Efendi	185
3.2.4.8.14. Halit Ansari	185
3.2.4.9. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Muallimler	185
3.2.4.10. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Diğer Memurlar ve Görevliler	190
3.2.4.11. Mamuretülaziz İdâdîsi Talebeleri	192
3.2.5. Maden İdâdîsi	194
3.2.5.1. Maden İdâdîsi'nde Görevli Personel	194
3.2.5.2. Maden İdâdîsi'nde Talebeler	196
3.3. SULTANÎ	196
3.3.1. Sultanî Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması	196

3.3.2. Teşkilat Yapısı	201
3.3.3. Sultanî Mekteplerinde İdarî Yapı	203
3.3.4. Eğitim-Öğretim	206
3.3.5. Elazığ Sultanîsi	209
3.3.5.1. Mektep Binası	210
3.3.5.3. Eğitim-Öğretim	210
3.3.5.4. Öğretim Kadrosu	211
3.3.5.5. Talebeler	213
3.3.5.6. Mektebin Kapanışı	215
3.3.6. Maden Sultanîsi	215

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DA MESLEKİ MEKTEPLER VE ÖZEL MEKTEPLER

4.1. MUALLİM YETİŞTİREN MEKTEPLER	217
4.1.1. Dârümuallimîn-i Rüşdîn.....	219
4.1.2. Dârümuallimîn-i Sıbyan	220
4.1.3. Dârümuallimîn-i Âliye	223
4.1.4. Dârümuallimât	224
4.1.5. Taşra Dârümuallimînleri	225
4.1.6. Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi	228
4.1.6.1. Mektep Binası	230
4.1.6.2. Eğitim-Öğretim	231
4.1.6.3. Mektebin Öğretim, Memur ve Diğer Kadrosu	233
4.1.6.4. Mektebin Talebeleri	236
4.1.6.5. Mektebin Kapanışı	238
4.2. MESLEKÎ-TEKNİK MEKTEPLER	238
4.2.1. Darülharir Mektebi	238
4.2.1.1. Mektebin Açılışı	239
4.2.1.2. Mektep Binası	240
4.2.1.3. Eğitim-Öğretim	240
4.2.1.4. Mektebin Kapanışı	242
4.2.2. Darülhilafetülaliye Mektebi	242

4.2.2.1. Harput Darülhilâfetalaliyye Mektebi'nin Açılışı ve Binası	244
4.2.2.2. Eğitim-Öğretim	244
4.2.2.3. Eğitim-Öğretim Kadrosu	246
4.2.2.4. Mektebin Kapanışı	248
4.2.3. Kondüktör/Nafia-Fen Mektebi	248
4.2.3.1. Elazığ Kondüktör Mektebi'nin Açılışı ve Binası	250
4.2.3.2. Eğitim-Öğretim	250
4.2.4. Islahhâneler ve Sanayi Mektepleri	250
4.2.4.1. Harput Islahhânesi	251
4.2.4.2. Mamuretülaziz Islahhânesi	251
4.2.4.3. Erkek Sanayi Mektebi	251
4.2.4.4. Kız Sanayi Mektebi	252
4.2.5. Jandarma Mektebi	253
4.2.5.1. Mamuretülaziz Jandarma Mektebi	255
4.3. ÖZEL MEKTEPLER	255
4.3.1. Mezraat-ül Muarefet Mektebi	255
4.3.2. Yabancı Özel Mektepleri	256
4.3.2.1. Lusavoriçyan Kolejleri	256
4.3.2.2. Getronagan Kolejleri	258
4.3.2.3. Simpatyan İnas Koleji	261
4.3.2.4. Sanasaryan Mektebi	264

BEŞİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA AZINLIK MEKTEPLERİ VE YABANCI MEKTEPLER

5.1. AZINLIK MEKTEPLERİ	267
5.1.1. Rum Mekteplerim.....	270
5.1.2. Ermeni Mektepleri	271
5.1.3. Yahudi Mektepleri	273
5.1.4. Süryani Mektepleri	274
5.2. ELAZIĞ'DA AZINLIK MEKTEPLERİ	275
5.2.1. Ermeni Mektepleri	275
5.2.1.1. Harput'taki Ermeni Mektepleri	276

5.2.1.2. Mezra (Elazığ Merkez) ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	277
5.2.1.3. Ağın ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	278
5.2.1.4. Alacakaya ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	278
5.2.1.5. Karakoçan ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	279
5.2.1.6. Kovancılar ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	279
5.2.1.7. Palu ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	282
5.2.1.8. Protestan Ermeni Mektepleri ve Elazığ'daki Protestan Ermeni Mektepleri.....	284
5.2.2. Süryani Mektepleri	289
5.2.2.1. Harput Süryani Mektepleri	289
5.2.3. Rum Mektepleri	290
5.2.3.1. Maden Rum Mektebi	290
5.2.3.2. Ağın Vank Karyesi Rum Mektebi	290
5.3. MİSYONER MEKTEPLERİ	291
5.3.1. Fransız Mektepleri	291
5.3.1.1. Elazığ'daki Fransız Misyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri	297
5.3.1.2. Harput'taki Fransız Mektepleri	298
5.3.1.3. Mezre'deki Fransız Mektepleri	300
5.3.1.3.1. Fransız Koleji	300
5.3.1.3.2. Mezre Fransız Kız Orta Mektebi	304
5.3.1.3.3. Mezre'deki Diğer Fransız Mektepleri	305
5.3.2. Amerikan Mektepleri	305
5.3.2.1. Harput Amerikan Misyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri	318
5.3.2.2. Teoloji (İlahiyat) Mektebi	326
5.3.2.3. Kız Hazırlama Mektebi	332
5.3.2.4. Fırat Koleji	334
5.3.2.4.1. Kolejin Açılışı ve Binası	334
5.3.2.4.2. Kolejin İdaresi ve Başkanları	336
a. Crosby H. Wheeler	337
b. James Levi Barton	337
c. Herman N. Barnum	338
d. Caleb Frank Gates	339
e. Henry Riggs	340
f. Ernst Riggs	341

5.3.2.4.3. Eğitim-Öğretim Kadrosu	342
5.3.2.4.4. Ders Programları	344
5.3.2.4.5. Talebeler	345
5.3.2.4.6. Kolejin Kapanışı	347
5.3.3. Alman Mektepleri	348
5.3.3.1. Elazığ Alman Misyununun Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri	353
5.3.3.2. Ana Mektepleri	357
5.3.3.3. İbtidaî Mektepleri	357
5.3.3.4. Rüşdiye Mektepleri	357
5.3.3.5. Muallim Mektepleri	357

ALTINCI BÖLÜM
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DAKİ KÜLTÜREL FAALİYETLER

6.1. KÜTÜPHANELER	359
6.1.1. Elazığ'da Bulunan Kütüphaneler	360
6.1.1.1. Yusuf Ziya Paşa Kütüphanesi	360
6.1.1.2. Kâmil Paşa Kütüphanesi	362
6.1.1.3. Kurşunlu Kütüphanesi	364
6.1.1.4. İbrahim Paşa Kütüphanesi	364
6.1.1.5. Ağın Hacı Ali Paşa Kütüphanesi	364
6.1.1.6. Kolej Kütüphaneleri	365
6.2. MATBAALAR	366
6.2.1. Elazığ Vilayet Matbaası	366
6.2.2. Kolej Matbaası	368
6.2.3. Habab Manastırı Matbaası	369
6.3. GAZETELER VE MECMUALAR	369
6.3.1. Gazeteler	369
6.3.1.1. Mamuretü'l-Aziz Gazetesi	370
6.3.1.1.1. Gazetenin Yayın Günleri ve Gelir Kaynakları	370
6.3.1.1.2. Yayın İlkeleri ve Gazetecilik Anlayışı	371
6.3.1.2. Şark Gazetesi	372
6.3.1.3. Satvet-i Milliye Gazetesi	373

6.3.1.3.1. Gazetenin Yayın Günleri ve Gelir Kaynakları	374
6.3.1.3.2. Yayın İlkeleri ve Gazetecilik Anlayışı	374
6.3.1.4. Mürşid-i Âsûriyûn	375
6.3.1.5. Kevkbo d-Sûryoye	376
6.3.1.6. Hayat	376
6.3.2. Mecmualar	377
6.3.2.1. Seda Mecmuası	377
6.3.2.2. Fırat Mecmuası	378
6.3.2.3. Yeprad	379
6.3.2.4. Harpoot News	380
6.4. SALNAMELER	380
6.4.1. Vilayet Salnâmeleri	381
6.4.2. Mamuretülaziz Vilâyeti Salnâmeleri	382
SONUÇ	383
KAYNAKÇA	389
EKLER	417

KISALTMALAR

A.DVN.	Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
a.g.mlf.	Adı Geçen Müellif
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
B	Recep
BEO.	Bâbıâli Evrak Odası
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelahir
C.	Cilt
CA	Cemaziyelevvel
Çev.	Çeviren
Ders Programları,	Vilayât-1 Şahanede Bulunan Leylî ve Neharî Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsûs Olarak Bu Kere Maârif Nezâretince Ta'dilen Kaleme Alınan Ders Programları
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi
DH. SAİD.	Dahiliye Sicil-i Ahval Defterleri
DH.ŞFR.	Dâhiliye Şifre Kalemi

DH.TMİK.M.	Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı
DH. UMVM.	Dahiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti
DTCFD	Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
FÜSBD	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
H.	Hicri
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
HR.HMŞ.İŞO.	Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri
İ..AZN.	İrâde Adliye ve Mezâhib
İ.DH.	İrâde Dâhiliye
İ.HR.	İrâde Hariciye
İ.MF.	İrâde Maârif
İ.MMS.	İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MSM.	İrâde Mesâil-i Mühime
İ.MVL.	İrâde Meclis-i Vâla
İ.ŞD.	İrâde Şûra-yı Devlet
İ. TAL.	İrade Taltifat
L	Şevval
M	Muharrem
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MF.MH.	Maarif Muhâsebe Kalemi
MF.MKB.	Meclis-i Kebîr-i Maârif
MF.MKT.	Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
MF. VRK.	Maarif Nezareti Evrak Odası
MİMT	Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsus Talimatnâme
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MVL.	Meclis-i Vâlâ Evrakı
N	Ramazan
nr	Numara
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi
R	Rebiülahir
RA	Rebiülevvel
S	Safer
s.	Sayfa
S.	Sayı
SDAO	Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye
SDV	Salnâme-i Diyarbakır Vilâyeti
SMV	Salnâme-i Mamuretülaziz Vilâyeti
SNMU	Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye
Ş	Şaban
ŞD.	Şûra-yı Devlet Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve devamı
Y.A.RES.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Mabeyn Başkitâbeti
Y.PRK.MF.	Yıldız Perâkende Evrakı Maarif
Y.PRK.UM.	Yıldız Umum Vilayetler Tahrirâtı
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

TABLolar VE ŞEKİLLER

Tablo 1.1 1889-1909 yılları Arasında Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Üye Sayısı	26
Tablo 2.1 Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürleri ve Görev Süreleri	56
Tablo 2.2 Mamuretülaziz Vilâyet Maârif Meclisi Üyeleri	61
Tablo 2.3 Keban Kazası Maârif Komisyonu Üyeleri	63
Tablo 2.4 Maden Sancağı Maârif Komisyonu Üyeleri	65
Tablo 2.5 Palu Kazası Maârif Komisyonu Üyeleri	66
Tablo 2.6 İbtidâi Mekteplerindeki Ders ve Teneffüs Dağılımı	77
Tablo 2.7 İbtidâi Mekteplerindeki Haftalık Ders Programı	78
Tablo 2.8 1312 Salnâmesi'ne Göre Elazığ'daki İbtidai Mektepleri	86
Tablo 2.9 1325 Salnâmesi'ne Göre Elazığ Merkez Sancağına Bağlı İbtidai Mektepleri	87
Tablo 2.10 1913-1914 Ders Yılında Mamuretülaziz Sancağı'nda Bulunan Umumî İbtidâi Mektepleri ve Talebe Sayıları	88
Tablo 2.11 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki İlkmekteplerin Sınıf Sayısına Göre Dağılımı	88
Tablo 2.12 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki İlkmekteplerin Dershane Sayısına Göre Dağılımı	88
Tablo 2.13 1312 Salnâmesi'ne Göre Ağın'daki İbtidai Mektepleri	89
Tablo 2.14 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki Kız İlk Mekteplerinin Sınıf Sayısına Göre Dağılımı	97
Tablo 2.15 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki Kız İlk Mekteplerinin Dershane Sayısına Göre Dağılımı	98
Tablo 2.16 Mamuretülaziz Ana Mektebi Talebeleri	102
Tablo 2.17 Mamuretülaziz Ana Mektebi Veli Profili	102
Tablo 3.1 1873-1874 Yılı İnas Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi ...	116
Tablo 3.2 1873-1874 Yılı Erkek Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi..	116
Tablo 3.3 1892 Yılı 6 Yıllık İnas Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi.....	117

Tablo 3.4 1892 Yılı 3 Yıllık Erkek Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi.....	118
Tablo 3.5 Harput Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler	121
Tablo 3.6 Harput Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	121
Tablo 3.7 Mamuretülaziz Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	123
Tablo 3.8 Hüseyin Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	126
Tablo 3.9 Ağın Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	128
Tablo 3.10 Keban Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	130
Tablo 3.11 Maden Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	133
Tablo 3.12 Palu Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	135
Tablo 3.13 Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları	137
Tablo 3.14 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler	141
Tablo 3.15 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Müdürleri	143
Tablo 3.16 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Sivil Muallimler.....	144
Tablo 3.17 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Sivil Muallimler ve Girdikleri Dersler	145
Tablo 3.18 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Talebe Sayıları	146
Tablo 3.19 Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde Okutulan Dersler	170
Tablo 3.20 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Medrese Kökenli Muallimler	186
Tablo 3.21 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Diğer Mesleklere Mensup Olan Muallimler	187
Tablo 3.22 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Gayri Müslim Muallimler....	188
Tablo 3.23 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Derslere Giren İdareciler	188
Tablo 3.24 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Maârif Müdürleri	189
Tablo 2.25 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Medrese Kökenli Muallimler	189
Tablo 3.26 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Çalışan Diğer Memurlar	191
Tablo 3.27 Mamuretülaziz İdâdîsi Hademe Sayıları	192
Tablo 3.28 Mamuretülaziz İdâdîsi Talebe Sayıları	193
Tablo 3.29 Mamuretülaziz İdâdîsi'nden Mezun Olan Talebe Sayıları	194
Tablo 3.30 1913-1914 Ders Yılı Maden İdâdîsi'nde Görev Yapan Muallimlerin Mezun Oldukları Mektepler	195
Tablo 3.31 1913-1914 Ders Yılı Maden İdâdîsi'nde Derslere Göre Muallim Mevcudu ...	196
Tablo 3.32 Mekteb-i Sultanî Talebe Sayıları	209

Tablo 3.33 II. Meşrutiyet Dönemi Sultanîlerdeki Talebe Sayıları	209
Tablo 3.34 Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Uygulanan Ders Programı	211
Tablo 3.35 1913-1914 Ders Yılı Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Görev Yapan Muallimlerin Yaş Grupları	212
Tablo 3.36 1913-1914 Ders Yılı Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Görev Yapan Muallimlerin Mezun Oldukları Mektepler	212
Tablo 3.37 Mamuretülaziz Sultanîsi Talebe Sayıları	214
Tablo 3.38 Mamuretülaziz Sultanîsi Veli Sayıları	215
Tablo 3.39 Maden Sultanîsi ve Talebe Sayıları	216
Tablo 4.1 1906-1907 Öğretim Yılı Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi Ders Programı.....	231
Tablo 4.2 1911-1912 Öğretim Yılı Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi Ders Programı	232
Tablo 4.3 Mamuretülaziz Darümuallimîn Kadrosu	235
Tablo 4.4 1913-1914 Ders Yılı Darümuallimîn Mektebi Velilerin Mesleklerine Göre Talebe Sayıları	237
Tablo 4.5 1913-1914 Ders Yılı Darülharir Mektepleri	241
Tablo 4.6 Harput Darülhilafetülaliye Mektebi'nde Okutulan Dersler	246
Tablo 4.7 Harput Darülhilafetülaliye Medresesi Eğitim-Öğretim Kadrosu	247
Tablo 4.8 Lusavoriçyan Kolejleri Talebe Sayıları (1913-1914)	256
Tablo 4.9 Lusavoriçyan Kolejlerinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914)	257
Tablo 4.10 Lusavoriçyan Kolejleri Personel Sayıları	258
Tablo 4.11 Getronagan Kolejleri Talebe Sayıları (1913-1914)	259
Tablo 4.12 Getronagan Kolejlerinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914)	260
Tablo 4.13 Getronagan Kolejleri Personel Sayıları	261
Tablo 4.14 Simpatyan İnas Kolejinde Talebe Sayıları (1913-1914)	262
Tablo 4.15 Simpatyan İnas Kolejinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914)	263
Tablo 4.16 Simpatyan İnas Kolejinde Personel Sayıları (1913-1914)	263
Tablo 5.1 Harput'taki Ermeni Mektepleri	276
Tablo 5.2 Mezre'deki Ermeni Mektepleri	278
Tablo 5.3 Ağın ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	278

Tablo 5.4 Alacakaya ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	289
Tablo 5.5 Karakoçan ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	289
Tablo 5.6 Kovancılar ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	282
Tablo 5.7 Palu ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri	284
Tablo 5.8 Elazığ'daki Protestan Mektepleri	288
Tablo 5.9 Harput Süryani Mekteplerindeki Talebe Sayıları	290
Tablo 5.10 Pernot'a Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız Mektepleri ve Talebe Sayıları	295
Tablo 5.11 1. Dünya Savaşı Öncesinde Asya Türkiye'sindeki Fransız Misyoner Mektepleri.....	296
Tablo 5.12 Mezre Fransız Koleji'nde Okutulan Dersler	302
Tablo 5.13 Harput Amerikan İstasyonunda Çalışanların Sayıları	323
Tablo 5.14 1854-1914 Yılları Arasında Harput İstasyonundaki İbadet Yeri, Kilise Sayısı ve Protestan Cemaatinin Durumu	324
Tablo 5.15 Fırat Koleji Talebe Sayıları	346
Tablo 5.16. 1909 Yılında Mezre'deki Alman Müesseseleri	356
Tablo 6.1 Elazığ'da Bulunan Kütüphaneler ve Mevcut Kitap Sayıları	365
Tablo 6.2 Mamuretülaziz Vilayet Salnameleri	383
Şekil 1: Tam Devriyeli Sultanîlerin Teşkilatlanması	201
Şekil 2: İnas Sultanîlerin Teşkilatlanması	202
Şekil 3: 29 Haziran 1922 tarihinde Yayımlanan "Zükûr ve İnasa Mahsus Mekâtib-i Sultanîye Muddet-i Tahsiliyesiyle Teşkilat ve Müfredat Programları Hakkında Talimatname"'ye Göre Sultanîlerin Yeni Teşkilatlanması	203

ÖNSÖZ

XVIII ve XIX. yüzyıllardaki yükselişinden sonra Batı medeniyeti ile karşı karşıya kalan toplumlar için Avrupa'nın tek gerçek üstünlüğü, onların daha iyi bir ordu ve donanmaya sahip olmalarıydı. Avrupa ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler Osmanlı'nın eğitim alanındaki modernleşme hareketlerine ordudan başlamasına neden olmuştur. I. Abdülhamid döneminde kurulan ilk askerî deniz mektebi Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn, III. Selim döneminde gerçekleşen Nizam-ı Cedid harekâtı, ilk askerî kara mektebi Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn ve Tıp Mektebi eğitim tarihimizdeki modernleşme yolunda atılan ilk adımlar oldu. II. Mahmud döneminde artarak devam eden yenilikler Tanzimat dönemi ile birlikte önce bürokratik alanda olmak üzere mektep çeşitliliği yönünden de artmaya başladı. Gerek Tanzimat Döneminde gerekse Islahat Dönemi ile Meşrutiyet dönemlerinde eğitim sistemimizde Osmanlı'nın klasik mektepleri olan medreseler, sıbyan mektepleri ve Enderun mektebinin yanında ibtidâiler, rüşdiyeler, idâdîler, sultanîler, Darülfunun ve çeşitli meslekî-tekniik mektepler de açıldı. Eğitim sistemimizde meydana gelen hem bürokratik hem de kurumsal modernleşme hareketleri Cumhuriyet dönemine kadar sürekli bir hareketlilik halinde devam etti.

Merkez teşkilatında meydana gelen bürokratik gelişmeler 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nden sonra taşrada da uygulamaya konulmuştur. Maârif meclisleri/müdürlükleri, maârif komisyonları kurularak bürokratik olarak sistem oturtulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra merkezde açılan ibtidâi, rüşdiye, idâdî, sultanî, darümuallimin ve darümuallimât ile çeşitli meslekî-tekniik mektepler taşrada da açılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda araştırmada Osmanlı taşrasının önce Diyarbekir Vilâyeti'ne bağlı bir sancağı olan ve sonradan buradan ayrılarak müstakil bir vilâyet haline getirilen Mamuretülaziz'deki modern eğitim ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışma, dağınıklılığa yer vermemek için konu ve zaman sınırlamasına tabi tutulmuştur. Zaman olarak Tanzimat Fermanı'nın yayınlandığı 1839 yılından Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılına kadar olan dilim esas alınmıştır. Bununla

beraber klasik eğitim kurumlarından olan sıbyan mektepleri ve medreseler araştırma kapsamına dâhil edilmemiştir.

Ayrıca Elazığ'ın günümüzdeki idarî yapısı esas alınmıştır. İncelediğimiz dönemde Mamuretülaziz Vilâyeti'ne bağlı iken günümüzde ayrı birer idari birim haline getirilmiş bulunan Malatya, Tunceli, Adıyaman ve Erzincan'ın Kemaliye İlçesi gibi kent ve şehirler araştırma kapsamına alınmamıştır. Öte yandan incelediğimiz dönemde uzun süre Diyarbakir Vilâyeti'ne bağlı olan fakat Cumhuriyet döneminde Elazığ'a bağlanan Ergani Madeni Sancağının merkezi konumundaki Maden ile bu sancağa bağlı bir kaza olan Palu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Altı bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümü, Osmanlı'daki Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen süreçte eğitimin kurumsallaşmasına ayrılmıştır. İkinci bölümde Elazığ'da eğitimin kurumsallaşması ve ana mektepleri ile ibtidaîlerden meydana gelen temel eğitim konusu anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm rüşdiyeler, idâdîler ve sultanîlerden meydana gelen Elazığ'da ortaöğretime ayrılmıştır. Dördüncü bölümde yetiştiren mektepler ve "Darülharir", "Darülhilafetülaliye", "Kondüktör/Nafia-Fen Mektebi", "Sanayi Mektepleri" ve "Özel Mektepler"den oluşan mesleki eğitim ve özel mekteplerden bahsedilmektedir. Beşinci bölüm, azınlık mektepleri ile Amerika, Fransa ve Almanya'nın Elazığ'da açtıkları misyoner mekteplerinden, son bölüm ise "Elazığ'daki Kültürel Faaliyetler" başlığı altında kütüphaneler, matbaalar, gazete ve mecmualar ve salnâmeler alt başlıklarından meydana gelmektedir.

Araştırma süresi boyunca yardımlarını esirgemeyen hocalarımdan tez konumun tespitinde, oluşumunda ve tamamlanmasında desteğini ve hoşgörüsünü esirgemeyen tez danışmanım çok değerli ve saygıdeğer Hocam, Sayın Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM'a en derin teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca uzun bir aradan sonra bizi yeniden akademik çalışmalara yönlendiren ve her konuda yanımızda olan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN ile tez aşamasında kaynak temini konusunda faydalandığım Yrd. Doç. Dr. Hamza ALTIN'a teşekkürü borç bilirim.

Son olarak yüksek lisans derslerinin başlamasından bu yana üzerimde emeği olan ve isimlerini burada saymadığım bütün hocalarıma, aileme, eşime ve çalışmam sırasında şefkatimi esirgemek zorunda kaldığım kızıma ve oğluma teşekkürler.

GİRİŞ

KLASİK DÖNEM OSMANLI EĞİTİMİ

1.1. KLASİK DÖNEM OSMANLI EĞİTİM KURUMLARI

1.1.1. Örgün Eğitim Kurumları

1.1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Temelleri İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanan sıbyan mektepleri¹, Osmanlı eğitim-öğretim kurumları içerisinde sabi denilen beş-altı yaşlarındaki çocuklara ilk tahsilini veren, onlara okuma-yazmayı, Kur'an ve bazı dini bilgiler öğreten ve eğitim sisteminde ilköğretim kurumlarını teşkil eden mekteplerdi².

Sıbyan mektepleri, Osmanlı şehirlerinde genellikle her mahallede ve birçok köyde bulunurdu. Mektepler daha çok camilere bitişik olarak yapılırlar, bazen de caminin bir köşesinde de yer alırlardı. Sıbyan mekteplerinin bölgenin ileri gelenleri ya da devlet adamları tarafından kurulan vakıflar yoluyla açılmış ve giderleri de vakfın gelirleriyle karşılanmıştır. Bazı köy ve mahallelerde ise burada oturan halk elbirliği ile mektep yapmış ve giderlerini karşılamışlardır³.

Sıbyan mekteplerinde eğitim şartları ve hizmet kadrosu mekâna ve zamana göre değişiklik gösteriyordu. Genellikle bu mekteplerde bir tek hoca vardı. Bu hocalar mektebin her şeyiydi. Bütün eğitim-öğretim faaliyetlerini tek başlarına yürütürlerdi. Sıbyan mekteplerinden en geniş imkâna sahip olanlarında hoca veya muallim⁴, ile kalfa⁵ ve bevvab⁶ bulunuyordu⁷.

¹ Yücel Gelişi, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, XV, s. 35.

² Sıbyan mektepleri tarihi süreç içerisinde değişik isimlerle anılmışlardır. "Mekteb-i Sıbyan, Taş Mektep, Muallimhane, Muallimhane-i Sıbyan, Darut-talim, Darül-ilm, Mektep, Mektebhane, Mahalle Mektebi, Mekteb-i İbtidaiye" isimleri bunlar arasında en çok kullanılanlarıdır. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, s.72; Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, C.11, s.447; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim", Osmanlı Uygurluğu, Yay. Haz., Halil İnalçık-Günsel Renda, C.1, Ankara, 2004, s.345; *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*, Yay. Haz. İsmail Kara-Ali Birinci, s.7; Mefail Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.12, İstanbul, 2008, s. 85-86.

³ Akyüz, a.g.e., s.72.

⁴ Bazı mekteplerde hoca veya muallim sayısı birden fazla olabiliyordu.

⁵ Hocanın yardımcısı olup hocanın bulunmadığı zamanlarda yerine vekâlet ederdi.

Karma eğitim verilen sıbyan mekteplerinde; genel olarak okuma-yazma (hüsn-i hat, meşk), Kur'an-ı Kerim ve günlük hayatta işlerine yarayacak olan din bilgisi, tarih, hesap gibi konularda temel bilgiler öğretiliyordu. Eğitim-öğretim, kesin sınırlarla ayrılmış yıllık sınıflar sistemine göre değil, başarı seviyesine göre yapılırdı. Eğitimde disiplin temel ilkeyi teşkil ederdi. Mekteplerin en büyük özelliği talebelerin birbirlerine sevgi, büyüklerine saygı ve devrinde toplum düzeni demek olan dinî kurallar disiplini içerisinde yetiştirmiş olmalarıdır⁸.

1.1.1.2. Medreseler

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan önce en önemli eğitim kurumlarının başında medreseler geliyordu. Arapça "ders" kökünden türetilerek ders verilen yer anlamına gelen medreseler İslâm din ve felsefesinin öğretildiği, tasavvuf erbabının ve ilim adamlarının yetiştirildiği eğitim merkezleridir.

Osmanlılarda medreseler, iki büyük kategoriye ayrılırdı. Hâric adı verilen birinci kategorideki medreselerde "bilginin temelleri", yani Arapça ve fikrî ilimler üstüne hazırlık dersleri verirdi. Dâhil denilen ikinci kategorideki medreselerde "ulûm-i aliyye", yani dinî ilimler üstüne öğretim yapılırdı⁹.

Medreselerde okutulan dersler, genel hatlarıyla nakli (ulûm-i nakliye) ve aklî ilimler (ulûm-i akliye) olarak iki grupta toplanabilir. Naklî ilimler: Kur'an, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, İslâm felsefesi, ahlâk, müslüman yaşamı ve ibadeti ile ilgili konulardır. Aklî ilimler ise Arapça gramer, lügat, belagat, genel dinî bilgiler, yazı ve İslam felsefesidir¹⁰.

Medreseden mezun olan bir kişi öğretim (tedrîs), fetva (iftâ) ve yargı (kazâ) görevlerinden birisini seçerdi. Bu görevlerden öğretim hizmetini seçenler müderris olarak hizmet görmekteydiler. İftâ hizmetini seçenler müftülük yapmaktaydılar.

⁶ Kapıcı.

⁷ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 442; *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*, İstanbul, 2004, s. 10-11.

⁸ Akyüz, *a.g.e.*, s.73-76; Sıbyan mekteplerinde okutulan dersler, metod ve teknikler ve disiplin hakkında geniş bilgi için bkz. Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s.17-22; Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi 12-15 Nisan 1999*, *Tebliğler*, İstanbul, 2001, s.109-115; Mefail Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", s.93-94.

⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s.176.

¹⁰ Medreselerde okutulan dersler ve bunların çeşitli şekilde sınıflandırılması için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.I, İstanbul, 1977, s.83; Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, s.39 vd.

Ayrıca iftâ hizmetini seçenler görevlerinde şeyhülislamlığa kadar yükselebiliyorlardı. Kazâ hizmetini seçenler ise uzun bir stajdan sonra kadı olarak göreve başlayıp Rumeli ve Anadolu kadıaskerliğine kadar yükselebiliyorlardı¹¹. Darüşşifa'dan mezun olanlar tabiplik yapabiliyorlardı. Bütün bunların yanı sıra medreseler bugünkü ortaöğretim ve yükseköğretimin verildiği kurumlar olduğundan buralardan mezun olanlar, başta camilerde olmak üzere, devletin birçok teşkilatında çalışabilmekteydiler.

1.1.1.3. Enderun Mektebi

Enderun mektebi II. Murad zamanında kurulmuş, Fatih zamanında ise asıl hüviyetine bürünmüş, devletin korunması için gerekli idari ve mülki kadronun eğitimine yönelmiştir¹². Enderun mektebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışındaki en önemli resmi eğitim kurumu niteliği taşımaktaydı. Enderun mektebinde daha ziyade mülkî ve askerî idareciler yetiştirilirdi. Fakat Enderun mektebinin asıl kuruluş amacı Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmaktı¹³.

1.1.2. Yaygın Eğitim Kurumları

1.1.2.1. Zaviyeler, Tekkeler ve Dergâhlar

Şehirlerin veya kasaba ve köyler gibi küçük yerleşim birimlerinin sakin yerlerinde, kenar ve köşelerindeki, güzel manzaralı ve sakin yerlerde açılmış olunan, belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri kurumlara “zaviye” deniliyordu. XV. yüzyıldan sonra ise yine zaviye kelimesiyle birlikte “hankâh, imaret, tekke, dergâh, asitâne” gibi terimler de yaygınlaştı¹⁴. Tekke, zaviyeden fiziki olarak daha büyüktür. Dergâh ise büyük tekkelere denilmekteydi. Dergâh, bu sosyal kurumların en büyüğüdür¹⁵.

Zaviye, tekke ve dergâhlar birer yaygın eğitim merkeziydiler. Bu kurumlarda dinî ve tasavvufî ağırlıklı olan eğitim, sözlü, yazılı ve uygulamalı olarak gerçekleşiyordu. Sözlü yöntem içinde halka daha çok dinî ve ahlakî konulardan bahsedilerek, âdâb ve erkân ile ilgili bilgiler ve bunların yanı sıra tarikatın

¹¹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.177, 203, 205.

¹² Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara, 1984, s.25.

¹³ Mehmet İpşirli, “Enderun”, *TDVİA*, C.11, s.186.

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “Zaviyeler Din’i, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul, 2011, s.187-189.

¹⁵ M. Baha Tanman, “Asitane”, *TDVİA*, C.3, s.486.

benimsenen tasavvufî görüşleri öğretilmekteydi. Yazılı eğitimde, tekke şeyhleri tarafından kaleme alınan kitap ve risâlelerdeki bilgiler öğretilmekteydi¹⁶.

1.1.2.2. Ahi Teşkilâtları

Ahilik, XIII. yüzyılda Anadolu'da görülmeye başlayan ve XX. yüzyıla dek devam eden Anadolu'daki esnaf ve sanatkârlar birliklerinin adıdır. Arapça “kardeşim” manasındaki ahî kelimesinden gelmiştir¹⁷. Ahilik teşkilatı kurulduğu andan itibaren eğitim tarihimizde bir sanat ve teknik rolünü oynamıştır. Ahilik teşkilatına girenleri olgunluğa eriştiren yol, üyelerinin kuvvetli bir eğitimden geçmelerine dayanıyordu. Ahilikte eğitim, daima ön planda yer almış ve mesleki eğitim çerçevesinde çırak ve kalfaların yanı sıra ustaların yetiştirilmesine de önem verilmiştir. Kendinde üstün yetenek görülen çırak, kalfa ve ustaların, ahi ileri gelenlerinin teşvikiyle medreselerde eğitilmiş ve gerektiğinde kendilerine orta sandığından maddi destek sağlanmıştır. Ahilik bu özellikleriyle, adeta usta yetiştiren bir mektep niteliği taşımıştır¹⁸.

1.1.2.3. Camiler

Cami, Arapça, cem^c kökünden türeyen, “toplayan, bir araya getiren” anlamına gelmektedir. İslam tarihine göz atıldığı zaman cami ve mescitlerin sadece ibadet maksadıyla değil, aynı zamanda birer idare, siyaset, adalet, toplantı, eğitim, kültür ve sosyal dayanışma merkezleri olarak inşa edildiğini görmekteyiz¹⁹.

Camilerin eğitim ve öğretim yeri olarak kullanılması geleneği Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda ikamet eden talebeler, medrese dershanesinde belirli dersler görmekte, bunun dışındaki genel dersleri camilerde takip etmekteydiler. Halka açık olarak verilen bu dersleri XVII. yüzyıldan sonra dersiâm denilen hocalar vermekteydi. Bunun yanında hat meşki, Kur'an talimi ve hıfzı gibi uygulamalı dersler de verilmekteydi²⁰.

¹⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, s.121.

¹⁷ Ahî kelimesinin Türkçe'deki eli açık, cömert ve yiğit anlamına gelen “akı”dan türetildiğini de ileri sürülmektedir. Bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 3; Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *TDVİA*, C.1, s.540; a.g.mlf., *İslam Kültür ve Medeniyeti*, s.124.

¹⁸ Mustafa Özodaşık, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*, s.21-23.

¹⁹ Mustafa Ağırman, *Hız Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul, 1997, s.111-180; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDVİA*, C.7, s.46,51.

²⁰ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, *a.g.md.*, s.51.

1.1.2.4. Kütüphaneler

Türklerde yazı ve kitap kutsal sayılmıştır. Yazılı olan herhangi bir şey konusu ne olursa olsun, ayakaltına alınmazdı. Bu saygı nedeniyledir ki, medreselere, tekkelere, zaviyelere, dergâhlara, camilere bitişik birçok kütüphane yapılmıştır²¹.

Osmanlılar döneminde medrese, tekke, zaviye, dergâh, cami gibi yapılara ait olan kütüphaneler dışında müstakil olarak kurulmuş kütüphaneler de bulunmaktaydı. Gerek belli bir yapıya ait olan gerekse müstakil kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen hafız-ı kütübler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı²².

1.1.2.5. Evler ve Konaklar

Osmanlılarda başta devlet adamları, tüccarlar, ulema ve diğer zenginlerin evleri olmak üzere konaklarda, zaman zaman dersler ve sohbetler yapılırdı. Bu evler öğrenmek isteyen herkes için açıktı. Hatta ulema, bilgisini sadece kendi kafasında tutmanın vebalinden kurtulmak için kendisine talebeler bulurdu²³.

1.1.2.6. Sahhaflar

Arapça “suhuf” (kâğıt parçaları) kökünden gelen sahaflık eski kitap satıcılığı mesleğinin adıdır. Osmanlılar döneminde sahaflık ilk olarak Bursa’da XV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ulema, talebe ve kitap meraklılarının uğrak yeri olan sahaflarda ilmi sohbetler ve müzakereler yapılırdı²⁴.

1.1.2.7. Kıraathaneler

Halkın, dostlarıyla görüşmek, sohbet etmek ve kahve içmek için toplandıkları yerler olan kıraathaneler, raflarında bulunan kitaplarla küçük bir kütüphane gibiydiler. Buralara gelen ulema, şair, meddah ve saz şairleri kültürün gelişmesine hizmet ederlerdi²⁵.

²¹ Akyüz, *a.g.e.*, s.92.

²² Baltacı, *a.g.m.*, s. 450.

²³ Baltacı, *a.g.m.*, s. 450.

²⁴ Baltacı, *a.g.m.*, s. 450.

²⁵ Baltacı, *a.g.m.*, s. 450.

1.1.2.8. Muvakkithane ve Rasathaneler

Muvakkithane kelime olarak zamanı belirlemek üzere kurulmuş bir mekân anlamındadır²⁶. Muvakkithaneler, genellikle camilerin külliyesi içinde bir iki oda halinde bulunurdu²⁷. Camilerin yanı sıra bazı tekke, dergâh ve türbelerinde muvakkithaneleri olmaktadır. Muvakkitlerin temel görevleri namaz vakitlerini tespit etmek ve ilgililere duyurmaktır²⁸.

Muvakkithaneler bir yandan kurulma gayelerine uygun olarak çalışırken, öbür yandan içinde astronomi, matematik vb. gibi derslerin verildiği birer mektep gibi faaliyet göstermişlerdir. Küçük bir eğitim merkezi konumunda olan bu kurumlardan gerek ilim adamlarından gerekse halktan arzu eden kimselere astronomi, matematik, astroloji ve takvim yapımı gibi çeşitli konularda dersler verilmekteydi²⁹.

1.2. EĞİTİMİN MODERNLEŞMESİNE YÖNELİK İLK ADIMLAR

Batı medeniyeti, Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra meydana gelen gelişmelerden sonra ekonomik, kültürel, askerî alanlarda yükselişe geçti. Özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllardaki yükselişinden sonra Batı medeniyeti ile karşı karşıya kalan toplumlar için Avrupa'nın tek gerçek üstünlüğü, onların daha iyi bir ordu ve donanmaya sahip olmalarıydı. Avrupa'nın bu askerî üstünlüğünün arkasında Avrupa ekonomisi, Batı tarzı teşkilatlanma ve bunların arkasında da Batı eğitim sistemi vardı³⁰.

1.2.1. I.Abdülhamid Dönemi

I. Abdülhamid siyasî alandaki başarısızlıklarına rağmen, ıslahat hareketlerine ve bilhassa ordunun düzeltilmesi işine büyük önem verdi. Bu dönemde yapılan ıslahat hareketlerinden biri olarak 1776 yılında ilk askerî deniz mektebi olan Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn kuruldu³¹. I. Abdülhamit dönemi de açılan Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn, eğitim tarihimizde ilk yenileşme hareketlerinin başlangıcıdır.

²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1971, s.587.

²⁷ Aydın Sayılı, *The Observatory Islâm*, Ankara, 1988, s.348.

²⁸ Sayılı, *a.g.e.*, s.245.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Salim Ayduz, "Osmanlı Devletinde Müneccimbaşılık", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları I*, İstanbul, 2006, s.159-207.

³⁰ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul, 2006, s.23-25.

³¹ Akyüz, *a.g.e.*, s.124.

1.2.2. III. Selim Dönemi

III. Selim’de amcası gibi devletin buhran içerisinde bulunduğu bir ortamda tahta çıktı. III. Selim, Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlardan sonra bu iki devlet ile yaptığı barış antlaşmalarını takiben 1792 yılı sonlarında Nizam-ı Cedid³² olarak adlandırılan askerî, siyasî, idarî, iktisadî ve diplomasi alanlarını kapsayan plânlı ve programlı bir ıslahat harekâtına girişti.

Askerî alanda yapılan yeniliklerden biri olarak 1795 yılında ilk defa talebe kaydederek eğitime başlayan ve ilk askerî kara u olan Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn kuruldu. Bu da daha çok topçuluk, istihkâm ve haritacılık eğitimi yapıyordu³³.

III. Selim döneminden itibaren tıbbın modernleşmesi ve geliştirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunuldu. 1805 yılında çıkartılarak yürürlüğe giren Bahriye Kanunnamesi ile donanmaya daha ehliyetli kimselerin üstad, hekim ve cerrah olarak tayin edilmesi karar altına alındı. 1806 yılında yayınlanan bir fermanla, İstanbul tersanesi içinde bir Tıp Mektebi kuruldu. Bu kurum, yalnız donanmanın ihtiyacı için değil, memleketin ihtiyacı için de hekim yetiştirecekti. Fakat bu mektep Mayıs 1807 yılında meydana gelen Kabakçı Mustafa isyanından sonra önemini yitirdi. Uzun bir süre tıp ve cerrahlık eğitimi konusunda herhangi bir çalışma yapılmadı³⁴.

1.2.3. II. Mahmud Dönemi

II. Mahmut dönemi, Tanzimat öncesinde yapılan ıslahat hareketlerinin en yoğun olduğu dönem olma özelliği taşımaktadır. II. Mahmut ta kendisinden önce ıslahat yapanlar gibi ilk ıslahat hareketlerine askerî³⁵ alanda başladı. Daha sonra idarî ve mülkî³⁶ ve eğitim alanlarında birçok ıslahatlar yapıldı.

³² III. Selim’in Nizam-ı Cedid ıslahatları hakkında geniş bilgi için bkz. Stanford J.Shaw, *Between Old and New the Otoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Massachusetts, Cambridge, USA, 1971.

³³ Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn mektepleri hakkında bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul, 1995, s.34, 368; Akyüz, *a.g.e.*, s.125-126.

³⁴ Ali İhsan Gencer, “İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi”, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, s. 55-56,63; Akyüz, *a.g.e.*, s.126-127.

³⁵ II. Mahmut’un askerî alanda yaptığı ıslahatların başında Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmak oldu. Yeniçeri Ocağı’nın son dönemlerde kuruluş amacından tamamen uzaklaşan bir yapıya bürünmesi, savaş meydanlarında alınan yenilgiler buna neden oldu. 17 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni ve modern bir ordu teşkilatı kuruldu.

³⁶ II. Mahmut, idarî ve mülkî alanda yaptığı ıslahatlarda merkezi otoritenin kuvvetlenmesini amaçladı. Vilayet ve sancaklardaki başına buyruk yönetici ve âyanlar ortadan kaldırıldı. Bu dönemde Avrupa tarzında bir merkezî idare ve hükümet teşkilatı için çeşitli çalışmalar yapıldı. Sadrazam “başvekil” ismini aldı. Çeşitli işlerin yürütülmesi için ilk önce Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye,

II. Mahmud döneminde eğitim alanında ıslahatların başında 14 Mart 1827 tarihinde ordunun ihtiyacı için tıp ve cerrahlık öğretimi yapan, Müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmeyi amaçlayan bir askerî mektep olan Tıphane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mamure u kuruldu³⁷. II. Mahmut döneminde Tıphane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mamure Mektebi'nin yanı sıra 1834 yılında Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye ve Mızıka-ı Hümayûn Mektebi kuruldu. Askerî amaçlı olan bu lardan Mekteb-i Harbiye, Fransız örneğine uydurulmuştu. Genellikle Fransızca olmak üzere yabancı bir dil bilmek, bütün öğretimin ilk ihtiyacı ve ön şartı idi³⁸. Mekteb-i Harbiye kurulduktan sonra bazı talebeler Viyana, Paris ve Londra'ya tahsile gönderildi ve aynı zamanda Avrupa'dan muallim getirildi. Mekteb-i Harbiye giderek çağına göre ileri bir öğretim kurumu haline geldi, oradan çıkan subayların sivil larda müsbet bilim derslerini de okuttular. Böylece bu mektep, sadece subay yetiştirerek değil, uzun yıllar, bir kaynağı olarak da Türk eğitimine hizmet etti. Mızıka-ı Hümayûn Mektebi, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile kaldırılan mehterhanenin görevini icra etmek için kuruldu³⁹.

II. Mahmut döneminde açılan bu askerî ların yanı sıra, sıbyan mekteplerinin yetersiz olduğu anlaşılınca, sıbyan mektepleri ile askerî lar arasında yer alacak yeni bir mektebin kurulmasına ihtiyaç duyuldu. Bunun için, 1838 yılında sıbyan mekteplerinin üstünde, sınıf-ı sani larının açılmasına karar verildi. Nitekim evvela Mekteb-i Maârif-i Adliye ve ardından Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye açıldı. İlk rüşdiyeler ve meslek mektepleri olan bu kurumlarda eğitim süresi iki yıl idi. Sıbyan nizamnâmesine göre söz konusu mekteplere alınacak talebeler sıbyan mektebini bitirmek zorundaydılar. Buna ek olarak tanınmış kimselerin veya devlet hizmetinde bulunanların çocukları seçilerek söz konusu mekteplere alınacaktı⁴⁰.

II. Mahmut döneminde Avrupa ile olan ilişkiler ilerletilince Batının yeni bilimlerini öğrenmiş memurlara ve bilgili insanlara olan ihtiyaç arttı. Bu amaçla 1820'li yılların sonlarında ve 1830'lu yıllarda birçok talebe Viyana, Paris ve Londra

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî gibi meclisler kuruldu. Daha sonra 1838 yılında nâfia, ticaret, sanayi ve ziraat işleri için meclisler kuruldu.

³⁷ Akyüz, *a.g.e.*, s.127.

³⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1998, s.85; Akyüz, *a.g.e.*, s.127-128.

³⁹ Akyüz, *a.g.e.*, s.127-128.

⁴⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991, s.91; Akyüz, *a.g.e.*, s.129.

gibi büyük Avrupa kentlerine askerî talebe ve subaylar gönderildi. Ayrıca Avrupa'dan da muallim subaylar ve teknik elemanlar getirildi⁴¹.

⁴¹ Akyüz, *a.g.e.*, s.133.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MODERN EĞİTİMİ

1.1.MERKEZ MAÂRİF TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nde eğitimin bürokratikleşmesi yönündeki ilk önemli adımlar 19. yüzyılda atılmaya başlamıştır. Bu yönde atılan ilk adım II. Mahmut döneminde 14 Ekim 1826 tarihinde kurulan Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'yle vakıflara bağlıların, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanmış olmasıydı. Yine II. Mahmut saltanatının son döneminde 10 Kasım 1838 tarihinde çıkan irade ile Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'ne bağlı bir müdürlük olarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kuruldu.

1.1.1. Muvakkat Meclis-i Maârif

II. Mahmud'un ihdas ettiği Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti ve aynı dönemde açılan meslek mektebi niteliğindeki iki devlet mektebinin kuruluşundan sonra Sultan Abdülmecid'in ilk saltanat yıllarında başka bir reform çabası görülmedi. Mustafa Reşid Paşa'nın üçüncü kez Hariciye Nâzırı olduğu dönemde maârif konusu ile ilgili gözle görülür bazı gelişmeler meydana gelmeye başladı. Muhtemelen Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle Abdülmecid 13 Ocak 1845 tarihinde mutat olarak yapılan Babîâli'yi ziyareti sırasında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye hitap eden ve özellikle eğitim konusuna ilişkin belirli acil gerekliliklere işaret eden bir konuşma yaptı. Sultanın bu konuşması daha sonra Hatt-ı Hümayûn olarak yayınlandı. Fermanda; imparatorlukta genel anlamda hâkim olan cehaletin ortadan kaldırılması (izâle-i cehl-i tebaa) gerekliliği vurgulanmış ve bunun için de tek yolun sivil mektepleşme (terbiye-i âmme) olduğu ifade edilmişti. Ayrıca her türlü fen ve sanayinin gösterildiği meslek mektepleri, orta dereceli mektepler (menbâ-ı ulûm ve fûnûn ve mehâz-ı sanâyi'-i maârif-nemûn olan mekâtib-i lâzime) ile imparatorluğun her yerinde ihtiyaç duyulan eğitim-öğretim kurumları açılarak (memâlikin münâsib olan mahallerinde iktizâ eden mekteplerin tanzîmi), dini ve dünyevi bütün

konulardaki bilgisizliğin ortadan kaldırılması (dînen ve dünyeviyyen her bir husûsda izâle-i cehl) hedefi açıklanmıştı. Bu ferman, bir taraftan ilköğretime diğer kademelerle beraber bütüncül bir yaklaşım getirmesi, bir taraftan da mektepleşmenin sadece İstanbul'la sınırlı tutulmayıp, vilâyetler için de zorunluluk kabul etmesi açısından eğitimin modernleşme sürecinde genel eğitimin yaygınlaşmasının önemini vurgulayan ilk resmî belge olması açısından son derece önemlidir⁴².

Sultan Abdülmecit'in emir ve ikazları doğrultusunda konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek eğitimde yapılacak düzenlemeler konusunda ayrıntıları görüşmek üzere üyeleri kalemiye ve askeriye bürokratları ile ilmiye sınıfı arasından seçilen bir geçici meclis kurulmasına karar verildi. 12 Mart 1845 tarihinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'e bir başkan bir katip ve altı üye olmak üzere sekiz kişiden oluşan bir kurul seçilmişti. Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in başkanlığına Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Abdülkadir Bey, üyeliklere Dar-ı Şura-yı Askeri azasından Arif Hikmet Bey, Vak'anüvis Esad Efendi, Fetva Emni Arif Efendi ve Meclis-i Vâlâ azasından Muhib Efendi, Mekteb-i Harbiye Nazırı Emin Paşa ve Mütercim-i Evvel Fuad Efendi tayin edilmiş, kâtipliğe de Amedi Hülefası'ndan Recai Efendi seçilmişti⁴³.

Seçilen üyelerin uhdelerinde bulunan yürütmekte oldukları memuriyetlerini de devam ettirebilmek amacıyla meclisin haftada iki gün toplanmasına karar verildi. Meclis çalışmaları için çalışma yeri olarak Bâbîâlî'de toplanacaktı. Meclisin müzakere ettiği konuların neticesi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilip burada tetkik edildikten sonra padişaha arz edilecekti⁴⁴.

Meclis, 1838 yılındaki ıslahat sırasında yapıldığı gibi ilk iş olarak mevcut mekteplerin durumunu öğrenmek için Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti kayıtlarından bir istatistik çıkarmaya çalıştı. Daha sonraki birkaç ay içinde üç konuda lâyiha hazırlayarak Babîâlî'nin onayına sundu. Bu layihaların ilki eğitimin temelini oluşturan sıbyan mekteplerinin ıslahına, diğeri orta dereceli ları oluşturmak üzere rüşdiye mekteplerinin ıslahına, üçüncüsü de yüksek ilimlerin tahsil edileceği bir

⁴² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul, 1993, s. 228; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, 2010, s.60; Arzu M. Nurdoğan *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.37-38.

⁴³ *SNMU*, 1321, s. 19; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 229.

Dârülfünûn'un kurulması ve mekteplerin nizam, talimat ve programlarını yapma üzere bir daimi maarif meclisi kurulmasına dairdi⁴⁵.

1.1.2. Meclis-i Maârif-i Umûmiye

Meclis-i muvakkatin hazırladığı eğitim reformunda maârif işleri merkezî bir organ tarafından plânlanmak ve icrâya konulmak istenmekteydi. Babıali'nin eğitim işlerini yürütecek daimi bir meclis kurma teklifini uygun bulmasıyla Haziran 1846 tarihinde Ferik Emin Paşa'nın başkanlığında altı üyeden oluşan Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştu. Üyeliklere Nakibüleşraf Esad Efendi, Defter Emîni Elhac Said Muhib Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi, kâtipliğe yine Recai Efendi seçilmişti. Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıf'at Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın müşterek nezaretleri altında ve Meclis-i Vâlâ Dairesi'nde tahsis edilen bir odada çalışmalarını sürdürecekti. Yeni kurulan mecliste meclis-i muvakkat gibi hafta da iki defa toplanacaktı⁴⁶.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, eğitim alanında yapılması gerekli ıslahatları tespit edip yapılacak yeni düzenlemeleri uygulayacak ve bu reformların sonuçlarını denetleyecekti. Kısa bir süre içinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Maârif-i Umûmiye hazırladığı bir lâyiha ile Meclis-i Muvakkat'ın daha önce genel olarak ele aldığı konularla ilgili ayrıntılı çalışmalar başlatmıştı. Meclis-i Maârif Umûmiye'nin çalışmaları sonucunda, sıbyan ve rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri, mekteplere alınacak talebelerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen ve 8 Nisan 1847 tarihinde Sultan Abdülmecit tarafından onaylanan talimat, Mayıs ayında halka duyurulmuştu⁴⁷.

1.1.3. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti

Meclis-i Maârif-i Umûmiye bir karar organı niteliğindediydi. Bundan dolayı bu meclisin aldığı kararları uygulayıp denetleyecek bir yürütme organına ihtiyaç duyuluyordu. 14 Aralık 1846 tarihinde toplanan Meclis-i Umûmi'nin aldığı karara göre; Darülfünûn binası tamamlanıncaya kadar Mekâtib-i Adliye ve Edebiye Nezâreti, İmamzâde Esad Efendi'nin idaresi altında kalacak fakat diğer bütün sıbyan

⁴⁵ Meclis-i Muvakkat tarafından hazırlanan rapor hakkında geniş bilgi için bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul, 1998; Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, 1975.

⁴⁶ *SNMU*, 1321, s. 19-20; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 230-233.

⁴⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 233-234; 1847 tarihli talimatın orijinal tam metni ve çevrim yazısı için bkz. Yahya Akyüz "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, s. 1-48.

ve rüştiye mekteplerinin yönetimi yeni kurulan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne⁴⁸ verilecekti. Nakib'ül-eşraf Esad Efendi, Mekâtib-i Umûmiye Nazırı olarak tayin edilmiş ve Sadaret Odası mümeyyizlerinden Kemal Efendi ise muavin olarak görevlendirilmişti⁴⁹.

Mekâtib-i Umûmiye Nazırı olarak tayin edilen Esad Efendi'ye yardımcı olmak amacıyla iki muin verilmiştir. Şeyh Murad Efendi ve Hafız Emin Efendi mevcut mektep muallimlerini imtihan etmek için mümeyyiz tayin edilmişlerdi. Mekteb-i Adliye jurnal kâtibi Naim Efendi günlük meseleleri meclise aktarmakla görevlendirilmişti. Nezaretin diğer işlerinde istihdam edilmek üzere aylık yüzer kuruluş maaşla iki tane de memur tayin edilmişti⁵⁰.

1847 yılında Rumeli Ordusu müşirliğine tayin edilen Meclis-i Maârif-i Umûmiye reisi Emin Paşa'nın yerine, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Nakib'ül-eşraf Esad Efendi tayin edilmişti. Fakat Esad Efendi'nin kendi isteğiyle hastalığı yüzünden nezâret işlerini gereğince takip edememesini ileri sürerek daha zahmetsiz ve daha yüksek bir memuriyet olan meclis riyâsetine tayin edilmişti. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin adı da Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü olarak değiştirilmişti. Böylece nezaretten müdürlüğe dönüştürülen kurumun başına 3 Ocak 1848 tarihinde Mekâtib-i Umûmiye Müdürü unvanıyla Kemal Efendi getirilmişti. Bu arada sıbyan ve rüştiye mekteplerini denetlemekle görevli iki müfettişlik kaldırılarak Mustafa Vehbi Efendi de muavin tayin edilmişti. Ağustos 1848 tarihinde yapılan sınavda rüştiye mektepleri talebelerinin ilerleme kaydettiklerini gözlemleyip memnun olan padişah, müdüriyeti tekrar nezarete çevirmişti⁵¹.

Kemal Efendi, modern bir ilk ve orta öğretim sistemi kurmayı hedefleyen girişimlerinin yanı sıra, 20 Nisan 1850 tarihinde İstanbul'da Dârülmaârif adında bir mektep açtırmıştı. Mektebin giriş şartları ve ders programları incelendiğinde, rüştiyelerin üzerinde, orta öğretim kademesinde bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Mektebe ancak Arapça sarf ve nahiv, Farsça, hesap ve coğrafya'ya giriş derslerini görmüş olanlarla, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mezunları

⁴⁸ Kurumun adı "nezâret" olmakla birlikte kurum günümüzdeki bir genel müdürlük seviyesinde olan bir idari organ konumundaydı.

⁴⁹ *BOA., İ. DH.*, 6923, 1/M/1263 (20 Aralık 1846); *BOA., İ. DH.*, 6903, 12/M/1263 (31 Aralık 1846).

⁵⁰ *BOA., İ. DH.*, 6923, 1/M/1263 (20 Aralık 1846).

⁵¹ *SNMU*, 1321, s. 20; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 236-237.

kabul edilmişti. Öğrenim süresi üç yıl olan bu mektep, rüştiyelerle Darülfünûn arasında bir geçiş kurumu olarak düşünölmüştü⁵².

Daha önceden de değinildiği gibi Meclis-i Muvakkat'ın ölkede bilimin yaygınlaştırılması ve cehaletin ortadan kaldırılması için yaptığı çalışmalar sonucunda aldığı kararlardan birisi de çeşitli bilimlerin okutulacağı bir Darülfünûn'un kurulmasıydı. Ayrıca hem Darülfünûn'da okutulacak olan hem de halkın bilgilendirilmesi için ihtiyaç duyulan telif ve tercüme eserleri hazırlamak üzere Encümen-i Dâniş adında bir heyetin kurulması da kararlaştırılmıştı. Bu amaçla 15 Nisan 1851 tarihinde kurulan encümenin birinci başkanlığına Ataullah Efendizâde şerif Efendi, ikinci başkanlığına da Meclis-i Maârif-i Umûmiye üyelerinden Hayrullah Efendi tayin olmuştu. Encümenin kırk kişilik dâhili üyesi ve sayısız harici üyesi olabilecekti. Maârif-i Umûmiye İdâresi'nin daha önce kitap telif ve tercümesi için senelik olarak ayırdığı 50.000 kuruş encümene tahsis edilmişti. Darülfünûn inşa edilinceye kadar Encümen-i Dâniş, çalışmalarını Dârülmaârif Mektebi'nde kendisine tahsis edilen bir çalışma odasında yürütecekti⁵³.

Encümenin tabii üyeleri arasında; Sadrazam Reşid Paşa, şeyhülişlâm Arif Hikmet Bey, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıf'at Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Arabistan Ordusu Müşiri Emin Paşa, Ticaret Nazırı İsmail Paşa, Rumeli teftiş memuru Sami Paşa, Meclis-i Vâlâ üyelerinden Yusuf Kamil Paşa ile Arif Efendi, Nakib'ül-eşraf Tahsin Efendi, Dar-ı şura-yı Askeri azasından Rüşdi Molla gibi isimler yer alıyordu⁵⁴.

1.1.4. Meclis-i Muhtelît-i Maârif

Kırım Savaşı'ndan sonra 28 şubat 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanı'yla, her cemaate kendi mekteplerini açma özgürlüğü⁵⁵ tanınırken Gayrimüslim talebelere de sivil ve askeri her türlü devlet mektebine girme hakkı verilmişti. Ferman, kurulacak lardaki öğretim tarzı ile muallimlerinin seçiminin,

⁵² Ergin, *a.g.e.*, s. 449-453.

⁵³ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 442-443.

⁵⁴ Encümen-i Daniş'in üyeleri hakkında bkz. *SNMU*, 1321, s. 20-21; Kayaoğlu, *a.g.e.*, s.65-69; Akyüz, *a.g.e.*, s.58-62.

⁵⁵ Gayrı Müslimlerin Islahat Fermanı'ndan önceki dönemlerde öteden beri var olan cemaat ları haricinde serbestçe açmaları ancak padişahın fermanıyla mümkündü. Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla Gayrı Müslimlere bu konuda özgürlük getirilmiş oluyordu.

padişah tarafından tayin edilecek bir karma meclisin nezaret ve teftişi altında yapılmasını öngörüyordu⁵⁶.

Islahat Fermanı'nın açılmasını öngördüğü larla ilgili konuları görüşmek üzere Müslim ve Gayrimüslim bütün cemaatlerin temsilcilerinin katılacağı bir karma meclis oluşturuldu. Nisan 1857 tarihinde Meclis-i Muhtelît-i Maârif'e üye olarak; Müslüman Ferik Derviş Paşa, Rum Tabib İstefenaki Kara Todori, Ermeni Barutçubaşı Ohannes Bey, Katolik Duzoğullarından Mihran Bey, Protestan Panayot ve Yahudi Şabcı Damadı Daviçen atandılar⁵⁷.

Meclis-i Muhtelît-i Maârif, mekteplerin niteliğini belirleme, müfredat ve lerin seçimi gibi konularda yetkiliydi. Meclis-i Maarif'te toplanan bir komisyon, yeni meclisin nizamnamesini hazırlayarak yaptığı yeni düzenlemeyle maârif teşkilâtında önemli değişiklikler yapmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre; mektepler üç kademeye ayrılacaktı. Birinci kademedede yer alan sıbyan mektepleri ile cemaatlerin ilköğretim mekteplerinde her cemaat kendi dilinde eğitim yapacak ve hükümet bu mekteplerin programlarına müdahale etmeyecekti. Bu mekteplerin muallimleri, cemaatlerin ruhani liderlerinin önerisiyle hükümet ve halkın güvendiği namuslu kişilerden seçilecekti. Tayin edilen bu kişiler kurallara aykırı şekilde davrandıklarında kendileri cezalandırılacağı gibi bu durumdan ruhani liderler sorumlu tutulacaktı⁵⁸.

Eğitimdeki ikinci kademeyi oluşturan rüştiye mekteplerinden mezun olanlar devlet dairelerinde görev alacakları için bu mekteplerde eğitim Osmanlı Türkçe'siyle yapılacaktı. Üçüncü basamakta ise, çeşitli sanat ve fenlerin öğretildiği meslek mektepleri yer alacaktı. Böylece daha ziyâde dinî eğitim veren ilköğretimde her cemaat kendi mekteplerinde eğitim yaparken rüştiye ve meslek mekteplerinde okutulacak derslerde öğretilen çeşitli bilimler her toplum ve inançta ortak olduğundan bu mekteplerin karma eğitim yapması öngörülmüştü. Ayrıca, sınıf düzeni ayırımı dikkate alınarak rüştiye ile meslek mektebi talebelerine üniforma giyme zorunluluğu getirilmişti⁵⁹.

Bu yenilikler, Islahat Fermanı'yla ortaya konan, Gayrimüslimlerin devlet mekteplerinde okuması yolundaki Osmanlıcı siyaseti ortaya koymaktadır. İlk düzeyindeki eğitimde milletler dinî kültürlerini muhafaza ederken, ortaöğretim düzeyi eğitimi Gayrimüslimleri Osmanlı imparatorluk kültürüne toplumsallaştırmayı

⁵⁶ Islahat Fermanı'nın sureti için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, Ankara, 1975, s. 261.

⁵⁷ *BOA., A. DVN.*, 122/85, 20/Ş/1273 (15 Nisan 1857).

⁵⁸ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 246-247.

⁵⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 247-248.

amaçlıyordu. Esasında rüşdiyelerin hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin ihtiyaçlarına uyarılmış bir eğitim verebileceği umudu, başka deyişle karma eğitim, oldukça iyimser bir beklenti olduğunun bir göstergesiydi⁶⁰.

1.1.5. Maârif-i Umumiye Nezaretinin Kuruluşu

Meclis-i Muhtelît-i Maârif'in kurulmasıyla birlikte bu yeni kurul ile Meclis-i Maârif arasında işlevsel bir bölünme meydana geldi. Meclis-i Maârif daha çok dinî eğitime ilişkin meseleler üzerinde yoğunlaşmaya başlarken Meclis-i Muhtelît-i Maârif ise hem Müslüman hem de gayrimüslim mektepleriyle ilgileniyordu. Bu ikili yapı bir yıl kadar devam ettikten sonra 17 Mart 1857 tarihinde birleştirilerek Maârif Nezâreti teşkil edildi. Bundan bir ay sonra da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti Müsteşarlığı adıyla teşkilâta dâhil edildi⁶¹.

Bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olan Maârif-i Umûmiye Nezâreti, bundan sonra Meclis-i Vükelâ'ya dâhil bir nazır tarafından yönetilecekti. 15 Mart 1857 tarihinde Maarif Nezareti'ne, Meclis-i Ali-i Tanzimat üyesi Abdurrahman Sami Paşa ilk Maârif Nâzırı olarak tayin edildi⁶².

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu, Babiâli'nin eğitimin modernleştirilmesi doğrultusunda attığı en önemli adımlardan biriydi. Nezâretin kuruluşuyla Babiâli, eğitim konusunda modern bir sistemin kurulması, yabancı ve Gayrimüslim mekteplerinin merkezi idarenin denetimine alınması ve Müslümanlarının diğer mekteplerle rekabet edecek bir seviyeye getirilmesi yolunda çalışmalar yapacaktı.

Nezâretin ve maarifle ilgili meclislerin yazışmalarını yürütmek üzere 15 Temmuz 1857 tarihinde bir Maarif Mektupçuluğu kurulmuş ve başına da Raşit Efendi mektupçu olarak atanmıştı. Raşit Efendi'nin maiyetine bir kayıt memuru, bir mübeyyiz (yazıları temize çeken memur), bir fihrist kâtibi, bir muhasebeci ve ların teftiş işlerine bakacak dil bilen Müslim ve gayrimüslim on kişi verilmişti. Böylece ilk

⁶⁰ Somel, *a.g.e.*, s.68-69.

⁶¹ Somel, *a.g.e.*, s.69.

⁶² *Takvim-i Vekayi*, No. 552; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 248; Kodaman, *a.g.e.*, s. 16; Mahmud Cevat, nezaretin kuruluş tarihi olarak 29 Nisan 1857 olarak vermektedir. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi)*, Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu, İstanbul, 2001, s. 66.

kez hükümet içinde yer alan ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan kuruluş ortaya çıkmış oldu⁶³.

Babıâli'de yeni nezaretin çalışmalarını yürüteceği uygun mekânın bulunamaması üzerine, Takvimhane memurlarının da aynı yerde kalmaları şartıyla Takvimhane-i Amire Dairesi'nin gerekli kısımları onararak Maarif-i Umumiye Nezareti'ne tahsis edilmesi kararlaştırıldı⁶⁴.

Maârif-i Umumiye Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte, imparatorluktaki bütün mektepler ilk defa tek bir merkezi örgüt altında birleştirilmiş oluyordu. Amaç, toplumsal hak ve özgürlüklerin gereği olarak bütün unsurların eğitim hakkından yararlanması ve toplumsal konsensüs ortamının korunmasıydı. Bu ortak hedef, padişah iradesiyle belirlenip yeni Maarif Nazırı'nın görevlerini beyan eden ilmühaberde “terbiye-i umumiye için derecat-ı müteneviada olarak memâlik-i mahrûse-i hazret-i şahanede her bir sınıfın tederrüs ve taallümleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizâmât ve usûlüne nezâret etmek” olarak ifade edilmişti⁶⁵.

Böylece, medreseler ile Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye'den meydana gelen askeri mektepler dışındaki bütün eğitim-öğretim kurumlarını Maarif Nezareti'ne bağlayarak bunları üç kategoriye ayırmıştır. Birinci kademedeki bütün cemaatlerin ilköğretim mektepleri, ikinci kademedeki rüştiyeler ve üçüncü kademedeki meslek mektepleri yer alıyordu. Hedefi çocuklara temel din ve dil bilgisini öğretmek olan ilklar, her cemaatin kendi denetimindeydi. “Mucib-i medeniyet ve ma'muriyet bulunan fûnûn”u kazandırmak amacıyla kurulan rüştiyelerde karma bir eğitim planlanmıştı. Meslek mektepleri ise rüştiyelerde öğrendiklerini ilerletmek isteyenler için yine karma eğitim veren kurumlar olarak tanımlanmıştı⁶⁶.

1.1.6. Meclis-i Maârif-i Umumiye Heyeti

Meclis-i Muhtelît-i Maârif ile daha önce kurulmuş olan Meclis-i Maârifin yeterince faydalı olmadığı ve Meclis-i Muhtelît'in o zamana dek “bir suret-i muntazamada” toplanamamasını ve Meclis-i Maarif-i Umûmiyye azasının da “emr-i maarifin aksamından bazı hususatın rüyetiyle iştigal etmekte bulunmuş ise de bunun ile dahi matlub hasıl olamaması”nı gören o tarihte hem Maârif hem de Nafia

⁶³ Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s.48.

⁶⁴ *BOA., İ. DH.*, 25042, 11/L/1273 (4 Haziran 1857).

⁶⁵ *BOA., İ. MEC. MAH.*, 1204, 20/Ş/1273 (15 Nisan 1857); Kodaman, *a.g.e.*, s. 6-17.

⁶⁶ Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, Ankara, 1945, s. 46-47.

Nazırlığı görevlerini aynı anda yürüten Edhem Paşa, 8 Ekim 1863 tarihinde bu iki meclisi kaldırarak yerine kendisinin başkanlığını yapacağı Maarif-i Umumiyye Heyeti oluşturulması için hükümete başvurmuştur. Böylelikle, sadrazam Mehmed Fuad paşanın zamanında Maârif-i Umûmi Heyeti'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu heyetin başkanı belirtildiği üzere Maârif nazırıdır. Yeni durumda Meclis-i Maarif-i Umûmiyye'nin Maârif Nezâreti'ne bağlanmasıyla müstakil olma niteliği, ortadan kalkmıştır. Böylelikle Maârif Meclisi ile nezaret arasında ortaya çıkan yetki ve sorumluluk anlaşmazlıklarına bir son verilmiş oluyordu⁶⁷. Eğitimle ilgili farklı alanlarda çalışan değişik birimler arasında koordinasyonu sağlamak amacıyla yönelik bu yapısal değişiklikten sonra Maarifi Umumiye Nezareti eğitimle ilgili tek merci konumuna gelmiştir.

Daha sonra Maarif-i Umumiyye Heyeti, 10 Şubat 1864 tarihli bir irade ile Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu ve Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu adlı iki komisyona sahip bir hale getirilmiştir. Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime komisyonu, İslam dinine ait her türlü kitabın incelenmesi, Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye komisyonu da ülkedeki bütün çocukların eğitilmesi konularında görevlendirilmişti. Ayrıca, "...mevad-ı adiyeye ve cariyyenin ruyet ve tesviyesi için komisyon-ı mezkûrenin intihabıyla aza-yı mevcudeden mürekkeb bir Komite" teşkil edilmişti. Bu komite haftada bir veya iki gün toplanıp görevlerini yerine getiriyordu⁶⁸.

Bu komisyonların vazifelerine göre de Maarif nazırının başkanlığı altındaki Maarifi Umûmiyye Heyeti iki daireye ayrılıyordu. Söz konusu edilen dairelerden biri Daire-i Mekâtib-i Umûmiyye diğeri, Daire-i Mekatib-i Hususiyye'dir. Ayrıca bu dairelerden, Daire-i Mekâtib-i Husûsiyye ile Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu ve Daire-i Mekâtib-i Umûmiyye ile de Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu bağlantılıydılar. Bunlar eğitim işlerini tahkik ve tedkik etmekle görevliyidiler⁶⁹.

Daire-i Mekatib-i Hususiye'nin üyeleri; İmadeddin Efendi, Nazif Efendi, Hazım Efendi, Tahir Bey, Hacı Emin Efendi, Bekir Efendi, Abdülkerim Efendi, İshak Efendi, Mehmed Arif Efendi ile birinci kâtip Rüşdü Bey ve ikinci kâtip Behçet Efendi'den oluşuyordu.

⁶⁷ Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I", *AÜSBFD*, 51/1-4, Ankara, 1996, s.206.

⁶⁸ Erdoğan, *a.g.m.*, s.207.

⁶⁹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.207.

Daire-i Mekatib-i Umumiye'ye ise Maarif ve Nafia Müsteşarı Derviş Paşa, Divan-ı Zaptiye Reisi Salih Efendi, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye, İdadiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane-i Amire Nazırları, Maarif ve Nafia Mektupçusu Raşid Efendi, Bab-ı Ali Mütercim-i evveli Münif Efendi, Rum, Ermeni ve Katolik milletlerinden ikişer Protestan ve Yahudi milletlerinden birer üye seçilmişti. Tercüme Odası halifelerinden Refet Efendi başkâtip, Maarif muavinlerinden Artin Efendi ikinci kâtip olarak atanmıştı⁷⁰.

Maârif Nezâreti, kurulduktan sonra gerek sıbyan⁷¹ gerek rüşdiye⁷² gerekse darümuallimîn mektepleri⁷³ hakkında bazı çalışmalar da bulunulmuştur.

Ayrıca Münif Paşa'nın nazırlığı döneminde 1865-66 yılında kendisinin başkanlığını yaptığı Telif ve Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet Avrupa'daki yeni bilgilerin gelişigüzel değil, düzenli bir şekilde Türkçeye tercümesiyle, topluma ve lara aktarılması göreviydi. Daha sonra Telif ve Tercüme Cemiyeti'nden farklı olarak bir de Encümen-i Daniş'in mektep kitapları dışındaki kitap işleriyle meşgul olmak üzere 13 Nisan 1865 tarihinde Maarif Nezâreti'ne bağlı

⁷⁰ BOA., İ. MEC. MAH., 1204, 3/N/1280 (11 Şubat 1864).

⁷¹ 1868 yılının başlarında Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen bir tezkerede, rüştiye mekteplerinin istenen şekilde ıslah edilebilmesinin; ders programının genişletilmesi, öğretim süresinin uzatılması ve öncelikle bu kurumlara talebe hazırlayan sıbyan mekteplerinin düzeltilmesi gerektiğini ifade ediliyordu. Bu nedenle rüştiye mekteplerine ilişkin yakında yapılacak yeni düzenlemelere zemin hazırlamak amacıyla ilk önce İstanbul'un uygun yerlerinden başlanarak sıbyan mekteplerinin düzeltilmesi öneriliyordu. Maârif Nezâreti'nin ilköğretimin modernleşmesine ilişkin bir takım tedbirler alınmasını öneren teklifi, Daire-i Kavanin ve Nizamât'da görüşülerek kabul edilmişti. Şubat 1868 tarihinde yayınlanan ve on maddeden oluşan "Sıbyân Mekteplerinin Islahatına Dâir Nizâm-nâme Lâyihası", sıbyan mekteplerinin ders programlarını yeniden düzenleyerek usul-ü cedide üzerine kapsamlı bir proje geliştirilmiştir. Lâyiha, geçerli bir övru olmaksızın altı yaşını aşmış mektebe verilmeyen çocukların velilerinin araştırılarak cezalandırılacağını ve çocukların a başlama merasiminde bir takım gereksiz yükümlüklerin yerine getirilmesinin zorunlu olmadığını halka bildirilmesini öngörüyordu. Ayrıca layihaya göre kızlar için ayrı bir mahalle mektebi açılması öneriliyordu. BOA., İ. MVL., 26278, 20/N/1284 (15 Ocak 1868); Somel, a.g.e., s.73.

⁷² Bu dönemde rüşdiye mekteplerindeki eğitim-öğretim pek de iç açıcı değildi. Rüşdiye mezunlarının birçoğu düzgün yazmayı beceremiyor, bir kompozisyon dahi hazırlayamıyordu. Dolayısıyla istenilen randıman alınamıyordu. Bunun üzerine önce Meclis-i Maârif, usûl-i cedîde üzere tertip olunacak dersleri öğrenmeye dört yıl yetmeyeceği için rüşdiye mekteplerinin öğretim süresinin beş yıla çıkarılması kararlaştırılmıştı. Öğretim tarzı ve süresi sınırlanarak yeniden Rüşdiye İdadiyeleri ve kız çocukları için ayrı rüştiye ve sıbyan mekteplerinin açılması tasarlanıyordu. İntizam altına alınacak mekteplerin hoca ve halifelerine maaş bağlanıp talebelerden haftalık ve avaid adıyla para almaları yasaklanmıştı. Ayrıca rüşdiye mekteplerine devam eden talebeler ailelerinin ekonomik durumlarına göre dört sınıfa ayrılarak; zenginlerden yıllık 400 kuruş, ikinci derecede zenginlerden 200, üçüncü derecede servet sahibi olanlardan 100 kuruş alınmasına, fakir olan ailelerin çocuklarının ise a parasız kabul edilmesine karar verilmişti. Talebelerden alınacak bu ücret mekteplerin ıslah edilmesinde kullanılacaktı. BOA., İ. MVL., 26278, 29/L/1284 (23 Şubat 1868); Somel, a.g.e., s.75.

⁷³ Maârif Nezâreti, Kasım 1868 tarihinde ilklarda görev yapacak leri yetiştirmek üzere Dârümuallimîn-i Sıbyâniye mektebi kurulmuştur. Mektebin eğitim süresi iki yıldır. Fakat mektebin ilk açılışı uzun ömürlü olmamış ve bir süre sonra kapatılmış, 1872 yılında ikinci defa tekrar açılmıştır. Berker, a.g.e., s.56-58; Somel, a.g.e., s.74; Abdulkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, Editör Hakkı Dursun Yıldız., Ankara, 1992, s.450, 455.

Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. 1870 yılında konuyla ilgili olarak bir de Telif ve Tercüme Nizamnamesi çıkarılmıştır⁷⁴.

1.1.7. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Sonrası

Maarif Nazırı Safvet Paşa, maârif sistemini yeniden düzene koymak için Şûrâ-yı Devletin Maârif Dairesiyle birlikte Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ni hazırlamış ve 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlamıştır⁷⁵. Nizamnâme, Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu nizamnâmeyle başkentte mevcut olan ve taşrada kurulması planlanan lar tek bir kapsayıcı kanun dairesinde bütünleştiriliyordu⁷⁶.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin yayımlanması Maârif Nezâreti'ni yönetim işleri bakımından hem merkezde, hem vilayetlerde kuvvetlendirmiştir⁷⁷. Nizamnâme, maârif idare ve teşkilatını kanunî hükümlere bağlamış ve teşkilat yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir bundan dolayı maârif tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Nizamnâmenin gerekçe müzekkeresinde; mülk ve milletin saadetini sağlayacak kamu eğitiminin yaygınlaştırılmasının, gerekli olan ların açılmasına bağlı olduğu, bunu gerçekleştirmenin tek yolunun da esaslı bir ıslahattan geçtiği ifade ediliyordu. Ayrıca dünyanın temel refahının ancak fen ve maârifle; ticaret, ziraat ve sanayide gerekli ilerlemenin de sadece eğitimle kaydedilebileceği belirtiliyordu. Ticaret ve endüstri sahalarındaki ilerlemeler insanlığın ihtiyaçlarını çok daha kolaylıkla karşılayabilmek için gerekliydi. Böylelikle “dâire-i medeniyete dâhil olan mil ve akvam” halkasına katılıp bunların paylaştıkları evrensel refah ve servetten gereken hisse alınabilirdi⁷⁸.

⁷⁴ BOA., İ. MV., no: 23733; BOA., İ. DH., no: 31987; Mahmud Cevat, a.g.e., s. 91.

⁷⁵ İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi...”, s. 370, Kodaman, a.g.e., ss. 20 - 22. Bu sırada Maarif Dairesi'nin başında eski Maarif Nazırlarından Kemal Efendi bulunurken, Sadullah Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tefik Bey, Mehmed Mansur Efendi ve Dragon Çankof Efendi üye olarak görev yapıyorlardı. Nizamnâme hakkında bkz. *Düstur*, Birinci Tertip, C.2, s. 184-219; Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Osmanlıca'dan Latin harflerine çevrilmiş tam metni için bkz. Mahmud Cevat, a.g.e., s. 424-459.

⁷⁶ Somel, a.g.e., s.118.

⁷⁷ Erdoğan, a.g.m., s.207.

⁷⁸ Mahmud Cevat, a.g.e., s. 102-103.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi neticesinde yeni düzenlemeye göre 20 Eylül 1869 tarihinde kurulan Meclis-i Kebîr-i Maârif, çalışmalarına 20 Şubat 1870 tarihinde maârif nezâret dairesi olarak kullanılan Dârülfünûn binasında başlamıştır⁷⁹.

Meclis-i Kebîr-i Maârif, maârif idaresinin genel merkezi durumunda olup, idarî (Dâire-i İdâre) ve ilmî (Dâire-i İlmiyye) olarak iki daireye ayrılmıştır. Meclisin İdarî Dâiresi, Münif Efendi başkanlığında bir Müslüman ve beş Hristiyan muavin; altısı Müslüman, üçü Hristiyan, biri Yahudi, biri Anadolu ve biri Rumeli yakası rüşdiye ve sıbyan mektepleri müfettişi, Dârümuallimât müdürü, Meclis-i Maârif üyesinden de bir kişi olmak üzere toplam on yedi üyeden oluşturulmuştur. İlmî Dâiresi ise başkan Tahir Paşa idaresinde iki Meclis-i Maârif üyesi, bir Mekteb-i Harbiye muallimi, bir Maliye Divân-ı Muhâkemât üyesi, bir Takvîm-i Vakâyi muharriri, Tercüme Odasından iki gayrimüslim memur ve Fransızca bilen bir gayrimüslim olmak üzere toplam dokuz kişiden oluşmaktaydı. Bu daireler kendilerine ait işlerde ayrı ayrı toplantılar yapacaklardı. Ancak müşterek hususlarda bir araya gelerek toplanabilme esası kabul edilmişti. Yapılan bu toplantılara “Meclis-i Maârif Umûmi Heyeti” denirdi. Bu meclisin şubeleri olmak üzere de vilayetlerde birer Vilayet Maârif Meclisi kuruldu. Ayrıca Meclis-i Kebîr-i Maârif, Maârif Nazırı başkanlığında toplanıp kararlar alma yetkisine sahipti. Meclisin tümünün Maârif Nezâreti tarafından tayin olunmuş kadrosu ve yetkileri zaman zaman daraltılıp genişletilmiş ve böylelikle meclis bir danışma organı niteliğinde varlığını Osmanlı devletinin son günlerine kadar devam ettirmiştir⁸⁰.

1871 yılında meclisin yapısında değişikliğe gidilmiştir. Bu dönemde Meclis-i Kebîr-i Maârif’i meydana getiren iki daireden İlmî Dâiresi kaldırılarak bir tek meclis haline dönüştürülmüş ve Eylül 1871 tarihinde Hacı Ahmed Tahir Efendi başkanlık görevine getirilmiştir. Bu dönemde kurumda ayrıca bir de “ikinci başkan” a yer verilmiştir. Bu değişimin sonucunda kurumun üye sayısında da bir miktar azalma olduğu görülmektedir. Nizamnâmenin yayımlanmasından yaklaşık yedi yıl süre geçmesine rağmen nezâret bünyesinde esaslı bir değişikliğe rastlanmamış ve nezâret kadrosu kişilerin gelip-girmesi haricinde hemen hemen hiç değişmeden, durağan bir şekilde 23 Aralık 1876 tarihinde ilan olunan Kanun-ı Esasi’ye kadar böyle devam etmiştir. Ancak Kanun-ı Esasi’nin hükümlerinde maâriفة ilgili maddelerin bulunması

⁷⁹ Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 111.

⁸⁰ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Ankara, 2008, s.5-6; Erdoğan, *a.g.t.*, C.1, s.99-100; Erdoğan, *a.g.m.*, s.209.

Maârif Nezâreti teşkilâtının da bir düzenlenmeye tabi tutulması ihtiyacını doğurdu. Ancak tam bu arada, 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler, Osmanlı hükümetini maârif alanında yapacağı ıslahatları ertelemeğe mecbur etmiştir. Ancak bu felaketler aynı zamanda cehalet bulutlarının dağılmasına da sebep oldu. Nitekim harbin dışta ve içte yankılan biraz yatışınca, yeniden maârif teşkilâtının çarçabuk düzenlendiği görülmektedir. Bu düzenlemeden önce maârif teşkilâtının esasını nazın başkanlık ettiği hem karar hem de yürütme meclisi durumunda olan ancak esasta karar organı olmaktan öteye gidemeyen Maârif-i Umumiyye Meclisi temsil etmektedir⁸¹. Maârif-i Umûmiyye Meclisi'nin yetkilerinin sınırlandırılması ve kadrosunun daraltılmasına karşılık çağın gerçeklerine uymakla güçlük çeken Maârif Nezâreti kendi bünyesinde yeni bir teşkilâtlanmaya daha gitmiş ve Temmuz 1879 tarihinde hayli modern bir teşkilât haline getirilmiştir⁸². İhtisas hizmetlerine göre teftiş sahaları ve konuları değişen bir kısım müfettişlerle takviye olunan bu kadronun bünyesindeki esaslı değişme 1879 yılında nezârete ait işlerin beş daireye bölünerek her bir dairenin başına Meclis-i Maârif üyelerinden birinin getirilmesiyle olmuştur. Böylelikle, Daimi Meclis-i Maârifin üyeliklerine Maârif Nezâreti müdürleri tayin edilmişlerdi. Bu dönemde ayrıca müzeler ve Rasathane de Maârif Nezâreti'ne bağlanıyordu⁸³.

⁸¹ Maârif Nezâreti'nin bu dönemdeki teşkilât yapısına baktığımızda merkez teşkilâtı: Maarif Nezareti: Nazır, Mektubçu, Muhasebeci Maarif-i Umumiyye Meclisi: Birinci Reis, İkinci Reis, on dört üye, bir Başkatib, bir İkinci Katib; Zabitan-ı Aklam: Mektubi Muavini, Mektubi Mümeyyiz-i Evveli, Mektubi Mümeyyiz-i Sanisi, Evrak Müdürü, Muhasebe Muavini, Meclis Kalemi Mümeyyizi, Fihrist Katibi, Muhasebe Mümeyyizi; Matbaa-i Amire İdaresi: Müdür, Ruznameci; diğer memurlar: İki Müfettiş, Kütüphaneler Müfettişi, Tamirat Müdürü, Litografya Ustası. 1878 yılında görülmeyen müsteşarlık memuriyetinin de tekrar ihdas edildiğini de görüyoruz. Erdoğan, *a.g.m.*, s.210.

⁸² Nezâret beş daireye bölünerek her bir dairenin başına Meclis-i Maarif Üyelerinden biri getirilerek hal-i hazırda çalışan memurlar da bu daireler arasında paylaştırılmıştır. Bu bölümlere göre Maarif Nezareti: Maarif Nezareti: Nazır, Müsteşar (Meclis-i Maarif Reisi Salih efendi); Müdürlükler: Mekâtib-i Aliyye Dairesi (müdür Aristokli efendi); Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi (müdür Selim Sabit efendi); Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi (müdür Mustafa Efendi); Telif ve Tercüme Dairesi (müdür Ahmed Hamdi Efendi); Matbaalar Dairesi (müdür Artin efendi); Katib ve Memurlar; Mektubcu, Başkatib, altı Katib (her daireye bir katib), Evrak Memuru, Muhasebe Mümeyyizi, Muhasebe Muavini, Mühürdar; Diğer Memurlar: iki Müfettiş, i Kütüphaneler Müfettişi, i Tamirat Müdürü; Meclis-i Maarif: Reis. beş üye. Bunun yanında 1878 yılında Maarif Nezareti'nce idare edilmekte olan bütün vakıf kitaplıklarında bulunan kitapların yeniden incelenmesi ve tümünün isim ve hangi konuya ait olduklarını içeren defterlerin neşredilmesi için bir komisyon teşkil olunmuştur. 1880'de yine bu vakıf kitaplıklarının idaresi hakkında bir talimatname yayımlanmıştır. Bu talimatnamenin 17. maddesine göre kütüphaneler müfettişliği tarafından her kütüphanenin mevcut ne kadar kitabı varsa Telif ve Tercüme Dairesi'nde yeniden açılan Sicill-i Umumiyye kaydolunacak ve Kütüphaneler Müfettişi her kütüphanenin mevcut kitapları üzerine hafız-ı kütüblerin ve kendisinin tasdiki altında tutacağı deftere sicilli umumî oluşturulacağı cihetle bu sicill-i umumide her kütüphanenin ki tab mevcudu yazıldığı sırada hafız-ı kütübüyle müfettişliğin tasdiki bulunacaktır. Erdoğan, *a.g.m.*, s.210-211.

⁸³ Ünal, *a.g.e.*, s.12-13; Erdoğan, *a.g.m.*, s.209-211.

1879 yılında Maârif Nezâreti'nin yapısında tekrar değişikliğe gidilmiş ve Müsteşar Salih Efendi'nin başkanlığındaki, kurum 6 Eğitim Dairesi müdürünün bir araya gelmesiyle teşekkül ettirilmiştir. Bu daireler⁸⁴;

- 1- Mekâtib-i Aliyye Dairesi
- 2- Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi,
- 3- Mekâtib-i Sıbyaniyye Dairesi,
- 4- Muhâsebe Dairesi,
- 5- Matbaalar Dairesi,
- 6- Telif ve Tercüme Dairesi.

Yine 1880 yılında Meclis-i Maârifin üye sayısının sekize çıkarılmıştır. 1881 senesinde ise yenilik olarak, Mekâtib-i Sıbyaniyye Dairesi'nin adı "Mekâtib-i İbtidaiyye Dairesi" olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliğin anlamı artık Maârif Nezâreti'nin ilköğretimde usûl-i cedîd üzere eğitim ve öğretim yapanlara ağırlık vermesidir. Ayrıca nezâret, sıbyan mekteplerinin zihinlerde yaptığı çağrışımları silip ibtidai kelimesi ile ilköğretime yeni bir anlayış getirmek istemiştir. Yine aynı yıl Telif ve Tercüme Cemiyeti ile Maârif Nezâreti'ne bağlı bulunan Matbaalar İdaresi birleştirilerek Encümen-i Teftiş-i Maârif oluşturulmuştur. 31 Aralık 1881 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi'nin yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene adı altında ve gittikçe büyüyen bir sansür heyeti halini alan bir teşekkülün geçtiğini, Matbaalar Dairesi'nin de kaldırılarak müfettişlerinin yeni kurulan bu heyete bağlandığını görüyoruz. Yine aynı yıl, merkezi teşkilâtın taşra ve merkez arasındaki ilişkisini sağlanmak için nezâretteki müfettiş sayısı artırılmış ve aynı zamanda müfettişlerin görev ve yetki sahaları birbirinden ayrılmıştır. Bu durum maârifte hem teftişin değerinin anlaşıldığını hem de merkeziyetçilik fikrinin geliştiğini göstermektedir⁸⁵.

Meclisin 6 daireden oluşan teşkilât yapısı 1883 yılına kadar yani üç yıl devam etmiştir. Bu yıl içersinde daireler şeklinde oluşan teşkilâtlanmadan vazgeçilerek kurumun yapısı, tekrar beş üyeden oluşan tekli yapıya dönüştürülmüştür. Maârif-i Umûmiye Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'nın kurum başkanlığını yürüttüğü 1883 ve 1884 yıllarında, yapısal değişikliğe rağmen, daire müdürlerinin de aralarında yer aldığı üyelikler aşağıdaki idarecilerden oluşturulmuştur⁸⁶;

⁸⁴ Ünal, *a.g.e.*, s.13.

⁸⁵ Erdoğan, *a.g.m.*, s.212-213.

⁸⁶ Ünal, *a.g.e.*, s.13-14.

- 1- Encümen-i Teftiş ve Muâyene Başkanı,
- 2- Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi Müdürü,
- 3- Muhâsebeci,
- 4- Mekâtib-i Âliye Müdürü,
- 5- Mekâtib-i İbtidâiye Müdürü.

Nisan 1883 tarihinde önceden kaldırılan ve tahsisatı Tercüme Odasına verilen Mektubi Kalemî haberleşmeyi hızlandırmak ve düzenli hale getirmek için tekrar kurulmuştur. 16 Kasım 1884 tarihine gelindiğinde ise idadilerin çoğalmasından dolayı bazı ıslahata karar verilmesi üzerine Meclis-i Maârifin devamlı çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bir yıl sonra 1885 yılında kurumun üye sayısı dörde indirilmiş ve bir Zabıt Kâtibi, bir mütercim ve bir Mümeyyiz'den oluşan bir de "Meclis Kalemî" oluşturulmuştur⁸⁷.

1885 yılında üç, 1886'da sekiz, 1887 ve 1888'de ise ikişer üyeden oluşan "meclis Kalemî" 1889 yılına gelindiğinde kaldırılmıştır. Dört sene görev yapan Maârif Meclisi Kalemliği ilerde 1898 yılında (bir sene) ve 1909-1911 (üç sene) yılları arasında tekrar oluşturulmuştur. Maârif Meclisi Kalemliği'nde Zabıt Kâtipliği, Mütercimlik, Mukâbelecilik (karşılaştırmacılık), Fransızca Kâtipliği, Müsevvidlik (karalama, ilkyazım memurluğu), Mukayyidlik (kayıt memurluğu), Rumeli Masası Mümeyyizliği (düzeltme kâtipliği), Anadolu Masası Mümeyyizliği, Dersaâdet masası Mümeyyizliği ve Müsted'ayât (dilekçe) masası mümeyyizliği memurlukları yer almıştır⁸⁸.

1885 yılında Maârif Nâzırı Münif Paşa'nın başkanlığı altında ilmi, edebi ve sinai istatistikler düzenlenmesi konusunda üç üyeden kurulan komisyon Maârif Nezâreti'nde istatistik kuruluşları için bir başlangıç sayılabilir. Daha sonra, 1886 yılında merkezi teşkilâtta bazı yeni dairelerin kurulduğu görülmektedir. Yapılan yenilik müstakil daireler halinde Kütüb ve Resail Muayene Memurluğu ile müfettişliklerin ve yeniden Matbaalar Dairesi'nin ihdas edilmiş olması ve Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi; Mekâtib-i Aliyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Aliyye İdaresi adını almasıdır. Ayrıca 1887 yılında bütün müfettişler öğretim dairelerini dışında bırakılarak Memurin-i Teftişîyye adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak Milel-i Gayrimüslim ve Ecnebi

⁸⁷ Ünal, *a.g.e.*, s.14; Erdoğan, *a.g.m.*, s.213.

⁸⁸ Ünal, *a.g.e.*, s.14-15.

Mektepleri Müfettişliği ve İdâdî Müfettişliği kadroları ortaya çıkmıştır. 5 Aralık 1892 tarihinde de iki yıl sonra kaldırılmıştır. Ayrıca Mekâtib-i Aliyye Müfettişliği'nin adı Mekâtib-i Aliyye ve Hususiyye şekline smuştur. 1889 yılında ise Müze-i Hümayun Nizamname-i Dâhilisi yayımlanmış ve bu nizamnameye göre, Müze-i Hümayun doğrudan doğruya Maârif Nezâreti'ne bağlı sayılmıştır. 1 Ekim 1891 tarihinde Encümen-i Telif ve Tercüme Kalemi Müdürlüğü yeniden kurulmuştur⁸⁹.

1892 yılında beş yıllık bir süre içinde edinilen tecrübeler ve değişen maârif politikasına göre yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu değişiklik ihtiyacı ortaöğretim sağlam bir temele dayandırılmadan yükseköğretim için yapılacak bütün teşebbüslerin boşa gideceği görüşünden doğmuştur. Nitekim bu yılda Mekâtib-i Âliyye Dairesi kaldırılarak bir Mekâtib-i İdâdîyye Dairesi kurulmuştur. 1892 yılına kadar müfettişlerin durumunda ve sayılarında bir değişiklik olmamış 1892 yılında Rumeli Vilayetleri Maârif Müfettişliği adıyla yeni bir teftiş heyeti kadroya alınmıştır. Ancak iki yıl sonra bu müfettişlik kaldırılmıştır. Ayrıca Mekâtib-i Âliyye Müfettişliği'nin adı Mekâtib-i Aliyye ve Husûsiyye Müfettişliği şekline smuştur. Yine aynı yıl Maârif Nezâreti'nde artık müstakilen bir İstatistik Kalemi kuruluyordu. 1893 yılında Meclis-i Maârif ve teftiş kadroları biraz genişletilmiş ve 1894 yılında da Mektubi Kalemi'ne bağlı olarak bir Sicil-i Ahval⁹⁰ kurulmuş ve İstatistik Şubesi, Mektubi Kalemine bağlanmıştır⁹¹.

Bu şubelerin açılışından da anlaşılacağı üzere maârif personelinin sayısında bu dönemde eskiye nazaran büyük bir artış göstermiştir. Buna paralel olarak eskiden beri gelişigüzel yürütülen ve memurlar arasında huzursuzluk yaratan terfi, tayin ve kıdem gibi meselelerin bir düzene sması yoluna gidilmiştir. Elbette ki bu her iki şubenin açılması modern maârif teşkilâtını kurma çabalarının bir ürünüdür. Bu tutum, özellikle istatistik usulünün maârifte uygulanması, başlı başına bir yenilik olup o zamanki maârifçilerin politikalarını ve yapacakları işleri birtakım rakamlara dayanarak tespit etmek istediklerini gösterir. Nitekim 1898 yılında Maârif

⁸⁹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.213-214.

⁹⁰ Maârif Nezâretinde sicil şubesinin ilk olarak 1880 yılında kurulduğunu görmekteyiz. Bu şube nezâretin mektûbî kalemi maiyetinde kurulmuş olup sicil işi de ek memuriyet olarak mektûbî kalemi elemanlarına verilmiştir. Gülden Sarıyıldız, *Sicil-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul, 2004, s.25.

⁹¹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.214.

Nezâreti'nce bir istatistik tanzimine karar verilmiş ve maârif tarihimizin önemli kaynaklarından biri olan Salname-i Maârif çıkarılmaya başlanmıştır⁹².

Bundan sonra Meclis-i Maârifin teftiş kadrosunun genişletilmesine devam edilmiştir. 1896 yılında padişah iradesiyle Maârif nazırının başkanlığı altında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tetkikinden geçen kitaplar üzerinde ikinci bir sansür ve izin mercii olmak üzere beş kişilik bir Tedkik-i Müellefat Komisyonu (Eserleri İnceleme Komisyonu) daha teşkil olunmuştur. Bu komisyon gerek dini eserleri birinci dereceden tetkik edecek olan Tedkik-i Müellefat-ı Şer'iyye Heyeti ile ikinci defa görüş tab'ına izin verip vermeyecek olan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin kararlarını temyizen tetkik edecekti. Aynı yıl nezarete Dava Vekilliği, bir tercümanlık ve bir mimarlık memuriyeti ihdas olunmuştur. 1899 yılında ilk defa olarak Mekâtib-i Mülkiyye Sıhhiyye Müfettişi adı altında ihdas olunan bir memuriyetle de mektep sağlık işleri bir murakabe ve tanzim merciine kavuşturulmuştur. Maârif Nezâreti merkez teşkilâtında 12 Aralık 1902 tarihinde Tetkik-i Müellefat Komisyonunda bulunan müfettişlerin teftiş işinde aşırıya gitmeleri ve ehliyetsizlik göstermeleri üzerine Encümen-i Teftiş ve Muayene'den dini kitapları inceleme işi alınarak din adamlarından oluşturulmuş, bir Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti (Dini Kitapları İnceleme Heyeti), diğer kitapları tetkik etmek için kurulan bir başka heyet ve de nazırın başkanlık ettiği diğer bir heyet teşkil edilmiş ve böylece Maârif Nezâreti'nin yıllardır devam eden siyasi sansür görevine bir de dini neşriyatın kontrolü gibi ikinci bir vazife daha eklenerek ve bu durum 1908 yılına kadar böyle devam ettirilmiştir. Buna ek olarak teşkilât bünyesine bir de Takib-i Muamelât Komisyonu adıyla bir komisyon eklenmiştir⁹³.

1889-1909 yılları arasında Meclis-i Kebîr-i Maârif'in üye sayısı gitgide artış göstermiştir. 1889 yılında yedi olan üye sayısı 1908 yılına gelindiğinde kırk sekize kadar yükselmiştir⁹⁴.

Tablo: 1.1. 1889-1909 yılları Arasında Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Üye Sayısı

SENE	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
ÜYE	7	7	7	6	10	14	12	13	14	18
SENE	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
ÜYE	24	25	28	33	35	42	42	42	42	48

⁹² Erdoğan, *a.g.m.*, s.214-215.

⁹³ Erdoğan, *a.g.m.*, s.215-216.

⁹⁴ Ünal, *a.g.e.*, s.15.

Maârif Nezâreti'nin tezkeresi ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ca tanzim edilen mazbata üzerine 22 Ağustos 1908 tarihinde çıkan bir irade ile lüzumundan fazla memur ve üye ile doldurulmuş bulunan bütün merkezi devlet teşkilâtı gibi Maârif Nezâreti'nde de bir tenkisat yapılmıştır. Yine 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin hükümlerine uyularak Meclis-i Kebîr-i Maârif, eskisi gibi iki daireye ayrılmıştır. Daha sonra 13 Ocak 1909 tarihli bir irade ile yine Mekâtib-i İdâfiyye İdaresi, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi, Mekâtib-i İbtidaiyye İdaresi ve Mekâtib-i Husûsiyye idarelerinin adları zikredilmiş Daire-i İlmiyye ve Daire-i İdare birleştirilmiş ve müfettiş-i umumilik ve merkez maârif müdürlüğü lağvedilmiştir. 1907-1908 Devlet salnamesinde nezâret teşkilâtı arasında ayrıca irade-i seniyye ile kurulan Teşkilât Sandığı ve İane-i Mekâtib Komisyonu adlarıyla iki şubeye de yer verilmiştir. Ayrıca Berlin'de yurtdışında okuyan talebeler için bir de Avrupa Talebe Müfettişliği kuruluyordu. Bu arada II. Meşrutiyet devrinde hazırlanan Maârif-i Umumiyye Kanun Tasarısı'nda kitaplıklar için ayrı bir idare organı gösterilmemiştir⁹⁵.

1909 yılında kadro düzenlemesi hareketinin nazırın keyfi tutumundan kurtarılarak bir komisyona devredilmesi, yeni ların kuruluşları hususundaki çalışmaları yürütmek için önce onbeş sonra otuz maârif müfettişinin görevlendirilmesi ve 1910 yılında bir Tedrisat-i Aliyye Dairesi'nin kurulması, müstakil bir Kütüphaneler Müfettişliği'nin ihdas olunması ve nezâret müfettişlerinin Meclis-i Kebîr-i Maâriife bağlanmış olmasıdır⁹⁶.

1910 yılının başlarında merkezdeki örgüte bir çeki düzen verilmek için beş kararname hazırlandı. Buna göre, yeni bir Tahrirat Müdüriyeti kuruldu, “derkenar usulüyle evrak tevdi kaldırıldı”, yerine ayrı bir evrak yazılması getirildi, hem memurluk hem muallimlik yapanların muallimlik yapmadığı günlerde maaşlarının kesilmesine karar verildi. Ancak bu kararlar bir netice vermedi ve II. Abdülhamid'den kalma “her işi nazıra sorma geleneği” devam etti. Bu durum karşısında nezâret, Maârif İntihab-ı Memurin Encümeni adlı bir komisyon kurularak, memurları bu komisyon vasıtasıyla almaya başladı⁹⁷.

Yeniden teşkilât yapılarına dönülecek olursa, 1911 başlarında Maârif İntihab-ı Memurin Encümeni lağvedildi ve yine her şubenin kendi memurunu

⁹⁵ Erdoğan, *a.g.m.*, s.216-217.

⁹⁶ Erdoğan, *a.g.m.*, s.217.

⁹⁷ Erdoğan, *a.g.m.*, s.217.

seçmesi usulüne geri dönüldü. Aynı yılda yayımlanan Maârif-i Umumiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâmeyle Maârif Nezâreti, merkez hizmetleri idare ve teftiş olmak üzere ikiye bölünüyordu. Nezâret, maârif müdür ve müfettişlerinin maaşları hakkında bir nizamname hazırlamak için bir komisyon kurdu ve buranın hazırladığı nizamname, uyarınca maaşlar tesbit edildi. Bu yılın bütçe görüşmeleri sırasında Maârif Nezâreti Müsteşarlığı ve Meclis-i Maârif görevleri birbirinden, ayrıldı ve bu görevlere ayrı ayrı atamalar yapıldı. Avrupa'daki talebelerin idaresi için Avrupa'daki Talebe-i Osmaniyye Nezâreti kuruldu. 191 i yılında Maârif Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu'nun Suret-i Teşkili İle Vezaifine Dair Nizamnameye göre, üyeleri Maârif Nezâreti tarafından önce Heyet-i Tıbbiyye sonra Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu adıyla daire-i maârifte bir komisyon oluşturdu. Vilayetlerde kurulacak olan komisyonlar da merkezdeki bu komisyona bağlı olacaklardı. Aynı yıl Adana'da Müesses Darü'l-eytam-ı Osmani Nizamname-i Esasisinin Birinci maddesiyle darü'l-eytamlar ilk defa doğrudan doğruya bir müdüriyetin idaresi altına veriliyordu⁹⁸.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar olan dönemde Maârif Nezâreti'nin merkez teşkilâtına ait üç ayrı defa nizamnâme yayınlanmıştır. Bu nizamnâmelerde nezâret teşkilâtında küçük değişiklikler yapılmıştır.

Bu nizamnâmelerden ilki 9 Mart 1912 tarihinde Emrullah Efendi'nin ikinci Maârif Nazırlığı döneminde “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme” adıyla yayınlandı⁹⁹. Nezâretin merkez örgütü bir nizamname ile yeniden tespit edilmiş Meclis-i Kebîr-i Maârif; “Dâimî” ve “Senevî” olmak üzere yeniden iki kısma ayrılmıştır. Böylece Meclis-i Kebîr-i Maârif, 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra ilk kez farklı ve köklü bir teşkilâatlanma sürecine girmiştir¹⁰⁰.

Yayınlanan nizamnâmenin 19. Maddesine göre nezâretin Dâimî Kısmı, Nezâret Müsteşarı başkanlığında on beş günde bir ve ihtiyaç duyulduğu zamanlarda da başkanın uygun görüşüyle olağanüstü olarak toplanması kararı alınmıştır¹⁰¹. Nezâretin bu kısmında yer alan görevliler ise;

- 1-Eğitim-öğretim (Tedrisât) müdürleri,
- 2- Maârif- Umûmiye müfettişleri,
- 3- İstanbul Maârif, Sultânî ve Dârümuallimîn müdürleri,

⁹⁸ Erdoğan, a.g.m., s.218-219.

⁹⁹ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme”, *Düstür*, 2. Tertib, C.4, s.167-173.

¹⁰⁰ Ünal, a.g.e., s.18.

¹⁰¹ *Düstür*, 2. Tertib, C.4, s.173.

4- Darülfünûn ve Muallim Meclisleri başkanları ve bunların şubelerinden her birinin Muallim Meclisi tarafından seçilen ikişer üyesi¹⁰².

Nezâretin Dâimî Kısmı'nın görevleri ise Nizamnâmenin 18. Maddesinde şu şekilde belirlenmiştir¹⁰³;

1-Eğitim-öğretim idareleri tarafından verilecek talimât, ders cetvelleri ve ders kitaplarını seçmek,

2-Mektepler ve eğitim-öğretime yönelik her türlü nizam ve kanun layihaları hakkında fikir ve görüş beyan etmek,

3- Meclis-i Kebîr-i Maârif'e senelik iş hazırlamak,

4- Mektep, muallimleri ve memurları aleyhinde güvenlik-emniyet işlerine dair iddiaları birinci veya ikinci derecede tatkîk etmek ve bu konuda verilecek kararı belirlemek, hatta istihdam izni kararı verebilmek,

5-Muallimlik imtihanlarını yapmak ve imtihan evraklarını incelemek.

Nezâretin Senevî Kısmı¹⁰⁴ ise her senenin Temmuz ayı başlarında bir aylığına Maârif Nâzırı başkanlığında toplanmaktaydı. Bu bir aylık süre nâzır tarafından uygun görüldüğü takdirde uzatılabilirdi¹⁰⁵. Senevî kısmın üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı¹⁰⁶;

1-Dâimî kısımda yer alan üyeler,

2-Vilâyet maârif Müdürlerinden seçilen on üye,

3-İdâdiye ve sultâniye müdür ve muallimlerinden seçilen beş üye,

4-Vilâyet dârümuallimînleri müdür ve muallimlerinden seçilen beş üye,

5-Rüşdiye ve ibtidâiye muallimlerinden seçilen on üye,

6-Dârülfünûn ve mekâtib-i âliye muallimlerinden seçilen beş üye,

7-Mekâtib-i husûsiye müdür ve muallimlerinden seçilen beş üye,

8-Dışarıdan çağrılacak maârif erbâbından oluşturulan en fazla on iki üyeden meydana gelen bir grup.

Nezâretin ikinci kısmını meydana getiren Senevî Kısmı'nın görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir¹⁰⁷;

¹⁰² “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 17.

¹⁰³ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 18.

¹⁰⁴ Senevî Kısım bazı araştırmacılar tarafından günümüzdeki “Milli Eğitim Şurası”nın başlangıcı kabul edilmektedir. Unat, a.g.e., s.26.

¹⁰⁵ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 20.

¹⁰⁶ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 17.

¹⁰⁷ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 20.

- 1-Nezâretin Dâimî Kısmının hazırladığı raporları ele alıp tartışmak,
- 2-Nâzır tarafından havale olunan işler hakkında karar vermek,
- 3-Üyelerinden birisinin sunduğu teklifi kabul ederse, tartışmaya açmak.

Yine bu nizamnâmeye göre öğretim daireleri de aliyye, taliyye ve ibtidaiyye olmak üzere üçe indirilmiş ve bunlara lağvedilmiş olan sicil, istitastik, levazım daireleriyle tedrisat-ı hususiyye idaresinin görevleri yüklenmiştir ve her türlü işleri dairenin emrinde toplayan çeşitli şubelere bölünmüştür. Ayrıca Tedrisat-ı İbtidaiyye ve Mebani-i Tedrisiyye Encümenleri kurularak ilköğretim ve mektep yapımı işleri için birer danışma organı vücuda getirilmiştir. Aynı nizamnameyle yeniden Mekâtib-i İbtidaiyye için yabancı dildeki muhtelif ders kitaplarını telif ve tercüme için Meclis-i Kebîr-i Maârif dâhil bir “Telif ve Tercüme Heyeti” teşkil edilmiştir. Bunun yanında Emrullah Efendi hem denetim hem hizmet-içi eğitim hem ülkedeki gayrimüslim larını kontrol altında tutma hem de eğitim planlaması ve propagandası çalışmalarını amaçlayarak bir Müfettiş-i Umûmilik kurdu. Ancak tepkilerin fazla olması üzerine Meclis-i Mebusan denetim örgütünü lağvetti. Bu kararı Şura-yı Devlet tarafından onaylanmadı ancak sonuçta meclisin ilga kararı uygulandı. Ayrıca Balkan bozgunundan sonra acıları biraz hafifletmek için bütün lar tatil edilip, hastane veya göçmenevi olarak kullanıldı ve nezârette Maârif Hediye-i Harbiyye Heyeti kuruldu¹⁰⁸.

Emrullah Efendi'nin nazırlığından sonra maârif örgütünün değiştirilmesi için komisyonlar kuruldu. 1913 yılında Teşkilât Komisyonu nezârette bir takım değişiklikler yapmak için bir karara vardı. Ancak yapılmak istenen değişikliklerin yapılamadığı görülmektedir. Çünkü Şura-yı Devlet her nazır değişikçe nezâret teşkilâtının değişmemesi yolunda bir karar almıştır¹⁰⁹.

1913 yılına gelindiğinde Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın yayınlanmasıyla birlikte ilköğretim müfettişlikleri kurulduğu görülür. Aynı yılın nisan ayında Mekâtib-i Husûsiyyenin Islahı Komisyonu, Muamelat-ı Kuyudiyye Komisyonu ve program, kitap, nizam, talimat, kavanin konularında dört ayrı komisyon kuruldu¹¹⁰.

¹⁰⁸ Erdoğan, *a.g.m.*, s.219.

¹⁰⁹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.219-220.

¹¹⁰ Erdoğan, *a.g.m.*, s.220.

II. Meşrutiyet döneminde Maârif Nezâreti ile ilgili olarak yayınlanan nizamnâmelerin ikincisi Ahmed Şükrü Bey'in Maârif Nâzırı olduğu dönemde 31 Temmuz 1914 tarihinde yayınlanmıştır.

İlgili tarihte yayınlanan “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”¹¹¹ ile Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Nezâret Müsteşarlığı başkanlığında haftada bir kez toplanmasını¹¹² uygun görülerek meclisin yapısı tekrar tekli bir yapıya dönüştürülmüştür.

Yeni yapılanmaya göre Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı¹¹³:

- 1-Dârülfünûn Genel Müdürü ile daireler genel müdürleri,
- 2-Hıfzıssıhha-i mekâtib idâresi müfettişi,
- 3-Mülkiye ve Ticâret Yüksek Mektepleri müdürleri,
- 4-Yüksek Dârümuallimîn ve Dârümuallimât müdürleri,
- 5-Muallim meclisleri başkanları.

Yeni yayınlanan nizamnâmenin meclisi tekli yapıya dönüştürmesinin yanı sıra dikkate değer en önemli özelliği, encümenlerin (komisyonların) kurulmuş olmasıdır. Meclis, ağırlığını kaybederek işlerinin cinslerine göre encümenlere ayrılmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre Meclis-i Kebîr-i Maârif adeta lağvolunmuştu. Üyelerin içlerinden birini mazbata muharriri seçmeleri esası belirlenmiştir. Haftada bir defa toplanacak olan encümenlerin en önemli görevi, kendilerine yönlendirilen hizmetleri araştırıp-inceleme ve genel toplantıda tartışmaya açmak üzere mazbatasını başkanlığa sunmak idi¹¹⁴.

Aynı yıl yeniden, daha önce kaldı olan ve daha sonra yine kısa bir süre içinde kaldı olacak olan, bir İhsaiyat Kalemî, bir Mimari Şubesi, Levazım Kalemî ve bir Hıfzıssıhha-i Mekâtib Dairesi kurulmuş ve Evrak Odası Kalem-i Mahsusta bağlanmıştır. 1915 Maârif-i Umûmiyye Teşkilâtı Nizamnâmesi'nde görülen merkezi idareler arasında bir de Hıfzıssıhha-i Mekâtib Dairesinin adı geçmektedir. Bundan sonra da nezâret içinde bazı değişiklikler olmuştur. Mesela, nezârete bağlı olarak Encümen-i Tetkik adıyla yeni bir inceleme heyetinin teşkil edildiğini görülmüştür.

¹¹¹ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, *Düstûr*, İkinci Tertib, C.6, s.1036-1041.

¹¹² Meclis-i Kebîr-i Maârif gerekirse başkanın daveti üzerine ihtiyaç duyulması halinde olağanüstü hallerde de toplanabilirdi. “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 23.

¹¹³ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 20.

¹¹⁴ Ünal, a.g.e., s.22; Erdoğan, a.g.m.,s.220.

1917 yılında harp şehitlerinin yetimleri için yer yer kurulan darü'l-eytamların yönetimi için Darü'leytamlar Müdiriyyet-i Umûmiyyesi adı altında nezârete bağlı müstakil bir örgüt meydana getirilmiştir¹¹⁵.

Maârif Nezâretinin yapısı ile ilgili olarak II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan iki nizamnâmeden sonra üçüncü nizamnâme Mütareke Döneminde yayınlanmıştır. Bu dönemde Maârif Nâzırı Said Paşa tarafından 18 Ağustos 1919 tarihinde yayınlanan “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmnamenin 20, 21, 22 ve 23 Mevâdd-ı Kâimesi Hakkında Nizamnâme”¹¹⁶ ile bir önceki nizamnâmede yer alan bazı maddelerde değişiklikler yapılmıştır.

Meclis-i Kebîr-i Maârif’in üyeleri yeni nizamnâme ile şu şekilde oluşturulmuştur¹¹⁷;

- 1-Başkan,
- 2-Dâimî Üye (4 Kişi),
- 3-Teftiş Heyeti Genel Müdürü,
- 4-Daireler genel müdürleri,
- 5- Hıfzıssıhha-i mekâtib idâresi müfettişi.

Meclisin bu üyeleri dışında, şayet Dârülfünûn ile ilgili konular görüşülecekse, fakültelerin müderris meclisleri başkanları, dârüleytâmlara ait konular görüşülecekse dârüleytâmlar genel müdürleri toplantıda hazır bulunarak görüşlerini sunabileceklerdi¹¹⁸.

Mütareke döneminde yayınlanan nizamnâme ile 1914 yılında yayınlanan nizamnamenin birkaç maddenin değiştirilmesinin yanı sıra Rusya Maârif Nezâreti’nden getirtilen bir müşavirin tavsiyesi ve fikri üzerine Telif ve Tercüme Heyeti’nin lağvedilmiş ve Meclis-i Kebîr-i Maârif’in küçük bir kadro ile yeniden kurulmasından başka bir değişiklik yaşanmamıştır. Bir süre sonra diğer kuruluşlar gibi nezâretin de küçük bir kadro ile yeniden örgütlendiğini görüyoruz. Teşkilât bu yapısını Maârif Nezâreti’nin lağvolunmasına kadar korumuştur. Ancak bundan sonra

¹¹⁵ Erdoğan, *a.g.m.*, s.220.

¹¹⁶ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmnamenin 20, 21, 22 ve 23 Mevâdd-ı Kâimesi Hakkında Nizamnâme”, *Düstür*, İkinci Tertib, C.11, s.351-352.

¹¹⁷ Ünal, *a.g.e.*, s.23.

¹¹⁸ Ünal, *a.g.e.*, s.23.

da Maârif Vekâleti ilk zamanlarda bu teşkilât ile pek fazla oynamayarak sadece keskin olmayan birkaç değişiklik yoluna gitmiştir¹¹⁹.

1.2. TAŞRA TEŞKİLÂTI

Maârif alanında Tanzimat öncesinden başlayan reform hareketlerinde taşra daima ikinci planda kalarak ihmal edilmiştir. 1869 yılına kadar olan reformlarda öncelik başkente yani İstanbul'a verilmiştir. Ancak, 1869 yılından sonra çevreden gelen çeşitli taleplerin artması sonucu, vilâyet teşkilatlarının ihtiyacı karşılanacak şekilde maârif işlerinin düzenlenmesine de özen gösterilmeye başlandı.

1.2.1. Vilâyetlerde Maârif Meclislerinin Kurulması

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde öngörül­düğü üzere her vilâyet merkezinde, "maârif meclisi" adı ile Meclis-i Maârif-i Kebir'e bağlı mahalli bir yürütme organı tesis edilmiştir. Vilâyetlerdeki mektepler artık Maârif Nezâreti'nin yetkisi dâhiline giriyordu. Ancak nezâret, her bir mektebi ayrı ayrı kavrayacak derecede bunlarla ilgilenemiyordu. O, daha çok umumî ve kanunî işlerle meşgul oluyordu. Bunun için merkez ile çevre arasında bağlantıyı sağlayacak yardımcı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu gerekliliğin sonucu olarak vilâyetlerde yavaş yavaş maârif müdürlükleri, maârif meclisleri ve müfettişleri kurulmaya başlanmıştır¹²⁰.

1869 Maârif Nizamnâmesi'ne göre vilâyet maarif müdürlükleriyle maârif meclislerinin iç içe olma prensibi kabul edilmiştir. Ancak, taşra maârif idareleri Türk ve Müslümanlardan, maârif meclisleriye Müslim ve gayrimüslimlerden meydana getiriliyordu¹²¹.

Bu meclisler maârif müdürünün başkanlığında görev yapmaktaydı. Meclisin iki başkan yardımcısından biri gayri Müslim olacaktı. Meclis-i Maârif-i Kebir gibi vilâyet maârif meclisleri de ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört muhakkik (denetçi), bir muhâsib, bir kasadar (sandık emini), bir kâtib ve maaşsız çalışacak en az dört, en çok on muhtelit üyeden oluşmaktaydı. Müdür yardımcılarının ve meclislerdeki önemli mevkilerin Müslüman olmayan vatandaşlardan tercih edilmesi Osmanlıcılık anlayışının bir yansımasıydı. Her sancaktaki müfettişler Maârif-i Umûmiye

¹¹⁹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.220-221.

¹²⁰ Erdoğan, *a.g.m.*, s.221.

¹²¹ Erdoğan, *a.g.m.*, s.221-222.

Nezâreti'nin bir temsilcisi olarak kabul edilmişti. Vilâyet maârif müdürü gibi, maârif meclisinin başkan yardımcıları ile merkez ve sancaktaki müfettişler yani maârif idaresinin kilit personeli olan kişiler Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından atanacaktı. Diğer üyeler ise, vilâyet idarelerince mahalli erkân arasından seçilip Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne önerilecek nezâretin onayından sonra göreve başlayacaklardı. Maârif-i Umûmiye Nezâreti, vilâyet maârif meclisi "âzâlarını" resen işten el çektirme ve yerlerine başkalarını atama hakkını saklı tutuyordu¹²².

Vilâyet maârif meclisi üyeleri iki çeşit üyeden, yani düzenli maaş alan devlet memurlarıyla eşraftan seçilen "fahri" nitelikli âzâlardan oluşması, Maârif Nezâretinin maârif meclisleri üzerindeki kontrolünün kaybetmeksizin vilâyet mektepleri üzerinde daha etkin bir irade sistemi kurmak amacıyla olduğunu, bunun için de atanmış memurlarla yerel temsilciler arasında belirli bir denge sağlamaya çalıştığını gösteriyor¹²³.

Maârif meclisleri Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin taşradaki temel organı olarak Maârif Nizamnâmesi'nin ve bakanlıkta alınan karar ve emirlerin uygulanmasıyla görevli icrâî bir birimdi.

Maârif Meclislerinin görevleri arasında;

1. Maârif Nezâreti'nin gönderdiği emir ve ta'lîmatların hükümlerini uygulamak,

2. Yerel bağışları toplamak ve devlet tahsisâtlarını idare etmek ve yönetmek,

3. Vilâyet dâhilinde bulunan mektep, kütüphane, matbaalar ve benzeri kültürel kurumlara nezâret etmek ve bu kurumların denetimini sağlamak,

4. Her sene vilâyettin genel eğitim durumunu ve eğitime ilişkin sorunları içeren bir rapor (mazbata) hazırlayarak Maârif Nezâretine bildirmek.

5. Hazırlanan raporun bir suretini Vilâyet Meclis-i Umûmisine vererek maârif idaresinin bütçesini tanzim ettirmek,

6. Muallimleri denetlemek ve

7. Diploma (şehâdetnâme) dağıtmak¹²⁴ bulunuyordu.

Vilâyet maârif meclislerinin 1881 yılından önceki dönemde Osmanlı Taşrasındaki dağılımı karışık bir görüntü arzlemekteydi. Her ne kadar vilâyetlerin

¹²² Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s.448-449; Kodaman, *a.g.e.*, Ankara, 1991, s.45; Somel, *a.g.e.*, s.126-127; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.85-86.

¹²³ Somel, *a.g.e.*, s.127.

¹²⁴ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s.449.

birçoğunda maârif meclisleri varsa da, bunların heyetleri fahri olduğundan ların ıslahı ve yeni mektepler açma konusundaki görevlerini gerektiği gibi yerine getirmedikleri çokça görülmüştür. Bu durum, Maârif Nezâreti'ni vilâyetlere bir de denetimle görevli müfettiş istihdamına sevk etmişti. Bir vilâyet merkezi olan Ankara'da vilâyet maârif meclisi veya buna benzer bir kuruluşa rastlanmazken, bu vilâyetin sınırları içerisindeki Sivrihisar kazâsı ile sancak merkez olan Kırsehi'nin maârif komisyonları mevcuttu. Hüdavendigâr vilâyeti sadece merkezi Bursa'daki bir maârif meclisine sahipken, sancak veya kazâ merkezlerinde buna benzer herhangi bir müessese bulunmamaktaydı. Aynı durum, Aydın, Erzurum, Mamuratülaziz, Manastır ve Selanik vilâyetleri için de geçerliydi. Diğer taraftan, Kastamonu vilâyetinde Boyabat, İsfihan (Ayancık), Kalecik ve Gerede hariç bütün sancak ve kazâ merkezlerinde maârif komisyonları mevcuttu¹²⁵.

Kazâ ve sancaklarda vilâyet maârif meclislerinin şubelerini açabilmek için orada Darümuallimin mezunu ve usûl-ü cedîdeyi bilen bir muallimin bulunması gerekiyordu. Konya ve Aydın vilâyetlerindeki pek çok sancak ve kazâda, İzmir Darümuallîmin mezunlarının bu vilâyetleri tayininden sonra maârif meclisleri kurulmuştur¹²⁶.

Vilâyet maârif meclislerinin nasıl kurulduğuna dair elimizde sağlam bilgiler mevcut değildir, ancak gerek il merkezlerindeki vilâyet maârif meclisleri, gerekse sancak ve kazâ merkezlerindeki maârif komisyonlarının merkezi planlı bir politikanın ürünü olmadıkları neredeyse kesindir. Meclislerin salnâmelerde görülmesi, bunların kurumsal devamlılığa sahip olduğunun isbatı değildir. Mesela, 1881-1882 Suriye vilâyet salnâmesinde yer alan Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye (Hayır Amaçlı Cemiyet), Beyrut ve civarındaki bölgelerde Sünniler için modern mektepler kurmayı amaçlayan bir sivil toplum kuruluşuydu¹²⁷.

Vilâyet maârif meclislerinin üyelik yapısına baktığımızda 1881 yılından önceki dönemde üyelerin birçoğunun müftünün başkanlığında yerel din adamlarından (müderris, şerif, nakîb-ül eşraf, hafız vb.) oluştuğunu görmekteyiz¹²⁸.

Maârif meclisleri 1881 yılından önce taşrada resmî bir teşkilat olarak faaliyete geçemedi. Bunun başlıca nedenleri arasında 1870 ile 1881 yılları arasındaki malî sıkıntılar ve yeterli eğitim almış personelin yokluğu yatmaktaydı. Bu temel

¹²⁵ Somel, *a.g.e.*, s.129-130; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.

¹²⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s.47.

¹²⁷ Somel, *a.g.e.*, s.130.

¹²⁸ Somel, *a.g.e.*, s.131.

nedenlerin yanı sıra Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'nin taşrada bütün hükümleriyle uygulanamamasının bir diğer nedeni de siyâsî nedenlerdi¹²⁹.

Vilâyetlerde eğitimin kurumsallaşması doğrultusunda özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde daha kapsamlı ve tutarlı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu yöndeki ilk ciddi gelişme 23 Aralık 1881 tarihli, taşrada maârif idarelerinin kurulmasına ilişkin raporuyla olmuştur. Bu raporda Gayrimüslimlerin mekteplerini geliştirmek için gösterdikleri yoğun gayretlerden bahsedildikten sonra bunların açtığı mekteplerdeki eğitimin Osmanlı hükümetinin siyasetine uygun olması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca raporda vilâyet merkezlerinde maârif meclisleri kurulmasının bir yandan da sıbyan ları için taşra sathında mekteplerin açılmasını ve vilâyet maârif idaresi şubelerinin yavaş yavaş sancak ve kazâlara değin yaygınlaşmasını kolaylaştıracağı düşünülmekteydi. Bu amaç doğrultusunda Diyarbakir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas, Edirne ve Van vilâyetlerinde maârif meclisleri kuruldu. Suriye, Aydın, Selanik, Yanya ve Manstır vilâyetleri bunu takip etti¹³⁰.

Maârif komisyonları, üye yapısı itibarıyla karşılaştırıldığında vilâyet maârif meclisleriyle benzer sorumlulukları taşıyan sancak ve kazâ düzeyindeki resmi organlardı. 1881'den önce maârif meclisleri ve maârif komisyonlarının üyeleri incelendiğinde bunların müftünün başkanlığında bir araya gelen müderris, şerif, nakîb-üleşraf, hafız gibi dini kişilikler oldukları göze çarpar. Selanik'teki hariç, bu meclis veya komisyonların hiçbirinde gayri müslim üye yoktu ki, bu, Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin büyük bir ihlâliydi. Yine de 1869 Maârif Nizamnamesi doğrultusunda ve Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından resmi bir birim olarak kurulan vilâyet maârif meclisleri, 1881'den önce il düzeyinde bir varlık gösteremedi. 1870 ile 1881 arasında ekonomik darboğaz ve gerekli formasyonu almış kişilerin yetersizliği bu noktada en büyük engeli oluşturmuştu. Diğer taraftan, Maârif Nizamnamesi'nin vilâyetlerde hakkıyla uygulanmamasında, başka politik nedenler de bulunmaktaydı. Ali Paşa'nın halefi ve Tanzimat reformlarının düşmanı olarak nitelendirilen Mahmud Nedim Paşa hükümetinden (1871-1872, 1875) Abdülaziz'in 1876 yılında ölümüne kadarki süreç politik açıdan istikrarsızlıklarla dolu bir dönemdi. 1876 ile 1878 yılları arasında, Rus-Osmanlı Savaşı gibi ilâve sorunlar ve anayasal değişimlerin yol açtığı karışıklık ortamı hâkimdi. 1879 ve 1881 arasında, Abdülhamid dönemindeki otoriteryan birlik, hükümetin çok daha somut bir eğitim

¹²⁹ Somel, *a.g.e.*, s.131.

¹³⁰ Kodaman, *a.g.e.*, s.46; Somel, *a.g.e.*, s.132-135.

politikası takip edebilmesini sağlamıştı. Her ne kadar 1881 yılından itibaren Maârif-i Umûmiye Nezâreti, vilâyetlerde eğitimin idare teşkilatlanması girişimlerini başlattıysa da, 1869 Nizamnâmesinin Osmanlılık yaklaşımıyla yazılan maddelerinin önemli kısmı uygulanamamıştı. Bu durum sadece ideolojik şartlar yüzünden değil, fakat hükümetin içinde bulunduğu korkunç malî sıkıntılardan da kaynaklanmıştı¹³¹.

1.2.2. Maârif Komisyonlarının Kurulması ve Yaygınlaşması

Taşra eğitim idaresinin bürokratikleşmesi yönünde atılan ikinci önemli adım maârif komisyonları ya da bir başka deyişle maârif encümenlerinin kurulmasıydı. Vilâyetlerde maârif komisyonlarının kurulmasındaki en önemli nedenlerden birisi eğitim-öğretimin yaygınlık kazanması ve var olan mekteplerin geliştirilmesi idi. 1890 yılından sonra yayınlanan salnâmelerde, kazâlardaki maârif komisyon azalarının ayrı ayrı kaydedildiğini görmekteyiz. Buna göre, maârif komisyonları iki kategori üyelerden meydana gelmişti: İlk kategori müftü, nâib, tahrirât kâtibi vb. gibi resmi devlet görevlilerden oluşurken, diğer kategori ise ağalar, hacılar, zâdeler ve şeyhler gibi yerel eşrafın temsilcilerinden ibaretti. Pek çok kazâdaki maârif komisyonu yalnız ilk kategorideki üyelerden teşekkül etmiştir¹³².

Kazâlarda kurulan maârif komisyonları çoğunlukla nâiblerin başkanlığında kurulmuştu. Yedi üyeden oluşan bu komisyonların üyeleri, “müttehizân adıyla menâfi-i hayriyeyi müekkel ittihâz eden mu'teberân-ı memleket” olarak nitelendirilmişti. Bu durum zaman zaman maârif komisyonlarına, taşra eğitiminin gelişmesinde fazla bir misyon yüklediği yorumuna neden olacak sonuçlara da yol açmıştı. Nitekim Burdur'da maârife ait olması gereken birçok evkâf-ı münderise ile kasaba merkezindeki kırka yakın avâriz (geçici vergi) cinsinden zenginlerin vekâletinde olan dükkân bulunduğu halde, maârif komisyonu bunları ortaya çıkarmak için hiçbir teşebbüste bulunmamıştı¹³³.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'nin 33. maddesine göre, idare ve belediye meclisi tarafından toplanan kazâ maârif komisyonlarının seçilmiş altı üyesine, belediye tabibi ve mekâtib-i ibtidâiye müfettişi de eklenmişti. Ayrıca, Meclis-i Maârif'in 6 Aralık 1915 tarihinde yaptığı toplantıda maârif komisyonlarına,

¹³¹ Somel, *a.g.e.*, s.129-130; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.89-90.

¹³² Somel, *a.g.e.*, s.137.

¹³³ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 95.

“umûr-ı Maârifce mesbûkû’lhâdeme olacakları” ve oylarından yararlanılabileceği gerekçesiyle mektep müdür ve muallimleri de kabul edilmişti¹³⁴.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati’ne göre kazâ maârif komisyonları, kazâlarda kaymakamların ve sancaklarda mutasarrıfların başkanlığında idare meclisi ve belediyenin seçtiği altı üye ile belediye tabibi ve ibtidâiye müfettişlerinden oluşmaktaydı. Aynı kanunun 40. maddesinde ise karyelerdeki ihtiyar meclisleri ile nâhiyelerdeki nâhiye meclisleri birer maârif komisyonu hükmündeydiler¹³⁵.

Maârif meclisleri ve maârif komisyonlarında görev alan müftü ya da hacı ve şeyhlerden birinin aynı zamanda kazâ, sancak veya vilâyetteki evkâf komisyonlarında da üye olduklarını görmekteyiz. Bu tarz bağlantılar ve ilişkiler, özellikle ilk seviyesindeki devlet eğitiminin malî açıdan desteklenmesinde, yerel kaynakların, daha çok da münderise vakıflarının gelirlerinin tahsisinin önemli bir ön koşul olduğunu göz önünde bulundurursak, yaşamsal bir önem arz etmekteydi¹³⁶.

Abdülhamit döneminde maârif alanında yapılan çalışmaların kazâlardaki maârif komisyonlarını da etkilemiştir. Bu komisyonlar sayıca önceki yıllara göre önemli ölçüde artmıştır. Komisyonları sayısının artışına salnâmeler bir delil olarak gösterilebilir. Suriye Vilâyeti’yle ilgili 1882-1883 ve 1900 yıllarına ait iki salnâme karşılaştırıldığında, bu on sekiz yıl içerisinde maârif komisyonlarının çoğalmasından dolayı ilginç bilgiler ortaya çıkmaktadır:

Bu karşılaştırmada ayrıca, 1888 yılından itibaren Suriye Vilâyeti’nin bir parçası olan Beyrut’un 1893-1894 ve 1900’de sonraki salnâmeleri de değerlendirmeye alınmıştır. 1882-1883 yılı salnâmesine göre, Suriye vilâyet merkezi Sam’da bir maârif meclisinin yanında, Havran hariç Beyrut, Trablus, Lazkiye, Akar, Hama ve Nablis sancak merkezlerinde de birer maârif komisyonu bulunmaktaydı. Kazâ düzeyinde maârif komisyonu ise Beyrut’un asıl sancağı olan Sayda ile Nablis’in sancağı Cenin’de mevcuttu. Yirmi yıl sonraki 1900 yılı Suriye Vilâyeti salnâmesi incelendiğinde ise, vilâyetin tüm sancak merkezlerinde hatta Basr al-Harir ve Kerk gibi Havran’ın uzak sancak merkezlerinde dahi maârif komisyonlarının varlığına rastlanmaktadır. Kazâlar seviyesine bakıldığında, Rasiya ve Zebdani dışında, bütün kazâ merkezlerinde maârif komisyonları vardı. Hama ve Ker sancaklarının periferindeki ve Havran haricindeki kazâ olan yerlerin yarısında maârif

¹³⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.95.

¹³⁵ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.95.

¹³⁶ Somel, *a.g.e.*, s.137-138.

komisyonları mevcuttu. 1893-1894 ve 1900 yıllarındaki Beyrut salnâmeleri bütün sancak merkezlerinde maârif komisyonlarının varlığını göstermektedir. Merjuyun, Akkar ve Hasniulekrad hariç Nablis, Akar ve Lazkiye gibi bütün sancaklar dâhilindeki kazâlarda da aynı komisyonlar bulunmaktaydı¹³⁷.

Bu karşılaştırma kazâ seviyesinde idare teşkilatın ne ölçüde yaygınlık kazandığını göstermektedir. 1880'lerin basında sancak merkezlerindeki idare teşkilatlanma ile XX. yüzyılın baslarında kazâ merkezlerinde maârif komisyonlarının kurulması işlemi neredeyse tamamlanmıştı. Buna karşın 1900'lü yılların başlarında bile yerel maârif komisyonlarının kurulmamış kazâlar ya Rum Ortodoks ve Marunilerin çoğunluğunu oluşturduğu yöreler (Şam merkez sancağında Raşaya ve Zebedani kazâları), ya da Bedevilerin (Hama sancağının Selimiye, Hamidiye kazâları veya Kerak sancağının Maan kazâsı) ve Dürzilerin (Havran Sancağının tümü) gibi çoğunluk olarak yaşadıkları bölgelerde henüz maârif komisyonu tesis edilememişti. Bunun temel nedeni yürürlükteki sisteme entegre edilemeyen ve muhtemelen maârif komisyonlarının finansmanı için elzem olan maârif hisse-i îânesinin etkin bir şekilde toplanamadığı bölgeler olmasından kaynaklanıyordu¹³⁸.

Maârif komisyonlarının yaygınlaşmasının izlenmesi ve eğitimin idari yapılanması hususunda Osmanlının Ortadoğu coğrafyasındaki gelişmeler böyle iken Anadolu'nun orta ve batı kısmında ise bu durum nâhiye düzeyine kadar ulaşmıştı. 1907 Hüdavendigâr Vilâyeti salnâmesine göre, bütün sancak dâhilindeki Ayvalık hariç kazâların pek çok nâhiyesinde maârif komisyonu vardı. Ayvalık kazâsında ise nüfusun büyük bir kısmı Rumlardan oluşuyordu. Diğer taraftan, Doğu Anadolu gibi daha ücra bölgelerde batı bölgelere göre daha az gelişme kaydedilmişti. Bu bölgelerde maârif komisyonlarının yaygınlaşması, Abdülhamid devrinin sonlarında bile henüz başlangıç aşamasındaydı. 1900 tarihli Bitlis Vilâyeti salnâmesinde sadece Muş, Genç ve Siird sancaklarında maârif komisyonunun var olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra kazâ düzeyinde maârif komisyonunu bulduğu tek yer ise Bitlis sancağına bağlı Ahlat idi¹³⁹.

Başlıca görevleri maârifin taşrada köylere ulaşıncaya kadar yayılmasını sağlamak, eğitime harcanacak yerel kaynakları yaratmak ve mevcut ların durumlarını takip etmek olan maârif komisyonları, özellikle kazâ ve sancaklara maârif

¹³⁷ Somel, *a.g.e.*, s.138-139; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 96-97.

¹³⁸ Somel, *a.g.e.*, s.140.

¹³⁹ Somel, *a.g.e.*, s.140.

müfettişleri atanana kadar Taşradaki eğitimin gelişmesinde birinci derecede sorumlu olmuşlardı. Maârif komisyonlarını en çok zorlayan görev, açılan ibtidâi ve rüşdiyelerin devamını ve düzenini koruyacak gelirler elde etmektir. Belgelerden, maârif komisyonlarının bulunduğu yerin idare birimleriyle etkili bir işbirliği içerisine geçmesi durumunda, yerel kaynakların miktarının önemli oranda arttığını da görmekteyiz. Örneğin, Selanik Vilâyeti'ne bağlı Tikveş Kazâsı'ndaki maârif komisyonunun bölgedeki diğer idare kurumlarla irtibata geçmesi sonucu, mahallî meclis birtakım yerel eşrafın yasa dışı gelirlerini kamulaştırarak, bu kaynakları köylerde yeni ibtidâi larinin açılmasında kullanmıştı. Vilâyet maârif meclisleri ile maârif komisyonlarının, taşradaki larin gereksinimlerini karşılayabilecek derecede yerel kaynakları çoğaltmak hedefi, eğitimin yaygınlık kazanmasındaki en önemli faktördü¹⁴⁰.

1.2.3. Taşra Eğitim Teşkilatında Bürokratik Yapı

İlk ve orta dereceli mekteplerin ülkenin uzak bölgelerine kadar yayılması, “maârif hisse-i i'ânesi” ile “evkâf-ı münderise” gelirleri gibi çeşitlilik kazanan yerel kaynakların istikrârının sağlanması, yetiştiren kurumların açılması, sayısının artması ve bütün bunların üzerinde Abdülhamid döneminde kültürel hayatın denetim altında tutulmaya çalışıldığı otoriteryan yaklaşım, Maârif Nizamnâmesi'nin taşra eğitimiyle ilgili maddelerini daha yoğun uygulamaya geçirmişti. Fakat vilâyet maârif meclisleri ile maârif komisyonlarının idare kadrolarında giderek artan insan sayısının getirdiği yük, mekteplerin masraf ve ihtiyaçlarının karşılanması ve düzenli denetimlerin sağlanması konularında yetersiz kalınmasına yol açmıştı. Bu gelişmelere rağmen yeni koşullar ve zorunluluklar başlıca iki önemli gelişmeye neden olmuştur. Bu gelişmelerden birincisi, 13 Aralık 1896 tarihinde taşra eğitimi hakkında çok spesifik maddeleri içeren “Vilâyât-ı Sahâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyen Ta'limât” nâmesinin yayınlanarak uygulamaya konmasıydı. İkincisi ise, vilâyet maârif meclisi ve eğitim teşkilatındaki yapının farklılaştırılmasıydı¹⁴¹.

“Vilâyât-ı Sahâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyen Ta'limât” nâmesiyle maârif müdürlerinin görev ve sorumlulukları yeniden düzenlenmiş ve ilk defa olarak sancak ve kazâ düzeyindeki eğitim teşkilatlarının

¹⁴⁰ Somel, *a.g.e.*, s.141; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 99.

¹⁴¹ Somel, *a.g.e.*, s.142; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 104-105.

işlevleri konusuna yasal bir açıklık kazandırılmıştı. Vilâyetlerdeki maârif müdürünün, ilin diğer mülkî memurlarına göre yetkileri ve ler üzerindeki kontrol fonksiyonu arttırılmıştı. Yine maârif müdürü, üç ayda bir nezârete “lâyiha-i icmâliye” ile her eğitim senesinin sonunda, biri talebe kayıtları ve eğitim-öğretimin durumunu, diğeri de malî sorunlarını içeren geniş bir rapor (lâyiha-i mufassala) yazmakla sorumlu tutulmuştu. Ayrıca, vilâyet maârif müdürü kendi yetki alanı içerisindeki tüm resmi, hususi, milli ve yabancı ların istatistiki kayıtlarını da yıllık rapor halinde nezârete bildirecekti. İmparatorluk yönetimine hâkim olan sansürcü yaklaşım, maârif müdürlerinin diploma törenlerinde veya diğeri vesilelerle müdür veya muallimlerin yaptıkları konuşmaların bildirilerini de incelemeyi zorunlu kılmıştı¹⁴².

Sancak ve kazâlardaki maârif komisyonlarından da vilâyetlerdeki maârif müdürleri sorumluydu. Bu komisyonların başkan da dâhil bütün üyeleri, sancak ve kazâdaki idare meclisi tarafından seçildikten sonra, önce mutasarrıf, ardından maârif müdürü tarafından onaylandıktan sonra vali tarafından resmen atanacaktı. Maârif komisyonlarının görevleri, maârif meclisleriyle aynı olmakla beraber yetki alanları ve güçleri daha sınırlıydı. Maârif komisyonu başkanının, maârif müdürü gibi, her eğitim yılı sonunda “icmâl-i umûmî”yi hazırlaması ve kendi bölgelerindeki eğitimin genel durumuyla bağlantılı olarak, kurumsal işlevleri ortadan kalkan vakıfların evkâf-ı munderise gelirleri, avâriz akçesi, diğeri yerel gelirler, ücretleri ve bunların nerelere harcandığı hakkında rapor vermesi öngörülüyordu¹⁴³.

İdâdî mektepleri bulunan sancak merkezlerindeki idadi müdürleri, idâdîde görev yapan bir muallim ile maârif komisyonunun oturumlarında katılımı zorunlu idi. Aynı kural kazâ merkezlerindeki rüşdiye muallim-i evvelleri için de geçerliydi¹⁴⁴.

Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlüğünün Vezâifini Mübeyyin Ta’lîmât’ta bahsedilen idare birimlerinin görevlerindeki değişiklikler ve teşkilâtlanma ihtiyacının giderek artması, Abdülhamid’in son döneminde, vilâyet merkezlerinde maârif meclisinin yanında maârif idaresi veya maârif dâiresi adıyla başka bir ünitenin daha oluşturmasına yol açmıştı. Yemen Vilâyeti hariç hemen hemen bütün vilâyet merkezlerinde bu teşkilat yapısı tamamlanmıştı. Erzurum gibi imparatorluğun uzak

¹⁴² Somel, *a.g.e.*, s.142-143.

¹⁴³ Somel, *a.g.e.*, s.143; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 105-106.

¹⁴⁴ Somel, *a.g.e.*, s.143.

vilâyetlerinde maârif idaresi, maârif müdürü, iki kâtib ve bir muhâsibden oluşmuştu. Diyarbakır gibi diğer bazılarında ise, müze memurları da bu idarelere üye olmuştu. İzmir ve benzeri merkeze yakın vilâyetlerde ise maârif idareleri, yayınevleri müfettişi, Yunan ve Alman dillerinde basılı kitapları inceleyen müfettişler, kazâ maârif komisyonunun bir temsilcisi, ilköğretim larinin müfettişi, mali isler ve merkezle yazışmalardan sorumlu memurlar olmak üzere on iki üyelik başlı başına bir bürokratik birimdi. Söz konusu kuruluşların üyelerinin tamamı resmi devlet memuru konumundaydı. Diğer taraftan maârif meclislerini yapısında zamanla kayda değer bir değişikliğin gerçekleşmediği görülmektedir. Taşra eğitimindeki bu iki teşkilatlanmadan biri, Maârif Nezâreti'nin yapısında olduğu gibi, bütünüyle bürokratik bir görünüm arz ederken, diğeri yarı-resmi bir karakterde idi. Zamanla vilâyet maârif meclisi, eğitim politikalarının hazırlanıp en yüksek makamlara sunulduğu ve Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin önemli bir organı olan Meclis-i Maârif'e benzer bir kuruluşa dönüşmüştü. Diğer taraftan maârif idaresi, vilâyet düzeyinde bürokratik bir icra organı olarak kalmıştı. 1890'lardan itibaren sansürçü-otoriteryan uygulamaların çoğalması ve vilâyet matbaalarında yayımlanan eserlerin incelenmesi, il düzeyinde ayrı bir denetim kurumunun tesisine ihtiyaç göstermişti¹⁴⁵.

1.2.3.1. Vilâyet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte başlayan yeni dönemde, maârif alanında çeşitli iyileştirme çalışmaları neticesinde Maârif Nezâreti'ne sunulan raporlar ve hazırlanan layihalar, eğitime yeniden şekil vermeye olanak sağlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde maârif alanında yapılan en önemli uygulamalardan biri de 6 Ekim 1913 (23 Eylül 1329) tarihinde yürürlüğe girmiş olan “Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati”¹⁴⁶ dır.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'nin 27. maddesine göre, her vilâyet merkezinde bir Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Vilâyetlerde valinin başkanlık ettiği bu meclislerde, vilâyet maârif müdürleri ikinci başkan (Reis-i Sani) konumdaydı. Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi on bir üyeden oluşmuştu. Bu üyeler şunlardı¹⁴⁷:

¹⁴⁵ Somel, *a.g.e.*, s.143-144; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 106-107.

¹⁴⁶ “Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati”, 6 Ekim 1913, *Düstür*, İkinci Tertip, C.V, s. 804-823.; Reşat Özalp, “Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati”, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857- 1923)*, İstanbul, 1982, s.83-102.

¹⁴⁷ “Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati”, Madde:27.

1. Vilâyet meclis-i umûmisi üyeleri arasından seçilen üç kişi,
2. Vilâyet sıhhiye müfettişi,
3. Vilâyet maârif müfettişi,
4. Dârülmualimîn müdürü,
5. Vilâyet merkezindeki ibtidâi müdür ve leri tarafından seçilen iki ibtidâi muallimi,
6. Maârif Nâzırı tarafından görevlendirilmiş bir ibtidâi müfettişi,
7. Merkezdeki özel ibtidâiler müdür ve leri tarafından seçilmiş iki müdür veya muallim.

On beş günde bir toplanan bu meclis üyeleri, meclisin ilk toplantısında ve Tedrisât-İbtidâiye Meclisi'ndeki görevine dört sene süreyle düzenli devam etmesi koşuluyla gizli oyla belirlenecekti. Vilâyet meclis-i umûmisinin feshi durumunda eski üyeler, yeni kurulan mecliste seçim yapılincaya kadar Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'ndeki görevlerine devam edeceklerdi¹⁴⁸.

Her vilâyette devlet ve özel ibtidâiler için ayrı ayrı tedrisât-ı ibtidâiye meclisleri bulunacaktı. Tedrisât-İbtidâiye meclislerinin her biri için geçerli seçim uygulamasının esasları şunlardı:

Vilâyet maârif müdürü, merkez ibtidâi müdür ve lerini en geç bir hafta içersinde toplantıya çağırır, katılımcı adedi üye sayısının yarısından yani %50'sinden bir fazlasına ulaşıldığında, dağıtılan oy pusulalarına tercih edilen isimlerin yazılmasından sonra oylar yüksek sesle okunur, en fazla oyu almış iki kişinin isimleri ve oy sayıları özel cetveline işlenerek, bir kopyaları vilâyet ile maârif idaresine gönderilirdi. Oyların eşit dağılımında ise kura yöntemine başvurulurdu. Seçim için duyurusu yapılan ilk toplantıda çoğunluk sağlanamazsa, ikincisinde sayıya bakılmaksızın seçim yapılabilirdi. Bu madde, pek çok vilâyette meclis-i umûminin bir türlü toplanamaması nedeniyle işlerin yürümesi için tek çözüm olarak kabul edilmişti¹⁴⁹.

Tedrisât-İbtidâiye meclislerinin görevleri ise şunlardı:

- 1- Maârif Nezareti'nce kabul olunan program ve talimatların tatbikatını sağlamak,

¹⁴⁸ “*Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*”, Madde:28-29.

¹⁴⁹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 108.

2- Tedrisât-ı İptidaiye Kanununun 92. maddesinde belirtildiği üzere bilumum mekâtib-i iptidâilerin sağlık ve tederisi hususunda teftişini düzenli bir şekilde yapılmasını temin etmek,

3- Tedrisât-ı İptidaiyeye mahsus olan umûmî ve hususî müesseselerin iç idaresine ait emirnâme ve talimatnâmelerin tatbikine nezâret etmek,

4- Vilâyetlerde bulunan iptidaiye mekteplerinin talebe adedine göre muallim muavini tayin edilmesi gereken mektepleri tespit etmek,

5- Maârif müdür ve müfettişlerinin, kazalarda ise maârif encümenlerinin raporlarını görüşmek, incelemek ve oylamaya katılmak,

6- Tedrisât-ı İptidaiyeye icrasında lüzum gördüğü ıslahata ve muallimlere verilecek mükâfata dair rey beyan etmek,

7- Vilâyetin mekâtib-i iptidâilerin ihtiyaçları ve Mekâtib-i hususîyelerin ahvali hakkında maârif müdürü veya müfettişinin her sene hazırladığı raporun suretini ve rapor üzerindeki konuşma zabıtlarını Maârif-i Umûmîye Nezâreti'ne göndermek¹⁵⁰.

Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisleri bu temel görevlerinin yanı sıra idâdîlerin son sınıflarının imtihanını yapmak üzere komisyon üyelerinin ücretlerinin miktarı, idâdîlerin imtihan tarihinin tespiti, günlük derslerin saat itibariyle iklim ve mevsimine göre belirlenmesi, meccanen okumak isteyen talebelerin müracaatlarının incelenmesi de bu meclisin görevleri arasında yer almaktaydı¹⁵¹.

1.2.3.2. Tederîsât-ı Tâliye Encümeni

Tederîsât-ı Tâliye Encümeni, 2 Ağustos 1326 (15 Ağustos 1910) tarihinde neşredilen “Tederîsât-ı Tâliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamnâme” ile kurulmuştur. Tederîsât-ı Tâliye Encümeni üyeleri şu kişilerden meydana gelmekteydi¹⁵²:

- 1- Maârif müfettişi,
- 2- Mekâtib-i âliye müdürleri,
- 3- Mekâtib-i âliye muallimlerinden nezaretçe tayin edilen iki zat,
- 4- Bab-ı Meşihât tarafından seçilen iki müderris,
- 5- Mekâtib-i idâdîye müdürleri,

¹⁵⁰ *Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*, Madde:30.

¹⁵¹ Halil Aytekin, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s.36.

¹⁵² “Tederîsât-ı Tâliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, 31 Temmuz 1326, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.2, s. 646-647.

6- Mekâtib-i idâdîye muallimlerinden nezaretçe tayin edilecek dört zat,

7- Mekâtib-i tâliye-i hususiye müdür ve muallimlerinden maârif nezaretince tayin edilecek iki zat.

Encümen üyeleri senede iki defa toplanıyordu. Bu toplantılar bir ay süreyle devam etmekteydi. Ayrıca önemli durumlarda Maârif Nezaretinin onayı ile bu iki toplantının dışında da toplantılar yapılabilmekteydi¹⁵³.

Tedrisât-ı Tâliye Encümeni;

İdâdî ve sultani ve diğer tedrisât-ı tâliye gibi orta dereceli mekteplerle ilgili idari ve diğer işleri yapma,

Nezaret tarafından havale edilen meseleler üzerinde düşüncelerini bildirme,

Her sene vilâyetteki tedrisât-ı tâliyenin durumuna yönelik konularında bir rapor hazırlayarak Maârif Nezareti'ne verme,

Orta dereceli kurumlarda meydana gelen meselelere çözüm bulma,

Orta dereceli kurumlarda görev yapan muallim ve memurların disiplin işlerine bakma vazifelerinden sorumluydu¹⁵⁴.

Bu bakımdan Tedrisât-ı Tâliye Encümenlerini günümüzde uygulanan “İl Disiplin Komisyonu”nun bir başlangıcı olarak kabul edebiliriz¹⁵⁵.

Tedrisât-ı Tâliye Encümenleri birçok vilâyet ve sancaklarda yeterli sayıda personelin bulunmaması nedeniyle kurulamamıştır.

1.2.3.3. Vilâyet Mekâtib Meclisi

Vilâyetlerde maârif müdürlüğüne bağlı vilâyet mekâtib meclisinin yapısı şöyleydi:

Üyeleri maârif müdürü (başkan), kâtib, genel idare meclisinin iki temsilcisi, sancak müfettişlerinden birer kişi, ibtidâi/rüşdiye leri arasından ve ulemâdan maârif müdürünce seçilen sekiz kişi idi. Üyelik süresi bir seneye sınırlı olup, yılda dört defa toplanması şarttı. Üyelikler ücretsiz olmakla beraber, vilâyet dışındaki katılımlara günlük harcırah verilecekti. Bu meclislerin görevleri arasında ibtidâilere ilişkin bütün konuları görüşmek, ilköğretim tedrisâtı hakkındaki nizamnâme ve lâyhaları

¹⁵³ “*Tedrisât-ı Tâliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamnâme*”, Madde:3.

¹⁵⁴ “*Tedrisât-ı Tâliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamnâme*”, Madde:4.

¹⁵⁵ Aytakin, *a.g.e.*, s.36.

değerlendirip, görüş bildirmek, sorunların çözüm yollarını nezârete önermek ve bununla ilgili raporları sunmaktı¹⁵⁶.

Maârif müdürleri, vilâyet mekâtib meclisinin onayını aldıktan sonra ibtidâilere ilişkin işlemleri başlatır, geçerli ders programlarına göre içerik planlarını hazırlar, ibtidâiler için gerekli risâleleri tavsiye eder ve onaylar, muallimleri sınav yapma üzere imtihân komisyonlarını belirler, kabiliyetlilerine ehliyetnâme veya şhadetnâmelerini verirdi. Ayrıca her ders yılı sonunda maârif müdürü vilâyetlerindeki ilköğretim hakkında rapor hazırlamak ve vilâyet genel meclisi ile Maârif Nezâreti'ne göndermek zorundaydı¹⁵⁷.

1.2.3.4. Sancak Mekâtib Meclisi

Her sancakta kurulan mekâtib meclisleri, meclis-i maâriften görevlendirilen üye, sancağa bağlı kazâların her birinden seçilen üyeler, dini bir lider, maârif müdürü tarafından seçilen iki muallim ve kazâ müfettişlerinden iki temsilcinin katılımıyla mutasarrıfın başkanlığında oluşturulmuş bir birimdir. Bu üyeler bir sene süreyle seçilip, görevlerini ücretsiz yapacaklardı. Toplantıları ayda bir kez düzenlenecek olan meclisin, sadece kırtasiye masrafları sancak mal sandığından karşılanacaktı. Sancak mekâtib meclisinin görevleri şunlardı¹⁵⁸:

1. Maârif müdürlüğü tarafından tespit edilen program, öğretim yöntem–teknikleri ve nizamnâmeleri değerlendirmek,
2. Talebe sayısına göre mekteplere gereken muallim miktarını belirlemek,
3. Kazâlardan gönderilen raporları değerlendirmek,
4. Mektepler için yararlı bulunduğu şeyler hakkında görüş bildirmek,
5. Müfettişlerin yazdığı oku raporlarını müzakere edip, sonuçlarını maârif müdürlüğüne sunmak,
6. Kazâ ve nâhiyelerde ilköğretimin yaygınlık kazanması için gereken îanelere dair görüş bildirmek,
7. Muallim ve muallim muavini olmaya yeterli olanların defterini tutmak. Gerekli durumlarda meclis, leri toplantıya çağırıp, görüşlerine başvurabilecekti. Meclis üyelerinin sancak dâhilindeki leri her zaman teftiş etme hakkı vardı.

¹⁵⁶ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 109.

¹⁵⁷ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 109.

¹⁵⁸ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 109-110.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA MAÂRİF İDARESİ VE TEMEL EĞİTİM

2.1. MAÂRİF İDARESİ

Önceden de belirtildiği üzere Maârif Nezâreti, rüşdiyeler başta olmak üzere laşma oranının hem başkentte hem de taşrada artması üzerine, her bir mektebi ayrı ayrı kavrayacak derecede bunlarla ilgilenememiştir. Nezâret, daha çok umumî ve kanunî işlerle meşgul oluyordu. Bunun için merkez ile çevre arasında bağlantıyı sağlayacak yardımcı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu gerekliliğin sonucu olarak vilâyetlerde yavaş yavaş maârif müdürlükleri, maârif meclisleri ve müfettişlikler kurulmaya başlanmıştır¹⁵⁹.

2.1.1. Maârif Müdürlüğü

Maârif müdürleri, vilâyetlerde ve müstakil sancaklarda vali ve mutasarrıflardan sonra maârif teşkilâtının birinci derecede sorumlu amiriydi. Maârif müdürlerinin tayin, terfî, nakil, emeklilik ve azil gibi özlük muameleleriyle Tedrisât-ı Âlîye Dairesi ilgilenmekteydi¹⁶⁰.

Maârif müdürlükleri hakkında ilk uygulama 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile olmuştur. Bu nizamnâmeye göre her ne kadar doğrudan doğruya her vilâyet merkezinde maârif müdürlükleri kurulacaktır diye açık bir hüküm bulunmasa da; Meclis-i Kebîr-i Maârif'in kuruluşundan sonra bu meclisin aldığı kararları taşrada maârif meclisleri uygulamaya koyacaktı. Bu meclisler "maârif müdürü" unvanını taşıyan bir kişinin başkanlığında kurulacaktı. Maârif müdürlerinin görevleri arasında vilâyet maârif meclisine başkanlık yapmanın yanı sıra;

1- Yayınlanan talimatlara ve nizamnâmenin maddelerine uygun bir şekilde davranış sergilemek,

2- Vilâyet sınırları içerisindeki kütüphane, idâdî, rüşdiye ve sultanî mekteplerini yakın bir gözetimde tutmak,

¹⁵⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s.38; Erdoğan, *a.g.m.*, s.221.

¹⁶⁰ Aytekin, *a.g.e.*, s.30-31

3- Yıllık eğitim harcamasını tespit ederek bir bütçenin hazırlanması ve buna uyulması da maârif müdürlerinin görevleri arasında bulunuyordu¹⁶¹.

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanmasıyla maârif müdürlüklerinin kurulması işi kanun emri olarak hükümetin vazifeleri arasına girmiştir.

Maârif müdürlükleri ile ilgili ikinci uygulama maârif nizamnâmesinden iki yıl sonra 21 Ocak 1871 tarihinde yayınlanan “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”¹⁶² ile olmuştur. Adı geçen nizamnâmenin 25. ve 26. maddeleriyle maârif müdürlerinin vazifeleri şöyle belirlenmiştir:

1. Vilâyet maârif meclislerine başkanlık etmek,
2. Vilâyetin maârifine ilişkin meselelere bakmak,
3. Maârif nizamnâmesinin hükümlerini ve maârif nezaretinden alınacak talimatları yürütmek,
4. Vilâyette bulunan mektep ve kütüphanelerin teftişini yapmak,
5. Eğitime ayrılacak ödeneğin düzgün bir şekilde kullanılmasını sağlamak¹⁶³.

Bu nizamnâme ile maârif müdürlükleri vilâyet kuruluşu içerisinde yer almaya başlamıştır. Fakat bu kararlara rağmen vilâyet maârif müdürlükleri kurulamamıştır¹⁶⁴.

Maârif müdürlükleri ile ilgili üçüncü girişim 1881 yılında hazırlanan “Girit Vilâyet-i Ahali-i Müslimesine Mahsûs Maârif Nizamnâmesi” ile uygulamaya konulmuştur. 1895 yılında aynı nizamnâmenin bazı maddelerinde değişiklikler yapılarak bütün vilâyetler ve müstakil sancaklarda tatbiki kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 1 Kanun-ı evvel 1312 (13 Aralık 1896) tarihinde “Vilâyât-ı Şâhane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât” (Osmanlı Vilayetlerindeki Maârif Müdürlerinin Vazifelerine Dair Talimat) adıyla bir talimatnâme hazırlanarak neşredilmiş ve uygulamaya geçirilmiştir.

Vilâyet maârif müdürlerinin görevlerini içeren, altmış bir madde ve beş bölümden meydana gelen bu talimatnamede birinci bölüm, maârif müdürleri, ikinci

¹⁶¹ *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*, Madde 143, 147; Unat, *a.g.e.*, s.24; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.448-450; Kodaman, *a.g.e.*, s.38-39.

¹⁶² “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, *Düstür*, Birinci Tertib, C.1, s.625-652.

¹⁶³ Vecihi Tönük, *Türkiye’de İdare Teşkilatı*, Ankara, 1945, s.185; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul, 2010, s.77.

¹⁶⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s.39.

bölüm maârif meclisleri hakkında olup, üçüncü bölüm maârifin gelirleri, dördüncü bölüm mektepler, beşinci bölüm diğer konular hakkındadır¹⁶⁵.

İlgili talimatnameye göre;

1- Vilâyetlerde maârifin resen memuru ve maârif konularından sorumlu mercii maârif müdürleridir.

2- Maârif müdürleri, eğitimle ilgili tüm işleri emir, talimat ve nizamnâmenin hükümlerine göre uygulayacaktır.

3- Maârif müdürleri vilâyet maârif meclislerinin başkanıdır.

4- Vilâyetlerde maârifle ilgili tüm memur ve muallimlerin resmi işlemleri maârif müdürleri vasıtasıyla yürütülecektir¹⁶⁶.

5- Maârif müdürleri, memuriyetlerinin onuruna yakışmayacak bir davranışta bulunmayacaklardı.

6- Maârif müdürleri, memurların düzen içerisinde çalışmalarını maârif müdürleri kontrol edecekti.

7- Maârif müdürleri memuriyete aykırı ve hoş olmayan davranışlarda bulunanlar olur ise, bu memurların görevini iyi bir şekilde yapmaya davet edecekler, sözlü ve yazılı uyarı ve tenbihte bulunacaktı. Fakat memurların hoşça gitmeyen davranışlarda ısrarcı olanları varsa, bunlar bakanlığa şikâyet edilecekti. Maârif müdürleri vazifesine devam etmekte kusuru görünen memur ve muallimler ile diğer görevlilerden suçu sabit olanlar olursa sorumluluğu kendinde olmak kaydıyla işten el çektirebilecekti. Fakat memur veya muallimin işten el çektirme nedenini o gün bakanlığa bildirecekti.

8- Maârif müdürleri çeşitli görevlere mahallince seçilen ve tayin olunan memurlar ve muallimlerin güvenilir olmalarına ve eğitim görevine yakışır ve layık kimseler olmasına dikkat edecekti.

9- Her üç ayda bir kere yaptığı işleri ve meydana gelen gelişmeleri içeren genel nitelikli bir rapor (lâyiha-i icmâliyye) halinde kaleme alıp bakanlığa gönderecekti.

10- Eğitim yılının sonunda ise biri talebe kayıtları ve derslere ilişkin, diğeri malî konulara ilişkin olmak üzere iki ayrıntılı rapor (lâyiha-i mufassala) hazırlayarak bakanlığa sunacaktı.

¹⁶⁵ SNMU, 1316, s. 136-138.

¹⁶⁶ Bu dönemde vilayetlerdeki maârif müdürlüklerinde çalışan memur ve muallimlerin bakanlıkla direk iletişimde bulunmalarına izin verilmemekteydi.

11- Maârif müdürleri idareleri altındaki resmi, özel (husûsî), cemaat (millî) ve yabancı (ecnebî) tüm mektepler hakkında, karyelerden başlayarak merkeze kadar derecelerine göre özel bir defter tutacaktır. Her sene sonunda maârif istatistiklerini düzenleyecekler ve bunu vaktinde bakanlığa göndereceklerdir.

12- Maârif müdürleri maâriفة ait mal ve mülkün idare ve muhafazasından, maârif sandıkları vasıtasıyla hisse-i iane-i maârifin toplanılması ve masrafından sorumludurlar. Yani maârif gelirlerinin korunmasından ve bu gelirin boşa harcanmasının önlenmesinden de sorumludurlar.

13- Görevlerinde kusurları görülürse, memurları ile birlikte sorumlu sayılacaklardır.

14- Maârif müdürleri tüm mekteplerin teftişinden, talimata ve uyarılara uygun bir şekilde eğitimin yürütülmesinden sorumludurlar.

15- Müdürler vilâyet dâhilindeki kitap ve risale ile evrakların korunmasından, matbaaların nizamnâme gereğince çalışmasından ve aksi halde uyarılmalarından da sorumludur

16- Müdürler âsâr-ı atıkaya¹⁶⁷ dikkat edeceklerdir.

17- Maârif müdürleri, Gayrimüslim ve ecnebi mekteplerinde şunlara dikkat edeceklerdir:

- a) Bu mekteplerin ruhsatlarının olup olmadığı,
- b) Tedrisatın talimatnâmeye uygun olup olmadığı,
- c) Bu mekteplerde görev yapan hocaların diplomalarına,
- d) Kitap dışında tedrisat ve telkinatın yapılıp yapılmadığına,
- e) Ders saatlerinin durumuna¹⁶⁸.

Bu talimatnâme ile vilayet maârif müdürlüklerinin sorumlulukları yeniden düzenleniyor ve ilk kez sancak ve kazâlardaki maârif idarelerinin işlevleri hukukî bir çerçeve içine alınıp tanımlanmıştır. Yine aynı talimatnâme ile maârif müdürlerinin vilayetteki idarî yetkileri ve leri denetleme gücü de artmış oldu¹⁶⁹.

Maârif müdürlükleri ile ilgili en önemli uygulamalar II. Meşrutiyeti müteakiben meydana gelmiştir. Meşrutiyetin ilan edildiği dönemlerde eğitim müesseselerinde anarşi hüküm sürüyordu. Anarşinin ortadan kaldırılması hususunda hükümetin aldığı tedbirler merkezle taşra teşkilâtı arasındaki haberleşme ağının

¹⁶⁷ Eski eserler.

¹⁶⁸ *SNMU*, 1316, s. 136-138.

¹⁶⁹ Somel, *a.g.e.*, s.142.

zayıflığı, taşradaki idarecilerin selâhiyetsizliği, azınlıkların menfî tutumu ve bir takım siyasî sebeplerle başarıya ulaşamıyordu. Hükümet, bu sebeplerin ortadan kaldırılması için maârif merkez teşkilâtında yaptığı düzenlemeler doğrultusunda, maârif müdürlerine de geniş imkânlar sağlamaya çalışmıştır. Önce vilâyet maârif müfettişlerinin yetkilerini sınırlandırarak, maârif müdürleri taşra teşkilâtında nezâretin tek temsilcisi durumuna getirilmiştir¹⁷⁰.

1910 yılında yayınlanan “Maârif Müdürleri İle Mârif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimât” ile maârif müdürleri aynı zamanda tedrisat-ı taliye encümeni reisi olmuşlardır. Vilayet dâhilindeki idâdî mektepleri, darümuallimîn ve rüşdiye mekteplerini idare etmişlerdir. İdâdî mektepleri müdürleri ile vilayet maârif müfettişlerinin tedrisat-ı taliyeye ilişkin raporlarını incelemek, idâdî mekteplerindeki memur ve muallimlerin mükafaat cetvellerini düzenlemek, darümuallimînlerin idare meclislerini kurmak ve sınav komisyonlarını komisyonlarının oluşmasını sağlamak ve mekâtib-i taliyeyi teftiş etmek maârif müdürlerinin görevleri arasındaydı¹⁷¹.

Sonrasında ise maârif müdürlerine münferit emirlerle ve nizamnâmelerle verilen vazifeler tek metin halinde toplanarak vilâyet ve müstakil sancaklara tamim edilmiştir. İstanbul vilâyeti için hazırlanan maârif encümeni talimatnâmesinin bütün vilâyet ve müstakil sancaklarda tatbik edilmesi kararlaştırılmıştır. Maârif müdürlerinin selâhiyetlerinin artırılmasına paralel olarak, daha önce başlatılan her vilâyete ve müstakil sancaklara maârif müdürleri tayin edilmesi hususundaki çalışmalar hızlandırılmış ve tayinler çoğunlukla tamamlanmıştır¹⁷².

2.1.2. Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürleri

Mamuretülaziz Vilâyeti maârif idaresine ilişkin ilk bilgilere 1298 (1881) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti Salnamesi’nde rastlamaktayız¹⁷³. Bu salnameye göre vilâyet maârif meclisinin reisi Harputlu Beyzâde Ali Rıza Efendi’nin oğlu Mehmet Nuri Efendi’dir.

Maârif Nazırı Kamil Paşa, 1881 yılında sadrazama yazdığı tezkere de maârif meclisi teşkil edilen Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van vilâyetlerinde 1200 kuruş maaşla birer maârif müdürü tayin edileceğini bildirmiştir. Sadrazam Sait Paşa, “...hal ve mevki icabınca cümleden ziyade ıslâhata muhtac...”

¹⁷⁰ Aytakin, *a.g.e.*, s.31.

¹⁷¹ Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri*, İstanbul, 1974, s.92-93.

¹⁷² Aytakin, *a.g.e.*, s.32.

¹⁷³ 1298 tarihli MVS.

olduğu gerekçesiyle Edirne'yi de maârif nazırının gönderdiği listeye ilave ederek altı vilâyete maârif müdürü tayini hususunda Abdülhamid'in iradesini temin etmiştir¹⁷⁴.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre vilâyet merkezlerinde birer maarif meclisi, kazalarda şubeleri ile maarif müfettişi ve bunların maiyetlerin de memur bulundurmaları icap ediyorsa da ilk etapta Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Erzurum, Van ve daha sonradan eklenen Edirne vilâyetlerinde maârif müdürlüğü teşkilâtı kurulmuştur¹⁷⁵.

2.1.2.1. Murad Bey

Murad Bey, Çürüksu'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra Enderun'da memuriyet hayatına başlamıştır. Tahsilini yaptıktan sonra çeşitli devlet dairelerinde görev yaptıktan sonra Mahrec-i Aklam Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Gürcü, Hindi, Farsî ve Çağatay lisanlarını bilmekteydi¹⁷⁶.

Murad Bey, Mahrec-i Aklam Müdürlüğü görevinden sonra 1881 yılında Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevine tayin edilmiştir¹⁷⁷.

Murad Bey, Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevini iki ayrı dönem yürütmüştür. İlk olarak 1881 yılından 1890 yılına kadar bu görevde kalmıştır. 1890 yılında bu görevden alınmış, kısa bir süre sonra tekrar maârif müdürlüğüne getirilmiş ve bu ikinci görevini 1898 yılına kadar yürütmüştür.

Murad Bey, Osmanlı döneminde Mamuretülaziz Vilâyeti maârif müdürlüğü görevini en uzun süreli yürüten şahıs olmuştur. Bu görevinde ilk dönemlerinde başarılı çalışmalarda bulunmuş ve bu çalışmaları neticesinde ödül ile taltif¹⁷⁸ edilmiştir. Fakat görevinin ikinci döneminde görevini layıkıyla yapamadığına dair hakkında maârif nezaretine birçok şikâyet gitmiştir¹⁷⁹. Murad Bey, hakkındaki bu şikâyetler üzerine 1898 yılında Mamuretülaziz Maârif Müdürlüğü görevinden alınmıştır.

¹⁷⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s.39.

¹⁷⁵ BOA., *Y.A...RES.*, 14/48, 26/S/1299 (17 Ocak 1882).

¹⁷⁶ BOA., *MF.MKT.*, 363/19, 03/Ra/1315 (2 Ağustos 1897).

¹⁷⁷ BOA., *MF.MKT.*, 76/27, 16/B/1299 (24 Mayıs 1882).

¹⁷⁸ BOA.*MF.MKT.*, 263/60, 28/Za/1312 (23 Mayıs 1895).

¹⁷⁹ BOA.*MF.MKT.*, 148/66, 03/S/1310 (27 Ağustos 1892); BOA.*MF.MKT.*, 168/124, 04/Za/1310 (20 Mayıs 1893); BOA.*MF.MKT.*, 306/24, 08/N/1313 (22 Şubat 1896); BOA.*MF.MKT.*, 363/19, 03/Ra/1315 (2 Ağustos 1897); BOA.*MF.MKT.*, 38/9, 26/Ra/1315 (25 Ağustos 1897).

2.1.2.2. Hayri Bey

Hayri Bey, 1856 yılında Harput'ta doğdu. Harput'un ileri gelen ulema ailelerinden olan Efendigillerden Hacı Hafız Mahmut Efendi'nin oğludur. Hayri Bey, ilk tahsilini babasında yaptıktan sonra amcazâdesi olan Hacı Abdülhamid Hamdi Efendi'den dersler aldı. Küçük yaşlardan itibaren şiir ve edebiyat ile de ilgilenen Hayri Bey, 19 yaşında hacca gittikten sonra Hacı Hayri Bey olarak tanınmaya başladı.

Memuriyet hayatına İstanbul'da Evkâf-ı Hümayun Nezâreti Mektubî Kalemi'nde başlayan Hacı Hayri Bey burada kısa bir süre çalıştıktan sonra Mamuretülaziz'e döndü. İstanbul'a tekrar döneceği 1884 yılına kadar önce Temyiz Meclisi Müstantik Vekâleti'nde üç ay gibi kısa bir süre çalıştıktan sonra sırasıyla Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Zabıt Kitabeti'nde, Ergani Sancağı Bidayet Mahkemesi Başkitabeti'nde, Mamuretülaziz Meclis İdaresi Başkitabeti'nde görev yaptı. 1884 yılında İstanbul'a döndü. 27 Mayıs 1885 tarihinde Divan-ı Muhasebat Tahrirat Kalemine girdi. Fakat başkentteki ikinci görevi de ilki gibi kısa süreli oldu ve aynı yılın sonunda 9 Aralık 1885 tarihinde Dersim Vilâyeti Mektupçuluğu'na tayin oldu. Dersim vilayetinin sancağa tahvilinden dolayı bu görevinden ayrıldı. Tekrar Mamuretülaziz'e dönerek burada önce 13 Şubat 1889-17 Mayıs 1890 tarihleri arasında Mekteb-i İdâdî-i Hamidî Müdiriyesi'ne vekâlet etmiştir. Daha sonra Mamuretülaziz İstinaf Mahkemesi Azalığı'nda bulunmuştur¹⁸⁰.

Hacı Hayri Bey, 10 Haziran 1899 tarihinde Musul Vilâyeti Mektupçuluğuna tayin edilmiş fakat becayiş yolu ile 27 Temmuz 1900 tarihinde Diyarbakır Vilâyeti Mektupçuluğu ve 15 Şubat 1902 tarihinde vekâleten Maden Mutasarrıflığı görevine getirilmiştir. 26 Nisan 1905 tarihinde asaleten Ergani Mutasarrıflığına tayin edilmiş fakat aynı yılın sonunda bu görevinden azl edilmiştir. Bir süre boşta kaldıktan sonra 13 Haziran 1908 tarihinde Dersim Mutasarrıflığı'na tayin olmuştur. Bu görevinde bir yıl bir aya yakın bir süre kalmıştır. 10 Temmuz 1909 tarihinde Tensikat Kanunu'na göre açığa alınmıştır. Çok geçmeden tedavi için gittiği İstanbul'da 1 Aralık 1910 tarihinde vefat etmiştir¹⁸¹.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk sınırları içerisinde çoğalmaya başlayan gayrimüslim ve yabancı devletlere ait eğitim müesseselerinin

¹⁸⁰ BOA. *Sicill-i Ahvâl Defteri*, No.10, s.433-434.

¹⁸¹ Hacı Hayri Bey hakkında geniş bilgi için bkz. BOA. *Sicill-i Ahvâl Defteri*, No.10, s.433-434; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.II, İstanbul, 1959, s.182-204; Ali Birinci, "Harputlu Hacı Hayri Bey", *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul, 2001, s.334-338.

denetlenmesi önemli bir konuydu. Bâbîâlî, özellikle kritik gelişmelerin meydana geldiği ya da politik kriz dönemlerindeki riskli gelişmelerde taşradaki bu kurumların ne denli denetlendiğini izleme altına alırdı. Doğu Anadolu bölgesindeki Mamuretülaziz Vilâyeti başta olmak üzere Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakir, Erzurum gibi değişik vilâyetlerde birçok Gayrimüslim ve yabancı devletlere ait müessese kurulmuştu.

Mamuretülaziz Vilâyeti'nde Gayrimüslim ve yabancı devletlere ait eğitim müesseseleri arttıkça, vilâyetteki eğitim faaliyeti daha sıkı bir denetime tâbi tutulmuştu. Vilâyet Maârif Müdürü Murad Bey, 1890 yılına kadar nezârete, bölgedeki yabancı ların müfredatıyla ilgili göndermesi gereken raporları ihmal ettiği için bu yıl içerisinde görevinden azledilmiştir. Yerine ise yerel ortamla ilgili düzenli raporlar yazdığı bilinen ve yerel meselelere ilişkin hayli bilgi sahibi olan Dersim Vilâyeti'nin eski mektubçusu olan Hayri Bey tayin edilmiştir¹⁸².

Hacı Hayri Bey'in Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevini ne kadar süre ile yürüttüğüne dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.1.2.3. Mehmet Bey

Mehmet Bey, Murad Bey'in 1898 yılında görevden alınmasıyla Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Müdürlük görevini yürüttüğü sırada işlediği bir suçtan dolayı tutuklanmıştır. Daha sonra çıkarılan bir irade-i seniyye ile affedilmiştir¹⁸³.

Mehmet Bey, affedildikten sonra 1899 yılı içerisinde Erzurum Vilâyeti Maârif Müdürü Abdülkerim Bey ile becayiş yolu ile yer değiştirmiştir¹⁸⁴.

2.1.2.4. Abdülkerim Bey

Abdülkerim Bey, Mamuretülaziz Vilayeti Maârif Müdürlüğü'nden önce Erzurum İdâdîsi Müdürlüğü ve Vehbi Efendi'nin Adana Vilâyeti Maârif

¹⁸² Somel, *a.g.e.*, s.140-141; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.98.

¹⁸³ *BOA.MF.MKT.*, 374/51, 10/C/1315 (6 Kasım 1897); *BOA. Y..PRK.UM..*, 43/2, 18/Ra/1316 (6 Ağustos 1898).

¹⁸⁴ *BOA.MF.MKT.*, 373/15, 29/Ca/1315 (26 Ekim 1897); *BOA.MF.MKT.*, 374/51, 10/C/1315 (6 Kasım 1897); *BOA.MF.MKT.*, 408/58, 06/Ra/1316 (25 Temmuz 1898).

Müdürlüğü'ne tayiniyle boşanan Erzurum Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur¹⁸⁵.

Abdülkerim Bey, Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne 1899 yılında tayin olmuştur. Bu görevi beş yıla yakın bir süre sürdürmüştür. Bu süre içerisinde müdürlük görevinin yanı sıra bir süre Mekteb-i İdâdî-i Hamidî'de tarih liği yapmış¹⁸⁶, vilâyete bağlı Malatya Sancağı'nda bazı tahkikatlarda bulunmuştur¹⁸⁷.

Abdülkerim Bey, 1904 yılında Adana Vilâyeti Maârif Müdürü Ahmed Feyzi Bey ile becayiş yaparak bu vilâyete maârif müdür olmuştur¹⁸⁸. Fakat burada uzun bir süre görev yapmadan Kudüs Maârif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir¹⁸⁹. Burada görev yaparken Trablusgarb Maârif Müdürlüğü'ne tayin edilmişse de tayin sonradan iptal edilmiştir¹⁹⁰. Kudüs'te iki yıla görev yaptıktan sonra Birusseb'a Mutasarrıf Muavinliği'ne tayin olmuştur¹⁹¹.

2.1.2.5. Ahmed Feyzi Bey

Ahmed Feyzi Bey, Yanyalıdır¹⁹². Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne tayin olmadan önce Adana'da Maârif Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Fakat burada görev yaparken çeşitli nedenlerden dolayı hakkında birçok dava açılmıştır¹⁹³.

Ahmet Feyzi Bey, 1904 yılında Abdülkerim Bey ile becayiş yaparak Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur¹⁹⁴. Ahmet Feyzi Bey, müdürlük görevinin yanı sıra bir süre Mekteb-i İdâdî-i Hamidî'de Fransızca

¹⁸⁵ *BOA.MF.MKT.*, 249/14, 16/Ş/1312 (12 Şubat 1895); *BOA.MF.MKT.*, 313/46, 19/Za/1313 (2 Mayıs 1896); *BOA.MF.MKT.*, 347/28, 05/Ş/1314 (9 Ocak 1897); *BOA.MF.MKT.*, 356/18, 08/Z/1314 (10 Mayıs 1897).

¹⁸⁶ *BOA.MF.MKT.*, 548/59, 06/Z/1318 (27 Mart 1901).

¹⁸⁷ *BOA.MF.MKT.*, 495/42, 19/Za/1317 (21 Mart 1900).

¹⁸⁸ *BOA.MF.MKT.*, 740/51, 13/B/1321 (5 Ekim 1903); *BOA. İ.MF.*, 9/1321/Za-2, 06/Za/1321 (24 Ocak 1904) *BOA. BEO.*, 2261/169562, 08/Za/1321 (26 Ocak 1904).

¹⁸⁹ *BOA. BEO.*, 2844/213288, 14/R/1324 (7 Haziran 1906); *BOA.MF.MKT.*, 952/19, 17/B/1324 (6 Eylül 1906); *BOA.MF.MKT.*, 952/50, 17/B/1324 (6 Eylül 1906); *BOA.MF.MKT.*, 969/53, 07/Za/1324 (23 Aralık 1906); *BOA. İ. TAL.*, 423/1325/R-176, 08/R/1325 (21 Mayıs 1907).

¹⁹⁰ *BOA.MF.MKT.*, 1022/2, 05/N/1325 (12 Ekim 1907).

¹⁹¹ *BOA. BEO.*, 3323/249197, 29/R/1326 (31 Mayıs 1908).

¹⁹² *BOA.MF.MKT.*, 988/68, 18/S/1325 (2 Nisan 1907).

¹⁹³ *BOA. İ.AZN.*, 45/1319/Za-17, 25/Za/1319 (5 Mart 1902); *BOA. İ.MF.*, 10/1322/S-7, 24/S/1322 (10 Mayıs 1904); *BOA.MF.MKT.*, 2333/174951, 30/S/1322 (15 Mayıs 1904); *BOA.MF.MKT.*, 836/2, 29/Z/1322 (6 Mart 1905).

¹⁹⁴ *BOA.MF.MKT.*, 740/51, 13/B/1321 (5 Ekim 1903); *BOA. İ.MF.*, 9/1321/Za-2, 06/Za/1321 (24 Ocak 1904); *BOA. BEO.*, 2261/169562, 08/Za/1321 (26 Ocak 1904).

muallimliği de yapmıştır¹⁹⁵. İdâdî muallimliğinin yanı sıra diğer konularda gösterdiği üstün gayretlerinden dolayı salise rütbesi ile taltif edilmiştir¹⁹⁶.

Ahmet Feyzi Bey, Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevini yürütürken özellikle görevinin son yıllarına doğru görevini kötüye kullanma, kötü hareketlerde bulunma ve görevini suistimal etme gibi değişik nedenlerden dolayı hakkında yapılan şikâyetlerden sonra yapılan tahkikat neticesinde maârif müdürlüğü görevinden alınmıştır¹⁹⁷.

2.1.2.6. Sabri Bey

Sabri Bey'in Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevine ne zaman başladığı ile ilgili olarak kesin bir bilgi sahibi değiliz. Fakat bazı kaynaklarda 1327 (1909-1910) yılında bu görevde olduğu yazılmaktadır¹⁹⁸. Sabri Bey'in bu tarihte göreve başladığı kabul edilirse iki yıla yakın bir süre müdürlük yaptığı anlaşılmaktadır.

Sabri Bey, 1329 yılında Kastamonu Maârif Müdürü Ahmed Raşid Efendi'nin Sivas Maârif Müdürlüğü'ne tayin edilip de bu göreve gitmemesi üzerine Sivas'a tayin olmuştur¹⁹⁹.

2.1.2.7. Ziya Bey

Ziya Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti döneminde Maârif Nâzirliğine getirilen Meclis-i Maarif üyesi Nail Bey, açılması planlanan dârümuallimînlerin ve rüşdiyelerin denetimden geçirilmesi ve çalışma şartlarının tespiti için imparatorluk geneline yayılacak teftiş hizmetiyle ilgili olarak geliştirilen proje²⁰⁰ üzerine Aydın ve Biga yöresine müfettiş olarak tayin edilmişti²⁰¹.

¹⁹⁵ BOA.MF.MKT., 838/31, 07/M/1323 (14 Mart 1905).

¹⁹⁶ BOA.MF.MKT., 876/22, 15/C/1323 (15 Ağustos 1905); BOA.MF.MKT., 877/34, 22/C/1323 (22 Ağustos 1905); BOA İ.TAL., 393/1324/S-266, 24/S/1324 (19 Nisan 1906).

¹⁹⁷ BOA. BEO., 3131/234754, 14/B/1325 (23 Ağustos 1907); BOA. BEO., 3265/244829, 05/S/1326 (9 Mart 1908); BOA. BEO., 3269/245128, 09/S/1326 (13 Mart 1908); BOA.MF.MKT., 1113/21, 14/Ra/1327 (5 Nisan 1909).

¹⁹⁸ *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ, 2010, s.170.

¹⁹⁹ BOA.MF.MKT., 1167/82, 08/Ra/1329 (9 Mart 1911).

²⁰⁰ Plana göre; Memduh Bey, Adana ve Konya'ya, Hilmi Efendi, Kastamonu ve İzmit'e, Ziya Bey, Aydın ve Biga'ya, Reşit Şehap Bey, Beyrut, Şam ve Kudüs-i şerif sancağına, Ahmet Bey, Trabzon ve Erzurum'a, Kazım Efendi, Halep ve Diyarbakır'a, Mahmut Hulusi Efendi, Manastır ve Kosova'ya, Nezye Bey, Bursa ve Edirne'ye, Tahir Reşat Efendi, Selanik, Yanya ve İşkodra'ya, Said Bey, Basra ve Bağdat vilayetlerine ve son olarak Hulusi Efendi, Trablusgarb vilayeti ve Bingazi sancağına göndermişti. Müfettişlerin harcırahlarının karşılanması küçük çaplı bir soruna yol açmış, ancak ödemeler yapılır yapılmaz müfettişler hemen görev bölgelerine gönderilmişti. Erkan Tural, "II.

Ziya Bey burada bir süre görev yaptıktan sonra Sabri Bey'in Sivas Maârif Müdürlüğü görevine getirilmesi üzerine Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne tayin edildi²⁰². Ziya Bey'in bu görevde ne kadar çalıştığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

2.1.2.8. Saib Bey

Ziya Bey'den sonra Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevini Saib Bey, yürütmüştür. Saib Bey'in bu göreve ne zaman başladığı ve ne kadar süre ile devam ettirdiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Saib Bey'in bu görevi yürütürken bir süre boşta kalan Malatya Mutasarrıflığı görevini vekâleten yürüttüğünü biliyoruz²⁰³.

2.1.2.9. Ferid Bey

Ferid Bey, 1880 yılında Konya'da doğdu. İbrahim Efendi ile Hanife Hanım'ın oğludur. İlk tahsiline Konya'da başlayan Ferid Bey, Konya İdâdîsini bitirdikten sonra 1901 yılında Dârülmualimîn-i Âliye Mektebi'nden mezun oldu. Mezuniyetten sonra Konya İdâdîsine tayin oldu. Burada Türkçe ve Coğrafya dersleri başta olmak üzere Kitabet, Hendese, Mevalid-i Ziraiye, Kozmografya, Hesab derslerine girdi. Ferid Bey, idâdîde liğın yanı sıra yönetici olarak da görev yaptı. 1907 yılına kadar Konya'da kalan Ferid Bey, daha sonra sırasıyla Mamuretülaziz, Niğde, Diyarbakır ve Malatya'da on iki yıl görev yaptı.

Ferid Bey, 1919 yılında Konya'ya Maârif Müdürü olarak döndü. Ferid Bey'in bu görevi 1924 yılına kadar devam etti. Bu yıl içerisinde emekliye ayrılan Ferid Bey, Konya'da değişik larda Fransızca, Tarih, Coğrafya ve Vatani Malumat derslerine girdi. Başta Konya ile ilgili olmak üzere değişik konularda yayınlanmış eserleri ve yazıları bulunan Ferid Bey, 1942 yılında Konya'da vefat etti.

Ferit Bey, memleketi Konya'da altı yıl görev yaptıktan sonra 1907 yılında "İdâdî Muavin-i Evveli" olarak Mekteb-i İdâdî-i Hamidî Mektebi'ne tayin edildi. Ferit Bey'in Elazığ'daki idâdî mektebindeki yöneticilik günleri gayet başarılı geçti. Kısa süre sonra "İdâdî Muavin-i Evveli" görevinden İdâdî Müdürlüğü'ne kadar

Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform", OTAM, Ankara, 2007, S.22, s.190.

²⁰¹ Tural, *a.g.m.*, s.190.

²⁰² *BOA.MF.MKT.*, 1167/82, 08/Ra/1329 (9 Mart 1911).

²⁰³ *BOA.MF.MKT.*, 1173/24, 16/B/1329 (13 Temmuz 1911).

yükseldi. Ferit Bey bu görevi de gayet başarılı bir şekilde yürüttü. Ferit Bey başarılı çalışmalarına idâdî müdürlüğü görevinde de devam edince vilâyet maârif müdürlüğü görevine kadar yükseldi.

İshak Sunguroğlu²⁰⁴, Ferit Bey'in başarılı çalışmaları hakkında şunları yazmaktaydı: “*Ferit Bey, yüksek karakteri ve faziletiyle kendini talebelerine ve halka sevdirmiş, sonra da Vilâyet maarif müdürlüğüne terfian tâyin olunmuştur. Onu, talebeleri ve biz Harputlular hiçbir zaman unutamayız.*”

Ferit Bey'in, 1915-1916 yıllarında²⁰⁵ Mamuretülaziz Vilâyeti Mârif Müdürlüğü görevi yürüttüğünü biliyoruz. Fakat Ferit Bey'in bu görevde ne kadar çalıştığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

2.1.2.10. Halil Bey

1922 yılında Halil Bey'in Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürü olduğunu görmekteyiz. 2 Teşrin-i Evvel 1338 tarihli Satvet-i Milliye Gazetesi'nde yer alan bir habere göre maârif müdürü Halil Bey'in bu tarihten kısa bir süre öncesinde azledildiğini öğrenmekteyiz²⁰⁶. Gazetede haberinden Halil Bey bu tarihten önce bir süredir maârif müdürlüğü yapmakta olduğu anlaşılmaktadır.

İlgili haberden anlaşıldığına göre Halil Bey, vilayetteki maârifin gelişmesi için önemli emekler sarfeden, çalışkan, sevilen ve sayılan biriydi²⁰⁷.

2.1.2.11. Celil Bey

Halil Bey'den sonra Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevinde Celil Bey'i görmekteyiz²⁰⁸. Celil Bey'in maârif müdürlüğü görevini ne kadar yaptığı ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Celil Bey, maârif müdürlüğü görevinin yanı sıra bir dönem Elaziz Orta Mektebi Matematik muallimliği ve Diyarbakır Lisesi Müdürlüğü görevlerinde de bulunmuştur²⁰⁹.

²⁰⁴ İshak Sunguroğlu'nun “Harput Yollarında” isimli Elazığ'ı etraflıca anlatan dört ciltlik mühim bir eseri bulunmaktadır. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.II, İstanbul, 1958, s.70.

²⁰⁵ *Elazığ Eğitim Tarihi*, s.170.

²⁰⁶ *Satvet-i Milliye*, nr. 27, 2 Teşrin-i Evvel 1338 (2 Ekim 1922).

²⁰⁷ *Satvet-i Milliye*, nr. 27, 2 Teşrin-i Evvel 1338 (2 Ekim 1922).

²⁰⁸ *Satvet-i Milliye*, nr. 39, 1 Temmuz 1339 (1 Temmuz 1923).

²⁰⁹ Fethi Ülkü, “Hazardağlı'dan Söz Ederken”, *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, S.18, Ankara, 2001, s.23.

Tablo 2.1 Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürleri ve Görev Süreleri

SIRA	MAÂRİF MÜDÜRÜ	GÖREV YAPTIĞI YILLAR
1	Murad Efendi	1298-1307/?-1315 (1881-1890/?-1898)
2	Hayri Bey	1890
3	Mehmed Efendi	1315-1316 (1898-1899)
4	Abdülkerim Efendi	1316-1321 (1899-1904)
5	Ahmed Feyzi Efendi	1321-1325 (1904-1908)
6	Sabri Efendi	1326-1327
7	Ziya Efendi	1328
8	Saib Efendi	1329
9	Ferid Bey	1334-1338 (1915-1919)
10	Halil Bey	1921
11	Celil Bey	1923

2.1.2. Maârif Meclisleri

Daha öncede değinildiği gibi Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde öngörüldüğü üzere her vilâyet merkezinde, “maârif meclisi” adı ile Meclis-i Kebîr-i Maârif'e bağlı mahalli bir yürütme organı tesis edilmiştir. Vilâyet maârif meclisleri maârif müdürünün başkanlığında görev yapmaktaydı. Meclisin iki başkan yardımcısından biri Gayrimüslim olacaktı. Meclis-i Maârif-i Kebir gibi vilâyet maârif meclisleri de ikisi gayrimüslim olmak üzere dört muhakkik (denetçi), bir muhâsib, bir kasadar (sandık emini), bir kâtib ve maaşsız çalışacak en az dört, en çok on muhtelit üyeden oluşmaktaydı. Vilâyet maârif müdürü gibi, maârif meclisinin başkan yardımcıları ile merkez ve sancaktaki müfettişler yani maârif idaresinin kilit personeli olan kişiler Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından atanacaktı. Diğer üyeler ise, vilâyet idarelerince mahalli erkân arasından seçilip Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne önerilecek nezâretin onayından sonra göreve başlayacaklardı²¹⁰.

Maârif müdürlükleriyle maârif meclisleri birbiriyle iç içeydi. Vilâyet maârif idarelerinin memurları maârif meclislerinin daimi ve tabîi üyeleri idi²¹¹.

Bu meclislerin nasıl kurulduğu konusuna dair elimizde kesin ve sağlam bilgiler mevcut değildir. Ancak gerek il merkezlerindeki vilâyet maârif meclisleri, gerekse sancak ve kazâ merkezlerindeki maârif komisyonlarının merkezi planlı bir politikanın ürünü olmadıkları neredeyse kesindir. Meclislerin salnâmelerde görülmesi, bunların kurumsal devamlılığa sahip olduğunun ispatı değildir.

²¹⁰ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s.448-449; Kodaman, *a.g.e.*, s.45; Somel, *a.g.e.*, s.126-127; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.85-86.

²¹¹ Cahit Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir, 1984, s.32.

2.1.2.1. Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Meclisi

Sultan II. Abdülhamid döneminde vilâyetlerde eğitimin kurumsallaşması doğrultusunda önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde vilâyetlerde eğitimin bürokratikleşmesi yönünde gerçekleştirilen önemli adımlardan biri de maârif meclislerinin kurulması olmuştur.

Mamuretülaziz Vilâyeti'nde kurulan maârif meclisi bu dönemde ülke genelinde kurulan ilk maârif meclislerinden biridir. Mamuretülaziz Vilâyeti ile birlikte Osmanlı taşrasında Diyarbakir, Erzurum, Sivas, Edirne ve Van vilâyetlerinde maârif meclisleri kurulmuştur. Bu vilâyetleri müteakiben Suriye, Aydın, Selanik, Yanya ve Manastır vilâyetlerinde de maârif meclisleri kurularak faaliyete geçirilmiştir.

Mamuretülaziz Vilâyeti maârif meclisinin üyelik yapısına bakıldığında 1881 yılında ilk kurulan mecliste üyelerin çoğunluğunun eşraftan seçilen “fahri” nitelikli âzâlardan oluştuğu dikkat çekmektedir. Vilayette kurulan ilk mecliste başkanlık görevini Beyzâde Mehmet Nuri Efendi yürütmüştür. Ulema kökenli olan Mehmet Nuri Efendi²¹², sonradan vilayet müftülüğü de yapmış ve uzun yıllar Harput medreselerinde müderrislik görevinde bulunmuştur. Bunun yanı sıra Ali Hulusi Efendi'nin²¹³ de Mehmet Nuri Efendi gibi ulema kökenli olduğu, Mustafa Naci Efendi'nin²¹⁴ maârif camiasına mensup bir muallim olduğu görülmektedir. Reşit Efendi, Asaf Efendi ve Mustafa Efendi eşraftandır. Mr. Barnum ve Arakil Ağa'nın ise meclisin Gayrimüslim üyeleridir.

Mamuretülaziz Vilâyeti'nde oluşturulan ilk maârif meclisinde vilayet maârif idaresi çalışanlarının ismine rastlamamaktayız. Bunu daha yeni kurulan maârif müdürlüğünün memurlarının henüz tamamlanmamış olmasına bağlamaktayız. Daha sonra oluşturulan maârif meclislerinde kâtip, muhasebe memuru, sandık emini gibi unvanları taşıyanların meclislerde üye olarak bulunmaları bu durumu doğrulamaktadır.

Sonraki yıllarda oluşturulan meclislerde üye yapısı aynen devam etmiştir. Yani üyelerin genellikle ulemaya mensup olan müderrisler, âlimler başta olmak üzere, vilâyet maârif teşkilatında çalışan sandık emini, kâtip, muhasebe memuru gibi memurlar, vilâyet merkezinde yer alan mekteplerde görev yapan muallimler, şehrin

²¹² Beyzâde Mehmet Nuri Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.115-120.

²¹³ Ali Hulusi Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.366.

²¹⁴ Muallim Mustafa Naci Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.246-250.

ileri gelenleri arasından seçilenler yani eşraftan olanlar ve Gayrimüslim üyelere meydana geldiği görülmektedir.

Meclisin gayrimüslim üyelerine baktığımızda ilk meclisten itibaren gayrimüslim üyelerin meclislerde görev aldıklarını görmekteyiz. Meclislerde genellikle iki Gayrimüslim üye görev yapmıştır. 1308 yılındaki mecliste ise üç üye yer almıştır. 1325 yılındaki son mecliste hiçbir gayrimüslim üye görev yapmamıştır.

Mamuretülaziz Vilâyeti maârif meclislerinde görev yapan başkanlara bakıldığında önceden de değinildiği üzere ilk meclisin başkanlığını ulemadan Mehmet Nuri Efendi'nin yürüttüğü görülmektedir. İkinci mecliste bu görevi vilayet maârif müdürü ile maârif müfettişi birlikte yürütmüşlerdir. Bu durum iki ayrı mecliste devam etmiştir. Kaynaklarda bilgisine ulaştığımız Mamuretülaziz Vilâyeti dördüncü dönem maârif meclisinden itibaren maârif meclisinin başkanlığı görevini maârif müdürü ifa etmiştir.

Tablo 2.2 Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Meclisi Üyeleri²¹⁵

SENE	REİS	AZALAR
1298	Beyzâde Mehmet Nuri Ef.	Reşit Ef., Mustafa Naci Ef., Asaf Bey, Ali Hulusi Ef., Mustafa Ef., Mr. Barnum, Arakil Ağa
1301	Maârif Müdürü Maârif Müfettişi	Ahmed Asım Ef., Mehmet Said Ef., Hacı Zülfü Bey, Rıza Bey, Diğer Rıza Bey, Ahmed Bey, Nikogos Ef., Bogos Ef., Katip Ahmed Ef.
1302	Maârif Müdürü Murad Bey Maârif Müfettişi Ali Ef.	Mehmed Ef., Mehmet Said Ef., Hacı Zülfü Bey, Rıza Bey, Diğer Rıza Bey, Ahmed Bey, Nikogos Ef., Bogos Ef., Katip Ahmed Ef.
1305	Maârif Müdürü Murad Ef.	Hacı Mehmed Salih Ef., Mehmet Midhat Ef., Hacı Ömer Bey, İbrahim Lebip Ef., Bedros Ef., Bogos Ef., Muhasebe Memuru Mehmet Nuri Ef., Katip Hacı Ahmet Ef.
1307	Maârif Müdürü Murad Ef.	Hacı Mehmed Said Ef., Mehmet Midhat Ef., Hacı Ömer Bey, İbrahim Lebip Ef., Bedros Ef., Bogos Ef., Muhasebe Memuru Nihat Ef., Katip Hacı Ahmet Ef.
1308	Maârif Müdürü Murad Ef.	Hacı Mehmed Said Ef., Mehmet Midhat Ef., Ahmed Bey, İbrahim Lebip Ef., Bedros Ef., Bogos Ef., Ohannes Ef., Muhasebe Memuru Arif Ef., Katip Mustafa Ef.
1309	Maârif Müdürü Murad Ef.	Hacı Mehmed Said Ef., Mehmet Midhat Ef., Ahmed Bey, İbrahim Lebip Ef., Bedros Ef., Bogos Ef., Ohannes Ef., Muhasebe Memuru Arif Ef., Katip Mustafa Ef.
1312	Maârif Müdürü Murad Ef.	Hacı Mehmed Salih Ef., Mehmet Midhat Ef., Ahmed Bey, İbrahim Lebip Ef., Bedros Ef., Bogos Ef., Muhasebe Memuru Arif Ef., Katip Mustafa Ef., Sandık Emni Halil Ef.
1325	Maârif Müdürü Ahmed Feyzi Bey	Asım Bey, Mustafa Ef., Hacı Abdülkerim Ef., Kemaleddin Ef., Hacı Hüseyin Ef., Katip Mustafa Ef.

²¹⁵ SMV, 1298, 1301, 1302, 1305, 1307, 1308, 1309, 1312, 1325.

2.1.3. Maârif Komisyonları

Osmanlı taşrasında eğitim idaresinin bürokratikleşmesi yönünde atılan ikinci önemli adım sancak ve kazalarda maârif komisyonları ya da bir başka deyişle maârif encümenlerinin kurulmasıydı. Eğitim-öğretimin yaygınlık kazanması ve var olanların geliştirilmesi maârif komisyonlarının kurulmasında en önemli nedenlerden birisi olmuştur. Kazâlardaki maârif komisyon azaları genellikle müftü, nâib, tahrirât kâtibi vb. gibi resmi devlet görevliler ile ağalar, hacılar, zâdeler ve şeyhler gibi yerel eşrafın temsilcilerinden ibaretti.

Bu komisyonların başlıca görevleri maârifin sancak ve kazalarda köylere ulaşmaya kadar yayılmasını sağlamak, eğitime harcanacak yerel kaynakları yaratmak ve mevcut mekteplerin durumlarını takip etmek olan maârif komisyonları, özellikle kazâ ve sancaklara maârif müfettişleri atanana kadar taşradaki eğitimin gelişmesinde birinci derecede sorumlu olmuşlardı.

2.1.3.1. Keban Kazası Maârif Komisyonu

İncelediğimiz dönemde Mamuretülaziz Vilâyeti merkez sancağına bağlı bir kaza konumunda olan ve bugünde aynı şekilde idarî olarak Elazığ İli'ne bağlı bir ilçe konumundaki Keban maârif komisyonunun ilk kurulduğu kazalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Keban Kazası'nda kurulan maârif komisyonuna ilk olarak 1301 tarihli Mamuretülaziz Vilayeti Salnâmesi'nde rastlamaktayız. Kurulan bu ilk maârif komisyonunun reis ve dört azadan meydana geldiğini görmekteyiz. Bu komisyon kazada kurulan maârif komisyonları içerisinde eldeki kayıtlara göre aza sayısının en çok olduğu komisyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu komisyonda dört olan aza sayısının daha sonraki komisyonlarda üçe inmiştir.

İlk komisyondan bir yıl sonraki komisyona baktığımızda komisyon reisinin aynı kaldığını, azalardan ise Mevlüt Efendi dışında diğerlerinin değiştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde ilk defa komisyonda Kirkor Efendi isminde bir de Gayrimüslim azanında yer aldığını görüyoruz. Kirkor Efendi, Keban Kazası maârif komisyonlarında aza olarak gördüğümüz ilk ve tek Gayrimüslimdir.

Keban Kazası maârif komisyonunun aza yapısına baktığımız zaman ise müftü, hatip, imam, muallim gibi devletin değişik kademelerinde görev yapmış olan kişilerin komisyonda ağırlıklı olarak azalık yaptıklarını görmekteyiz.

Tablo 2.3 Keban Kazası Maârif Komisyonu Üyeleri²¹⁶

SENE	KOMİSYON REİSİ	AZALAR
1301	Ahmed Efendi	Hatip Recep Ef., Mevlüt Ef., İmam-ı Sani Ömer Ef., Kenan Ef.
1302	Ahmed Efendi	Bekir Ef., Mevlüt Ef., Kirkor Ef.
1325	Müftü Ahmed Efendi	Rüşdiye Muallimi Mustafa Ef., Hafız Mehmet Ef., Abdullah Ef.

2.1.3.2. Maden Sancağı Maârif Komisyonu

Cumhuriyet döneminde idarî olarak Elazığ'a bağlı bir ilçe olan Maden incelediğimiz dönemde bazen Diyarbakır Vilâyeti'ne bazen de Mamuretülaziz bağlanan bir sancak merkezi konumundaydı²¹⁷.

Diyarbakır Vilâyeti'nde 1882 yılında kurulan maârif meclisinden hemen bir yıl sonra yani 1883 yılında vilâyete bağlı olan bütün sancak ve kazalarda da maârif meclisleri ve maârif komisyonları kurulmuştur²¹⁸.

Maden Sancağı, maârif komisyonunu başkanlığını ilk dönemlerde sancak müftüsü yürütmüştür. Ancak bu durum daha sonraki yıllarda değişmiştir. Komisyonunda aza olarak görev yapan sancak tahrirat müdürleri sonraki yıllarda

²¹⁶ MVS, 1301, 1302, 1325.

²¹⁷ Harput, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bu tarihten XIX. Yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kalmıştır. XVIII. Yüzyılda Maden-i Hümâyûn'un kuruluşuyla birlikte Diyarbakır Eyaletine tayin olan valilerin "Maden-i Hümâyûn Emni" olarak da tayin edilmeleri ve Harput bölgesinin Ergani ve Keban Madenlerinin tam ortasında yer almasından dolayı önemini artırmıştır. Nitekim XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra artık Diyarbakır valiliğine tayin olan valiler, idare merkezi Diyarbakır olmakla birlikte umumiyetle Diyarbakır'da değil Harput'ta oturmaya başlamışlardır. Bu durum Harput'un 1845-1846 tarihinde eyalet merkezi haline getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Harput Eyaleti 1867 yılında Mamuretülaziz Eyaleti ismini almış yine bu tarihte tekrar Diyarbakır Eyaletine bağlanarak bir sancak haline getirilmiştir. 1875 yılında yapılan bir idarî düzenlemeyle müstakil mutasarrıflık haline daha sonra 1878 yılında ise tekrar vilâyet haline getirilmiştir. Bu süreçte Ergani Maden Sancağı ve buraya bağlı kazalar bazen Diyarbakır'a bazen de Mamuretülaziz bağlanmıştır. Bu süreç Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Harput Vilâyeti, Mamuretülaziz Vilâyeti ve Mamuretülaziz Mutasarrıflığı ve Diyarbakır Vilâyeti'nin Osmanlı dönemindeki idarî yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Aksın, "Osmanlı Döneminde Harput'un İdarî Yapısı", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 1999, s.61-76; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995; a.g.mlf., "XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdarî Yapısı ve İdarî Teşkilatlanması", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara, 1997, s.217-237; a.g.mlf., "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, Ankara, 1999, s.221-237.

²¹⁸ Diyarbakır Vilâyet merkezi ve vilâyete bağlı sancaklarda ve kazalardaki maârif meclisleri ile maârif komisyonları hakkında geniş bilgi için bkz. Hatip Yıldız, *Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s.79-84.

komisyona başkanlık yapmışlardır. Komisyon başkanlığına tahrirat müdüründen sonra meclis idare azaları getirilmiştir.

Maden Sancağı, maârif komisyonlarının aza yapısına baktığımız zaman ilk dönemlerde azaların sadece Tahrirat Müdürü, Defter-i Hakani Memuru gibi devlet memurlarından meydana geldiğini görmekteyiz. Fakat daha sonra bu yapı değişmeye başlamış ve İcra Memuru, İmam, Tahrir Kalemi Mübeyyiz-i Evveli, Beledi Reisi, Muhasebe Başkâtibi, Mahkeme Azası, İdare Azası, Mahkeme Başkâtibi, Tahrirat Kalemi Müsevvidi, Meclis-i İdare Kâtibi, Sandık Emni, Hapishane Memuru, Şube Kâtibi gibi devletin çeşitli kademelerinde görev yapan memurlar Maden Sancağı maârif komisyonlarında görev almışlardır.

Maden Sancağı maârif komisyonu başkanlığı görevini ise ilk üç dönem müftü, sonraki üç dönemde kaza tahrirat müdürü ve yine üç dönem meclis-i idare azaları ifa etmiştir. Söz konusu hizmeti Müftü Osman Tevfik Efendi on yıldan uzun bir süre görmüştür.

Maden Sancağı maârif komisyonlarında eşraftan azalarda görev yapmışlardır. Eşraftan olan kişilerin bu komisyonlarda yer alması 1898 (1316) yılından itibaren, başka bir ifadeyle kurulan ilk komisyondan on beş yıl sonra gerçekleşmiştir.

İlk defa 1316 yılı Diyarbakır Vilayet salnâmesinde yer alan komisyonda eşraftan Zülfü ve Said isminde iki kişi görev almıştır. Bu kişiler üç yıl boyunca komisyonda görev yapmış olup, 1901 (1319) yılından itibaren Kaya Ağa'nın eşraftan tek kişi olarak komisyonda görev yaptığını görüyoruz. Kaya Ağa, Zülfü ve Said gibi komisyonda üç yıl bulunmuştur.

Maden Sancağı maârif komisyonlarında gayrimüslim azaların varlığına komisyonun ilk yıllarında rastlamaktayız. İlk komisyonda Bedros Efendi ve Gorgor Efendi adlarında iki gayrimüslim aza görev yapmıştır. İkinci yılda bu azalardan sadece Gorgor Efendi'nin komisyonda görev yaptığını görmekteyiz. 1894 (1312) yılından itibaren hiçbir Gayrimüslim aza bu komisyonda görev almamıştır.

Tablo 2.4 Maden Sancağı Maârif Komisyonu Üyeleri²¹⁹

SENE	KOMİSYON REİSİ	AZALAR
1301	Müftü Osman Tevfik Ef.	Tahrirat Müdürü Hadi Ef., Defter-i Hakani Memuru Bekir Sıdkı Ef., Bedros Ef., Gorgor Ef.
1302	Müftü Osman Tevfik Ef.	Tahrirat Müdürü Hadi Ef., Defter-i Hakani Memuru Bekir Sıdkı Ef., Gorgor Ef.
1312	Müftü Osman Tevfik Ef.	Defter-i Hakani Memuru Bekir Sıdkı Ef., Mahkeme Azasından Hafız Mehmed Ef., İcra Memuru Ali Ef., Cami-i Kebir İmamı Mehmed Ef., Tahrir Kalemi Mübeyyiz-i Evveli İshak Ef. Beledi Reisi Hacı Güllü Ağa
1316	Tahrirat Müdürü Mehmed Efendi	Muhasebe Başkâtibi Fikri Ef., İdare Azasından İbrahim Ef., Eşraftan Zülfü, Eşraftan Said, Mahkeme Başkâtibi Faik Ef. Tahrirat Kalemi Müsevvidi İbrahim Ef.
1317	Tahrirat Müdürü Ömer Efendi	Muhasebe Başkâtibi Fikri Ef., İdare Azasından İbrahim Ef., Eşraftan Zülfü, Eşraftan Said, Mahkeme Başkâtibi Faik Ef., Tahrirat Kalemi Müsevvidi İbrahim Ef.
1318	Tahrirat Müdürü Yusuf Vehbi Efendi	Muhasebe Başkâtibi Fikri Ef., İdare Azasından İbrahim Ef., Eşraftan Zülfü, Eşraftan Said, Mahkeme Başkâtibi Faik Ef., Tahrirat Kalemi Müsevvidi İbrahim Ef.
1319	Meclis-i İdare Azası İbrahim Efendi	Meclis-i İdare Kâtibi İbrahim Ef., Sandık Emmini Said Ef., Şube Kâtibi Halil Ef., Kâtib Mehmed Ef., Eşraftan Kaya Ağa
1321	Meclis-i İdare Azası Musa Bey	Meclis-i İdare Kâtibi İbrahim Ef., Sandık Emmini Said Ef., Şube Kâtibi Halil Ef., Kâtib Mehmed Ef., Eşraftan Kaya Ağa
1323	Meclis-i İdare Azası Yunus Efendi	Meclis-i İdare Azasından İbrahim Ef., Hapishane Memuru Said Ef., Şube Kâtibi Halil Ef., Kâtib Ali Ef., Eşraftan Kaya Ağa

2.1.3.3. Palu Kazası Maârif Komisyonu

Palu Kazası incelediğimiz dönemlerde Maden Sancağına bağlı bir kaza idi. Palu kazasında da Maden Sancak merkezinde olduğu gibi ilk maârif komisyonu 1883 yılında kurulmuştur.

Palu Kazası maârif komisyonu genellikle komisyon reisi ve üç azadan oluşmaktaydı. Sadece 1894 (1312) yılındaki komisyonda reisin yanı sıra dört aza

²¹⁹ Yıldız, *a.g.t.*, s.81-84.

görev yapmıştır. Komisyon başkanlığını ilk dönemlerde Hüseyin Bey yapmış daha sonraki dönemde ise Müftü Ahmet Rifat Efendi bu görevi uzun yıllar yürütmüştür.

Azaların yapısına baktığımız zaman 1883-1884 yıllarındaki ilk iki komisyonda görev alan Said Bey, Ahmed Ağa ve Kiryakos Ağa eşraftan kişilerdir. Kiryakos Ağa ise komisyonda görev yapan tek Gayrimüslim aza olmuştur.

1894 yılından itibaren komisyonda genellikle rüşdiyede görev yapan muallimler ve banka kâtipliği yapan kişiler azalık görevinde bulunmuştur. Sadece 1894 yılındaki komisyonda faklı olarak ulemadan İbrahim Efendi'nin azalık yapmıştır.

Tablo 2.5 Palu Kazası Maârif Komisyonu Üyeleri²²⁰

SENE	KOMİSYON REİSİ	AZALAR
1301	Hüseyin Bey	Said Bey, Ahmed Ağa, Kiryakos Ağa
1302	Hüseyin Bey	Said Bey, Ahmed Ağa, Kiryakos Ağa
1312	Müftü Ahmed Rifat Efendi	Rüşdiye Muallimi Hüseyin Ef., Ulemadan İbrahim Ef., Banka Kâtibi Abdülkadir Ef., Rika Muallimi İsmail Ef.
1316	Müftü Ahmed Rifat Efendi	Rüşdiye Muallimi Ahmed Ef., Banka Kâtibi Mustafa Ef., Rika Muallimi İsmail Ef.
1317	Müftü Ahmed Rifat Efendi	Rüşdiye Muallimi Ahmed Ef., Banka Kâtibi Mustafa Ef., Rika Muallimi İsmail Ef.
1318	Müftü Ahmed Rifat Efendi	Rüşdiye Muallimi Ahmed Ef., Banka Kâtibi Mustafa Ef., Rika Muallimi İsmail Ef.
1319	Müftü Ahmed Rifat Efendi	Rüşdiye Muallimi Ahmed Ef., Banka Kâtibi Mustafa Ef., Rika Muallimi İsmail Ef.

2.1.4. Teftiş

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde ilmiye sınıfının denetimi medreselerde ve camilerde, vakfiyelerinde bulunan müteveli, nazır ve noktacılar tarafından yapılmaktaydı. Kaza merkezlerinde ise kadı müfettişleri teftişte bulunuyorlardı²²¹.

Osmanlı maârif hayatında teftiş fikri, eğitimde modernleşme hareketleriyle birlikte yeni mekteplerin açılmasıyla birlikte gündeme gelmiştir. 1838 yılından itibaren ilk rüşdiye mekteplerinin açılmasına bağlı olarak Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından bir layiha hazırlanmıştır²²².

²²⁰ Yıldız, a.g.t., s.81-83.

²²¹ Cahit Baltacı, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s.58.

²²² *Takvim-i Vekayi*, nr.172, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839).

Bu layihada, “.... Mekâtib-i mevcûdeye bir nizâm verilmek yani mahallât arasında şu ufak mekteplerde olan şâkirdânın ta’limlerine bakılmak üzere evvelâ mevcûd olan mekteb muallimlerinin ahvâl ve derece-i ma’lûmâtları me’murlar tayiniyle teftiş olunub dirâyet ve kabiliyetleri zâhir ve terbiye-i etfâle muktedir olanları istihdâm olunmak” şeklinde devam eden ifadelerden de anlaşılacağı üzere ilk rüşdiye mektebinin açılmasıyla bu mektebe talebe yetiştiren sıbyan mekteplerindeki eğitimin kalitesinin artırılması ve bu mekteplerde görev yapan muallimlerin meslekî yeterliliklerinin tespit edilmeye başlamasıyla birlikte teftiş konusu ilk defa Osmanlı maârifinde gündeme gelmiştir.

1838 tarihinde yayınlanan layihadan sonra ilk defa 1846 tarihinde yayınlanan “Sıbyan Mekatibi Hocaları Efendilere İta Olunacak Talimat” adlı bir yönetmelikle “Mekatibi Muin” olarak ilklar müfettişliğinden söz edilmektedir. Bu dönemde teftiş hizmetlerinin “İl Eğitim Kurulları”nın üyeleri tarafından yürütüldüğü görülmektedir²²³. Yine aynı yıl içerisinde Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti’nin kurulmasıyla birlikte İstanbul’daki mevcut sıbyan ve rüşdiye mekteplerini denetlemek ve buralarda görev yapan muallimlere rehberlik etmek amacıyla “Mekâtib-i Sıbyan Muinliği” ve “Mekâtib-i Rüşdiye Muînliği” adıyla iki ayrı memuriyet tesis edilmiştir²²⁴. “Mekâtib-i Sıbyan Muinliği” görevine Hafız Vehbi Efendi, “Mekâtib-i Rüşdiye Muinliği” görevine ise Nazif Efendi getirilmiştir²²⁵.

1862 yılına gelene kadar denetleme hizmetlerini yürüten kişilere muin denilmiş olup muinler genel olarak mekteplerde görev yapan muallimlere meslekî yardımda bulunmuşlardır. Fakat bu tarihten itibaren mektepleşme oranının artması sonucunda teftiş esasları belirlenmiş ve muin kavramı yerine müfettiş kavramları kullanılmaya başlamıştır²²⁶. Ayrıca bu dönemde taşradaki teftiş hizmetlerinin bazen yetkisi daha geniş kimselerce de karşılanmıştır. Örneğin 1862 yılında Rumeli ve Anadolu’ya teftiş için gönderilen Ahmet Vefik Efendi, Bursalı Rıza Efendi, Suphi Bey ve Ziya Bey gittikleri vilayetlerde maârif müesseselerini de teftiş etmişlerdir²²⁷.

²²³ Mustafa Aydın, *Çağdaş Eğitim Denetim*, Ankara, 1986, s.137.

²²⁴ Su, *a.g.e.*, s.2.

²²⁵ Berker, *a.g.e.*, s.25.

²²⁶ Su, *a.g.e.*, s.177; Emin Sağlamer, *Eğitimde Teftiş ve Teknikleri*, Ankara, 1985, s.3-4; *MEB İnceleme ve Soruşturma Rehberi*, Ankara, 2000, s.13.

²²⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1969, C.2, s.188 ve C.5, s.664; Kodaman, *a.g.e.*, s.49; Erdoğan, *a.g.m.*, s.228-229.

Yine 1867 yılında Hilmi Efendi rüşdiye ve sıbyan mekteplerini teftiş amacıyla Tekirdağ Sancağına gönderilmiştir²²⁸.

1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesinde muhakkik ve müfettiş terimleri yer almıştır. Nizamnâme ile denetim hizmetlerine yeni hükümler getirilerek, teftiş işlemi nezâretin resmi ve kanunî görevleri arasına girmiştir. Nizamnâmenin ilanından sonra, 16 Eylül 1869 tarihinde Meclis-i Maârif bünyesinde memurîn-i teftişiyeye adı altında iki teftiş memuriyeti kurulmuştur. Bunlardan biri Rumeli Yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye Müfettişliği diğeri ise Anadolu Yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye Müfettişliğidir. Bunlar taşra ile nezâret arasında sürekli olarak irtibatı sağladıkları için halkın isteklerini maârif durumunu yöneticilere bildirmekle daha etkin tedbirler alınmasını sağlıyorlardı. Teftiş hizmetlerindeki bu durum 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte merkez teşkilâtında iki müfettiş muhafaza edilmekle beraber maârif müdürlük ve meclisleri kurulan yerlere birer de müfettiş tayini yoluna gidilmiştir²²⁹.

1880 yılında merkezde mevcut kütüphaneler müfettişiyle beraber sayıları üç olan müfettişlik kadrosu 1882 yılında artırılmıştır.

- a) İki mekâtib-i rüşdiye müfettişi,
- b) Mekâtib-i sıbyaniye müfettişi,
- c) Anadolu mekâtib-i rüşdiye ve ibtidaiye müfettişi,
- d) Kütüphaneler müfettişi²³⁰.

Maârif müfettişleri arasında lara göre kısmen de olsa iş bölümüne doğru bir adım atıldığını görmekteyiz. Ancak bu durum İstanbul için geçerlidir. Zira ilk üç müfettiş İstanbul mekteplerini teftişle görevlendirilirken taşraya umumi müfettişler tayinine devam edilmiştir. 1883 yılında mekâtib-i âliye, rüşdiye ve ibtidaiye için ayrı ayrı müfettişler tayin edilerek her birinin görev ve yetkileri iyice belirlenmiştir. Bir yıl sonra da matbaalar müfettişliği kadroya alınmıştır. 1887 yılında bütün müfettişler öğretim dairelerinin dışında bırakılarak “memurîn-i teftişiyeye” adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak “milel-i gayr-i müslim ve ecnebi mektepleri müfettişliği” ve “idâdî müfettişliği” kadroları ortaya çıkmıştır²³¹.

1882 yılına kadar müfettişlerin durumunda ve sayılarında bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu tarihte “Rumeli vilâyetleri maârif müfettişliği” kurulmuşsa da

²²⁸ Su, *a.g.e.*, s.64; Kodaman, *a.g.e.*, s.49.

²²⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s.49-51.

²³⁰ Kodaman, *a.g.e.*, s.51.

²³¹ Kodaman, *a.g.e.*, s.51-52.

iki yıl sonra kaldırılmıştır. Ayrıca “mekâtib-i âliye müfettişliği”nin adı “mekâtib-i âliye ve hususiye müfettişliği” adını almıştır. Böylece mektepler için beş, matbaalar ve kütüphaneler için üç müfettiş kadrosu ortaya çıkmıştır. Bu sayı 1897 yılında lar için on üçe, kütüphaneler ve matbaalar için sekize çıkarılmıştır. İlk defa olarak bu tarihte kız rüşdiye ve ibtidaiye mekteplerine de müfettişler tayin edilmiştir. İhtiyaca göre sayıları artırılan müfettişler heyeti, devrin sonunda, şu kadroya sahip olmuştur.

Memurîn-i teftişiye,

- 1- Mekâtib-i âliye ve hususiye müfettişi umûmisi,
- 2- İki mekâtib-i idâdiye müfettişi,
- 3- Altı erkek mekâtib-i rüşdiye müfettişi,
- 4- Üç kız kız mekâtib-i rüşdiye müfettişi,
- 5- Sekiz mekâtib-i ibtidaiye müfettişi,
- 6- Dört kütüphaneler müfettişi,
- 7- Yedi matbaalar müfettişi,
- 8- Bir kütüb ve resail vakfiye müfettişi²³².

Bu dönemde vilâyetlerdeki maârif müdürlükleri ve maârif meclislerinin maiyetindeki müfettişlerin çoğu mekâtib-i iptidaiye ve rüşdiye müfettişi durumundaydı. İdâdiler ve darümuallimînler daha çok maârif müdürleri ve vilâyet müfettişleri tarafından teftiş ediliyorlardı²³³.

Sancak ve kazalardaki müfettişlerin eğitim öğretim ile ilgili vazifeleri 1879 yılında kabul edilen kanuna göre şöyleydi: ların öğretim programlarının uygulanmasını; sağlık kurullarına uygun olup olmadıklarını; araç ve gereçlerini denetlemektedir. Halkı mektep yapmaya teşvik etmek, muallimlerin tayininde rehberlikte bulunmak, talebe ve muallimlerini kontrol etmek ve ayrıca maârif müdürlüklerine gerekli bilgileri vermektir²³⁴.

II. Meşrutiyet döneminde maârif alanında eğitim sistemini geliştirmek amacıyla birçok kanun, talimatnâme ve nizamnâme hazırlanmıştır. Hazırlanan bu kanunlar ile talimat ve nizamnâmelerin bir kısmı teftiş konusuyla ilgiliydi.

II. Abdülhamid döneminde yaygınlaştırmaya çalışılan bu müessese, 2 Temmuz 1910 (19 Haziran 1326) tarihinde yayınlanan “Tahsil-i İbtidâiye Dairesi ve

²³² Kodaman, *a.g.e.*, s.52.

²³³ Kodaman, *a.g.e.*, s.54.

²³⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s.54-55.

Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezâifi Hakkında Nizamnâme”²³⁵ ile hukukî bir statüye kavuşturulmuştur. Nizamnâmeye göre vali, maârif müdürü, maârif müfettişi, maârif-i ibtidâiye müfettişi, maârif müfettiş-i umumileri, kaza kaymakamı ve nahiye müdürünün teftiş ile ilgili görevleri bulunmaktadır.

1914 yılında yürürlüğe konulan Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilâtı Hakkındaki Nizamname ile nezâretin merkezi hizmetleri idare hizmeti ve teftiş hizmeti olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Nizamnâmeye göre mektepler ile memurlar ve muallimlerin eğitim ve öğretime ilişkin durumlarını teftiş görevi heyet-i teftişiyeye aittir. Heyet-i teftişiyeye vilâyetlerdeki maârif müdürleri ile müfettişlerin görevlerini takip etmek, bunların teftiş raporlarını incelemek ve konu ile ilgili görüş ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur.

Müfettişliğin ciddi bir teftiş müessesesi haline getirilmesi, vilâyetlerde, müstakil sancaklarda, liva ve kazalarda teşkilatlandırılması 1914 yılında yayınlanan “Tedrîsât-ı İptidâiyye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatnâme” ile olmuştur. Otuz dört maddeden meydana gelen bu talimatnâmeye göre her türlü genel ve özel iptidaiye mekteplerinin genel durumu, talim ve terbiye ile ilgili çalışmalarını teftiş etmek, bölgesinde mecburî tahsilin ne dereceye kadar sağlandığını varsa devamsızlık nedenlerini mahalli mülki amirlerle işbirliği yaparak gidermeye çalışmak, Tedrîsât-ı İptidâiyye Kanun-ı Muvakkatı gereğince toplanan Mekâtib-i İptidâiyye mesarif-i mecburiyesinin düzenli olarak toplanmasını kontrol etmek, eğitimin programlara ve kanunlara uygun olarak yapılmasını sağlamak, araç- gereçlerinin ve muallimlerin ders ve ahlakî durumlarını incelemektir. Müfettişler memur buldukları liva veya kazanın maârif encümeninin tabii üyesidir ve mahalli mülki amirlerine bağlı olmakla beraber uygulamada vilayet veya müstakil sancak maârif müdürüne karşı sorumludurlar. Görevleri ile ilgili olarak mahalli mülki amirleri tarafından verilen işlere bakarlar ve bu husustaki uygulamadan maarif müdüriyetini haberdar ederler. Müfettişler maarif müdüriyeti ve mahalli hükümet ile muhabere ederler, Nezaret ile muhabereye yetkileri yoktur. Teftişleri sonucunda hazırlayacakları raporda un durumunu, ihtiyaçlarını, eğitim derecesini, programın uygulanışını, muallimin başarısı ve ahlakî durumunu kontrol ederler ve gelecek yıl yapılması gereken hususların neler olduğu konusunda görüş ve düşüncelerini bildirirler²³⁶.

²³⁵ “Tahsil-i İbtidâiyye Dairesi ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, *Düstür*, 2. Tertip, C.2, s.404-415.

²³⁶ Aytekin, *a.g.e.*, s.40-42.

1922 yılında yayınlanan “İlk Tedrîsât Müfettişlerinin Vezaifine Dair Talimatnâme”²³⁷ ile müfettişlerin görevi teftiş, tahkik ile talim ve irşad olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır. Müfettişler görevli oldukları liva ve kazalarda köylerin nüfusuna göre buralarda kaç dersaneli bir mektebe ihtiyaç olduğunu maârif müdürlüklerine bildireceklerdir. Ders veya sınavlarda zaman zaman hazır bulunarak usul-ı talim ve terbiye hakkında görülen eksiklikler konusunda muallimlere rehberlik edeceklerdir.

1923 yılında yayınlanan “Maârif Müfettişleri Talimatnâmesi”ne²³⁸ göre ise müfettişlik makamının kuruluşu, müfettişlik görev ve yetkileri ile teftiş esasları açıklanmıştır. Aynı talimatnâmeye göre bir de on müfettiş ve bir müdürden maârif heyet-i teftişiyesi kurulmuştur. Hayet-i teftişiyeye terbiye ve tedrisâta, milli harsa, sanayi-i nefiseye, asar-ı atıkaya velhasıl maârif-i umumiyeye ait husuları teftiş ile mükellefti ve doğrudan bakanlığa bağlı idi.

2.1.4.1. Mamuretülaziz Vilayet’inde Teftiş

1882 yılında Mamuretülaziz Vilâyeti’nde maârif idaresinin kurulmasıyla birlikte hem maârif meclisi, hem de maârif müfettişliği teşkil edilmiştir. Mamuretülaziz vilâyetinin ilk maârif müfettişliğine Ali Efendi tayin edilmiştir²³⁹.

1327 yılında vilâyet maârif müfettişi olarak Ferid Efendi’nin görev yaptığını görmekteyiz²⁴⁰. Ferid Efendi, Sabri Efendi zamanında olduğu gibi Saib Efendi döneminde de maârif müfettişliği görevini devam ettirmiştir. Bu döneme ait bir belgede Saib Efendi’nin Malatya Mutasarrıflığı vekâletine bakmak için görevlendirildiği zaman yerine maârif müfettişi Ferid Efendi’yi vekil olarak bırakıp gitmesine izin verilmiştir²⁴¹. 1328 yılında ise maârif müfettişliği görevini Nail Efendi yürütmekte idi²⁴².

Maârif komisyonunun kurulduğu sancak ve kazalarda maârif müfettişlerinin olması doğaldı. Vilâyet salnâmeleri incelendiğinde bu müfettişlerin çoğunun, mekâtib-i ibtidâiye ve rüşdîye müfettişi olduğu dikkat çekmektedir.

²³⁷ Su, *a.g.e.*, s.220-228.

²³⁸ Su, *a.g.e.*, s.101-108.

²³⁹ BOA., *MF.MKT.*, 76/27, 16/B /1299 (3 Haziran 1982).

²⁴⁰ SDAO, 1327, s.762.

²⁴¹ BOA., *MF.MKT.*, 1173/24, 16/B /1329 (13 Temmuz 1911).

²⁴² SDAO, 1328, s.774.

Mamuretülaziz Vilâyetinde 1327 yılında mekâtib-i İbtidâiye Müfettişi olarak Ali Efendi'yi²⁴³, 1328 yılında ise Abdülsamed Efendi'yi²⁴⁴ görmekteyiz.

Bu dönemde Diyarbekir vilayetine bağlı olan Maden Sancağında 1908 ile 1909 yıllarında “Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişi” olarak Ali Rıza Efendi, görev yapmaktaydı²⁴⁵.

2.2. İPTİDÂİ MEKTEPLERİ

İbtidâi mektepleri kurulmaya başlamadan önce sıbyan mektepleri, Tanzimat Dönemi sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde yegâne temel eğitim kurumu olma özelliğini korudular. Tanzimat döneminde eğitimin modernleşmesi yolunda atılan adımlardan bir de sıbyan mekteplerinin yerine daha modern bir eğitim kurumu olan ibtidâi mekteplerinin kurulması oldu.

2.2.1. İbtidâi Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması

Usûl-i cedit, muallimlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini uygulamasını ve ders araç ve gereçleri konusunda yenileşmeyi ifade etmektedir. Usûl-i cedit sadece binaların yeni öğretim yöntemleri ve araç-gereç yönünden yenileşmeyi kapsamamaktadır. Bunların yanında un bütün hizmet mekânları ile fizikî modernizasyonu, da hıfzıssıhha kurallarına riayet edilmesi yani talebelere sağlıklı bir çevre yaratılması ve mektep yönetimi ile ilgili modern uygulamalar da usul-i ceditin getirdiği yenilikler arasında sayılabilir. Aslında bu kavram zamanla anlam genişlemesine uğramıştır veya daha doğru bir anlatımla Osmanlı eğitim-öğretimindeki modern gelişmelere bağlı olarak yapılan her ilerleme bu kavrama yüklenen anlamı daha da genişletmiştir. Temel eğitim alanında sıbyân mektepleri muallimleri için 1847 yılında hazırlanan talimatta ilk kez usul-i cedide dair bazı fikirler ortaya atılmışsa da bu yeni fikirlerin uygulanması 1863 yılını buldu. Kaynaklar bu tarihte İstanbul'da tespit edilen bazı mekteplerde yeni usul öğretimin uygulandığını belirtmektedirler. Ancak bu larda uygulandığı söylenen yeni usul öğretimden kastedilen şey, geleneksel eğitimden farklı olarak bazı yeni materyaller

²⁴³ SDAO, 1327, s.762.

²⁴⁴ SDAO, 1328, s.774.

²⁴⁵ Yıldız, a.g.t., s.86.

kullanarak talebelere Türkçe okuma-yazma becerileri kazandırılmasından ibaretti. Ancak bu bile eski okuma yöntemi olan heceleme usulü ile yapılmıştır²⁴⁶.

Tanzimatçıların ilklar derecesinde Usûl-ı Cedidin uygulanabileceği mektepler açma hedefinden sonra bu doğrultuda açılan ilk mektep 1873 yılında Maârif Nazırı Cevdet Paşa tarafından Nûruosmâniye Camii içinde bulunan kârgir mektebin tanzim edilerek “*usûl-i cedîde-i tedrîsiyeye mahal-i tecrübe*” olması amacıyla açılan numune mektebi idi²⁴⁷. Deneme amaçlı kurulan bu ilk mektep ayrıca usul-i cedit uygulanan larda yapılan çalışmalar sonucunda kazanılan başarıları kamuoyuna göstermeyi de amaçlamaktaydı. Ayrıca mektep eğitimin ilk kademesine muallim yetiştirmek için açılmış bulunan Darümuallimin-i Sıbyân talebelerinin yeni usulü tatbik etmek için kullanacakları bir staj yeri olarak da düşünülmekteydi²⁴⁸.

Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan yeni tedaris usulünün tatbik ve tecrübe olunması maksadıyla açılan Numune Mektebi’nde müsbet neticeler alınması, uygulanan proje sonucunda başarı sağlanması üzerine usul-i cedit üzere eğitim-öğretim yapan yeni tip mekteplerin sayısı artırılmaya başlandı. İstanbul’da 1876 yılına kadar Nûruosmâniye’deki mektepten başka Simkeşhâne ve Saraçhâne mektepleri açıldı²⁴⁹. İstanbul’da bu mektepler kısa sürede çoğaltıldı ve sayıları 1880 yılı itibariyle üçü kızlara on altısı erkeklere mahsus olmak üzere on dokuzu buldu²⁵⁰.

Bu türden mekteplerde sağlanan başarıdan sonra çoğalmaya başlamasıyla birlikte devlet desteğiyle açılan mektepler dışında özel teşebbüs tarafından da usûl-i cedit mektepleri açılmaya başladı. İstanbul’da kurulan ve cemiyetler tarafından idare edilen özel mekteplerin sayısı 1880 yılında ikisi kızlara ve altısı erkeklere mahsus olmak üzere sekizi buldu. Bu mektepleri açan eğitimciler, usûl-i cedit hareketine önemli katkılarda da bulundular. Örneğin Selanik’te usul-i cedit hareketinin öncülerinden İsmail Hakkı Efendi, Türkçe’yi ve Kur’an’ı kolay okutma amacıyla bir *Elifbâ* yazdı ve bu eseri on beş kez basıldı. Yine Atatürk’ün de i olan Şemsi Efendi yeni ders araç ve gereçlerini mektebe sokmuş tepkilere rağmen usûl-i cediti uygulamıştır²⁵¹.

1883-1884 yıllarına gelindiğinde bir belgede yer alan bilgilere göre ülke genelinde başkent İstanbul ve taşrada özel ve resmi olmak üzere ibtidâiye

²⁴⁶ Kerim Sarıçelik, *Konya’da Modern Eğitim Kurumları (1869- 1919)*, Konya, 2010, s.21.

²⁴⁷ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 134; Bilim, *a.g.e.*, s. 43.

²⁴⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 468.

²⁴⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s. 70.

²⁵⁰ SDAO, H.1298, s. 461.

²⁵¹ Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 24.

mekteplerinin toplam 496 adet olduğu ve bu mekteplerde okuyan talebe sayısının ise 25.460 kişi olduğu anlaşılmaktadır²⁵².

Usûl-i cedidi uygulayan mekteplerin açılmasından sonra ilköğretim iki kısma ayrılmıştır. Yani eğitiminde ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi “mekâtib-i sıbyaniye” olup bu mektepler, usûl-i atıka denilen eski geleneksel yollardan eğitime devam ediyorlardı. Memleketin her köy ve mahallesinde bulunan bina, muallim ve çağdaş eğitim yöntemleri yönünden yetersiz durumda olan bu mekteplerin çağın icaplarına cevap vermesi çok zordu. İkincisi ise, “mekâtib-i ibtidâiye” denilen modern mekteplerdi. Maarif Nezâreti 1882 yılından itibaren ağırlığı ikincilerden yana kaydırarak kaynaklarını ve enerjisini yeni ibtidâiler açmak ve mevcut sıbyân mekteplerini usul-i cediteye dönüştürmek için harcamaya başladı²⁵³.

Nitekim Maarif Nezâreti merkez teşkilatında yapılan bir değişiklikle 1879 yılında kurulan “*Mekâtib-i Sıbyâniye Dâiresi*”, 1882 yılında “*Mekâtib-i İbtidâiyye Dâiresi*”ne dönüştürüldü²⁵⁴.

Böylece bu daire merkez teşkilatında ibtidâi mekteplerinin yönetimi için bir üst mercii haline konuldu. Taşrada usul-i cedit ların yaygınlaştırılması işi maarif müdürlerinin başkanlığında oluşturulan Vilayet Maarif Meclislerine bırakılmıştı. Bu idarî düzenlemelerden sonra İstanbul ve vilayetlerde ibtidâi mekteplerin sayısı hızla artmaya başlamıştır²⁵⁵.

1892-1893 istatistiklerinde²⁵⁶ usûl-i cedide ile eğitim-öğretim yapan mektep sayısı ülke genelinde 3057 iken, 1894-1895 istatistiklerinde²⁵⁷ bu sayı 5137’ye, 1913-1914 istatistiklerinde²⁵⁸ ise mekâtib-i umûmîyelerin sayısı 4753, mekâtib-i husûsiyelerin sayısı 7448’e ulaşmıştır. 1913-1914 yılı istatistiklerinde mekâtib-i umûmîyelerin sayısının düştüğü görülmektedir. Bundaki temel faktör daha

²⁵² Betül Batır, *İkinci Meşrutiyet’ten Tevhid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s.6.

²⁵³ Kodaman, *a.g.e.*, s. 68-69.

²⁵⁴ Unat, *a.g.e.*, s. 25.

²⁵⁵ Sariçelik, *a.g.e.*, s. 24.

²⁵⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 86.

²⁵⁷ *Maarif-i Umumi Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadete Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, (1310-1311 Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur)*, Dersaadet, Matbaa-ı Amire, s. 46-50.

²⁵⁸ *1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmîye İhsâiyyat Mecmûası*, Dersaadet, 1336, s. 7.

önceki yıllarda devletin sınırları içerisinde yer alan fakat bu dönemde çeşitli sebeplerle ülke topraklarından ayrılan vilâyetlerin bu istatistikte yer almamasıdır.

Bunun yanı sıra mektep sayılarındaki düşüşün asıl sebebi, daha önce çoğu tek dershaneli ve tek muallimli olan ve ancak 20-30 talebe mevcutlu mekteplerin yerine birden çok dershanesi ve muallimi bulunan yüzlerce talebesi olan modern mekteplerin yapılmış olmasıdır. Dolayısıyla bir yere modern bir ibtidâi mektebi yapıldığı zaman oradaki birkaç mektep işlevini yitirmekte ve kapanmaktadır²⁵⁹.

1923-24 ders yılı istatistiklerine baktığımızda mektep sayılarında ülke genelinde 589 kız, 4.181 erkek olmak üzere toplam 4.770 adet ilk mektepler bulunduğunu görmekteyiz²⁶⁰.

2.2.1.1. İbtidâi Mekteplerinin Teşkilât Yapısı

İbtidâi mektepleri ikişer yıl süreli ve birbirinin devamı mahiyetinde olan üç ayrı devreye ayrılmıştı²⁶¹:

Devre-i ibtidâi: 7-8 yaşındaki çocuklar için,

Devre-i vasâtiye: 9-10 yaşındaki çocuklar için,

Devre-i âliye: 10-12 yaşındaki çocuklar için.

İbtidâi mekteplerinde genel olarak altı sınıflı, altı dershaneli ve altı muallimli olması ve her sınıfın bir muallim tarafından okutulması prensip olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, tatbikatta derslane ya da muallimlerin sayılarının kâfi miktarda bulunmaması sebebiyle farklı şekilde teşkilatlanmıştı. İbtidâi mekteplerinin teşkilatlanması şu şekildeydi²⁶²:

Bir dershaneli ve bir muallimli mekteplerde talebeler mevcut bir dershanede mensup oldukları sınıflara göre gruplandırılarak, müfredat programında gösterilen bazı dersleri müştereken, diğerleri ise münferiden tedris olunurdu. Muallim isterse beşinci ya da altıncı sınıf talebelerinden kendisine bir kalfa seçebilirdi.

İki dershaneli ve iki muallimli mekteplerde ise altı sınıfın talebeleri iki dershanede eğitim yapıyorlardı. Dershanenin birinci devre-i ibtidâiye, diğerinde ise

²⁵⁹ Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 26.

²⁶⁰ Maarif Vekâleti 1339-1340 (1923-1924) ders senesi *İhsâiyat Mecmûası*, Ankara, s. 60-63.

²⁶¹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*, Md. 23; *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati* hakkında geniş bilgi için bkz. "Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati", *Düstûr*, İkinci Tertip, C.V, s. 804-823; Reşat Özalp, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, s. 83-102; *a.g.e.*, s. Batır, *a.g.t.*, s.99-118.

²⁶² *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, İstanbul, 1331, Md.20-23, 111; Aytekin, *a.g.e.*, s. 48-49.

devre-i vasatiye ve devre-i âliye talebeleri bulunuyordu. Her muallim bir dershaneden mesuldü.

Üç dersaneli ve üç muallimli mekteplerde her sınıfta ibtidâiyenin bir devresi tedrisat yapar ve her sınıfta bir muallim bulunurdu. Tecrübeli muallimlere daima alt devreden vazife verilirdi.

Dört dersaneli ve dört muallimli mekteplerde devre-i ibtidâiyenin her sınıfını birer muallim okuturdu. Diğer iki devrenin her birinde de bir muallim tedrisat yapardı.

Beş dersaneli ve beş muallimli mekteplerde devre-i ibtidâiyenin ve devre-i vasatiyenin kısımlarının her sınıfı bir muallime, devre-i aliye kısmının ise tamamı bir muallime verilirdi.

Altı dersaneli ve altı muallimli mekteplerde her sınıf bir muallim tarafından okutulurdu. Kıdemli muallimler devre-i ibtidâiyede görevlendirilirdi. Bu mektep şekli Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati ile getirilmek istenen mektep şekliydi.

Numune mektepleri genelde altı dersaneli ve altı muallimli mekteplerdi. Ancak, bunlardan farklı olarak altı devamlı muallimin yanı sıra resim, elişleri, beden eğitimi, müzik, gına ve endahat ve askerî talimler, ecnebî lisanı, kız talebeler için biçki ve dikiş ve tebahat dersleri okutmak için azami beş branş muallimi bulunuyordu.

2.2.1.2. İbtidâi Mekteplerinde Eğitim-Öğretim

Her yıl yaz döneminin sonunda açılan iptidâiler, sınav zamanı ve tatil günleri de dâhil olmak üzere, kırk iki hafta süresince eğitim faaliyetine devam etmişti. Ders yılının başlangıç ve bitiş tarihleri tedrisât-ı ibtidâiye meclisleri tarafından belirlenmişti. Yaz tatilinden başka ders yılı içerisinde, günümüzde de olduğu gibi Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı ile günümüzden farklı olarak dini önemi olan Cuma günleri ile Kadir Gecesi, kandil günleri de tatil kabul edilmişti. Sıhhi ve zorunlu hâllerde mekteplerin tatil olmasına en yüksek mülkî amir karar verebilirdi. Yaz tatili, yılın en sıcak günlerini kapsayan 10 Temmuz'dan Ağustos başına kadar olan 20 günlük süreydi. Maârif Nezâreti, bu süre içerisinde talebelerin sıcak hava nedeniyle larda maruz kalacağı zorluğun sağlık şartları açısından elverişli olmadığını ve aynı tarihlerde lerin de “tebdîl-i hevâ” bahanesiyle başka yerlere gittiklerini göz önünde bulundurarak, rüşdiye ve ibtidâilerin söz konusu 20 gün boyunca tatil edilmesi kararını uygulamaya koymuştu. Sağlık veya diğer zorunlu

haller dolayısıyla mektepler, sadece bölgenin mülki amirinin direktifiyle kapatılabiliyordu. Vilâyet maârif meclislerince belirlenen sınavlardan önce, hazırlık amacıyla herhangi bir ders kesintisine izin verilmemişti²⁶³.

İbtidâiler her gün sabah saat 8'den öğleden sonra saat dörde kadar toplamda sekiz saat açık tutulacaktı. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'nin 84. maddesine göre, bazı aylarda devama mecbur olanlar için mektepler dörtten sonra da akşamları iki saat açık bulundurulacaktı. Pazartesi, Perşembe günleri öğleden sonra ders verilmeyecekti. Bir ve iki li ibtidâilerde her ders süresi otuz dakika ve daha fazla bulunan mekteplerde kırk beş dakika olduğundan teneffüs ve çıkış saatleri buna göre düzenlenecekti²⁶⁴.

Tablo 2.6 İbtidâi Mekteplerindeki Ders ve Teneffüs Dağılımı²⁶⁵

DERS/TENEFFÜS	GİRİŞ	ÇIKIŞ
Temizlik Kontrolü ve Devam Yoklaması	08:00	08:30
1. Ders	08:30	09:10
1. Teneffüs	09:10	09:25
2. Ders	09:25	10:05
2. Teneffüs	10:05	10:20
3. Ders	10:20	11:00
Öğle Teneffüsü	11:00	1:00
Temizlik Kontrolü ve Ginâ	1:00	1:00
4. Ders	1:00	2:00
4. Teneffüs	2:00	2:15
5. Ders	2:15	2:55
5. Teneffüs	2:55	3:10
6. Ders	3:10	3:50
Müzik ve Spor Egzersizleri	3:50	4:00

Pazartesi günleri öğleden sonra iyi havalarda gezintiler ve açık havada oyunlar düzenlenecekti. Gezintiler esnasında talebelere yerine göre tarih, coğrafya, tarih-i tabii ve ziraat vs. hakkında bilgi verilecekti. Perşembe günleri ise öğleden

²⁶³ *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, Md.7-11; Nurdoğan, a.g.t., s. 188.

²⁶⁴ *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, Md.12-19; Nurdoğan, a.g.t., s. 189.

²⁶⁵ İsmail Hakkı, *Mekâtib-i İbtidâiye Mahsûs Ta'limâtname. Usûl-i Terbiye, Usûl-i Tedrîs*, İstanbul, 1331 /1912-1913, s. 282.

sonra ders konuları veya günlük olaylar hakkında konuşmalar/konferanslar düzenlenecekti. Fakat bazen bu programa uyulmadığı olmaktadır²⁶⁶.

Tablo 2.7 İbtidâi Mekteplerindeki haftalık Ders Programı²⁶⁷

DERSLER	
ÖĞLEDEN ÖNCE	ÖĞLEDEN SONRA
Kurân-ı Kerîm	Elişleri
Malûmât-ı Dinîye	Ziraat
Mus'ahabat-ı Ahlâkiye	Yazı
Türkçe, Kıraat, Sarf ve Nahiv	Resim
Tarih	Musiki (Gınâ)
Coğrafya	Türkçe (Manzume ve İmlâ)
Hesap ve Hendese	Terbiye-i Bedeniye
Eşya Dersleri	

Pazartesi/Perşembe toplantılarında idareci, muallim-i evveldi. Konferanslar ise daki bütün muallimler tarafından verilebilecekti. Konferansa muallim-i evvel istediği kişiyi davet edebilecekti. Konferanslar özellikle üst kademelerdeki sınıf talebelerinin yararlanabileceği seviyede tutulacaktı. Konferanslar sırasında konuşmacı olan muallimler isterlerse konuyla ilgili levhalar ve diğer materyallerden yararlanabilecekti. Bu toplantılarda talebeler, soru sorarak, görüş ve düşüncelerini bildirerek veya manzumeleri okuyarak aktif hale geçirilebilecekti²⁶⁸.

İbtidâilerde beden eğitimi derslerine de önem verildiğini görmekteyiz. Özellikle üçten altıncı sınıfa kadar olan talebelere, beden idmanları, ayak talimleri ve oyunlar yaptırılacaktı. Ardından muallim, milli varlık ve bağımsızlığının “devam ve bekasına”, ordunun “dâima mansûr ve muzaffer” olmasına dair bütün talebelere kısa bir dua okutacaktı. Kız mekteplerinde ise konferansın sonunda yine beden eğitimi ve oyunları gösterilecekti. Bölgeye göre erkek ve kız talebe velilerinin de bu merasime gelmelerine izin verilmişti²⁶⁹.

1912-1913 tarihli İbtidâi Talimatnamesinde, Pazartesi ve Perşembe günlerinin dışında saat dörtten sonra son iki sınıf talebesine ziraî uygulamalar ve askerî talimler yaptırılacağı belirtilmişti. Gerektiğinde uygun görülmesi halinde

²⁶⁶ Örneğin, 1915 yılında İstanbul Maârif Müdürlüğü'ne, bazı iptidailerde bu programa uyulmadığı ve talebelerin sürekli kıraat ile ezberle derslere çalıştırıldıkları haber verilmişti. Bunun üzerine Tedrisât-ı İptidaiye Meclisi, bütün vilâyetlere, yasa göre öğretimin yapılması konusunda uyarılar göndermişti. Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 189-190.

²⁶⁷ *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, Madde.19.

²⁶⁸ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 190.

²⁶⁹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 190.

talebeler akşam derslerinden sonra etüd için da alıkonabilecekti. Ayrıca muallim duruma göre ilgili maârif komisyonunun bilgisi dâhilinde gece toplantıları da düzenleyebilecekti²⁷⁰.

Vilâyetlerdeki ibtidâî mekteplerine yönelik olarak tedrisât-ı ibtidâîye meclisinin önerisi ve Maârif Nezâreti'nin onayı ile programa “ihtiyacât-ı mahalliye” doğrultusunda ders ilavesi yapılabilecekti. Birinci sınıfın birinci döneminde Elifbâ ve Kur’ân-ı Kerim dersi öğleden önce ve sonra okutulabilecekti. Yerel dil ile eğitime izin verilen ibtidâîlerde Türkçe öğretimi zorunluydu. Mektepte ders saatleri dışında talebelere yerel ihtiyaçlar doğrultusunda amelî ziraat veya sanat öğretilenecekti²⁷¹.

İbtidâî mekteplerinde var olan teşkilat yapısına göre bir sınıfta iki muallim aynı anda ders veremezdi. Birkaç sınıflı ibtidâîlerde muallimlerden birinin, bazı derslerde daha fazla yeteneği veya bilgisi varsa muallim-i evvelin onayıyla o kişi, uzmanı olduğu bu dersi diğer sınıflarda da okutabilecekti. Ayrıca, yine muallim-i evvelin onayıyla diğer ler de onun sınıfından ders alabileceklerdi. Bir in üzerinde birkaç sınıfın bulunduğu durumlarda, yani tek dersaneli ve tek muallimli veya iki dersaneli ve iki muallimli gibi ibtidâî mekteplerinde in üst sınıflardan bir talebeyi kalfa sıfatıyla görevlendirmesi kabul edilmişti. Bütün sınıflarda eğitim-öğretim Tedrisât-ı İptidâîye İdaresi'nin hazırladığı resmi ders programları ve Maârif Nezâreti'nin nizamnâmelerine göre uygulanacaktı. Derslerine girmeden önce muallimler o derste ne öğreteceğini tespit etmeli ve zamanını iyi kullanarak dersinin tamamen anlaşılmasına çalışmalıydı²⁷².

Çocukların yeni bir şey öğreneceği her derste muallim, önce talebeye o zamanın amacını, yani o derste ne öğreneceklerini açıklamak zorundaydı. Dersin sonunda muallim birtakım sorular sorarak dersin anlaşılıp anlaşılmadığını kontrol edecek, bu esnada talebe tarafından yanlış anlaşılan noktaları düzeltecek ve eksikliklerini tamamlayacaktı. En sonunda da dersin tamamı bir veya iki talebe tarafından tekrar edilecekti. Bütün sınıflarda her dersin başlangıcında bir önceki dersin konuları tekrar edilecekti. Bu ders tekrarları esnasında sınıflarda özellikle zayıf talebelerin derse kaldırılmasına özen gösterilecekti. Önemli tarihler, olaylar, isim ve kurallar iyice ezberlenene kadar sık sık tekrar edilmeliydi. Önceki derslerin tekrarı esnasında birkaç talebenin ayağa kaldırılarak sınıfın önünde ne öğrendiklerini

²⁷⁰ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 190.

²⁷¹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 191.

²⁷² *Mekâtib-i İbtidâîye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, İstanbul, 1331, Md.22-23; Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 191.

anlatması tavsiye edilen bir husustu. Diğer zamanlarda muallim ayrı ayrı talebe ile uzun süre meşgul olmayıp, sözlerini ve sorularını daima bütün sınıfa yöneltmeli ve bütün talebelerin derse katılımlarını sağlamalıydı²⁷³.

Talebelere dua ve süreler, manzumeler, şarkılar, önemli olayların tarihleri, önemli isimler ve kurallardan başka tarih, coğrafya, eşya, ziraat ve hendese ders kitaplarındaki ibareler ezberletilmeyecekti. Talebenin ellerindeki ders kitapları gerek in öğretimi gerekse dersin tekrarı esnasında açık bulundurulamayacaktı. Okutulan konunun kolaylıkla anlaşılabilmesi için, içi veya dışındaki levha, harita ve diğer eşyalardan yararlanılması gerekliydi. Hendese dersinde tahtaya şekiller çizimi için pergel ve cetvel gibi yardımcı aletlerin bulundurulması şarttı. Her sınıfta talebenin çizdiği resimler, elişleri ve diğer şeyler toplanarak ders yılı sonuna kadar camekânlarda muhafaza edilip, sınavlarda mümeyyizlere gösterilecekti²⁷⁴.

Bir dersane ve bir muallimli ibtidâilerde devre-i âliye ve devre-i vasâtiyede bulunan talebeler bir arada okuyacaklardı. Dokuz yaşından aşağı olan yani devre-i ulâda bulunanlar ise iki sınıfa ayrılacaktı. Bir dershanede elliden fazla talebe bulunamazdı. Mevcudun elliyi aşması durumunda sınıf iki şubeye ayrılacaktı. Eğer bir devre iki ayrı sınıfa ayrılmışsa bu durumda birinci sınıfa yeni gelen ve ikinci sınıfa bir sene önce gelmiş olan talebeler yerleştirilecek, ders ve zaman çizelgelerinde gösterildiği gibi bazı dersler toplu ve bazı dersler ayrı ayrı okutulacaktı. Bir sınıfa ders verildiği zaman diğer sınıf o dersin veya diğer bir dersin ödevleriyle meşgul olacaktı. Her ders yılının başlangıcında nezâretin hazırladığı örneğe göre, haftalık ders ve zaman çizelgelerini hazırlayarak dersanelere asmak ve bunları aynen uygulamakla görevliydi. Muallimler, bu derslerin içerikleri aynı kalmak şartıyla sıralarını değiştirebilecekti²⁷⁵.

İbtidâi talimatnâmesinde ödevlerle ilgili belirtilen hususlar şöyleydi²⁷⁶:

1. Sınıflardan veya devrelerden birine ders verilirken diğer sınıf veya devrelere yalnız bir ödev değil, iki-üç ödev verilecek ve çocuklar birisini bitirince diğer ödevde başlayacaktı.

2. Hesap, tahrir, sarf ödevleri gibi fazla dikkat gerektiren ödevler sabah dersleri sırasında verilecekti.

²⁷³ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 191-192.

²⁷⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 192.

²⁷⁵ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 192-193.

²⁷⁶ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı. 1 ve 2 Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs*, s. 14.

3. Her ders, her kıraat ve her ödev için muallim tarafından açıklama yapılacak, talebelere bir takım sorular sorulacak ve bu şekilde dikkatleri daima uyanık tutulacaktı. Muallimin sadece ders anlatımıyla yetinmeyerek çocukları bir takım sorularla derse motive etmesi çok önemsenmişti.

4. Ödev düzeltmeleri ile ezber dersleri, bu ödev ve derslerin ait olduğu ders saatlerinde yapılacaktı. Muallim ödevlerle ilgili düzeltmeleri yazı tahtasına yazacak ve aynı zamanda çocukların defterlerini kontrol edecekti. Muallim yazı ödevlerini sınıf dışında düzelterek ve bir sonraki derste yaptığı düzeltmeler hakkında gerekli açıklamalarda bulunacaktı.

Her talebeye mektebe başladığı ilk günde bir defter verilecekti. Talebeler kendilerine verilen bu defteri da bulunduğu sürece düzenli tutmakla sorumluydular. Talebeler her ayın ilk ödevini sınıflarında arkadaşlarının ve muallimlerinin yardımı olmaksızın, bu deftere yazacaklardı. Bu şekilde yaptırılan ödevlerin tür ve miktarı aracılığıyla talebenin yıllık ilerlemesi izlenebilecekti. Bu defterler, öğrenimin tamamlanmasından sonra muallimin dolabında saklanacaktı. Mekteplerde kullanılan ders kitapları, kütüphanesine girebilecek kitaplar ve usûl-i tedris talimât-nâmesinde açıklanan eğitim konulu dergi ve risâlelerden başka hiçbir kitap ve risâle mektebe sokulmayacaktı²⁷⁷.

2.2.1.3. İbtidâi Mekteplerinin Yönetimi

İbtidâi mekteplerin yönetim esaslarının düzenlenmesi girişimi ilk olarak 1892 yılında yayınlanan Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Ta'limât-ı Mahsusa ile başladı. İlgili talimatla birlikte, ibtidâi mekteplerinin yönetimi ile ilgili olarak muallimlerin görev ve sorumluluklarından bahsedildikten sonra yardımcı elemanlar olan kalfa ve bevâbların görevlerini ve sorumluluklarını belirlemekte ve talebe disiplini, cezalar ve mükâfatlar konusunda kurallar getirmekteydi²⁷⁸.

İbtidâi mekteplerinin umumî idaresinden mesul muallimlere, numune mektepleri ile altı dershaneli mekteplerde “müdür”, beş, dört, üç, iki dershaneli mekteplerde “başmuallim” ve bir dershaneli mekteplerde ise “başmuallim selâhiyetli muallim” ünvanı verilmekteydi²⁷⁹.

²⁷⁷ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 194.

²⁷⁸ Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Ta'limât-ı Mahsusa hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 287-294.

²⁷⁹ Aytekin, *a.g.e.*, s. 57.

Mektep müdürlerinin müstakil sınıfları bulunmamaktaydı. Bunlar çeşitli sınıf ve şubelerde toplam oniki saat ders okutmaktaydılar. Geriye kalan zamanlarda ise idarî işlerle meşgul olurlardı. Başmuallim ve başmuallim selâhiyetli muallimler, diğer muallimler gibi sınıf muallimliği yapar ve bu vazifelerine ek olarak da idarî işlerle meşgul olurlardı. Bunlara idarî vazife maârif müdürünün teklifi ve mülki amirin, müstakil sancaklarda ise mutasarrıfın tasdiki ile verilirdi. İdarî vazifeden alınmaları da aynı statüye tabiydi²⁸⁰.

Müdür, başmuallim ve başmuallim selâhiyetli muallimler idarî işlemlerden, vilâyet ve müstakil sancaklarda doğrudan doğruya maârif müdürüne, vilâyet ve müstakil sancak dışında kalan yerlerde ise maârif encümenine karşı sorumluydular²⁸¹.

Ayrıca talebe sayısı diğer ibtidâî mekteplerine göre daha fazla olan numune mekteplerinde müdüre yardımcı olmak için bir müdür muavini bulunmaktaydı. Müdür muavini; müdürün yokluğunda ona vekâlet etmek, müdür tarafından verilen emirleri eksiksiz olarak yerine getirmek ve mektebe ait her türlü kaydı düzenli olarak tutmakla sorumluydu.

Osmanlı taşrasındaki ibtidâîlerin, dâhili idaresi ve sorumlulukları nâhiye müdürlükleriyle, belediye ve ihtiyâr meclislerine aitti. Özel ve devlet ibtidâîlerinin tamamı vilâyet maârif müdürüne bağlı olup, hükümet müfettişlerinin denetimine tâbiydi. Bazı durumlarda vilâyetin mülkî amiri olan valilerde ibtidâî ve rüşdiyeleri bizzat denetleyebilmişti. Bu denetimler çoğu zaman özellikle halk ile maârif komisyonları arasında bir anlaşmazlık çıktığında yapılmıştır²⁸².

Tedrisât-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkati'ne göre, her nâhiye veya kasabadaki ibtidâîler için birer Mektep Encümeni'nin kurulması şarttı. Bu encümenlerin görevleri;

- 1- Mekteplerin idaresine yardımcı olmak,
- 2- Gereksinim duyulan ders araç-gereçlerini sağlamak,
- 3- Zorunlu eğitimin uygulanmasına çalışmaktı²⁸³.

Şehirlerdeki ların encümen heyeti, nâhiye müdürü veya müdür yardımcılardan birisinin katılımıyla 4-6 üyeden oluşmaktaydı. Halk arasında bilgi

²⁸⁰ *Mekâtib-i İbtidâîye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, İstanbul, 1331, Md. 71, 86, 111-112; Aytakin, *a.g.e.*, s. 57.

²⁸¹ Aytakin, *a.g.e.*, s. 57.

²⁸² Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 150-151.

²⁸³ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 151.

ve görgüsüyle tanınmış kişilerden seçilen bu üyelerin görevleri bir sene süreyle devam edip, fahri ve zorunlu bir hizmet niteliğindedir. Üyelerin seçiminde çoğu zaman ihtiyâr meclisleri etkili olmaktadır. Geçerli bir özrü olmadan üyeliği kabul etmeyen bir kimsenin, kazâ hâkiminin kararıyla mahalli mektep sandığı yararına 50-200 kuruş para cezasına çarptırılması öngörülmüşse de, verilen özür dilekçesinin kabul edilmediği bir duruma rastlanmamıştır. Mektepteki muallim-i evveller encümenlerin tabii üyesiydiler. Ayrıca, birkaç mahalledeki ihtiyâr meclisinin bir araya gelerek, maârif komisyonlarını oluşturdukları da görülmüştü. Encümenler, nâhiye müdürünün ve şehirlerde müdür yardımcılarında birinin veya müdür vekilinin başkanlığında ayda en az bir kere toplanacaktı. Mektep encümeni kararlarının hüküm ve tesiri, ancak bütün üyelerin başkan tarafından davet edilmiş olmasına ve toplantıda üyelerin az yarısının hazır bulunmasına bağlıydı. Oyların eşit sayıda çıkması durumunda başkanın kararı geçerli kabul edilecekti. Encümenlerin la ilgili yetki ve sorumlulukları şunlardı²⁸⁴:

1. Muallimliğe seçilmek üzere gereken nitelikleri haiz kimseleri nâhiye müdürüne ve ihtiyâr meclisine tavsiye etmek,
2. Mektebin muntazam bir halde idaresiyle her tarafının temizliğine, araç-gereçlerinin mükemmel olmasına, binasıyla döşemesinin kusursuz tutulmasına ve sağlıklı ilgili hususlara tamamen uyulmasına nezâret ve dikkat etmek,
3. Mektebin mal ve mülkünü idare/muhafaza etmek, geliriyle yapılan yardım ve bağışları toplamak, muallimlerin maaşlarını, ders araç-gereçleri için yapılan harcamaları zamanında ödemek, mektebin hesabını tutmak, yeni gelir kaynakları yaratmak, muallimin tavsiyesi üzerine başarılı talebelere ödül vermek ve yoksul olanlara gereken yardımları dağıtmak,
4. Mektebin bulunduğu yerde öğrenim yaşına gelen bütün çocukların kaydedildiği bir defter tutmak,
5. Ders yılı süresince defterdeki isimlerin mektepteki devamlılıklarını izlemek,
6. Çocuklarını mektebe göndermeyen ailelere nasihat ve teşviklerde bulunmak, uymayanlar hakkında yasal işlemleri başlatmak,
7. İmtihanlar sırasında hazır bulunmak ve kendi evlerinde özel öğrenim görenlerin açık sınavlara girmesini sağlamak,

²⁸⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 151-152.

8. Muallim-veli ve talebe ilişkilerinde bir anlaşmazlık meydana geldiğinde uzlaşımı sağlamak, lerin un ilerlemesi yönündeki çabalarına destek olmak,

9. Muallimin gerek davranışlarında gerekse görevlerinde sorumluluklarını gereği gibi yerine getirip getirmediğini tespit etmek.

Ders yılı sonunda mektep encümeni, senelik idarenin özetini, mektebin gelir-gider muhasebesini ve gelecek seneye ait bütçeyi hazırlayarak sunacaktı. Encümen her üç ayda bir kazâ müfettişine rapor vermeye mecburdu. Encümendeki bütün üyelerin dönüşümlü olarak, ayda bir kere mektebi ziyaret ve teftiş etme hakları/sorumlulukları vardı. Encümen başkanı ise özellikle mektepteki eğitim-öğretimle ilgili işleri nezâret etmekle görevliydi. Bu görev, aşağıdaki maddeler dikkate alınarak gerçekleştirilecekti:

1. Talebelerin sayısına göre sınıf ve şubelere ayrılması,
2. Mektepte düzen içerisinde ve nizamnâmelere uygun olarak ders programının uygulanması,
3. Kitap ve risâlelerden sadece onaylanmış olanların kullanılması,
4. Mektepteki defter ve cetvellerin düzenli tutulması²⁸⁵.

İbtidâi mekteplerin idarelerindeki en önemli konulardan biri de talebelerin kayıt ve a devamları hususu idi. Meşrutiyet rejimi, öğrenim çağına gelmiş çocuklara temel eğitim verilmesini bir devlet politikası olarak gördüğünden, mekteplerde talebe devamlarının sağlanması hususunda ciddi tedbirler aldı. Bu konuda bölgelerindeki öğrenim çağına gelmiş çocukların tespit edilmesi, bunların listelerinin çıkarılarak ibtidâi mekteplerin idarelerine teslim edilmesi görevi, köy ve mahallelerin ihtiyar meclislerine verildi. İdareler, bu listeleri esas alarak mektebin açılmasından bir hafta önce velisi ile gelen çocukların kayıtlarını yapmakla görevlendirildi. Mektebe kaydedilen çocukların derslere devamlarının takip edilmesi de idarelerin diğer bir görevi idi. Bunun için talebelerin mektebe devam edip etmediklerini gösterir bir belgeyi her hafta sonunda muhtara veya maarif-i ibtidâiyye müfettişine teslim etmekle sorumlu tutuldular. Bu görevi ihmal edenler birinci defasında kaza maarif encümeni kararı ile 50 kuruş ve ikinci defasında 150 kuruş para cezasına çarptırılacaklar, tekerrüründe muallimlikten menedileceklerdi²⁸⁶.

²⁸⁵ Nurdoğan, *a.g.t.*, s. 152-153.

²⁸⁶ Aytekin, *a.g.e.*, s. 57; Sarıçelik, *a.g.e.*, s.47.

2.2.2. Elazığ Erkek İbtidâi Mektepleri

2.2.2.1. Harput ve Mezre'deki Erkek İbtidâi Mektepleri

İbtidâi mektepleri XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çoğalmaya başlamıştır. İncelediğimiz dönemde Mamuretülaziz Vilâyetinde de ibtidâi mekteplerinin XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yavaş yavaş açılıp çoğaldığını görmekteyiz.

1298 (1881) yılı vilâyet salnâmesinde Mamuretülaziz iki, Harput'ta on üç, Ağın'da üç, Keban'da iki, Palu'da üç mektebin olduğu kayıtlıdır²⁸⁷. Bu mekteplerin sıbyan veya ibtidâi mektebi olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu mekteplerin ibtidâi mektebi olması olasılığı çok azdır.

1301 tarihli vilâyet salnâmesinde ise 1298 tarihli vilâyet salnâmesinden farklı olarak Perçenç'te bir, Mollaköy'de bir, Kesrik'te üç, Iğıkı'de bir, Sürsürü'de bir ve Hırhırık'te bir mektebin olduğu kayıtlıdır²⁸⁸. Ayrıca bu salnâmede vilâyet merkezindeki mektep sayısı Müslim ve gayrimüslim olarak toplamda altı adet olduğu kayıtlıdır.

1302 tarihli vilâyet salnâmesinde de 1301 tarihli vilâyet salnâmesinden farklı olarak;

“Ma'muretü'l-Aziz'de bir bâb ibtidâi ve bir bâb inâs ve Arapgir'in eski şehrinde bir bâb rüşdiye mektepleri tesis...”²⁸⁹ kaydına rastlamaktayız. Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere bu yıl içerisinde vilâyet merkezinde iki ibtidâi mektebi tesis edilmiştir.

1894-1895 yıllarına ait istatistiklerde Mamuretülaziz Vilâyeti'nde üç yüz doksan beş eski (usûl-i atîka) ve altı yeni (usûl-i cedîd) olmak üzere toplam dört yüz bir mektep bulunmaktadır. Bu mekteplerde toplam on iki bin altı yüz otuz iki talebe bulunmaktaydı. Vilâyet dâhilindeki dört yüz bir mektepten yüz doksan altı eski (usûl-i atîka) ve üç yeni (usûl-i cedîd) olmak üzere toplam yüz doksan dokuz tanesi Mamuretülaziz Sancağı dâhilindeydi. Mamuretülaziz sancağındaki yüz doksan dokuz mektepte altı bin dört yüz dört talebe eğitim görmekteydi²⁹⁰. Görüldüğü üzere bu

²⁸⁷ SMV, 1298, s. 83-87.

²⁸⁸ SMV, 1301, s. 104.

²⁸⁹ SMV, 1302, s. 121.

²⁹⁰ *Maarif-i Umûmîye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, rüşdiye, idâdiye, âliye ile mekâtib-i husûsiye ve ecnebiyenin ve Dersââdet'de tahriri icrâ kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütübhânelerin istatistiği (1310-1311 sene-i dersiyeye mâliyesine mahsûsdur)*, (kısaltma: *Maarif İstatistiği 1310-1311*). İstanbul, s. 48; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Ankara, 2000, s.96.

dönemde Elazığ'da yeni sisteme göre eğitim veren mektep sayısı yani ibtidâî mekteplerinin sayısı üçtür.

1310 tarihli vilâyet salnâmede ise daha önceki yıllara ait salnâmelerde bahsedilen mekteplere ek olarak Mornik, Zafran ve Çataloğlu Mezrası'nda birer ibtidâî mektebinin olduğu kayıtlıdır²⁹¹.

1312 tarihli vilâyet salnâmesinde diğer salnâmelerden farklı olarak mekteplerin isimleri, yerleri, ait olduğu cemaat ve talebe sayıları ayrı ayrı olarak bir liste şeklinde verilmiştir.

Tablo 2.8 1312 Salnâmesi'ne Göre Elazığ'daki İbtidai Mektepleri

Sıra	İbtidâî Mektebinin Adı	Adresi	Talebe Sayısı
1	Mekteb-i İbtidâî-yi Hamîdiye	Zabtiye Kışlası Yakınında	95
2	Ağa Mah. İbtidâî Mektebi	Harput Ağa Mahallesi	50
3	Hüseyinik	Karye Derununda	45
4	Kesrik	Karye Derununda	55
5	Perçenç	Karye Derununda	60
6	Hoğu	Karye Derununda	70
7	Hoş	Karye Derununda	40
8	Sarpulu	Karye Derununda	25
9	Zerteriç	Karye Derununda	40
10	Alışam	Karye Derununda	70
11	İçme	Karye Derununda	55
12	Şeyhhacı	Karye Derununda	30
13	Mollakendi	Karye Derununda	50
14	Kürk	Karye Derununda	60
15	Sarılı	Karye Derununda	40
16	Hankendi	Karye Derununda	60
17	Hankendi	Karye Derununda	60
18	Dişidi	Karye Derununda	70

1905-1908 yıllarına ait salnâme kayıtlarında Elazığ'da otuz iki erkek ibtidâî mektebi bulunmaktaydı²⁹².

1325 tarihli vilâyet salnâmesinde merkez ve merkez sancağa bağlı nahiyelerdeki ibtidâî mekteplerini gösteren kayıtlara rastlamaktayız. Bu kayıtlarda mekteplerde okuyan talebe sayıları da yer almaktadır. Bunun yanı sıra merkezde

²⁹¹ SMV, 1310, s. 57.

²⁹² Alkan, a.g.e., s.148.

bulunan ibtidâilerin talebe sayılarının yanında görev yapan muallimlerinin isimleri de verilmiştir.

Tablo 2.9 1325 Salnâmesi'ne Göre Elazığ Merkez Sancağına Bağlı İbtidai Mektepleri²⁹³

Sıra	İbtidâi Mektebinin Adı	Görevli Muallim	Talebe Sayısı
1	Mekteb-i İbtidâi Mektebi	Hacı Reşid Efendi	69
2	Burhan-ı Terakkî Mektebi	Hüsnü Efendi	90
3	Burhan-ı Terakkî Mektebi	İbrahim Efendi	103
4	Hüseynik Nahiyesi İbtidâi Mektebi		47
5	Huh Nahiyesi İbtidâi Mektebi		44
6	Çaykaraali Nahiyesi İbtidâi Mektebi		18
7	Kesrik Karyesi İbtidâi Mektebi		44
8	Perçenç Karyesi İbtidâi Mektebi		57
9	Şeyhhacı Nahiyesi İbtidâi Mektebi		37
10	İringil Nahiyesi İbtidâi Mektebi		35
11	Mollakendi Nahiyesi İbtidâi Mektebi		36
12	Seyli Nahiyesi İbtidâi Mektebi		41

Aynı salnâmede tablo 2.9'da yer alan mekteplerden başka İcadiye, Mustafa Paşa, Aşağı Mahalle, Akpınar ve Çarşı mahallelerinden meydana gelen şehir merkezinde on erkek ibtidâi mektebinin olduğu yazılmaktadır. Ayrıca merkez çevresinde ve merkeze dâhil üç karyede toplam altmış dört erkek ibtidâi mektebinin olduğu kayıtlıdır²⁹⁴.

1913-1914 ders yılında vilâyet merkezinde mevcut erkek ibtidâi mekteplerinin sayısına baktığımızda merkez sancağına bağlı Mamuretülaziz'de iki, mülhakatında yirmi iki; Harput'ta iki, mülhakatında beş ibtidâi mektebinin olduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerde toplam elli üç muallim görev yapıyor ve bin altı yüz bir talebe eğitim görüyordu.

Bunun yanı sıra mekteplerde öğrenim gören talebe sayısının iki katı kadar talebenin ise mekteplere devam etmediğini görmekteyiz.

²⁹³ SMV, 1325, s. 62.

²⁹⁴ SMV, 1325, s. 146-147.

Tablo 2.10 1913-1914 Ders Yılında Mamuretülaziz Sancağı'nda Bulunan Umumî İbtidâi Mektepleri, ve Talebe Sayıları²⁹⁵

Sancak	Kazalar	Mektep Sayısı	Muallim Sayısı	Talebe Sayısı	Mektebe Devam Etmeyenler	Zorunlu Eğitim Çağındakiler
Mamuretülaziz	Mamuretülaziz	2	13	449	249	249
	Mülhakatı	22	26	740	1607	2347
	Harput	2	9	256	523	779
	Mülhakatı	5	5	156	731	887
TOPLAM		31	53	1601	3110	4262

1923-1924 ders yılında vilâyet genelinde altmış ilkun bulunduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerde yüz dokuz görev yapmakta ve 2303 erkek talebe öğrenim görmekteydi²⁹⁶.

Tablo 2.11 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki İlkıların Sınıf Sayısına Göre Dağılımı²⁹⁷

Bir Sınıflı	İki Sınıflı	Üç Sınıflı	Dört Sınıflı	Beş Sınıflı	Altı Sınıflı	Toplam
9	13	10	11	6	11	60

Tablo 2.12 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki İlkıların Dershane Sayısına Göre Dağılımı²⁹⁸

Bir Dershane	İki Dershane	Üç Dershane	Dört Dershane	Beş Dershane	Altı Dershane	Toplam
51	3	1	1	3	1	60

2.2.2.2. Ağın Erkek İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde bazen Arapgir Kazasına bazen de Eğin (Kemaliye) Kazasına bağlı bir nahiye konumunda olan Ağın ve çevresi Elazığ'ın diğer ilçelerine göre daha çok mektebin kurulduğu bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁹⁵ Alkan, *a.g.e.*, s.205.

²⁹⁶ Alkan, *a.g.e.*, s.298, 301, 306,309.

²⁹⁷ Alkan, *a.g.e.*, s.298.

²⁹⁸ Alkan, *a.g.e.*, s.301.

Ağın'da ilk ibtidâi mektebi XIX. Yüzyılın sonlarında açılmasına rağmen kısa bir süre sonra nahiye merkezinin her mahallesinde ve köylerinin büyük bir bölümünde ibtidâi mektepleri açılmıştır.

1312 tarihli vilâyet salnâmesine göre Ağın'da tablo 2.13'te yer alan toplam on üç ibtidâi mektebinin açılmış olduğunu görmekteyiz.

Tablo 2.13 1312 Salnâmesi'ne Göre Ağın'daki İbtidai Mektepleri

Sıra	İbtidâi Mektebinin Adı	Adresi	Talebe Sayısı
1	Ağın Uzungil Mah. İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	17
2	Tatarağası Mah. İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	32
3	Hacı Yusuf Mah. İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	27
4	Vahşin İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	31
5	Hozahpur İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	13
6	Andiri İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	12
7	Pul İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	24
8	Haskeni İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	9
9	Saraycık İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	24
10	Zabulbar İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	34
11	Şıhlar İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	24
12	Monayik İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	18
13	Ağdunud İbtidâi Mektebi	Karye Derununda	5

2.2.2.3. Arıcak Erkek İbtidâi Mektepleri

Arıcak İlçesi incelediğimiz dönemde Palu kazasına bağlı bir haniye merkezi konumundaydı. Bu dönemde şu anda ilçe sınırları içerisinde bulunan yerleşim birimlerinden günümüzde ilçe merkezi olan Karabegan Nahiyesi ve Erimli Beldesi'nde iki ibtidâi mektebi mevcuttu.

Karabegan İbtidâi Mektebi R. 1313 (1897-1899) yılında açılmıştır. Mektepte 1903 yılında Mehmed Reşid Efendi muallim olarak görev yapmaktaydı²⁹⁹.

Vişin (Erimli) İbtidâi Mektebi'de Karabegan mektebi gibi R. 1313 (1897-1899) yılında açılmıştır³⁰⁰.

2.2.2.4. Baskil Erkek İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Baskil sınırları içerisinde kalan köylerden Kadıköy'de bir ibtidâi mektebinin kurulduğunu görmekteyiz.

²⁹⁹ SNMU, 1321, s. 512; SDV, 1321, s.286; Yıldız, a.g.t., s.125.

³⁰⁰ SNMU, 1321, s. 512.

Kadıköy İbtidâi Mektebi 1906 yılında açılmıştır. Mektep bir muallimli olup ortalama yirmi altı talebesi bulunmaktaydı³⁰¹.

2.2.2.5. Karakoçan Erkek İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Palu kazasına bağlı Ohu nahiyesine bağlı bulunan Karakoçan'a bağlı yerleşim yerlerinden nahiye merkezi olan Ohu'da bir ibtidâi mektebinin kurulduğu anlaşılmaktadır.

Ohu İbtidâi Mektebi 1921 yılında açılmıştır. Bir muallimli ve ortalama on dokuz talebesi bulunan küçük bir mekteptir³⁰².

2.2.2.6. Keban Erkek İbtidâi Mektepleri

Keban Kazası'ndaki ibtidâi mekteplerine baktığımızda kayıtlarda kaza merkezinde sadece bir ibtidâi mektebinin olduğunu görüyoruz. Kallar mahallesinde bulunan ibtidâi mektebi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

1310 tarihli vilâyet salnâmesinde ibtidâi mektebinin Mevlüt Efendi isminde bir muallimi ve yirmi iki talebesi bulunmaktaydı³⁰³. 1312 tarihli vilâyet salnâmesinde mektebin yirmi beş talebesi kayıtlıdır.

1325 tarihli vilâyet salnâmesinden mektepte muallim olarak Salih Efendi'nin görev yaptığını ve mektepte on beş talebenin kayıtlı olduğunu öğrenmekteyiz³⁰⁴.

Keban Kazası'na bağlı nahiye ve köylerden günümüzde Elazığ sınırları içersinde kalan Nimri Köyü'nde bir ibtidâi mektebinin kurulmuştur. 1913 yılında açılan Nimri İbtidâi Mektebi'nin bir muallimi olup ortalama yirmi bir talebesi bulunmaktaydı³⁰⁵.

2.2.2.7. Kovancılar Erkek İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Palu kazasına bağlı olan şimdiki Kovancılar İlçesi'ne bağlı yerleşim nahiye ve köylerden sadece nahiye merkezi konumunda bulunan Karaçor (Çaybağı) Nahiyesi'nde bir ibtidâi mektebinin kurulduğunu görmekteyiz.

³⁰¹ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.13.

³⁰² Kısaparmak, *a.g.e.*, s.14.

³⁰³ *SMV*, 1310, s. 110.

³⁰⁴ *SMV*, 1325, s. 73.

³⁰⁵ Necip Güngör Kısaparmak, *Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ*, Elazığ, 1967, s.14.

Karaçor İbtidâi Mektebi R. 1313 (1897-1899) yılında açılmıştır. Mektepte 1900 ile 1903 yılları arasında Mustafa Efendi muallim olarak görev yapmıştır³⁰⁶.

2.2.2.8. Maden Erkek İbtidâi Mektepleri

Maden'de ilk olarak 1883 yılında iki tane ibtidâi mektebi açıldı. 1884 yılında birinci ibtidâi mektebinin muallimi Hafız Kamil Efendi'ydi³⁰⁷.

1889 yılına geldiğimizde Maden'deki ibtidâi mekteplerinin sayısının üçe yükseldiğini görmekteyiz. İlk açılan iki ibtidâi mektebinin de bu dönemde isimleri değişmiştir. Yeni mekteplerin isimleri şöyle olmuştur. Arpa Meydanı İbtidâi Mektebi, Saray Cami İbtidâi Mektebi ve Cami-i Kebir İbtidâi Mektebi³⁰⁸.

Maden'in köylerine baktığımız zaman ise Diyarbakır Salnâmelerinde Bermaz'da bir ibtidâi mektebinin olduğu kayıtlıdır. Bermaz İbtidâi Mektebi R. 1313 (1897-1899) yılında açılmıştır. Mektepte 1900 yılında muallim olarak Bekir Efendi'nin görev yapmıştır. 1901-1903 yılları arasında da Mehmet Efendi burada hizmet görmüştür³⁰⁹.

Necip Güngör Kısaparmak ise Maden'in nahiye ve köylerinden sadece Gezin'de bir ibtidâi mektebinin olduğunu ve bu mektebin 1903 yılında açıldığını, bir mualliminin ve ortalama yirmi beş talebesinin bulunduğunu yazmaktadır³¹⁰.

2.2.2.9. Palu Erkek İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Palu Kazası'nda kaza merkezinde iki tane ibtidâi mektebi bulunmaktaydı. Bu mekteplerden birincisi olan Palu İbtidâi Mektebi, kazanın Zeve mahallesinde ahalinin yardımıyla yapımına başlanan mektep binası daha sonra tamamlanarak, Sultan II. Abdülhamid'in doğum yıl dönümünde resmi açılış töreni gerçekleştirilmiştir³¹¹.

Bu dönemde Palu kazasında bulunan ikinci ibtidâi mektebi olan Dükkanönü İbtidâi Mektebi, 1900 yılında açılmıştır. Daha önceden inşâ edilmiş olup yıkılmak

³⁰⁶ SNMU, 1321, s. 512; SDV, 1318, s.78; SDV, 1319, s.175; SDV, 1321, s.286; Yıldız, a.g.t., s.124.

³⁰⁷ Hatip Yıldız, *Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s.90.

³⁰⁸ Yıldız, a.g.t., s. 102.

³⁰⁹ SDV, 1318, s.77; SDV, 1319, s.173; SDV, 1321, s.284; Yıldız, a.g.t., s.123.

³¹⁰ Kısaparmak, a.g.e., s.14.

³¹¹ Yıldız, a.g.t., s.124.

üzere olan Dükkanönü Camii, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümü anısına tamir edilerek, bitişiğinde bir ibtidaî mektebi yapılmıştır³¹².

Bu dönemde Palu'ya bağlı Gökdere Nahiyesi'nde de bir ibtidâî mektebinin açıldığını görmekteyiz. Gökdere İbtidâî Mektebi 1910 yılında açılmıştır. Mektep bir li olup ortalama on dört talebesi bulunmaktaydı³¹³.

2.2.2.10. Sivrice Erkek İbtidâî Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Sivrice ve çevresi Ebu Tahir Nahiyesi'ne bağlıydı.

Yukarı Hoh İbtidâî Mektebi 1898 yılında açılmıştır. Mektep bir muallimli olup ortalama yirmi sekiz talebesi bulunmaktaydı³¹⁴.

Kürk İbtidâî Mektebi 1906 yılında açılmıştır. Bu mektep ise bir muallimli olup ortalama otuz beş talebesi bulunmaktaydı³¹⁵.

2.2.2.11. Örnek Bir Erkek İbtidâî Mektebi: Harput Numune İbtidâî Mektebi

İncelediğimiz dönemde Elazığ'daki mevcut ibtidâî mekteplerden biri olan Harput Numune İbtidâî Mektebi hakkında İshak Sunguroğlu sayesinde geniş bilgi sahibi olmaktadır. Bu bilgiler ışığında XX. yüzyılın başında Elazığ'daki bir ibtidâî mektebindeki eğitim şekli ve kalitesini öğrenebilmekteyiz.

Sunguroğlu ilk olarak mektebin kuruluşu ve gelişimi hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Bu bilgileri bizlere aktarırken mektepte görev yapan öğretim kadrosu hakkında da bilgi sahibi olmaktadır.

“1908 (1324 R.) yılında Kamilzâde Muallim Hafız Tevfik Ef. öldükten sonra, her ne kadar yerine Kurra Hocasâde Hafız Mustafa Ef. getirilmiş ise de, Hafız Tevfik Ef.'nin yerini dolduramamıştır. Bunun üzerine Harputlular çocuklarına daha iyi bir tahsil sağlanması için Harput Rüşdiyesi veya Hafız Tevfik Ef. mektebi karakterinde yeni bir mektebin açılmasını hükümetten istemişler, hükümet de halkın bu arzusunu yerine getirmiş ve Kurşunlu Cami avlusundaki eski rüşdiyenin yerinde üç sınıflı bir mektep açtırmıştı. Muallim-i evveli, İğnelizâde Hoca Ahmet Ef. namında bir zat idi ki, Mazgirt mektebinden buraya naklen geldiğini hatırlıyorum.

³¹² Yıldız, a.g.t., s.124.

³¹³ Kısaparmak, a.g.e., s.14.

³¹⁴ Kısaparmak, a.g.e., s.13.

³¹⁵ Kısaparmak, a.g.e., s.13.

Sonra bu mektebin kadrosu 1908 (1324 R.), 1910 (1326 R.) yıllarında şu suretle gençleştirilmişdi. O sene mülkiye idadisinden mezun olan arkadaşlarımızdan Tasalioğlu Mehmet Halid Muallim-i evvelliğe, Ferozâde Mehmet Lütfü ise ikinci muallimliğe tayin edilmişler, üçüncü muallim Gökcüoğlu Mehmet Ef. Yerinde ipka edilmişti. İhtiyaç sınıfı namıyla bir sınıf daha vardı ki, bunu da Molla Mustafa namında birzât idare ediyordu.

1910 (1326 R.) 1911 (1327 R.) ders yılı içerisinde yüksek tahsiline devam etmek üzere İstanbul'a giden Mehmet Halid'in yerine Dellâlzâde Şeyh Ef. 'nin oğlu Süleyman Ef. vekâleten tayin edilmişti.

Yine bu yıl içinde mektep, beş sınıfa çıkarılmışdı. İlk muallim kadrosu şöyleydi:

Her sınıfa bir sınıf hocası olmak üzere;

5- Baş muallim Bayram Ef. isminde İstanbul Darülmualimininden mezun sarıklı bir zattı.

4 ci sınıf Muallimi:	İspirzade Kâmil	Elaziz İdadisinden mezun
3 cü “ “ :	“ Cemil	“ “
2 ci “ “ :	Ferozade Mehmet Lütfü	“ “
1 ci “ “ :	Gökcüzade Mehmet	Eski Kadrodan

maaşlı olarak tayin edilen bu daima muallimlerden başka kadroda iki de ücretli muallim vardı. Bunlardan biri resim ve beden terbiyesi, diğeri de marangozluk dersleri hocalıklarıydı. Resim ve Beden-Terbiyesi hocalığına ilk defa Kaza jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı edip bey, Marangozluğa da Hacdoroğlu namıyla maruf marangoz Arif usta tayin edilmişlerdi.

Kurşunlu cami avlusundaki bu eski mektep, çok geniş bir tek salondan ibaretdi. Halbuki yeni açılan mektep beş sınıflı olmak itibariyle beş dershanesi ve hiç olmazsa muallim ve müstahdemler için de en az üç odası olması lâzımgelirken hiç de böyle değildi. Gerçi büyük salonun, tahta perdelerle sınıflara ayrılmasıyla bu ihtiyacın teminine çalışılmış ise de bu da faydasız olmuştu. Bu durumu nazara alan mektep idaresinin, gerek kaymakamlık, gerekse belediye ile teması neticesinde, kirasının bir kısmı hususi idareden, bir kısmı da belediyeden verilmek suretiyle mektebe elverişli genişçe bir binanın kiralanması kararlaştırılmışdı. Nihayet

Kayabaşındaki İspirzade Hamdi Ef. nin harem dairesi geniş avlusuyla ve müştemilâtıyla kiralanarak mektep oraya taşındı. ”³¹⁶

Sunguroğlu kendisinin mektepte göreve başladıktan sonra mektebin durumu ve yapılanlar hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre mektepte muallimler arasındaki güzel ilişki çalışmaları da etkilemiş ve konferanslar, yarışmalar ve Harput’taki Türk mektepleri arasında ilk defa olarak düzenlenen diploma törenleri gibi birçok faaliyetlerin yapılmasına neden olmuştur. Yine Sunguroğlu’ndan öğrendiğimize göre bu faaliyetlerin yapılmasında mektebin Başmuallimi Şükrü Efendi’nin “*fikren, ilmen daha kabiliyetli ve aynı zamanda yeniliği seven, çalışkan ve çalışdırmayı bilen bir meslek adamı*” olması da etkili olmuştur.

“İşte mektebin, bu binaya naklinden altı ay geçmeden, resim ve beden terbiyesi hocası yüzbaşı Edip Bey 1911 (1327 R.) yılı sonlarında Arapkir Jandarma Kumandanlığına tayin edilmişti.

Arkadaşların ısrariyle maarif müdürlüğüne vaki teşebbüsüm üzerine Mart 1912 (1328 R.) ayı içinde Harput nümune mektebi ibtidaisi resim ve beden terbiyesi muallimliğine tayin edildim.

Yine bu tarihlerde mektep altı sınıflı olarak nümuneye tahvil edilmişti.

Ben, mektepte haftada iki gün sabahtan öğleye ve birgün de öğlenden akşama kadar dokuz-on saatlik bir ders akıştım. İşe başlayınca arkadaşlarımla çok samimi bir hava içinde çalışmaya başladık. Bu çalışmalarımızın, talebe üzerindeki müsbet tesirini gördükçe mesaimize daha fazla hız veriyorduk. 1913 (1329 R.) yılı kış aylarında baş muallim Bayram Ef. Arapgir ibtidai mektebi baş muallimliğine tayin edilince yerine 14 Mart 1914 (1330 R.) tarihinde yine İstanbul Darülmualimininden mezun Şükrü Ef. (Sarıklı) namında bir zat geldi ki, bu zat fikren, ilmen daha kabiliyetli ve aynı zamanda yeniliği seven, çalışkan ve çalışdırmayı bilen bir meslek adamıydı. Mektep bu binada 15. Ocak. 1914 (1330 R.) tarihine kadar çalışmasına devam etti.

Birinci cihan harbi içerisindeyiz, Fransızlarla harp halinde olduğumuzdan Fransız tabiiyetinde bulunan papazların hudut haricine çıkartılmaları ve Fransız mekteplerinin maarif namthesabına işgal edilmesi dahiliye nezaretinden gelen 8.Ocak.1914 (1330 R.) tarihli bir emirle bildirilmekle Harput kaymakamı İzzet bey,

³¹⁶ Sunguroğlu, a.g.e., C.II, s.36-37.

bu mektebin hem kiradan kurtulması, hem de ihtiyacı temamiyle karşılayamadığı için Harputtaki Fransız mektebinin Nümüne mektebine teslim edilmesi yolundaki teklifi vilâyet makamınca kabul edilerek mektebin derhal nakli bildirilmişti. Bu emir geldiği günün ertesi benimde mektepde dersim vardı. 15. Ocak. 1914 (1330 R.) günü mektebe gider gitmez arkadaşlar beni avluda karşıladılar ve bu hadiseyi haber verdiler. O gün artık ders falan yoktu. Talebede mektebin avlusunda birikmiş heyecan içerisinde bekliyorlardı.

Baş muallim, Şükrü Ef., çocukları intizam dahilinde götürülmesini benden rica etdi, çocukları sıraladım. En önde mektebin “Harput Nümüne İbtidaisi” yazılı büyük tabelası taşınyordu, çocukların ellerinde ufak Türk bayrakları olduğu halde Kaya-Başındaki mektepten ayrıldık. Mahallelerden, çarşılardan geçip kale meydanındaki Fransız mektebine gidiyoruz, yolda çocuklar milli marş söylüyorlardı. Bu coşkunlukla kale meydanına indiğimiz zaman (burası kâmilen Ermeni mahallesiydi) caddelerde tesadüf eden veya pencerelerden bakan Ermenilerin bu halden çok müteessir oldukları hal ve tavırlarından belli oluyordu.

Sınıflar evvelce arkadaşlar tarafından tertiplenmiş ve tesbit edilmiş olduğundan talebeyi sınıflarına dağıttık. O günden itibaren dersler bu mektepte devam edildi. Mektebin bütün kısımlarını gezdik, hatıra defterlerimin birisinde o günkü hissiyatımı ifade eden şu satırları buldum: “Ben, şahsen bu işden memnun değilim, düşünüyorum, bu yurdun, bu toprakların hakiki sahipleri bizleriz de Bizim ne için böyle modern mekteplerimiz yok?.. sonra yine kendi kendime soruyorum, acaba yarın bu canım tertemiz sınıfları, odaları, salonları ve içerisinde bulunan bütün eşyayı bozmadan, zedelededen yine aynı şekilde hakiki sahiplerine teslim edebilecekmiyiz?.. diye içimde bir sorgu ve endişe var”

Bina esasen mektep olarak yapılmış olduğundan her ihtiyacı karşılayabiliyordu. Arkadaşlarla hem fikir olarak o sene bu mektepte çalıştık. Konferanslar tertip ediyor, talebe arasında çeşitli münazaralar yaptırıyorduk, talebeleri konuşmağa ve serbestiye alıştırıyorduk. Çocuklara mekteplerini sevdirdiğimiz gibi bir taraftan da velilerinin dikkatlerini hep bu mektebe çekmek için gece gündüz durmadan, dinlemeden çalışıyorduk. Her birimiz kendi branşımız dahilinde haftada bir defa mektebin büyük salonlarından birisinde konferans veriyor ve hariçden genç arkadaşları da bu konferanslara davet ediyorduk.

Bir sene kadar bu mektepde tedrisata devam edilmiş ise de harp dolayısıyla hastane yapılmak üzere hükümet tarafından geri alınmıştı.

Bundan sonra mektep, Amerikalıların muvaffakıyla Şehroz mahallesindeki Fırat Koleji'nin halı sanat şubesini teşkil eden binaya taşınmışdı. 10. Ocak. 1915 (1331 R.)

O sırada baş muallim olan Şükrü Ef. nin bizimle hem fikir olması, gayret ve neşemizi her gün biraz daha arttırıyordu. Muallim kadrosu şöyleydi: İsrizade Kâmil, Emekli yüzbaşı Kenan, Fero zade Mehmet Lütfü, Arduçoğlu Nail, ben ve Arif ustaydı. Günden güne terakki ve inkişaf yolunda yükselen bu mektebin ahenkli gidişini zalim felek kıskandı mı bilmem? Baş muallim Şükrü Ef. kısa bir hastalığı müteakip 20. Nisan. 1916 (1332 R.) tarihinde öldü. Baş muallimliğe vekâleten Kenan Ef. tayin edildi.

O seneki imtihanların sonunda Harputtaki türk mekteplerinde ilk defa diploma tevzii töreni yapmışdık. Haziran 1916 (1332 R.)

Kenan Ef. nin vekâleti hemen bir sene kadar devam etdi. Ondan sonra askeri rüşdiyeden imlâ hocamız bulunan İbrahim Ef. (Boynu eğri) namıyla maruf yaşlı bir zat baş muallimliğe getirildi. 31.Mart.1917 (1333 R.)”³¹⁷

Sunguroğlu mektepteki amaçlarının Harput'un muhafazakâr yapısına karşı öğrencilerini dönemin yeni metodlarıyla yetiştirmek olduğunu anlatmakta ve bundan dolayı kendilerine “Jön Türk” denildiğini yazmaktadır.

“Bizler, bu mektepde samimi arkadaşlık hisleriyle birbirlerimize çok sıkı bağlanmış ve bir ideâl peşinde geceli gündüzlü çalışıyorduk. İdeâlimiz: Harputun çetin taassup havasına karşı mücadele ve talebelerimizi o zamanın yeni metodlarına göre fikren ve bedenen yetiştirmek gayelerine matufdu, her iki cihetden de muvaffak oluyorduk. Harputda bizlere jön Türk derlerdi, halbuki bizim o zamanki jön Türklükle hiç de bir alakamız yokdu: Bizler terakkiye, yeniliğe meftûn ve meclûpduk. Harputda uyşuk bir nesil yerine sıhhatli, hareketli, çalışkan bir kütle görmek istiyorduk. Halk arasında fikirlerimize yakın kimselere rastlayınca dost olur, aramıza alırdık. Beden terbiyesi sahasında, yalnız askerî mekteplerde mevcut olan “Barfiks” ve buna benzer jimnastik aletlerinde çalışma usulları evvelce aynen bu mekteplerde de tatbik ediliyordu.

*Selim Sırrı merhum Terbiyevî Jimnastik, Bizce Meçhûl Hayatlar gibi eserlerini yayarken bir taraftan da **Terbiye** isimli bir mecmua çıkarıyordu, işte ben*

³¹⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C.II, s.37-40.

bu neşriyattan faydalanarak Harput gibi İstanbul'a çok uzak ve ücra bir yurt köşesinde beden terbiyesi mezunu ele almış, üstadı günü gününe takibe koyulmuştum.

*Ayrıca Mullerin Benim Usulüm namındaki Fransızca kitabını tercüme ettirerek büyük istifadeler sağladık. Şu ciheti ayrıca tebarüz ettirmek isterim ki, beden terbiyesinin, terbiyevî oyunları, futbolu ilk defa Harputa sokan ve tatbik eden, bu satırların naçiz yazarı olmuştur.*³¹⁸

2.2.3. Elazığ İnas (Kız) İbtidâi Mektepleri

2.2.3.1. Mamuretülaziz İnas (Kız) İbtidâi Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Mamuretülaziz Vilâyeti'nde inas ibtidâi mektebi sayısı oldukça azdı. 1302 tarihli salnâmeden vilâyet merkezinde bir inas ibtidâi mektebini açıldığını öğrenmekteyiz³¹⁹.

1905-1908 yıllarına ait salnâme kayıtlarında Elazığ'da iki inas ibtidâi mektebi bulunmaktaydı³²⁰.

1913-1914 ders yılına geldiğimizde vilâyet genelinde on üç inas ibtidâi mektebinin olduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerden bir kısmı Cumhuriyet döneminde müstakil birer vilâyet olan Malatya, Adıyaman ve Tunceli vilâyetlerinin sınırlarında kaldılar.

Bu on üç inas ibtidâi mektebinden ikisinin günümüz Elazığ sınırları içerisinde yer aldığını görmekteyiz. Mekteplerde on muallim görev yapmakta ve yüz yetmiş beş talebe öğrenim görmekteydi³²¹.

1923-1924 ders yılına geldiğimizde vilâyetteki kız ilkmekteplerin sayısının çoğaldığını görüyoruz. Bu ders yılında vilâyette toplam dokuz kız mektebi bulunmaktaydı.

Tablo 2.14 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki Kız İlk Mekteplerinin Sınıf Sayısına Göre Dağılımı³²²

Bir Sınıflı	İki Sınıflı	Üç Sınıflı	Dört Sınıflı	Beş Sınıflı	Altı Sınıflı	Toplam
1	0	3	0	0	5	9

³¹⁸ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.II, s.40-41.

³¹⁹ SMV, 1302, s. 121.

³²⁰ Alkan, *a.g.e.*, s.148.

³²¹ Alkan, *a.g.e.*, s.205.

³²² Alkan, *a.g.e.*, s.298.

Tablo 2.15 1923-1924 Ders Yılında Elazığ'daki Kız İlk Mekteplerinin Dershane Sayısına Göre Dağılımı³²³

Bir Dershane	İki Dershane	Üç Dershane	Dört Dershane	Beş Dershane	Altı Dershane	Toplam
5	2	0	1	0	1	9

1923-1924 ders yılında vilâyetteki dokuz mektepte altı yüz yirmi iki talebe öğrenim görmekteydi³²⁴.

2.3. ANA MEKTEPLER

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim ile ilgili Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, yabancı eserlerin tercümelemleri ile takip edilmiştir. Böylece Batı dünyası, özellikle Almanya ve Fransa'nın eğitim sistemi incelenmiş, bu incelemelerin etkisiyle Türk eğitim sisteminde yeni oluşumlara ve yeni kurumlara yer verilmiştir. Bunlardan biri de 1913 tarihli Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nda kabul edildiği üzere, ilköğretimin içinde yer alan ana mektepleridir. Osmanlı Devleti'nde ana mektepleri ilk önce özel lar olarak kurulmuştu. Örneğin Selanik'te 1893 yılında Terakki³²⁵ unun açtığı "Valide Mektebi"ni, 1896 yılında Ermenilerin Adapazarı'nda açtıkları "Ana Mektebi"ni kurulan özel ana mektepleri arasında söyleyebiliriz. Bu mektepler için ana mektebi terimi yanında "Valide Mektebi", "Çocuk Bahçesi", "Çocuk Yuvası" gibi tabirler de kullanılmıştır³²⁶.

II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da da bazı özel ana mektepleri açılmaya başladı. Ana mektepleri resmi olarak ise Balkan Savaşlarının meydana geldiği dönemde 1913 yılında açıldı. İlk teşebbüsler daha önceki yıllarda yapılmışsa da savaşın getirdiği olumsuzluklar yüzünden bu girişimler 1913 yılında netice vermiştir.

İlk resmi ana mektebi 1913 yılında açılmasına rağmen alt yapı oluşturulmadan hazırlıksız olarak açılmaya başlandığı için bu mekteplerde eğitim-öğretim birçok sorunlarla başlamıştır. Bu sorunlardan en önemlisi yetişmiş anamektebi mualliminin olmayışydı. Bu sorun Türk mekteplerine Ermeni, Yahudi muallimler getirilerek ve mekteplerin her işi onlara teslim edilerek giderildi.

³²³ Alkan, a.g.e., s.301.

³²⁴ Alkan, a.g.e., s.306.

³²⁵ Terakki ları hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki ları (1877-2000)*, İstanbul 2003.

³²⁶ Batır, a.g.t., s.27-28.

Mekteplerin şarkılarını ve şiirlerini bile onlar yazdılar. Bundan sonra muallim yetiştirilmeye başlandı. Muallimler iki kaynaktan yetişip geliyorlardı: Allians İsrailit'in yani Yahudilerin ana mektepleri, İstanbul Darülmalumatı'ndaki Ana Muallime Sınıfı. Birinciler bir Musevi, ikincilerde bir Ermeni muallimden örnek alıyorlardı. Bu mualimler artık Avrupa'da terk edilmiş, zararı anlaşılmış yöntemleri uyguluyorlardı³²⁷.

Satı Bey, İstanbul Beyazıt'ta özel bir Çocuk Yuvası açtı. Bu mektep kısa bir süre içinde, İstanbul'daki aristokrat ailelerin çocuklarını gönderdikleri bir mektep oldu. Çocuklar atlar, arabalar ve uşaklarla mektebe geliyorlardı. Pestalozzi, Froebel, Montessori gibi ünlü pedagogların adları Türk eğitimcilerin dilinden düşmüyordu. Çocuklara ödüller veriliyor, her çeşit maddi cezalar tarihe karışıyordu³²⁸.

6 Ekim 1913 tarihli Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı ile birlikte, ilköğretimin içinde yer almak koşuluyla ana mektepleri her çocuk için zorunlu olmuştur. Bu kanunun 3. 4. ve 5. maddelerinde ana mekteplerine ilişkin ilk kez temel bazı düzenlemeler getirilmiştir.

Kanunun 3. maddesine göre, “ana mektepleri ve sıbyan sınıfları” ilköğretimin içinde sayılmıştır.

4. madde ise şöyledir: “ana mektepleri ve sıbyan sınıfları, çocukların yaşlarına uygun olarak faydalı oyunlar ve geziler, elişleri ve ilâhiler, yurt şiirleri, tabiat bilgisine ilişkin konuşmalar ve sohbetler ile ruhî (duygusal) ve bedenî gelişmelerine hizmet eden kurumlardır”. Yine 4. madde ile: “ana mektepleri dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklara mahsustur. Bunların örgüt ve düzenlenmesine ilişkin nizamname ve talimatlar Meclis-i Kebîr-i Maarif'te üzerinde çalışılarak yayımlanacaktır.” cümlesiyle, ana mektepleri için ileride bir düzenleme yapılması öngörülmektedir.

5. maddeye göre ise “ana mektebi bulunmayan yerlerde beş ve altı yaşındaki çocuklar için ilkların içinde ayrıca sıbyan sınıfları açılacağı” belirtilmektedir³²⁹.

Şükrü Bey'in bakan olduğu dönemden itibaren ana mektepleri resmi olarak açılmaya başladı. Bu mekteplere bayan muallime yetiştirmek için İstanbul Darulmuallimatı'nda bir de özel sınıf açıldı. Fakat Froebel usulüyle öğretim

³²⁷ Yahya Akyüz, “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi”, *Milli Eğitim*, S. 132, Ankara, 1996, s.12.

³²⁸ Akyüz, *Anaokullarının...*, s.12.

³²⁹ Batır, *a.g.t.*, s.30.

yapabilecek muallime bulunamadığından, bilgisi sınırlı bir Ermeni bayan muallimeye başvurulmak zorunda kalındı³³⁰.

Ana mektepleri, evlerinde ev işleriyle uğraşp çocuklarına yeteri kadar bakamayan aileler ile çocuklara daha küçük yaşta uygulamalı biçimde ilk bilgileri veremeyen ve eğitim niteliğinden mahrum bulunan ailelerin çocuklarını eğitip hazırladıkları ve çocuklar buralarda pek küçük yaşlarda iken düzen ve sosyal hayata alıştıkları için çok gerekli ve yararlı mekteplerdi. Bu çeşit mektepler, çocuk eğitimi bilimini bilen ve anne şefkatine sahip bayan ler elinde bulunduğu ve çocuklar sürekli geniş bahçelerde bir takım hüner ve becerileri eğlenceli ve açık havalı yerlerde el işleri ile kazanmakla meşgul edildikleri için, çocuklar hiç sıkılmadan birçok yararlı bilgi edinip ilköğretime hazırlanmaktaydılar³³¹.

1914 yılında ana mektepleriyle ilgili olmak üzere birtakım çalışmalar yapılmıştır. Meclis-i Kebîr-i Maarif tarafından 1913 tarihli Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatının 4. maddesi gereği hazırlanıp yayınlanan, analarının programlarını düzenleyen ve derslerin işleniş biçimleri konusunda muallimleri ve yöneticileri aydınlatma amacı taşıyan ayrıntılı bir belge oluşturulmuştur. Ana mekteplerin ilk programları ve uygulamalarına ilişkin 1914 tarihli belge ve temel özellikleri şöyledir:³³²

1. 1914 tarihli belge, analarına ilişkin çağdaş eğitim görüşleri açısından düzenlenmiştir. Nitekim, belgede, anaları ve sınıflarının bir “öğretim yeri değil”, “eğitim, hayat ve hareket yeri” olduğu daha ilk cümlede vurgulanmaktadır.

2. 1914 tarihli belgenin, adı geçmemekle beraber, geniş ölçüde, İtalyan öncesi eğitimcisi bayan Montessori’den (1870-1952) ilham aldığı görülmektedir.

3. 1914 tarihli belge, analarının derslerini ve uygulamalarını ilk kez son derece ayrıntılı olarak belirlemiştir.

4. Ana mekteplerin dersleri şöyle gösterilmiştir:

Musahabat-ı Ahlâkiye, Resim, Bahçe dersleri, (Ahlâkî konuşmalar), Lisan (Anadil), Hayat ve Hareket dersleri, Musikî, Eşya (Tabiat Bilgisi) ve Jimnastik.

³³⁰ Akyüz, *Anaokullarının...*, s.13.

³³¹ Akyüz, *Anaokullarının...*, s.13.

³³² Yahya Akyüz, “Anaokullarının Osmanlı’da İlk Programları ve Ders Uygulamaları İle “Yaratıcı Drama’nın İlk İzleri”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S.51, Mayıs 2004, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi51/akyuz.htm>, 18 Temmuz 2011

5. 1914 tarihli belgede, 1912-1913 yıllarında Osmanlıların yenilgisi ve büyük felâketlerle sonuçlanan Balkan Savaşlarının izleri de görülmektedir. Örneğin, Jimnastik dersinde çocukların tüfek tutmaya alıştırmaları da istenmektedir.

6. 1914 tarihli belge eğitimimize ilk kez, anau düzeyinde dramatizasyonun ilk uygulamalarını da getirmektedir.

Ana mektepler ve sınıflarının bir “*öğretim yeri değil*”, “*eğitim, hayat ve hareket yeri*” olduğu daha ilk cümlede vurgulanan belge ile hazırlanan ders programında müzik dersinin yer alması ve ilk defa derslerde dramının uygulanmış olması önemlidir³³³.

Ana Mektepleri Nizamnâmesi, 15 Mart 1915 tarihinde on beş madde olarak hazırlanmıştır³³⁴. Bu Nizamnâmenin yayınlanmasından sonra büyük kentlerde de anaokulları çoğalmıştır³³⁵.

2.3.1. Mamuretülaziz Ana Mektebi

15 Mart 1915 tarihinde Ana Mektepleri Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla birlikte başta büyük şehirler olmak üzere ülke sınırları içerisinde birçok yerde ana sınıfları açılmaya başlamıştır. Mamuretülaziz Vilâyeti merkezinde de ana sınıfının açılması bu nizamnâmenin yayınlanmasından sonra olmuştur. Fakat vilâyet merkezindeki bu ana mektebin ne zaman açıldığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mamuretülaziz Ana Mektebi'nin 1923-1924 ders yılında açık olduğunu görüyoruz. Bu ders yılında mektebin sadece bir sınıftan meydana gelmekteydi. Buradan yola çıkarak mektebin Cumhuriyetin ilanından önce açıldığını söyleyebiliriz.

Mamuretülaziz Ana Mektebi, 1923-1924 ders yılında yukarıda da değinildiği gibi bir tek sınıftan yani filiz sınıfından meydana gelmekteydi. Bu dönemde mektepte öğrenim gören talebe sayısı yetmiş beşti. Bu talebelerin sınıflara taksimi ve yaş aralıkları ise tablo 2.16'daki gibiydi.

³³³ Batır, *a.g.t.*, s.30.

³³⁴ Akyüz, *Anaokullarının....*, s.14.

³³⁵ Akyüz, *Anaokullarının....*, s.14

Tablo 2.16 Mamuretülaziz Ana Mektebi Talebeleri³³⁶

MAMURETÜLAZİZ ANA MEKTEBİ	SINIFLARA TAKSİMİ				YAŞLARI					
	FİLİZ SINIFI	GONCA SINIFI	GÜL SINIFI	TOPLAM	3 YAŞ	4 YAŞ	5 YAŞ	6 YAŞ	7 YAŞ	TOPLAM
	75	0	0	75	21	19	12	13	10	75

1923-1924 ders yılında mektepte görev yapan muallim ise sadece bir kişiydi. Aynı ders yılında Mamuretülaziz Ana Mektebi'nin yanı sıra Adana, Ordu, İçel, Ertuğrul, Burdur, Bolu, Çatalca, Çorum, Hamidabad, Denizli, Diyarbakır, Sinop, Saruhan, Kars, Kırşehir, Gelibolu, Giresun, Mersin, Maraş, Manisa ve Malatya vilâyetlerindeki ana mekteplerinde de birer muallim görev yapmaktaydı³³⁷.

Bu dönemde Mamuretülaziz Ana Mektebi'nin veli profiline baktığımız zaman toplam yetmiş beş veliden yirmi yedisini memur kökenlilerin oluşturduğunu görmekteyiz.

Mamuretülaziz Ana Mektebi'nde memur velileri sayıları on yedi olan tüccar kökenli veliler takip etmekteydi. Tüccarlardan sonra on üç ile diğer sanatlarla uğraşanlar, on ile esnaf-sanatkâr kökenliler ve sekiz ile eşraftan olan veliler yer almaktaydı.

Tablo 2.17.: Mamuretülaziz Ana Mektebi Veli Profili³³⁸

MAMURETÜLAZİZ ANA MEKTEBİ	ÖĞRENCİLERİN							
	VELİLERİN MESLEKLERE NAZARAN TAKSİMİ							
	TÜCCAR	ESNAF, SANATKAR	MEMUR	ŞEYH VE RUHANI	AMELE-İ RENÇBER	EŞRAF, SERVET-İ SAHİP	DİĞER SANATLARDAN	TOPLAM
17	10	27	0	0	8	13	75	

³³⁶ Maarif Vekâleti 1339–1340 (1923–1924) Ders Senesi İhsaîyat Mecmuası, s.59; Alkan, a.g.e.,s.302.

³³⁷ Maarif Vekâleti 1339–1340 (1923–1924) Ders Senesi İhsaîyat Mecmuası, s.59; Alkan, a.g.e.,s.302.

³³⁸ Maarif Vekâleti 1339–1340 (1923–1924) Ders Senesi İhsaîyat Mecmuası, s.59; Alkan, a.g.e.,s.302.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E

ELAZIĞ'DA ORTAÖĞRETİM

3.1. RÜŞDİYELER

Rüşdiye mektepleri, ilk kurulmaya başlandığı dönemlerden 1869 yılına kadar geçen sürede sıbyan mektepleri sonrası eğitimi kapsayan ve aynı zamanda yüksek mekteplere hazırlık yapan mekteplerdi. 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra ise ilk mekteplerin üstünde ve lise seviyesindeki "idâdîlerin" altında, günümüzdeki ilköğretimin ikinci kademesi yani eski orta mektepler seviyesinde eğitim veren bir mektep olarak görmek mümkündür.

3.1.1. Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması

Sultan II. Mahmud, devlet ve toplum hayatı ile ilgili her konuda başlatmış olduğu büyük reform hareketinde eğitimin yenilenmesini de ihmal etmemiştir. Bir yandan Mısır Bunalımı gibi ağır bir siyasî problemle uğraşırken diğer taraftan artık İmparatorluğun tek kurtuluş çaresi olarak gördüğü eğitim konusunda reforma girişmiştir. Eski eğitim kurumlarının etkisinde ve yeni bir eğitim kurumu oluşturmak üzere Nafia Nezareti'ne bağlı olarak kurmayı tasarladığı eğitim kurumları için Meclisi Umur-ı Nafia'ya bir layiha hazırlatmıştır. 5 Şubat 1839 tarihinde yayınlanan bu layihada³³⁹ sıbyan mekteplerinin ıslahı ve yeni mekteplerin açılması ele alınmıştır³⁴⁰.

Maârif idaresinin kurulması konusunda atılan somut adımlardan birisi 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin kurulmasıydı ki, ilk nâzırı İmamzâde Esad Efendi idi. Esad Efendi, daha önce kadılık, Evkâf müfettişliği ve Maârif-i Adliye Nâzırlığı yapmıştı. Bu görevlendirme ayrıca, hazırlıkları 1839 yılından itibaren

³³⁹ Layiha metni için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, nr. 176, 21/Za/1245 (5 Şubat 1839); M. Cevad, *a.g.e.*, s.6-10; Unat, *a.g.e.*, s.81-83

³⁴⁰ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. XV, Ankara, 2002, s.44; Somel bu layihayı İstanbul'da sisteminin dünyevî-pratik yönde ıslahına yönelik ilk belirgin inisiyatif olarak değerlendirmektedir. Layihanın içeriği ve değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Somel, *a.g.e.*, s.51-55.

yapılan rüşdiye larının yaygınlık kazandırılması projesine de işaret etmekteydi. İmamzâde Esat Efendi, nazırlık görevine başladıktan kısa bir süre sonra yapılan çalışmalar neticesinde rüşdiye mekteplerine numune olmak üzere 11 Şubat 1839 tarihinde Sultanahmed Camii sultan mahfilinde “Mekteb-i Maârif-i Adliye” adında bir mektep açılmıştır. Bu mektep Bâbîâli bürokrasisine nitelikli elemanlar yetiştirmeyi ve halen devlet dairelerinde çalışan memurların devamlarının sağlanarak bilgi seviyelerinin yükseltilmesini amaçlamaktaydı. Aynı amaçla 19 Mart 1839 tarihinde Süleymaniye Camii külliyesindeki Taş Mektep’de öğretim veren “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye” adında ikinci bir mektep daha açılmıştır³⁴¹.

Her iki mektebin ders programlarına baktığımız zaman Türkçe yazma derslerinin yanı sıra Arapça ile Fransızca, geometri, coğrafya ve tarih dersleri eklenmişti. Bu özellikleriyle her iki mektep imparatorlukta buna benzer bir programda öğretim yapan ilk sivil mekteplerdi. Her ne kadar rüşdiye adıyla orta öğretim kurumları olarak açılmışsa da bu mekteplerin, hedefleri açısından ileri düzeyde bir ilköğretim eğitimi veren merkezler olduğu söylenebilir³⁴².

Her ne kadar, mekteplerin müfredatları³⁴³ konusunda etkili olunmuşsa da, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti’nin yetki sahası, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mektepleri ile sınırlı kalmıştır. Bunun en önemli sebebi de, 1845 yılına kadar destekleyici ciddi reformların yapılamaması olmalıdır. Mahalle mekteplerine ve bu mekteplere tayin olan muallimlerin Evkâf Nezâreti’nin idaresinde ve denetiminde olması, bu nezâretinde büyük ölçüde ulemanın kontrolünde olması,

³⁴¹ M. Cevâd, *a.g.e.*, s.20; Ergin, *a.g.e.*, s.386; Akyıldız, *a.g.e.*, s.225-226; Somel, *a.g.e.*, s.55-57; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.35. İhsan Sungu, “Mekteb-i Maârif-i Adliyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, C.I, S.3, (1941-1942), s.215.

³⁴² Nurdoğan, *a.g.t.*, s.35; Bazı tarihçiler bu iki mektebi ilk rüşdiyeler olarak kabul etmektedirler M. Cevâd, *a.g.e.*, s.26; Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul, 2004, s.45; Demirel, *a.g.m.*, s.46.

³⁴³ Müfredat konusunda öncelikle derslerin isimleri, okutulacak kitaplar ve nasıl okutulacakları da belirlenmiştir. Arapça dersleri Emsile’den başlanarak Kafîye’ye kadar, Farsca dersleri Vehbi Tuhfîsinden başlayarak Gülîstan’a kadar okunacaktır. Bunların yanında yazı derslerinden sülûs, divan-ı rika ve siyâkat yazıları ile matematik ve geometri dersleri okutulacaktır. Ayrıca yetenekli olanlara mantık, maânî ve Farsçada Hafız ve Şevket divanları, Arapçada kafîyeden sonra Mizanü’l kitabı okutulacaktır. Mantık ilminden Risale-i Esiri’ye, maânî ilminden Telhis veya Mûlabbasü’t-telbis gibi metin kitapları ve akaiden bazı risaleler seçmeli olarak isteklilere okutulacaktır. Fransızca okutulması da kararlaştırılmıştır. Diğer derslerin okutulma gerekçeleri zikredilmezken Fransızca için matematik, geometri ve coğrafya kitaplarının okunabilmesinde gerekli olduğu belirtilmiştir. Fransızcanın öğretilmesine, gramerlerinin benzer olmasından dolayı Arapça öğretildikten sonra başlanması uygun görülmüştür. Fransızcanın öğretimi hususu da açıklanmıştır: Harfler öğretildikten sonra hikâye kitapları ile vakit geçirilmeyerek gramerin öğretilmesini müteakip geometri, ufak coğrafya, tarih ve politika kitaplarının okutulması uygun görülmüştür. Tarih, coğrafya ve siyasetle ilgili dersler konulmamış olmakla birlikte Fransızca dersinin içinde, dar kapsamlı da olsa bu derslerin verilmesi hedeflenmiştir. Demirel, *a.g.m.*, s. 46.

mekteplerin yeniden yapılandırılması için gerekli masrafları karşılayacak kaynakların bulunmayışı bu alanda ciddi reformların yapılmasına engel olmuştur³⁴⁴.

Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle Sultan Abdülmecid 13 Ocak 1845 tarihinde, bir ferman yayınladı. Bu ferman, bir taraftan ilköğretime diğer kademelerle beraber bütüncül bir yaklaşım getirmesi, bir taraftan da mektepleşmenin sadece İstanbul'la sınırlı tutulmayıp, vilâyetler için de zorunluluk kabul etmesi açısından eğitimin modernleşme sürecinde genel eğitimin yaygınlaşmasının önemini vurgulayan ilk resmî belge olması açısından son derece önemlidir³⁴⁵.

Yayımlanan fermanın sonra maârifin bürokratikleşmesi yolunda atılan adımlardan biri olarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kaldırılarak sıbyan mekteplerinin idaresini de içine alan Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kuruldu. Nazırlığa yine Esat Efendi, muavinliğe Kemal Efendi getirildi. Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'nin ilk işi mevcut mekteplerin vakıf gelirleri ve mevkilerine göre hangilerinin sıbyan hangilerinin rüşdiye mektebi olacağına karar vermektir. Daha sonra bu mekteplerde talebe kabul ve kayıtları bir sisteme bağlanacak, öğrenim süreleri ve müfredatları tesbit edilecekti. Yapılan çalışmalar sonucunda rüşdiye mekteplerine on yaşın üzerindeki çocukların devam etmesi, bu mekteplerin iki yıl öğretim vermesi ve sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin seviyesinin üzerinde Akaid'den Birgivi Risalesi ile sarf ve Nahiv derslerinin okutulması kararları alınmıştır³⁴⁶.

Esad Efendi'nin Meclis-i Maârif riyasetine tayin edilerek Mekâtib-i Umumiye Nazırlığından ayrılmasından sonra nezâret müdürlüğe dönüştürülerek muavin Kemal Efendi 15 Muharrem 1264/23 Aralık 1847 tarihinde Mekâtib-i Umumiye Müdürü tayin edildi. Müfettişlerden biri olan Hâfız Mustafa Vehbi Efendi'de Kemal Efendi'nin yardımcısı oldu³⁴⁷.

Kemal Efendi, modern Osmanlı-Türk eğitiminin öncülerinden biri olarak kabul edilmelidir. Kendisi Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'ne nâzır olarak tayin edilmeden önce de mahalle mekteplerinin ıslahı için çalışmış, ancak Evkaf Nezâreti'nin engelleriyle karşılaşmıştı. Aynı sıralarda kendi inisiyatifiyle 1847 yılında, İstanbul'da rüşdiyelere model olmak üzere ilk kez pilot mektep olarak iki rüşdiye mektebi açmış ve finansmanını kişisel bütçesinden karşılamıştı. Bâbîâli'ye, bu mektebe devam eden talebelerin kısa zamanda Arapça, Farsça, aritmetik ve

³⁴⁴ Somel, *a.g.e.*, s.60-61.

³⁴⁵ Somel, *a.g.e.*, s.60; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.37-38.

³⁴⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s.236; Sarıçelik, *a.g.e.*, s.118.

³⁴⁷ M. Cevâd, *a.g.e.*, s.35-36; Ergin, *a.g.e.*, s.441; Akyıldız, *a.g.e.*, s.236.

coğrafya konularında başarı gösterdiklerinin kanıtlanması üzerine, 1848 yılında İstanbul'da benzerlerinden beş adet daha açılması için harekete geçilmişti. İleri Davut Paşa'da olmak üzere Beyazıt, Üsküdar, Tophane ve Bâbıali civarında Ağa Camii'nde beş adet rüşdiye mektebi açılmıştır³⁴⁸.

İlk açılan rüşdiye mekteplerinde başarı sağlanması üzerinde bu ların yaygınlaştırılmaya başladığı görülmektedir. İstanbul'da 1852 yılında rüşdiye sayısının ona ulaştığını görmekteyiz. Rüşdiyelere muallim yetiştiren bir kurum olan Darümuallimîn mezun vermeye başlayınca vilayetlerde de rüşdiyeler açılma yoluna gidilmiş ve 1853 yılında vilayet merkezlerinde yirmi beş rüşdiye açmak için gerekli tahsisat ayrıldı. Bunlardan yedisinin Anadolu'da onbeşinin Rumeli'de ve üçünün Ege adalarında yapılmasına karar verildi³⁴⁹. Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi yayınlandığı sırada İstanbul'da on iki rüşdiye varken bu mekteplerin vilayetlerdeki sayısı Anadolu'da elli, Rumeli'de altmış iki, Arap vilayetlerinde dokuz, Afrika'da iki ve Ege adalarında iki olmak üzere yüz yirmi beşi bulunmuştur³⁵⁰.

İlk dönemlerde açılan rüşdiye mekteplerinde sadece erkek çocuklara yönelik olduklarını görmekteyiz. Kız çocuklarının okudukları ilk rüşdiye mektebi İstanbul'da Sultanahmed yakınlarında 6 Ocak 1859 tarihinde açılan Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'dir³⁵¹. İlk Kız rüşdiyesinin açılmasıyla bu kız rüşdiyesini halka duyurmak ve aileleri kızlarını bu mektebe göndermeleri için teşvik etmek amacıyla 1862 yılında Takvim-i Vekâyi'de bir yazı yayınlanmıştır³⁵². Yayınlanan bu yazıdan sonra böylece kızların bu mekteplere katılımları sağlandıktan sonra sayılarının artırılması yoluna gidilmiştir. Bu nedenle 5 Mayıs 1869 tarihinde bazı mekteplerin kız rüşdiyelerine çevrilmesi kararlaştırılmıştır³⁵³. Bu karardan sonra yedisi inas mektebi rüşdiyesine dönüştürülen mektep olmak üzere İstanbul'da on dört kız rüşdiyesi açılmıştır³⁵⁴.

Başkentte 1859 yılında açılmaya başlanan kız rüşdiyeleri vilayetlerde ancak 1870'li yılların ortalarında açılmaya başlanmıştır. 1874 yılında vilayet merkezlerinde

³⁴⁸ M. Cevâd, *a.g.e.*, s.34; Somel, *a.g.e.*, s.65; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.41.

³⁴⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s.92

³⁵⁰ Bilim, *a.g.e.*, s.47.

³⁵¹ Unat, *a.g.e.*, s.43. Sadık Albayrak ilk kız rüşdiyesinin açılış tarihi olarak 1863 tarihini vermektedir. Sadık Albayrak, "Osmanlı İmparatorluğunda Kız Mekteplerinin Küşadı", *Diyanet Dergisi*, XI, 4.

³⁵² Takvîm-i Vekâyi, nr. 649, 26 Zilhicce 1278 (24 Haziran 1862); Yasemin Tümer, *Tanzimat'tan Sonra Osmanlılarda Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, s. 63.

³⁵³ Terakki, nr. 156, 28 Safer 1286 (28 Mayıs 1869).

³⁵⁴ Tümer, *a.g.t.*, s.64.

birer tane kız rüşdiyesi kurulması için valilere yazı gönderilmişti³⁵⁵. Vilayetlere gönderilen bu emirler doğrultusunda vilayet merkezlerinde kız rüşdiyeleri açılmaya başlamıştır. 1875 yılında Konya, Trabzon, Hanya ve Bosna'da, 1876 yılında ise Yanya'da ilk kız rüşdiyeleri açılmıştır³⁵⁶.

Maârif Umûmiyye Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra ülke genelinde rüşdiye sayısında büyük bir artış söz konusu olmuştur. 1293 tarihli Devlet Salnâmesine göre İstanbul'da 2099, Şehremâneti'ne bağlı bölgelerde 298, Rumeli'de 7878, Ege Adalarında 742, Arap topraklarında 1340, Anadolu'da 7033 talebe olmak üzere imparatorluk dâhilinde bulunan 423 rüşdiye mektebinde toplam 19330 talebe bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı salnâmede geçen bazı vilayetlerdeki rüşdiyelerin talebe sayısı gösterilmemiştir. Bunların sayısını da katarsak talebe sayısı yirmi bin civarında olduğu tahmin edilebilir³⁵⁷.

Rüşdiye mektebi mezunlarının daha çok devletin çeşitli kademelerinde memur olarak işe girmeleri ve yüksek askerî ların yetkin talebeye olan ihtiyaçlarının giderek artması karşısında köklü bir talebe kaynağı sağlamak amacıyla 1875 yılından itibaren İstanbul'da ve başlıca vilayet merkezlerinde askerî rüşdiyeler açılmıştır³⁵⁸.

II. Abdülhamid döneminde rüşdiye mekteplerinin sayısında önceki dönemlere göre oldukça büyük bir artış görülmüştür. Bu konuda 1906-1907 Devlet Salnâmesi'nden hareketle oluşturulmuş rüşdiyelerin istatistiki analizine baktığımızda;

Anadolu'da 271'i erkek, 25'i kız, 1'i karma, 2'si özel ve 11'i askerî olmak üzere toplam 310; Rumeli'de 126'sı erkek, 23'ü kız, 6'sı özel ve 4'ü askerî olmak üzere 159; Arap vilâyetlerinde 42'si erkek, 8'i kız, 10'u özel ve 4'ü askerî olmak üzere 64; bunu yanında Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) ve elde kalan civar vilâyetlerde 5'i erkek ve 3'ü kız olmak üzere 8 rüşdiye kurulmuştur. II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı'da 78'i İstanbul'da olmak üzere 462 erkek, 74 kız, 1 karma, 57 özel ve 25 askerî olmak üzere 619 rüşdiye bulunmaktaydı. Bu mekteplerde okuyan talebelerin sayısı da kırk bine ulaşmıştı³⁵⁹.

³⁵⁵ Vak'anuvîs Ahmed Lütî Efendi Tarihi, XV, Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara, 1989., s.27.

³⁵⁶ Bilim, a.g.e., s.51-52. 1894-1895 yılında vilayetlerde bulunan inas rüşdiyelerinin sayısı 22 idi. II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre önce bu sayı 62'ye kadar çıkmıştı. Maarif-i Umumiye Nezareti, 1310-1311 Sene-i Dersiyeh-i Maliyesine Mahsus İstatistik, s.44; 1327 Tarihli Devlet Salnamesi, s.336-399.

³⁵⁷ Kodaman, a.g.e., s.95.

³⁵⁸ Sarıçelik, a.g.e., s.122.

³⁵⁹ Kodaman, a.g.e., s.105.

1913 yılında yayınlanan Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvafakatinin yürürlüğe girmesi rüşdiye mektepleri için bir dönüm noktası idi. Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvafakatinin yürürlüğe girmesi ile rüşdiye mektepleri iptidai mektepleriyle birleştirildiler. İkişer yıl süreli ve birbirinin devamı mahiyetinde olan devre-i iptidaiye, devre-i vasatiye ve devre-i âliye şeklinde üç devre ve altı yıl olarak teşkilatlanan yeni mektepler ülke geneline yayılmaya çalışıldı. Fakat ekonomik yetersizlikler ve personel yokluğu gibi sebeplerle büyük yerleşim birimleri dışındaki yerlerde bu sistemin uygulanamadığı ve üç yıllık eski sistem rüşdiye mekteplerinin varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir³⁶⁰.

3.1.2. Rüşdiye Mekteplerinde İdarî Yapı

Dersaadet rüşdiye mekteplerinin idaresine dair yayınlanan bir talimata göre, rüşdiyelerin yönetim ve öğretim kadrosu, bir müdür, yeterli sayıda muallim, her sınıf için bir mubassır, bir kapıcı ve bir hademedden meydana gelmekteydi³⁶¹.

Müdür, Dersaadet rüşdiye mekteplerinin her birinin genel idaresinden birinci derecede sorumlu olan kişiydi. Müdür, talebelerin eğitim ve öğretiminin en iyi şekilde yapılmasını ve mektebin temiz olmasını sağlayacak, mekteplerde uygulanması gereken nizam ve emirleri yerine getirecekti. Her sabah talebelerden önce mektebe gelir akşamları ise talebelerden sonra mektebi terk ederdi. Her gün mubassır, muallim ve talebelerin devam edip etmediğini defterlere kaydedecek, günlük olarak faaliyet raporu tutacak ve bunların özetini her ayın sonunda Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'ne sunacaktı. Memur ve muallimlerden birinin kusurunu gördüğünde onu uyaracak, ancak uyarıya rağmen aynı harekete devam edilirse bunu Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'ne bildirecekti³⁶².

Dersaadet rüşdiye mektepleri dışında kalan taşra rüşdiyelerinde ise mektebin birinci derecede sorumlusu muallim-i evvel idi³⁶³. Muallim-i evvellerin

³⁶⁰ Sarıçelik, *a.g.e.*, s.124. Bazı kaynaklarda rüşdiye mekteplerinin 1923 tarihinde Birinci Heyet-i İlmiye kararları doğrultusunda ülke genelinde yeni bir düzenlemeye gidilirken rüşdiyelerin de kapatıldığı ve yerine ortalar açıldığını yazmaktadır. Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985. s.377-378.

³⁶¹ "Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus *Ta'lîmat*", Madde 1, *SM* 1316, s.297-318; M. Cevad, *a.g.e.*, s.323.

³⁶² *Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 2-5; *SMUN*, 1318, s.502; M. Cevad, *a.g.e.*, s.323.

³⁶³ "Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus *Ta'lîmat*", Madde 1-2, *SMUN*, 1316, s.311-325; *SMUN*, 1318, s.195.

görevleri Dersaadet rüşdiye mektepleri müdürlerinin görevleriyle aynıydı³⁶⁴. Muallim-i evveller ayrıca sınıf ve mektep kurallarına aykırı hareketlerde bulunan düzenini bozacak davranışlarda bulunan talebeleri gerekli gördüğü takdirde uyaracak, bu uyarıya rağmen aynı şekilde davranmaya devam eden talebeleri, maârif müdürlerine bildirerek, ilgili talebe hakkında müdürlükten yazı gelene kadar geçici olarak mektepten uzaklaştırılabilecekti. Muallim-i evveller bunların yanı sıra da görev yapan muallimlerin ders anlatışlarını ve derslerde talebelerle olan ilişkilerini de kontrol ederek, kusurlu gördüğü muallimi uygun bir şekilde uyaracak, uyarılara rağmen kendini düzeltmeyen muallimleri doğruca Mekâtib-i Rüşdiye-i Mülkiye Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne bildirecekti³⁶⁵.

Dersaadet rüşdiye mekteplerinde altı adet defter bulundurulmakta idi. Bunlar³⁶⁶:

1-Demirbaş Defteri: un demirbaş eşyası bu deftere kaydedilirdi.

2- Muallim, Memur ve Hademe Kaydı İle Vukuât Defteri,

3- Talebenin Kayıt ve Sicil Defteri,

4- Sınıf Defteri: Mubassırlar tarafından tutulan muallim ve talebelerin devamını gösteren defter idi.

5- Müsveddât (Karalama, Taslak) Defteri: Bakanlık, Rüşdiye Mektepleri İdâresi ve diğer daireler tarafından gönderilen emirler ile bu kurumlara gönderilen yazıların taslaklarını içermekte idi. Bugünkü gelen giden evrak defteri niteliğinde idi.

6- Teftiş Defteri: Müfettişlerce daki eğitim ve idarî düzenle ilgili raporları içeren, müdürü tarafından teftiş sırasında müfettişlere gösterilen defter idi.

Taşra rüşdiyelerinde ise dört adet resmî defter tutulurdu. Bunlar³⁶⁷:

1- Demirbaş (Esas) Defteri: un her türlü eşya, alet, edevat ve mefruşatının kaydedildiği defter olup bu defterin alt kısmı muallim-i evvel ve diğer muallimler tarafından imzalanırdı.

2- Esâmî Defteri: Talebelerin baba ya da velilerinin isimleri, lakapları ve şöhretleri ile ikamet adreslerinin kaydedildiği defterdir. Bu defterlerde ayrıca talebelerin mektebe kayıt tarihleri, imtihanlar neticesinde almış oldukları notlar ve mektepten mezun oldukları tarih de kaydedilirdi.

³⁶⁴ *Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 3-4.

³⁶⁵ *Maârif Düstûru*, C.1, 3. cüz, s. 293; *Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 6-8.

³⁶⁶ *SM*, 1317, s.348; *SM*, 1318, s.503; M. Cevad, *a.g.e.*, s.323-324; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907), Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Ankara, 2008, s.7-8.

³⁶⁷ *SM*, 1318, s.19198; Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi*, s.8.

3- Devam Defteri: Muallim ve talebelerin devamını gösteren defter idi.

4-Masârif-i Mütferrika (Ufak Tefek Masraflar) Defteri: Rüşdiye mektebinin bazı küçük masrafları bu deftere kaydedilirdi. Taşra rüşdiyelerindeki küçük masraflar, muallim-i evvel tarafından belirlenir ve her ay sonunda diğer ler imzalatırılırdı. Bu defterlerin yanı sıra resmî kurumlardan gelen bütün emir ve yazılar ile imtihan cedvelleri düzenli olarak kayıt altına alınır ve saklanırdı.

3.1.3. Öğretim Kadrosu

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, rüşdiyelerin ilk açıldığı dönemlerde bu mekteplerde muallim olarak görev yapacaklarda Darümuallimîn talebelerini yeterli kabul etmişti. Bu muallimlerin yanına yardımcı olarak, yerel ulemâ arasından yetenekli bir kişinin görevlendirilmesini kararlaştırmıştı³⁶⁸.

Bir süre finansman zorluklarının üstesinden gelebilmek amacıyla, gündeme gelen yarı-rüşdiyelerde yani “nısf-ı rüşdiye”lerde ise ilk iki yıl sadece bir muîn ve bir bevvin tayin edildiği bu mekteplerde öğretim kadrosunda tasarrufa gidilmişti. Bu mekteplerde muallim-i evveler ancak iki senenin sonunda derslerin karmaşıklaşması ve talebe sayısındaki artışa paralel olarak merkezden tayin edilmekteydiler. Muallim-i sâîninin özelliği, yerli halktan, genellikle de ulemâ arasından seçilmekte ve düşük bir maaşla çalışmaktaydılar³⁶⁹.

1869 Maârif Nizamnâmesi, rüşdiyelere atanacak muallimlerin darümuallimîn-i rüşdiden mezun olmaları şartını getirmişti. Muallimler, tercihen sabıkası temiz, iyi ahlâklı kişiler arasından seçilecekti. Darümuallimîn-i rüşdilerin gelişmesi, rüşdiyelerin yayılmasıyla paralel olmuştu. 1870’li yılların başında, vilâyetlerde açılan otuz rüşdiyenin müdür/muallim-i evvel ve sâînîlere ihtiyacı varken, darümuallimîn mezunları bunların yerine başka illerdeki larda istihdam edilmişti. Yeni faaliyete başlayan bu mekteplerin kapanmasını önlemek amacıyla, darümuallimîn mezunu olmayan, belli bir formasyon sahibi yerel ulemâ ile darümuallimîn talebeleri arasından muallimlik becerisine haiz muallim-i sâînîler, bu mekteplerde görevlendirilmişlerdi. Maârif Nezâreti, rüşdiye ve daha üst düzeydeki ların lerini ibtidâi/sıbyân mektepleri muallimlerinden farklı olarak -ki bunlar maaşlarını yerel yönetimlerden almaktaydı- devlet memuru statüsüyle istihdam etmişti. Nezâret, aslî görevi lik olmayıp, birtakım başka memuriyetlerden mekteplere

³⁶⁸ BOA. İ.MVL., nr. 3324; 24 Za 1264 (22 Ekim 1848); Somel, *a.g.e.*, s.95.

³⁶⁹ Somel, *a.g.e.*, s.99; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.67.

yapılan görevlendirmelerin, imparatorlukta muallim sıkıntısından kaynaklanan bir zorunluluk olduğunu da açıklamıştı³⁷⁰.

Muallim-i evvellerin rüşdiye mekteplerindeki yaygın olarak istihdam edilmesi meselesi II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde imparatorluğun pek çok rüşdiyesinde İstanbul darümuallimîn mezunları muallim-i evvel olarak görevlendirilirken, muallim-i sâniler de yöre halkı arasından seçilip yapılan sınavlarda başarılı olanlardan istihdam edilmişti. Taşrada muallim yetiştiren kurumlar yaygınlık kazanana kadar, rüşdiye muallim-i evvelleri İstanbul'daki darümuallimîn mezunlarından görevlendirilmiştir. Mezunların yeterli olmadığı durumlarda, başka bir deyişle modernleşme sürecinin başlarında yeni açılan rüşdiyelere dışarıdan -özellikle ulemâ sınıfından- muallimlerin bulunması veya geçici bir süre muallimi sâni ile idare edilerek, bir-iki sene sonra muallim-i evvel görevlendirilmesi uygun görülmüştü. 1890'lardan sonra taşra rüşdiyelerinde muallim-i evvel olacakların, herhangi bir Darümuallimîn-i Rüşdi mezunu olmaları veya altı sene muallim-i sânilik deneyiminden sonra maârif idareleri tarafından yapılacak sınavda ehliyetnâme almaya hak kazanmaları şartı getirilmişti³⁷¹.

Bir rüşdiyeye ikinci muallimin ve özellikle muallim-i evvelin görevlendirilebilmesi için belirli bir sürenin geçmesi ve talebe sayısının kırk elliyi aşması şarttı³⁷².

Muallim-i sânilerin görevlendirilebilmeleri için gereken önemli koşullardan birisi, maârif komisyonları tarafından yapılan sınavlara ilişkin evrakın nezârete gönderilmesiydi. Şayet adayın yazısı yeterli düzeyde bulunmazsa -acil durumların dışında- görevlendirilmesine izin verilmezdi. Maârif Meclisi'nin bütün mekteplere 1874 yılında yaptığı duyuruda, rüşdiyelerdeki hat derslerinde muallim-i sâni olarak görev yapmalarına rağmen, örnek el yazılarını nezârete göndermemiş olanların, yazılarını, bir an önce vermeleri istenmişti³⁷³.

Talebe sayısı yüzü aşan mekteplerde muallim-i sâlisler de görevlendirilmiştir. Başlangıçta maaşları 400 ile 450 kuruş arasında gösterilen

³⁷⁰ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.273-274.

³⁷¹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.274.

³⁷² *BOA., MF. MKB.*, 24/103, (20/R/1302 / 6 Şubat 1885), *BOA., MF. MKB.*, 26/102, (1/S/1303 /8 Kasım 1885), *BOA., MF. VRK.*, 9/46, (12/S/1308, 27 Eylül 1890).

³⁷³ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.278.

muallim-i sâlislere, uygulamada imparatorluğun sonuna kadar ortalama yüz elli kuruştan fazla maaş verilememişti³⁷⁴.

Rüşdiyelerde görev yapan ler uygun kıyafetle vaktinde derse gireceklerdi. Derse giriş saatinden on dakika sonra gelen muallim derse gelmemiş sayılmaktaydı. Derslere vaktinden sonra gelmeyi adet haline getiren ler müdür tarafından Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi'ne bildirilecekti. Mektebe her hangi bir özürden dolayı gelemeyecek olan muallim mümkünse önceden, mümkün olmadığı takdirde diğer ders gününe kadar müdüre bilgi verecekti. Bir muallimin uzun süreli hastalanması veya başka bir nedenden dolayı uzun süreli a gelemeyeceği durumlarda müdür yerine vekil tayin edilmek üzere Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi'ne başvuracaktı. Bir muallim derse girmediği zaman girmediği derse isabet eden miktarda maaşından kesilecekti. Fakat her hangi bir özrü olmadan ayda üç gün derse gelmeyen muallimlerin bu durumu Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi'ne haber verilecekti. Rüşdiye İdâresi ilgili i bu davranışın ilkinde uyaracaktı. Aynı hareketin ikinci defa tekrarında ise muallim istifa etmiş sayılarak yerine yeni bir muallim tayin edilecekti³⁷⁵.

Taşra rüşdiyelerinde muallim, mubassır ve hademeler, birinci derecede vilâyet maârif müdürleriyle onun bulunmadığı yerlerde ise mahallî hükümetle muhatap olurlardı³⁷⁶. Ayrıca rüşdiyede görev yapan muallimler üç ayda bir rüşdiyenin hem muallim, mubassır ve hademeden oluşan personelinin hem de talebelerin görevlerini yerine getirip getirmediğini, bu süre içerisinde da meydana gelen vukuatları, sınıflardaki mevcut talebe sayılarını Maârif Müdürlükleri'ne bildireceklerdi³⁷⁷.

Mubassırlar, mekteplerde talebelerin eğitim-öğretime hazır hale getirilmesinde lere yardımcı olurlardı. Mektebe talebelerden önce gelecek, dersler başlamadan evvel talebelerin toplanmasını sağlayacak, sınıflarda talebelerin yoklamasını yapacak ve durumu müdüre bildireceklerdi. Talebelerin derse giriş çıkışlarını yani ders ve teneffüs saatlerini belirleyeceklerdi. Teneffüslerde talebelerle ilgilenen her hangi bir vukuat meydana gelmesini önlemeye çalışacaklardı. Muallimi olmayan sınıflarda muallim gelinceye kadar talebeler arasında intizamını

³⁷⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.280.

³⁷⁵ *Dersâadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 6-11; M. Cevad, *a.g.e.*, s.324.

³⁷⁶ *SM* 1318, s.195-196.

³⁷⁷ *Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 11.

sağlayacaklardı. Mektep dağıldıktan sonra evlerine geri dönecek olan talebeleri gruplara ayırarak, belli yerlere kadar onlarla birlikte gideceklerdi³⁷⁸.

Mektep binasının temizliğinden birinci derecede sorumlu olan bevvâblar, her gün talebelerin ayrılmasından sonra temizlik işlemlerini gerçekleştirecekti. Kapının önünden ayrılmayarak nöbet tutacak, izinli olmayan hiçbir çocuğun dışarı çıkmasına müsaade etmeyecek ve mektep ya da talebe eşyasını, tüm sorumluluğu üzerine alarak koruyacaktı³⁷⁹.

Buna karşılık hemen her rüşdiyede bulunan hademeler ise, un temizliği bakımı ve hıfzısıhha kurallarına uyulmasından sorumlu olup, mektep içerisinde kalmasına izin verilen yegâne kişiydi. Hademeler ayrıca, veya müdürlerin emirlerini yerine getirmekle de yükümlüydüler³⁸⁰.

Kız rüşdiyelerinde ise, en az iki en fazla dört daimî muallim ile musiki ve amelîyât-ı hıyâtet dersleri için birer muallimin görev yapması öngörülmüştü.

3.1.4. Talebeler

Talebelerin rüşdiyelere kabul edilmesi için, ibtidâilerden farklı olarak ibtidâî/sıbyân şhadetnâmesine veya buna eşdeğer bir sınavdan başarı belgesini ibraz etmeleri gerekiyordu. İbtidâilerdeki gibi rüşdiyelere de, bulaşıcı hastalığının olmadığına dair doktordan alınan aşı şhadetnâmesi olmayanlar ve birinci sınıf için on beş yaşını geçenler kabul edilmemişti. Müfettişler, bu yaşın üstünde bir talebe tespit ederse durumu idareye bildirmek zorundaydılar³⁸¹.

Sıbyân mekteplerindeki ıslahât çabalarından beklenen sonucun alınamaması ve rüşdiyeye girenlerin çoğunun zamanını ibtidâilerde öğrenmesi gereken şeyleri tekrarlar geçirmesi üzerine, 1869 Maârif Nizamnâmesi'den hemen sonra rüşdiyelere kabul edilecek talebelere, nezâret tarafından görevlendirilen mümeyyizler veya müfettişler aracılığıyla sınav yapılması yöntemi kabul edilmişti. Sınav zamanlarında, imtihan odasında mümeyyizlerin dışında muallim ve velilerden kimsenin bulunması yasaklanmış, bu konuda İstanbul ve vilâyetlerdeki mektep idarelerinden gerekli özenin gösterilmesi için sıkça uyarılar yapılmıştı. Bu sınavdan alacakları başarı belgesiyle aşı şhadetnâmesi ve nüfus tezkeresi rüşdiyeye kayıt için gerekli

³⁷⁸ *Dersâadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 13-14; M. Cevad, a.g.e., s.325; *Tasvîr-i Efkar*, 3/C/1334 / 6 Nisan 1916, s. 2.

³⁷⁹ *Maârif Düstûru*, C.1, 3. cüz, s. 254; M. Cevad, a.g.e., s.325.

³⁸⁰ M. Cevad, a.g.e., s.325; Nurdoğan, a.g.t., s.294.

³⁸¹ *Dersâadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta'lîmat*, Madde 17; M. Cevad, a.g.e., s.326; Nurdoğan, a.g.t., s.321; Ünal, II. *Meşrutiyet Öncesi*, s.9-10.

belgelerdi. İmtihan heyetleri köy, kasaba ve sancaklarda maârif komisyonları tarafından oluşturulmuştu. Çoğunlukla halk önünde gerçekleştirilen sınavların Haziran ayında derslerin bitiminden hemen sonra yapılması kabul edilmişti. Sınavda başarı kazananlara usûl-i cedîdeye göre ödüller verilmişti³⁸².

Rüşdiye mektebine kayıt yaptıran talebeler, tatil zamanları dışında her gün a gelmek ve derslere katılmak zorundaydılar. Muallimlerin sınıfa girmesiyle talebelerin ayağa kalkıp, selam vermeleri gelenek haline gelmişti. Mektebe, sadece önemli bir özrü olan talebe devamsızlık yapabiliirdi. Bu gibi durumlarda da ya talebe velisinden bir yazı getirecek veya veli bizzat mektebe gelip durumu açıklayacaktı. Velisinin izni ve haberi olmaksızın mektebe gelmeyenler “izinsizlik cezası”na çarptırılırdı. Bu şekilde ardı ardına üç günden fazla gelmeyen talebe “ihr’ac-ı muvakkat cezası” alırdı³⁸³. Talebenin devamsızlığı üç ayı geçerse sınıf geçme hakkını kaybedecekti. Ancak hastalık gibi kaçınılmaz durumlarda imtihanlara girme hakkı tanınmıştı. Bu kural, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati’nden sonra imtihanlara katılmak için devam şartı aranmaması şeklinde değiştirilmişti. Devamsızlık herhangi bir özür olmaksızın yapılırsa, muallim veliden bilgi alacak, veliden habersiz bir olay söz konusu ise talebe cezalandırılacaktı. Bir ayda özürsüz beş-altı derse girmeyen talebe önce muallimi tarafından uyarılacak, devamı halinde velisine haber verilecek ve en son tevbih cezası uygulanacaktı. Uzun süre devamsızlıklarda geçerli mazeretler ise şunlardı³⁸⁴:

1. Bir çocuğun hasta olması,
2. Ağır derecede hasta olan velilerine bakmak zorunda kalması,
3. Evdeki birinin ölmesi üzerine defn edilinceye kadar geçen süre,
4. Kış aylarında fırtına çıktığında veya yolların kapanması,
5. Talebenin izinli olduğu durumlar,
6. Yoksulluğundan dolayı giyecek elbisesi olmaması.

Talebelerin, mektebe resmi kıyafetiyle ve yanlarında getirmeleri gereken kitapları ve yazı malzemeleri dışında yanlarında çakı, bıçak, şiş, kalemtıraş gibi kesici aletler, tütün veya değerli mücevherler gibi kıymetli eşya ve fazla para bulundurmamalarına dikkat edilmiştir. Bu aletleri taşıyanlar cezalandırılacaktı. 1869 Maârif Nizamnâmesi’nin 154. maddesine göre, talebeler her sene sınava tabi tutulup,

³⁸² Nurdoğan, *a.g.t.*, s.321-322.

³⁸³ *Dersâadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta’limat*, Madde 21; *SM* 1316, s.303; *SM* 1317, s.352; *SM* 1318, s.508; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.323.

³⁸⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.323-324.

başarılı olanları üst sınıfa geçirilecek ve gerekenlere ödül verilecekti. Son sınıf talebelerine matbû olarak ve muallim, mümeyyiz, yerel hükümetler tarafından onaylanmış şhadetnâmeleri verilecekti. Başarılı olamayanlar üst sınıfa geçemeyecekler ve birinci sınıfta üç, daha ileriki sınıflarda ise iki defa üstüste kalan talebeler, dan ihraç edileceklerdi. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'nden sonra dan atılma süresi yedi yıla çıkarılmıştı³⁸⁵.

3.1.5. Eğitim-Öğretim

Rüşdiye mekteplerinin ilk kurulduğu dönemde okutulan derslere baktığımız zaman Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Arapça, Farsça, Coğrafya, Aritmetik ve Hüsn-i Hat derslerinin okutulduğunu görmekteyiz³⁸⁶. İlk kız rüşdiye mekteplerinde ise Mebâid-i Ulûm-u Diniye (Dini Bilgilere Başlangıç), Mebâid-i Kavâid-i Arabiye ve Farsiye (Arapça, Farsça Dil Bilgisine Giriş), Kur'an-ı Kerim, Arapça ve Tuhfe-i Vehbî dersleri okutulmaktaydı³⁸⁷. 1867 yılında Fransız eğitim sisteminden etkilenerek hazırlanan rüşdiye mektepleri ders programına göre ise Kur'an Okuma, Arapça Sarf ve Nahiv, Türkçe Okuma-Yazma, İmlâ, Hesap, Osmanlı, İslâm ve Dünya Tarihi, Coğrafya, Hendese (Geometri), Kavâid-i Osmânî (Osmanlıca Dil Bilgisi) ve Münşeât-ı Türkî (Türkçe Nesir Yazıları) dersleri okutulmaya başlanmıştır³⁸⁸.

Eğitimin her dalında olduğu gibi 1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi rüşdiye mektepleri için de yenilikler getirmekteydi. Nizamnâmede rüşdiye mekteplerinde okutulacak derslerde şu şekilde belirlenmişti³⁸⁹:

Erkek rüşdiyeleri programı: Mebâid-i Ulûm-ı Dînîye, Lîsân-ı Osmânî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Tertîb-i Cedid üzere Kavâid-i Arabîye ve Farişîye, Tersîm-i Hutut, İlm-i Hisab, Defter Tutma Usûlü, Mebâid-i Hendese, Târih-i Umûmî ve Târih-i Osmânî, Coğrafya ve jimnastik.

Ayrıca mekteplerin bulunduğu mahalde çoklukla kullanılan lisanı öğretmek için konulacak bir ders ile bölgelere göre kullanılan mahallî dil ile ticaret merkezlerinde isteyen talebelere dördüncü sınıfta Fransızca dersleri verilmekteydi

³⁸⁵ *Dersâadet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçün Ta'limat-ı Mahsûsadır*, Madde 21; *Dersâadet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Ta'limat*, Madde 20; M. Cevad, *a.g.e.*, s.326; Nurdoğan, *a.g.t.*, s.325.

³⁸⁶ *Takvîm-i Vekâyî*, 10 Şevval 1265, no.410; Kansu, *a.g.e.*, C.I, s.106.

³⁸⁷ *Takvîm-i Vekâyî*, 26 Zilhicce 1278, no: 649.

³⁸⁸ *Takvîm-i Vekâyî*, 5 Şevval 1284, no: 922; *Takvîm-i Vekâyî*, 22 Zilkâde 1284, no: 936.

³⁸⁹ *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*, Madde 23, 29.

Kız rüşdiyeleri programı: Mebâid-i Ulûm-ı Dînîye, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Lîsân-ı Osmânî Kavâidi, Mebâdi-i Kavâid-i Arabîye ve Farisîye, nakşa medar olacak derece Resim, İmlâ ve İnşâ, Ameliyât-ı Hiyatiye, Muntehabât-ı Edebiye, Tedbir-i Menzil, Musiki (mecburi değildir).

1873-1874 ders yılında rüşdiye mekteplerindeki derslerde bazı değişikliklere gidilmiştir. 1873-1874 ders yılında geçerli olmak üzere kabul edilen yeni ders programında inas ve erkek rüşdiye mekteplerinde derslerin yıllara göre dağılımı ise Tablo 3.1 ve 3.2'deki gibidir.

Tablo 3.1 1873-1874 Yılı İnas Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi³⁹⁰

1. SINIF	2. SINIF	3. SINIF	4. SINIF
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça
Farsça	Farsça	Farsça	Farsça
Hesab	Hesab	Hesab	Ta'dâd (Sayma)
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya	Terkîm Rakamlar
Sülüs ve Rik'a	Sülüs ve Rik'a	Sülüs ve Rik'a	Ahlak
Kırâat-ı Türkî	Kırâat-ı Türkî	Kırâat-ı Türkî	İlmihâl
İmla	Nakış	Nakış	Sülüs
Nakış			Nakış

Tablo 3.2 1873-1874 Yılı Erkek Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi³⁹¹

1. SINIF	2. SINIF	3. SINIF	4. SINIF
Ulum-ı Diniye	Arapça	Arapça	Arapça
Arapça	Farsça	Farsça	Farsça
Farsça	Lisân-ı Türkî ve İmlâ	Lisân-ı Türkî ve İmlâ	Lisân-ı Türkî ve İnşâ
Kırâat-ı Türkî	Hesab	Hesab	Hesab
Hesab	Coğrafya	Coğrafya	Mebadi-i Hendese
Hatt-ı Sülüs	Sülüs ve Rik'a	Tarih	Coğrafya
	Resim	Sülüs ve Rik'a	Tarih
		Resim	Usul-ı Defteri
			Hatt-ı Rika
			Resim

1800'lü yılların sonuna doğru rüşdiye mekteplerinin yönetim ve öğretim esaslarında da ciddi yeniliklerin yapıldığı göze çarpmaktadır. 1890 yılında çıkan bir irade ile vilâyet merkezlerinde bulunan rüşdiye mekteplerinin birçoğu idâdî mektepleriyle birleştirilerek yedi yıllık idâdî mektepleri şekline dönüştürülmüştür.

³⁹⁰ M. Cevad, *a.g.e.*, s.120.

³⁹¹ M. Cevad, *a.g.e.*, s.143.

Bu uygulamaya tabi olmayan rüşdiye mekteplerinin eğitim-öğretim süresi 1892 yılında üç yıla düşürülmüş³⁹², ancak yine de idâdilerle birleştirilmeyen müstakil dört yıllık rüşdiyeler bir süre daha imparatorluğun çeşitli yerlerinde öğretime devam etmiştir³⁹³. Kız rüşdiyeleri iptidai şubesi ile beraber altı yıl olarak tasarlanmıştır. Bu lar için yeni bir ders programı kabul edilmiştir. Bu ders programı 1902 yılında yapılan bazı değişikliklerle dönemin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır³⁹⁴.

Yeni programda kız rüşdiyeleri üç senelik program boyunca on bir saat fazla ders tahsil etmişlerdir. Ayrıca kız rüşdiyelerinde erkek rüşdiyelerinden farklı olarak Kıraat, İmlâ, Kitâbet, Osmanlı Lisanı Kaideleri, Ev İdaresi ve El Hünnerleri dersleri bulunmakta idi. Erkek rüşdiyelerinde ise kız rüşdiyelerinden farklı olarak daha sonradan eklenen Fransızca, Hendese ve Resim derslerini tahsil etmişlerdir³⁹⁵. Yeni programda Türkçe dersi oldukça yoğun bir şekilde konuşmuştur. Ayrıca din derslerine de daha fazla yer verilmiştir³⁹⁶.

Tablo 3.3 1892 Yılı 6 Yıllık İnas Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi³⁹⁷

DERSİN ADI	1. SINIF	2. SINIF	3. SINIF	4. SINIF	5. SINIF	6. SINIF
Elifba ve Sifâhî Mâlumât	18	0	0	0	0	0
Kuran-ı Kerim ve Tecvid	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Dîniye	0	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	0	0	0	0	1	1
Kavâid-i Lisân-ı Osmânî	0	0	2	2	1	2
Arabî	0	0	0	0	2	2
Fârisî	0	0	0	0	1	1
Hüsn-ü Hat	0	2	2	1	1	1
Dürûs-ı Eşya ve Malumât-ı Nafia	2	2	2	1	1	1
İdâre-i Beytiye	0	0	0	2	2	2
Ahlak	0	0	0	1	1	2
Hıfzıssıhha	0	0	0	0	1	1
Hesab	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	0	0	0	2	2	2
Tarih	0	0	0	2	2	1
El Hünnerleri	2	2	2	2	2	2
TOPLAM	18	24	24	24	24	24

³⁹² Sarıçelik, *a.g.e.*, s.122.

³⁹³ Kodaman, *a.g.e.*, s.112; Demirel, *a.g.m.*, s.56.

³⁹⁴ Sarıçelik, *a.g.e.*, s.122.

³⁹⁵ Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi...*, s.19.

³⁹⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s.113; Demirel, *a.g.m.*, s.56.

³⁹⁷ *SNMU*, 1316, s.657-673; *SNMU*, 1317, s.433; *SNMU*, 1319, s.160; *SNMU*, 1321, s.164.

Tablo3.4 1892 Yılı 3 Yıllık Erkek Rüşdiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi³⁹⁸

DERSİN ADI	1. SINIF	2. SINIF	3. SINIF
Kuran-ı Kerim, Tecvid ve Ulum-ı Diniye	3	3	3
Türkçe	6	5	3
Ahlak	1	1	0
Arabî	2	2	2
Fârisî	0	2	2
Hesab	2	2	2
Hendese	0	0	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	0	2	2
İlm-i Eşyâ	1	1	1
Hıfzıssihha	0	0	1
Hüsn-ü Hat	2	1	1
Resim	1	1	1
TOPLAM	20	22	21

Rüşdiye mekteplerinde derslerin başlangıç-bitiş saatleri mektebin bulunduğu yere ve mevsime göre bazen değiştiğini görmekteyiz. Örneğin mektepler yaz aylarında “ızâ‘a-yı vakti mûcib olmayacak” bir saatte açılıp, yine aynı düşünceyle belirlenen bir saatte kapanmaktaydı. Kışın ise, benzer şekilde derse başlanmış ve “vakt-i ‘asrdan sonra” tamamlanmaktaydı. 1869 Maârif Nizamnâmesinin 25. maddesine göre, rüşdiyelerdeki tatil süresi, Ağustos ayının başından üçüncü haftasının sonuna kadar devam eden yirmi iki gün olarak kabul edilmişti. Temmuz ayında da dersler kesilmiş, ilk on beş gün müzakere, son on beş gün de imtihanlar yapılmaktaydı. Tatile, sınavların bitmesiyle başlanmaktaydı. Ayrıca, Ramazan’ın üçüncü haftasından Şevval’in birinci haftası basına kadar on beş gün, Kurban Bayramı nedeniyle bir hafta, Cuma günleri ve padişahın doğum günü de tatil kabul edilmekteydi. Buna karşılık 1890 yılında, İstanbul’daki ibtidâilerin tatile girmesine rağmen, bazı muallimler “aylıktan zarar etmemek” düşüncesiyle talebeleri evlerinde toplayarak, öğretime devam etmekteydiler. Durumun öğrenilmesi üzerine Maârif Nezâreti, bu şekilde mekteplerin tatilinden hiçbir şey anlaşılmayacağı gerekçesiyle, söz konusu eylemin sona erdirilmesini istemişti. Diğer taraftan savaş nedeniyle mektebin ya da bölgenin işgal edilmesi veya maaşların ödenememesi dolayısıyla zorunlu tatillere de rastlanmaktaydı³⁹⁹.

³⁹⁸ SNMU, 1316, s.230; SNMU, 1318, s.358; SNMU, 1319, s.138-139

³⁹⁹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.331.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin 28. maddesine göre rüşdiye mekteplerindeki sınavların her sene 15 Temmuz'dan 30 Temmuz'a kadar yapılması ve 22 Ağustos'a kadar da bütün mekteplerin tatile girmesi gerekliydi. Fakat bazı vilâyetlerden gönderilen tahrirâtta, sınav zamanı olarak açıklanan sürenin, şiddetli yaz mevsimine tesadüf etmesinden dolayı gerek talebelerin gerek lerin konsantrasyon güçlüğü çektikleri, imparatorluğun pek çok yerinde en sıcak ayın Temmuz olması nedeniyle bu ay boyunca sınavların yapılıp, Ağustos'ta tatil edilmesinin hiçbir anlamının olmadığı ve ayrıca rüşdiye mezunları açısından da sakıncaların bulunduğu ifade edilmişti. Bu nedenle sınavların Haziran'ın onbeşinde başlayarak otuzuna kadar devam etmesi ve Temmuz'daki tatili müteakip Ağustos'ta tekrar derslere başlanması önerisi Maârif Meclisi tarafından uygun bulunmuşsa da, Şurâ-yı Devlet Dahiliye Dâiresi'nde yapılan görüşme sonunda sınavların nizamnâmede yazıldığı zamanda yapılması kararı yinelenmişti⁴⁰⁰.

Vilâyet merkezlerinde yer alan ibtidâilerin sınavları Haziran başında, sancak idâdîleri 15 Haziran'da, rüşdiyelerin Temmuz başında ve diğer ibtidâilerin sınavları ise 7 Temmuz'da maârif müdürleri tarafından başlatılmalıydı. Bu sınavlarda mümeyyiz ya da müfettiş sıfatıyla görev alması gerekenler şöyle sıralanmıştı:

I- Merkez idadisindeki sınavlar için dışarıdan getirtilen nitelikli mümeyyizler,

II- Sancak idâdîleri, rüşdiye ve ibtidâilerdeki imtihanlar için vilâyet idâdîsi muallimleri,

III- Kazâ rüşdiyesi ile ibtidâilerdeki sınavlar için, sancak idâdî muallimleri,

IV- Nâhiyelerde yer alan ibtidâî ve rüşdiyelerdeki imtihanlar için ise kazâ rüşdiye muallimleri.

Sınav zamanları mümeyyizlerle ilgili defterin hazırlanmasından ve lara duyurularda bulunulmasından sonra, muallimlerin, kendi mekteplerindeki sınavları tamamlayıp, imtihan cetvellerini düzenlemesini takiben mümeyyiz seçildikleri mekteplere giderek, oradaki öğretim durumu hakkında bir rapor yazmaları ve maârif müdürlerine teslim etmeleri şarttı⁴⁰¹.

Bu sınavlar için taşraya mümeyyiz olarak gönderilen kişilerin sadece sınav yapmakla sorumlu tutulmayıp, aynı zamanda mektepleri teftiş görevini de icra

⁴⁰⁰ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.335.

⁴⁰¹ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.336-337.

etmeleri ve bu doğrultuda bir rapor hazırlamaları öngörülmişti ki, böylece imparatorlukta bütün mekteplerin her yıl denetlenmesi mümkün olabilecekti⁴⁰².

Mubassırlar tarafından, bir hafta boyunca ders ve davranışlarında iyi hali tespit edilen bir talebeye aferin belgesi verilecekti. Muallimler, her ay sonunda kendi derslerinde “a’lâ” derecesini kazanan talebelere bir, “aliyyü’l-a’lâ” derecesini kazananlara iki aferin belgesi ile sınavlarda her dersten birinci olana bir takdir, ikinciye bir tahsin ve diğer tam notlara ikişer aferin verecekti. Ayrıca, sınavların sona ermesiyle birlikte başarılı talebelere ödül kitapları ve zıkr-i cemiller dağıtılmıştı⁴⁰³.

Aferin, tahsin ve takdir belgeleri müdür tarafından verilecek, ödül kitapları ise Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi’nden istenerek, sınıf önünde yine müdür tarafından dağıtılacaktı. Bir ders yılı içerisinde üç ödül kitabı almaya hak kazanan bir talebe idare tarafından mektebe gönderilmiş bir memur, mektebin müdür ve muallimleri ile diğer talebeler önünde sözlü takdir edilecek ve sağ koluna sarı şerit takılacaktı. içerisindeki bütün talebeler birbirlerine eşit kabul edilse de, bunlar arasında ders ve davranışlarındaki iyi halleri nedeniyle daha öne çıkan talebelerin bulunması doğaldı. Nitekim bir talebenin üç ay boyunca derslere devam etmesi, davranışlarında nezâket ve iyi halinin görülmesi durumunda muallim-i evvel tarafından sınıfın “en birinci mevki’ine ik’ad olunması” ve kendisine tahsinnâme verilmesi istenmişti. Talebedeki olumlu gelişmenin altı ay süreyle devamlılık göstermesi, bu kişinin sınıfta birinci kabul edilip, ismi celi hat ile sınıflarda asılı levhaya yazılması anlamına gelecekti. Ödül sistemi “aferin”, “takdir”, “tahsin” ve “levha-ı iftihâr” olmak üzere dört kademeye ayrılmıştı. Ayrıca, sekiz aferin bir tahsin, iki tahsin bir takdir, iki takdir + dört tahsin bir levha-i iftihâr ve iki levha-i iftihâr bir mükâfata eşitti. Bunlardan aferin ve tahsin idare tarafından önceden düzenlenmiş belgelerdi⁴⁰⁴.

3.1.6. Elazığ Mülkî (Sivil) Rüşdiyeleri

Rüşdiyelerin vilayetlerde açılmaya başlamasından sonra bugünkü Elazığ sınırları içerisinde de gerek mülkî (sivil), gerek askerî ve gerekse kız (inas) rüşdiyelerinin açıldığını görmekteyiz.

⁴⁰² Nurdoğan, *a.g.t.*, s.337.

⁴⁰³ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.337.

⁴⁰⁴ Nurdoğan, *a.g.t.*, s.337-338.

Osmanlı'da açılan rüşdiye mekteplerinden askerî olanlarının dışında kalan rüşdiyelere Mülkiye Rüşdiyeleri denilmekteydi. Bu dönemde Elazığ'da açılan rüşdiyelerin büyük bir kısmı mülkiye rüşdiyesiydi.

Osmanlı döneminde bugünkü Elazığ sınırları içerisinde Harput, Mezre (kasaba), Hüseyinik, Ağın, Keban, Maden ve Palu rüşdiyesi olmak üzere yedi mülkî (sivil) rüşdiye bulunmaktaydı.

3.1.6.1. Harput Mülkiye Rüşdiyesi

Rüşdiye mektepleri Elazığ'da açılan ilk modern mekteplerden biriydi. Harput Rüşdiyesi de Mezre Rüşdiyesi ile birlikte o dönemler Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı olan Maden⁴⁰⁵de açılan rüşdiyeden sonra şehirde açılan ilk rüşdiye mekteplerinden biriydi.

Harput Mülkiye Rüşdiyesi, 1872⁴⁰⁶ yılında açılmıştır. Rüşdiyenin açılışında dönemin yöneticilerinin teşebbüslerinin yanı sıra yöre halkının da önemli yardımları olmuştur⁴⁰⁷. Harput Rüşdiye Mektebi, Kurşunlu Camii sitesi içerisinde yer alan Çolakzâde Medresesi'nin bulunduğu yerde kurulmuştur. Kuruluşu sırasında adı geçen medrese yıktırılarak yerine yeni tarzda ve büyük bir salon halinde bir mektep binası yaptırılmıştır⁴⁰⁸.

Harput Rüşdiye Mektebi'nde dinî içerikli dersler yanında Tarih, Coğrafya, Hesab gibi müsbet ilimlere ait derslerde okutulmaktaydı. Tablo 3.5'de yer aldığı üzere 27 Haziran 1291 tarihli bir şehadetnâmeden Harput Rüşdiyesi'nde okutulan dersleri net bir şekilde görebilmekteyiz.

Tablo 3.5 Harput Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁴⁰⁹

BİRİNCİ SENE	İKİNCİ SENE	ÜÇÜNCÜ SENE	DÖRDÜNCÜ SENE
Arabi Emsile Bina	Arabi Avamil Maksud	Arabi İzhar	Arabi Mantık ve Nahiv ve Beyan
Talimi Farişi	Kavaid-i Farişiye	Farişi Gülistan-ı Kavaid	Farişi Gülistan-ı Kavaid
Ulum-ı Diniye	Hesab A'mâl-ı Erba'a	Hesab-ı Kûsurat	Hesab-ı Kûsurat
Lisan-ı Osmani	Coğrafya Avrupa	Coğrafya Avrupa, Asya	Coğrafya Avrupa, Asya, Afrika
Ahlak	İnşa	İnşa	Tarih-i Umumi
Kıraat	Rika	Rika	İnşa
Sülûs	Sülûs	Sülûs	Rika

⁴⁰⁵ Maden Rüşdiye Mektebi 1870 tarihinde açılmıştır.

⁴⁰⁶ BOA., MF. MKT., 4/12, 20/C/1289 (25 Ağustos 1972); Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.50.

⁴⁰⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.50.

⁴⁰⁸ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.50.

⁴⁰⁹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.51.

Önceden de değinildiği gibi rüşdiyelerin kuruluş amaçlarından biri de devlet dairelerine yani bürokrasiye nitelikli eleman yetiştirmektir. Bundan dolayı bu mekteplerden mezun olanların bir kısmı devlet bürokrasisinde değerlendirilmekteydi. Bu mektepler özellikle devletin taşra kısmında görev yapacak memur ihtiyacını karşılayan en önemli kurumlardan birini oluşturmaktaydı. Bu nedenden dolayı bu mekteplerde rika ve sülüs derslerinin temel derslerden biri olduğunu ve bu derslerin öneminden dolayı Harput Rüşdiye Mektebi'nde de dört sene boyunca bazı seneler sülüs, bazı seneler rika derslerinin bazı senelerde de her iki dersin birlikte okutulduğunu görmekteyiz.

Harput Rüşdiye Mektebi'nde yetişen talebelerin bir kısmı devlet dairelerinde görev almış bir kısmı ise askerî idâdîlere talebe olarak girmişlerdir⁴¹⁰.

Harput Rüşdiyesi Mektebi'nin muallim kadrosuna baktığımız zaman mektebin kuruluşunda Harputlu Balozâde Abdullah Efendi'nin⁴¹¹ başmuallim olduğunu yörede Hacı Kamil Efendi olarak anılan Hacı Osman Fevzi Efendi'nin⁴¹² ikinci muallim ve Sungurzâde Reşid Efendi'nin⁴¹³ ise rika muallimi olarak görev aldığı anlaşılmaktadır⁴¹⁴. Mektebin bu öğretim kadrosu yaklaşık on yıl gibi uzun bir süre birlikte görev yapmışlardır.

Mektebin muallim kadrosundaki ilk değişiklik başmuallimin değişmesiyle olmuş Abdullah Efendi'nin yerine Çemişgezeklizâde Mustafa Naci Efendi⁴¹⁵ tayin olmuştur. Çok geçmeden mektebin ikinci muallimi Hacı Kamil Efendi namıyla maruf Hacı Osman Fevzi Efendi'nin yaşlanmasıyla birlikte yerine oğlu Hacı Tefvik Efendi geçmiştir. Mektebin rika muallimi Sungurzâde Hacı Reşid Efendi uzun yıllar bu görevi yürütmüştür. 1890 yılında onun yerine Kamilzâde Hacı Hafız Hüseyin Efendi'nin tayin edildiğini görmekteyiz⁴¹⁶.

Mektepte sadece 1301 yılında üçüncü bir muallim görev almıştır. Bu yıl mektepte Hüsnü Efendi'nin üçüncü muallim olarak görev yaptığı salnâmelerde kayıtlıdır⁴¹⁷. Üçüncü muallimin mektepte görev almaya başlamasında talebe sayısındaki artışın önemli bir rol oynadığını düşünmekteyiz.

⁴¹⁰ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.50.

⁴¹¹ Balozâde Abdullah Efendi hakkında bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.367.

⁴¹² Hacı Osman Fevzi Efendi hakkında bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.255-257.

⁴¹³ Sungurzâde Reşid Efendi hakkında bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.432-433.

⁴¹⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.50.

⁴¹⁵ Çemişgezeklizâde Mustafa Naci Efendi hakkında bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.246-250.

⁴¹⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.50.

⁴¹⁷ SMV, 1301,

Mektebin talebe mevcudu ise genel olarak 75-80 civarında olmuştur. Mektep bu talebe sayısı ile incelediğimiz sürede Elazığ sınırları içerisindeki en çok talebesi bulunan rüşdiye mektebi olma özelliği taşımaktadır. Harput özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi içerisinde en parlak dönemlerini yaşamıştır. Bu durum rüşdiye mektebinin talebe sayısının civardaki rüşdiye mekteplerine nispetle daha fazla olmasında da etkili olmuştur.

Tablo 3.6 Harput Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	RİKA/HAT MUALLİMİ	BEVVAB	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1289 ⁴¹⁸	Abdullah Ef.	Hacı Kamil Ef.		Reşid Ef.	Hacı Yusuf Ef.		75
1296 ⁴¹⁹	Abdullah Ef.			Reşid Ef.			
1298 ⁴²⁰	Mustafa Naci Ef.	Hacı Kamil Ef.		Reşid Ef.			75
1301 ⁴²¹	Mustafa Naci Ef.	Tevfik Ef.		Reşid Ef.		Muharrem Ef.	80
1302 ⁴²²	Mustafa Naci Ef.	Tevfik Ef.	Hüsnü Ef.	Reşid Ef.		Muharrem Ef.	80
1308 ⁴²³				Hacı Hüseyin Ef.			
1309 ⁴²⁴	Mustafa Naci Ef.						
1313 ⁴²⁵	Mustafa Naci Ef.						

1 Şubat 1890 tarihli irade ile vilayet merkezlerinde bulunan bazı rüşdiye mekteplerinin idadi mektepleriyle birleştirilmesi ve rüşdiyelere ayrılan meblağın idadilere aktarılması kararı verildi⁴²⁶. Bu irade sonrasında bir bir kapatılan rüşdiye mektepleri neticesinde Harput Rüşdiye Mektebi'nin de kapatıldığı bir gerçektir. Fakat Harput Rüşdiye Mektebi'nin kapanış tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

⁴¹⁸ BOA., MF. MKT., 7/126, 17/L/1289 (18 Aralık 1872); Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.50.

⁴¹⁹ BOA., MF. MKT., 60/108, 15/Ra/1296 (9 Mart 1879); BOA., MF. MKT., 63/91, 21/B/1296 (11 Temmuz 1879).

⁴²⁰ SMV, 1298, s.79.

⁴²¹ SMV, 1301, s.80.

⁴²² SMV, 1302, s.80.

⁴²³ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.50.

⁴²⁴ BOA., MF. MKT., 132/3, 16/Ra/1309 (20 Ekim 1891).

⁴²⁵ BOA., ŞD., 937/82, 23/Ca/1313 (11 Kasım 1895).

⁴²⁶ Düstür, Birinci Tertib, C. VI, s. 499-500.

3.1.6.2. Mamuretülaziz (Mezre) Rüşdiyesi

Mamuretülaziz Mülkiye Rüşdiyesi, Harput Rüşdiye mektebi ile birlikte 1872 yılında açılmıştır⁴²⁷.

Rüşdiye binasının Mezre Kasabası'nda nerede olduğu ve nasıl bir binada hizmet verdiği hakkında her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mektebin kuruluşunda Harputlu Kör Haliloğlu İbrahim Lebip Efendi⁴²⁸ ikinci ve tek muallim olarak görev almıştır. Bir süre sonra Mustafa Efendi a başmuallim, Mehmet Efendi ise rika muallimi olarak tayin olmuştur.

1890 yılında mektebin muallim kadrosunun tamamen değiştiğini görmekteyiz. Harput Rüşdiye Mektebi'nin muallimleri burada göreve başlamışlardır.

Mektebin talebe sayıları hakkında elimizde fazla bir veri bulunmamaktadır. Sadece 1298 ve 1305 tarihli Mamuretülaziz salnamelerinde bu konuda rakamlara ulaşabilmekteyiz. 1298 salnamesine göre da elli beş, 1305 salnamesine göre ise altmış altı talebe bulunmaktaydı.

Tablo 3.7 Mamuretülaziz Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	RİKA/HAT MUALLİMİ	BEVVAB	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1289 ⁴²⁹		İbrahim Lebip Ef.		Hüseyin Ef.		
1296 ⁴³⁰			Mehmed Ef.			
1298 ⁴³¹	Mustafa Ef.	İbrahim Ef.	Mehmed Ef.			55
1305 ⁴³²	Mustafa Naci Ef.	Tevfik Ef.	Reşid Ef.			66
1308 ⁴³³	Mustafa Naci Ef.	Tevfik Ef.	Hüseyin Ef.			
1309 ⁴³⁴	Osman Hilmi Ef.			Mustafa Feyzi Ef.		

3.1.6.3. Hüseyinik Rüşdiyesi

Hüseyinik Rüşdiye Mektebi, 1879 (H.1295) tarihinde açılmıştır⁴³⁵. Mektebin açılışı kasaba ahalisinin katkılarıyla olmuştur⁴³⁶. Mektebin açılışında a ikinci muallim ile bir bevvab tayin olunmuştur.

⁴²⁷ BOA., MF. MKT., 4/12, 20/C/1289 (25 Ağustos 1872).

⁴²⁸ İbrahim Lebip Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.209-213.

⁴²⁹ BOA., MF. MKT., 7/126, 17/L/1289 (18 Aralık 1872).

⁴³⁰ BOA., MF. MKT., 63/91, 21/B/1296 (11 Temmuz 1879).

⁴³¹ SMV, 1298, s.79.

⁴³² SMV, 1305, s.42.

⁴³³ SMV, 1308, s.43.

⁴³⁴ BOA., MF. MKT., 134/15, 20/Ca/1309 (22 Aralık 1891); BOA., MF. MKT., 134/47, 29/Ca/1309 (21 Aralık 1891); BOA., MF. MKT., 141/39, 29/L/1309 (27 Mayıs 1892); BOA., MF. MKT., 154/50, 26/R/1310 (17 Kasım 1892).

Mektebin binası hakkında bir bilgi edinilememiştir. Fakat birçok rüşdiye binasında olduğu gibi burada da müstakil bir mektep binası yerine kiralık olarak bir binanın tutulduğunu tahmin etmekteyiz.

Hüseyinik Rüşdiye Mektebi'nde okutulan derslerle ilgili olarak herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Mektepte görev yapan lere bakıldığında ise mektebin kuruluşundan kapanışına kadar Harputlu Kalaycızâde Muharrem Efendi'nin tek muallim olarak görev yaptığı görülmektedir. Muharrem Efendi incelediğimiz dönemde Elazığ sınırları içerisinde yer alan rüşdiye mekteplerinde en uzun süreli görev yapan muallim olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muharrem Efendi'nin Hüseyinik Rüşdiye Mektebi'ndeki muallimlik görevi yirmi dört yıl gibi uzun bir süre devam etmiştir.

Muharrem Efendi görevi süresi boyunca Hüseyinik Rüşdiyesinde ikinci muallim olarak görev yapmıştır. Muharrem Efendi'nin maaşı mektepteki ilk yıllarında mahalle halkı tarafından karşılanmıştır⁴³⁷.

Hüseyinik Rüşdiye Mektebi'nde hiçbir başmuallim görev yapmamıştır. İkinci muallim olarak görev yapan Muharrem Efendi'nin yanı sıra Salim Efendi ve Hafız Muhammed Efendiler yardımcı olarak görevlendirilmişlerdir.

Mektebin rika/hat muallimliği görevini ise tespit edebildiğimiz kadarıyla üç kişi yürütmüştür. Bunlardan birincisi Veli Efendi, ikincisi Hacı İbrahim Efendi⁴³⁸, üçüncüsü ise Hacı İbrahim Efendi'nin oğlu olan Hasan Efendi'dir.

Mektebin talebe sayılarına baktığımızda ortalama olarak 30-40 talebe arasında değiştiğini görmekteyiz. Mektepte en çok talebenin olduğu dönem 1899 yılıdır. Bu yılda da kırk beş talebenin bulunduğu görülmektedir. Buna rağmen genel ortalamanın çok altında yirmi beş ve yirmi yedi talebenin olduğu dönemlerde bulunmaktadır.

⁴³⁵ *SNMU*, 1316, s.1178; *SNMU*, 1317, s.1378; *SNMU*, 1318, s.1552; *SNMU*, 1319, s.882; *SNMU*, 1321, s.658.

⁴³⁶ *BOA.*, *MF. MKT.*, 70/38, 12/L/1298 (7 Eylül 1881).

⁴³⁷ 1297 tarihli bir belgede Muharrem Efendi'nin masarifi mahallinden karşılanmak üzere Hüseyinik Karyesi Mekteb-i Rüşdiyesinde muallim olmasının uygun görüldüğü açıklanmaktadır. *BOA.*, *MF. MKT.*, 65/110, 24/Ş/1297 (1 Ağustos 1880).

⁴³⁸ Hacı İbrahim Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.429-430.

Tablo 3.8 Hüseyinik Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	YARDIMCI	RİKA/HAT MUALLİMİ	TALEBE ADEDİ
1297 ⁴³⁹		Muharrem Ef.			35
1298 ⁴⁴⁰		Muharrem Ef.			35
1301 ⁴⁴¹		Muharrem Ef.		Veli Ef.	40
1302 ⁴⁴²		Muharrem Ef.		Veli Ef.	40
1305 ⁴⁴³		Muharrem Ef.		Hacı İbrahim Ef.	45
1308 ⁴⁴⁴		Muharrem Ef.		Hacı İbrahim Ef.	25
1316 ⁴⁴⁵		Muharrem Ef.		Hasan Ef.	32
1317 ⁴⁴⁶		Hafız Muharrem Ef.		Hasan Ef.	26
1318 ⁴⁴⁷		Hafız Muharrem Ef.	Salim Ef.	Hasan Ef.	27
1319 ⁴⁴⁸		Hafız Muharrem Ef.	Salim Ef.	Hasan Ef.	25
1321 ⁴⁴⁹		Muharrem Ef.	Hafız Muhammed Ef.	Hasan Ef.	35
1322 ⁴⁵⁰				Hasan Ef.	

3.1.6.4. Ağın Rüşdiyesi

Ağın'da bir rüşdiye mektebinin yapılmasına ilişkin karşılaştığımız tek belge 1895⁴⁵¹ tarihli'dir. Bu belgede Eğin Kazasına bağlı olan Ağın nahiyesinde halk tarafından bir rüşdiye mektebinin yapılmadan önce Ağın nahiyesinin kaç haneli olup ne kadar ibtidâisi ve talebesi olduğunun ve yapılacak olan rüşdiye binasının fiziki büyüklüğü konusunda bilgi istenmektedir.

Ağın Rüşdiye Mektebi bu tarihten iki yıl sonra yani 1897 yılında halkın yardımıyla yapılmış ve Merzifonlu Mustafa Efendi mektebe başmuallim olarak tayin edilmiştir⁴⁵². Rüşdiye binası hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Rüşdiyenin eğitim-öğretim verdiği dönemde sadece üç muallimin görev yaptığı tespit edilmiştir. Bu lerden ilk başmuallim olan Mustafa Efendi'nin, mektebin kuruluşundan itibaren beş yıl boyunca görev yaptığını kayıtlardan anlamaktayız.

⁴³⁹ BOA., MF. MKT., 65/110, 24/Ş/1297 (1 Ağustos 1880).

⁴⁴⁰ SMV, 1298, s.79.

⁴⁴¹ SMV, 1301, s.80.

⁴⁴² SMV, 1302, s.80.

⁴⁴³ SMV, 1305, s.42.

⁴⁴⁴ SMV, 1308, s.43.

⁴⁴⁵ SNMU, 1316, s.1169.

⁴⁴⁶ SNMU, 1317, s.1369.

⁴⁴⁷ SNMU, 1318, s.1541.

⁴⁴⁸ SNMU, 1319, s.875.

⁴⁴⁹ SNMU, 1321, s.651.

⁴⁵⁰ BOA., MF. MKT., 785/50, 28/Ra/1322 (12 Haziran 1904).

⁴⁵¹ BOA., MF. MKT., 209/31, 07/Z/1311 (11 Haziran 1894).

⁴⁵² BOA., MF. MKT., 28554, 09/R/1313 (29 Eylül 1895).

Mustafa Efendi, Merzifonlu olup, Ağın Rüşdiyesi'ne Çermik Rüşdiyesi'nden gelmiştir⁴⁵³. Mustafa Efendi'nin muallimliği sırasında bazı uygunsuz davranışlarda bulunduğu ve şiddete başvurduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁴. Buna ek olarak görevini bazen devamsızlık göstererek aksattığı da kayıtlarda yer almaktadır. Bu konuda merkez tarafından uyarıldığı görülmektedir. Ancak bu durumda bir düzelme görülmemiş ve nihayet Pertek Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir⁴⁵⁵.

Mustafa Efendi'yi müteakiben başmuallimlik görevine Ağınlı bir muallim olan Abdullah Lütfü Efendi tayin olmuştur. Abdullah Lütfü Efendi'de kayıtlardan anlaşıldığına göre mektepte dokuz yıla yakın bir süre çalışarak da en uzun süreli görev yapan muallim olmuştur.

Gerek Mustafa Efendi gerekse Abdullah Lütfü Efendi mektepte görev yaptıkları süre içerisinde başmuallimlik görevlerinin yanı sıra rika/hat muallimliği görevini de yürütmüşlerdir.

Mektepte lik görevinde bulunan üçüncü kişide yine bir Ağınlı muallim olan Yusuf Razi Efendi'dir. Yusuf Razi Efendi'nin Ağın Rüşdiyesinde sadece 1910 yılında da görev yaptığı tespit edilmiş olup kaç yıl burada görev yaptığı hakkında ise kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mektebin muallimlerinden Abdullah Lütfü Efendi⁴⁵⁶, ders dışında da yöredeki gençlerin okuması için önemli çalışmalarda bulunmuş bir eğitimcidir. Ayrıca çeşitli kitap çalışmalarında da bulunmuştur. Yazdığı "Elifba Risalesi" ilk önceleri basılmasına izin verilmemiş⁴⁵⁷ fakat daha sonra bu çalışmanın basılmasında bir sakınca görülmemiştir⁴⁵⁸.

Ağın Rüşdiye Mektebi, talebe sayısı bakımından Harput Rüşdiye Mektebi'nden sonra Elazığ'daki en çok talebe potansiyeline sahip üçüncü mektep olarak dikkati çekmektedir. Mektebin talebe sayısı genel olarak kırk beş civarında bir ortalamaya sahiptir. Ki bu ortalama incelediğimiz dönemde bir nahiye merkezi için oldukça yüksek bir rakamdır.

Kayıtlara göre mektebin talebesinin en çok olduğu dönem 1901 yılıdır. Bu yıl da altmış yedi talebe bulunmaktadır. Yine kayıtlara göre mektebin talebesinin en

⁴⁵³ BOA., MF. MKT., 329/45, 29/S/1314 (9 Ağustos 1896).

⁴⁵⁴ BOA., MF. MKT., 357/20, 27/Z/1314 (29 Mayıs 1897); BOA., MF. MKT., 474/20, 19/C/1317 (25 Ekim 1899).

⁴⁵⁵ BOA., MF. MKT., 474/20, 19/C/1317 (25 Ekim 1899).

⁴⁵⁶ Abdullah Lütfü Efendi'nin romanlaştırılmış hayat hikayesi için bkz. Feridettin Atatuğ, *Tahtasız Hoca*, Elazığ, 2007.

⁴⁵⁷ BOA., MF. MKT., 773/75, 22/M/1322 (8 Nisan 1904).

⁴⁵⁸ BOA., MF. MKT., 1086/69, 20/Za/1326 (14 Aralık 1908).

az olduğu dönem 1909 yılıdır. Bu yıl da otuz iki talebe bulunmaktadır. Bu rakamlar o dönemlerde bir nahiye merkezi için oldukça yüksek rakamlardır.

Tablo 3.9 Ağın Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	RİKA/HAT MUALLİMİ	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1313 ⁴⁵⁹	Mustafa Ef.				
1314 ⁴⁶⁰	Mustafa Ef.				
1315 ⁴⁶¹	Mustafa Ef.		Mustafa Ef.		
1316 ⁴⁶²	Mustafa Ef.		Mustafa Ef.		60
1317 ⁴⁶³	Mustafa Ef./ Abdullah Ef.		Mustafa Ef.		67
1318 ⁴⁶⁴	Abdullah Ef.		Abdullah Ef.		35
1319 ⁴⁶⁵	Abdullah Ef.		Abdullah Ef.		35
1321 ⁴⁶⁶	Abdullah Ef.		Abdullah Ef.		57
1322 ⁴⁶⁷	Abdullah Ef.				
1325 ⁴⁶⁸	Abdullah Ef.				32
1326 ⁴⁶⁹	Abdullah Ef./ Yusuf Razi Ef.				

3.1.6.5. Keban Rüşdiyesi

Keban Rüşdiye Mektebi, 1873⁴⁷⁰ tarihinde açılmıştır. Mektebin açılışında bir muallimi sani (Hafız Ömer Efendi) tayin olmuştur⁴⁷¹. Mektep binasının yapımı sırasında meydana gelen çeşitli tamir işlerinde gerekli meblağ maarif bütçesinin yanı sıra Keban halkı tarafından da karşılanmıştır⁴⁷².

Keban Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan muallimlere bakıldığında otuz yıllık bir zaman dilimi içerisinde geçen bir sürede Hafız Ömer Efendi, Hafız Mustafa

⁴⁵⁹ BOA., MF. MKT., 285/54, 09/R/1313 (29 Eylül 1895).

⁴⁶⁰ BOA., MF. MKT., 324/73, 29/M/1314 (10 Temmuz 1896); BOA., MF. MKT., 329/45, 29/S/1314 (9 Ağustos 1896); BOA., MF. MKT., 357/20, 27/Z/1314 (29 Mayıs 1897).

⁴⁶¹ BOA., MF. MKT., 381/46, 15/Ş/1315 (9 Ocak 1898).

⁴⁶² BOA., MF. MKT., 405/46, 21/S/1316 (11 Temmuz 1898); SM, 1316, s.1170.

⁴⁶³ BOA., MF. MKT., 454/12, 17/S/1317 (27 Haziran 1899); BOA., MF. MKT., 474/20, 19/C/1317 (25 Ekim 1899); SM, 1317, s.1370.

⁴⁶⁴ SM, 1318, s.1542.

⁴⁶⁵ SM, 1319, s.876.

⁴⁶⁶ BOA., MF. MKT., 732/13, 07/C/1317 (13 Ekim 1899); SNMU, 1321, s.652.

⁴⁶⁷ BOA., MF. MKT., 773/75, 22/M/1322 (8 Nisan 1904).

⁴⁶⁸ SMV, 1325, s.78.

⁴⁶⁹ BOA., MF. MKT., 1076/89, 07/N/1326 (3 Ekim 1908); BOA., MF. MKT., 1086/69, 20/Za/1326 (14 Aralık 1908).

⁴⁷⁰ BOA., MF. MKT., 2/165, 17/Ca/1289 (23 Temmuz 1872).

⁴⁷¹ BOA., MF. MKT., 1/56, 05/R/1289 (12 Haziran 1872).

⁴⁷² BOA., MF. MKT., 4/127, 08/B/1289 (11 Eylül 1872); BOA., MF. MKT., 7/114, 11/L/1289 (12 Aralık 1872); BOA., MF. MKT., 444/47, 29/L/1289 (30 Aralık 1872).

Efendi, Osman Efendi, Ahmed Efendi Reşid Efendi, Bekir Efendi, Hacı Habib Efendi, Mustafa Avni Efendi ve Abdullah Lütfü Efendi olmak üzere sekiz muallim görev yapmıştır. Mektepte görev yapan muallimler arasında en uzun süreli Reşid Efendi görev yapmıştır. Reşid Efendi'nin yanı sıra Osman Efendi ve Hacı Habib Efendi'nin uzun süreli görev yapmışlardır.

Mektepte rika/hat muallimi görevlendirilmesi için değişik zamanlarda başvurularda bulunulmuş fakat kasabanın nüfusu ve mektebin büyüklüğü hakkında bilgiler istenmiştir⁴⁷³. Olumsuz bir netice alınmış olunmalıdır ki da rika/hat muallimi kadrosu tahsis edilmemiştir.

Rika/hat mualliminin uzun süre da görev yapmamasının nedeni olarak kasabanın istenilen nüfusa ve mektebin ise istenilen büyüklüğe sahip olmamasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Mektepte bir rika/hat mualliminin görev yapması son yıllara doğru mümkün olmuştur. Söz konusu muallimlik kadrosu Habib Efendi'nin muallimliği sırasında açılmıştır. Habib Efendi mektepteki ikinci muallimlik görevinin yanı sıra rika/hat muallimliği görevini de yürütmüştür.

Mektebin talebe sayılarına gelince ilk dönemlere ait bilgilere ulaşamıyoruz. Öte yandan talebe sayılarına ulaştığımız yıllara baktığımızda mektepte ortalama otuz yedi talebenin öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber talebe sayısının devamlı arttığı görülmektedir. En çok talebenin 1901 yılında yetmiş bir olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu sayı bu yıldan itibaren gitgide düşmeye başlamıştır. 1905 yılına gelindiğinde mektepteki talebe mevcudu yirmi üçe düşmüştür.

⁴⁷³ BOA., MF. MKT., 99/46, 16/L/1305 (26 Haziran 1888); BOA., MF. MKT., 99/107, 29/L/1305 (9 Temmuz 1888).

Tablo 3.10 Keban Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	MUAVİN	RİKA/HAT MUALLİMİ	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1289 ⁴⁷⁴		Hafız Ömer Ef.				
1290 ⁴⁷⁵					Mehmed Sadık Ef.	
1292 ⁴⁷⁶		Hafız Mustafa Ef./ Osman Ef.				
1293 ⁴⁷⁷		Osman Ef.				
1296 ⁴⁷⁸		Osman Ef.				
1298 ⁴⁷⁹		Osman Ef.				25
1301 ⁴⁸⁰		Ahmed Ef.			Hafız Mehmed Ef.	26
1305 ⁴⁸¹		Reşid Ef.				36
1308 ⁴⁸²		Reşid Ef.			Hafız Ef.	35
1310 ⁴⁸³		Reşid Ef./Bekir Ef				36
1313 ⁴⁸⁴		Reşid Ef.				
1317 ⁴⁸⁵		Habib Ef.		Habib Ef.		71
1318 ⁴⁸⁶		Habib Ef.		Habib Ef.		51
1319 ⁴⁸⁷		Hacı Habib Ef.		Hacı Habib Ef.		44
1321 ⁴⁸⁸		Hacı Habib Ef.	Abdulkerim Ef.	Hacı Habib Ef.		23
1325 ⁴⁸⁹		Mustafa Avni Ef.	Mustafa Safvet Ef.		Mehmed Ef.	40
1326 ⁴⁹⁰			Mustafa Safvet Ef.			
1912 ⁴⁹¹		Abdullah Ef.				

⁴⁷⁴ BOA., MF. MKT., 01/56, 05/R/1289 (12 Haziran 1872).

⁴⁷⁵ BOA., MF. MKT., 16/64, 16/Za/1290 (5 Ocak 1874).

⁴⁷⁶ BOA., MF. MKT., 32/123, 02/Z/1292 (30 Aralık 1875).

⁴⁷⁷ BOA., MF. MKT., 34/116, 06/Ra/1293 (1 Nisan 1876).

⁴⁷⁸ BOA., MF. MKT., 62/41, 15/Ca/1296 (7 Mayıs 1879).

⁴⁷⁹ SMV, 1298, s.79.

⁴⁸⁰ SMV, 1301, s.80.

⁴⁸¹ SMV, 1305, s.43.

⁴⁸² SMV, 1308, s.44.

⁴⁸³ BOA., MF. MKT., 172/77, 14/Z/1310 (29 Haziran 1893); BOA., MF. MKT., 160/138, 22/B/1310 (9 Şubat 1893); SMV, 1310, s.110.

⁴⁸⁴ BOA., MF. MKT., 280/53, 15/Ra/1313 (5 Eylül 1895).

⁴⁸⁵ BOA., MF. MKT., 464/29, 25/R/1317 (2 Eylül 1899); SM, 1317, s.1370.

⁴⁸⁶ SM, 1318, s.1542.

⁴⁸⁷ SM, 1319, s.876.

⁴⁸⁸ BOA., MF. MKT., 729/21, 28/Ca/1321 (22 Ağustos 1903); SM, 1321, s.652.

⁴⁸⁹ BOA., MF. MKT., 1002/40, 14/Ca/1325 (25 Haziran 1907); SMV, 1325, s.73.

⁴⁹⁰ BOA., MF. MKT., 1052/24, 03/R/1326 (5 Mayıs 1908).

⁴⁹¹ Atatuğ, a.g.e., s.193.

Keban Rüşdiye Mektebi açıldıktan 21 yıl sonra yani 1894 yılında Arguvan nahiyesinin merkezi olan Karahöyük Köyü'ne taşınmıştır⁴⁹². Mektebin Arguvan nahiyesine taşınmasında Keban Kazası'nın havasının iyi olmaması ve nüfusunun azalması önemli rol oynamıştır⁴⁹³.

Rüşdiye mektebinin Arguvan'a taşınması Keban halkı tarafından hoş karşılanmamış ve halk tarafından merkeze şikâyet telgrafları çekilmiştir⁴⁹⁴. Halk tarafından yapılan şikâyetler neticesinde rüşdiye mektebi, beş yıl aradan sonra 1899 yılında tekrar eski yerine yani Keban'a nakledilmiştir⁴⁹⁵. Mektebin ikinci kez ne zaman kapatıldığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.1.6.6. Maden Rüşdiyesi

Maden'de rüşdiye mektebi 1870 yılında açılmıştır. O dönemde iki yüz yetmiş üç İslâm hanesine sahip olan Ergani Madeni kasabasında inşa edilen mektebin muallim-i saniliğine, mahallinde yapılan imtihan neticesinde muallim-i saniliğe liyakati olduğu tespit edilen Hamdi Efendi Medresesi sıbyan muallimi Mehmed Şükrü Efendi 330 kuruş maaşla 27 Haziran 1870 (15 Haziran 1286) tarihinde tayin olunmuştur⁴⁹⁶.

Diyarbakir Vilayeti Valilerinden Halid Bey zamanında, mektebin tamire muhtaç olan yerleri onarılmıştır⁴⁹⁷.

Abdurrahim Efendi, Abdurrahman Efendi, Musatafa Efendi, Ahmed Efendi, Hilmi Efendi, Mehmed Efendi, Muharrem Efendi ve Hafız Bekir Sıdkı Efendi mektepte başmuallimlik yapan kişilerdir. Bunlardan Ahmed Efendi ve Mehmed Efendi en uzun süre görev yapan muallimlerdir.

Mehmed Şükrü Efendi, Tevfik Efendi, Hasan Efendi, Mustafa Efendi, İbrahim Efendi, Mustafa Efendi ve Yusuf Efendi mektepte ikinci muallimlik yapmıştır. Bu muallimler içinde Yusuf Efendi bu görevi on bir yıl yürütmüştür.

1890 yılından itibaren mektepte rika/hat mualliminin de görev yapmaya başladığını görüyoruz. Bu görevi mektep kapanana kadar Fikri Efendi ve İdris Efendi ifa etmişlerdir. Fikri Efendi'nin görev süresi 11 yılı bulmuştur.

⁴⁹² BOA., MF. MKT., 4/127, 18/Ş/1310 (7 Mart 1893); BOA., BEO., 334/24978, 17/C/1311 (26 Aralık 1893); BOA., ŞD., 1467/11, 05/M/1312 (9 Temmuz 1894).

⁴⁹³ BOA., MF. MKT., 169/116, 14/Za/1310 (30 Mayıs 1893).

⁴⁹⁴ DH. MKT., 2049/72, 19/B/1310 (6 Şubat 1893).

⁴⁹⁵ BOA., MF. MKT., 394/13, 04/Z/1315 (26 Nisan 1898).

⁴⁹⁶ Yıldız, a.g.t., s.141.

⁴⁹⁷ Yıldız, a.g.t., s.142.

Mektepte bir mubassırın görev yapması ise ilk defa 1901 yılında olmuştur. Bu görevi Molla Tahir Efendi ve Hüseyin Ağa yapmıştır.

Vali Halid Bey, Maden kasabasında gezinti ve teftişe çıktığı sırada rüşdiye mektebi ile ibtidaî mekteblerini de ziyaret etmiştir. Talebelerin bazılarını bizzat imtihan ederek ilmi düzeylerini ve muallimlerinin gayret derecesini takdir etmiştir. Ayrıca, talebe ve muallimlerin şevklerini arttırmak için hepsini taltif etmiştir⁴⁹⁸.

1901 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarına ait mektep hülasa cedvelinde; Başmuallim Mehmed Hilmi Efendi, ikinci muallim Yusuf Efendi ile Bevvab Molla Tahir her bir ayda 26'şar gün; Hat muallimi vekili İdris Efendi ise 8 gün mektebe devam etmişlerdir⁴⁹⁹.

Maden Rüşdiye Mektebi'nde yıl sonu umumî talebe imtihanları yapılmış ve alanlarında başarılı olan talebeler mükâfatlandırılmak üzere ödül dağıtım töreni düzenlemiştir⁵⁰⁰.

Maden Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayılarına baktığımız zaman mektebin ilk üç yılına ait her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Talebe sayısının tesbitine ulaştığımız 1875 yılından itibaren ilk yıllarda mektebin talebe mevcutlarının az olduğunu görmekteyiz.

1870'li yılların sonlarında 20-25 arasında değişen talebe sayısının 1882 yılından itibaren artmaya başladığını görmekteyiz. Talebe sayısındaki düzenli olarak devam etmemiş bazı yıllarda düşüşler yaşanmıştır. Fakat 1882'den 1890 yılına geldiğimizde mektepteki talebe sayısı bazı yıllardaki düşüşe rağmen iki kat artarak kırk beş kişiden doksan beş kişiye kadar ulaşmıştır. Bu rakam incelediğimiz dönemde Elazığ'daki rüşdiye mektepleri içerisinde bir yılda okuyan en çok talebenin olduğu rakamdır. Maden Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısı 1894 yılında da doksan beş kişiydi. Fakat dört yıl geçtikten sonra bu rakam elli beşe düşmüştür. 1903 yılında ise bu sayı daha da düşerek kırk altıya kadar inmiştir.

⁴⁹⁸ Yıldız, *a.g.t.*, s.142.

⁴⁹⁹ Yıldız, *a.g.t.*, s.142.

⁵⁰⁰ Yıldız, *a.g.t.*, s.142.

Tablo 3.11 Maden Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları⁵⁰¹

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	RİKA/HAT MUALLİMİ	MUBASSİR	TALEBE ADEDİ
1872		Mehmed Şükrü Ef.			
1873		Mehmed Şükrü Ef.			
1874		Tevfik Ef.			
1875		Hasan Ef.			25
1876		Mustafa Ef.			21
1880	Abdurrahim Ef.				
1881 ⁵⁰²	Abdurrahman Ef.	İbrahim Ef.			25/40
1882					45
1883	Mustafa Ef.	İbrahim Ef.			58
1884	Mustafa Ef.	İbrahim Rıfki Ef.			58
1885					48
1886					50
1887					45
1890	Ahmed Ef.	Mustafa Ef.	Fikri Ef.		95
1894	Ahmed Ef.	Yusuf Ef.	Fikri Ef.		95
1898	Hilmi Ef. / Mehmed Ef.	Yusuf Ef.	Fikri Ef.		55
1899	Hilmi Ef. / Mehmed Ef.	Yusuf Ef.	Fikri Ef.		50
1900	Hilmi Ef. / Mehmed Ef.	Yusuf Ef.	Fikri Ef.		50
1901	Hilmi Ef. / Mehmed Ef.	Yusuf Ef.	İdris Ef.	Molla Tahir Ef.	53
1903	Muharrem / Mehmed Ef.	Yusuf Ef.	İdris Ef.		46
1905	Hafız Bekir Sıdkı Ef.	Yusuf Ef.	İdris Ef.	Hüseyin Ağa	

3.1.6.7. Palu Rüşdiyesi

Palu ilçesi incelediğimiz dönemde Diyarbakir Vilayeti Maden Sancağına bağlı bir kaza idi. Bu dönemde Palu kasabası merkezinde tesis edilen rüşdiye mektebi muhtemelen 1874 yılında açılmıştır. Çünkü, 1874 yılında Hüseyin Efendi'nin bu mektebe muallim olarak tayin edildiği tespit edilmiştir⁵⁰³.

Palu Rüşdiye Mektebi'nin binası hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat un 1906 (H. 1324) yılı başlarında, harabe halinde olduğu tespit edilmiş olup,

⁵⁰¹ Yıldız, a.g.t., s.142-143.

⁵⁰² Yıldız bu yıl Maden Rüşdiyesi'nde sadece Abdurrahim Efendi'nin görev yaptığını ve talebe sayısının da 25 olduğunu kayıt etmektedir. Fakat 1298 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnamesinde Maden Rüşdiyesi Mektebi'nde İbrahim Efendi'nin muallim-i sani olarak görev yaptığı ve talebe sayısının da 40 olduğu kayıtlıdır. SMV, 1298, s.79.

⁵⁰³ Yıldız, a.g.t., s.143.

mahallince yapılan keşif ve incelemeler sonucunda söz konusu mektebin, mevcut olan kalıntıların da kullanılması suretiyle, 6.738 kuruşla tamir edilebileceği teklif edilmiştir. Bu teklif Şura-yı devletçe de uygun görülerek, masrafları o yılki Maârif bütçesinin taşra kısmında yer alan inşâat tertibinden karşılanmak üzere 26 Eylül 1906 (7 Şaban 1324) tarihinde karara bağlanmıştır⁵⁰⁴.

Palu Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan muallimlerden Hüseyin Efendi, Ahmed Hamdi Efendi başmuallim olarak, İsmail Efendi ise ikinci muallim olarak uzun yıllar boyunca burada hizmet etmişlerdir. Ulaştığımız bilgilere göre Hüseyin Efendi yaklaşık on dört yıl, Ahmed Hamdi Efendi ise sekiz yıl gibi uzun bir süre bu görevi yürütmüşlerdir.

Mektepte ikinci muallim olarak Hüseyin Efendi, Tevfik Efendi, Mehmet Efendi ve İsmail Efendi görev yapmışlardır. Bunlar içerisinde İsmail Efendi, on bir yıl gibi uzun bir süre bu görevi yürütmüştür.

Muallimlerin yanı sıra mektepte son yıllara doğru bir mubassırın görev yaptığını görmekteyiz. Bu görevi Mehmet Efendi yürütmüştür.

Palu Rüşdiye Mektebi'nde yılsonu umumî talebe imtihanları yapılmış ve alanlarında başarılı olan talebeler mükâfatlandırılmak üzere ödül dağıtım töreni düzenlenmiştir.

Mektebin talebe sayılarına baktığımız da mektepte ortalama yirmi altı kişinin öğrenim görmekteydi. Mektepteki talebe sayısı yirmi ila otuz altı kişi arasında sürekli değişiklikler göstermiştir. En çok talebe otuz altı kişi ile 1883-1884 ve 1903 yıllarında olmuştur. En az talebe ise yirmi talebe ile 1882 yılında görülmektedir.

⁵⁰⁴ Yıldız, *a.g.t.*, s.143.

Tablo 3.12 Palu Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları⁵⁰⁵

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	RİKA/HAT MUALLİMİ	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1874		Hüseyin Ef.			
1875					22
1876					25
1880	Hüseyin Ef.				
1881 ⁵⁰⁶	Hüseyin Ef.				20/35
1882					20
1883	Hüseyin Ef.	Mehmed Ef.			36
1884	Hüseyin Ef.	Tevfik Ef.			36
1885					21
1886					24
1887					30
1890	Hüseyin Ef.	Mehmed Ef.			
1894	Hüseyin Ef.	İsmail Ef.			
1898	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.			34
1899	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.			24
1900	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.			24
1901	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.			25
1903	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.		Mehmed Ef.	36
1905	Ahmed Hamdi Ef.	İsmail Ef.		Mehmed Ef.	

3.1.7. Elazığ Kız (İnas) Rüşdiyeleri

Rüşdiye mektepleri ile ilgili ilk faaliyetlerin başladığı dönemden 1858 yılına kadar geçen süre zarfında hep erkek çocukların eğitilmesi isiyile uğraşılmış, kız çocuklarının yetiştirilmesi isine gereken önem verilmemiştir.

Kız rüşdiye mektepleri açılana kadar sıbyan mekteplerinin üzerinde kızlar için her hangi bir eğitim kademesi bulunmuyordu. Rüşdiyeler yaygınlaşmaya başlayınca buna bağlı olarak ilk defa İstanbul'da bir kız rüşdiye mektebinin açıldığı bilinmektedir. Bu durum eğitim alanında kız talebeler için önemli bir adım ve yenilik olmuştur. Bu mektep 1859 yılında Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi adıyla açılmıştır.

Kız rüşdiyeleri vilâyetlerde ancak 1870'li yılların ortalarında açılmaya başlanmıştır. 1874 yılında vilâyet merkezlerinde birer tane kız rüşdiyesi kurulması için valilere yazı gönderilmiştir. Gönderilen bu emirler doğrultusunda vilâyet merkezlerinde kız rüşdiyeleri açılmaya başlamıştır. 1875 yılında Konya, Trabzon,

⁵⁰⁵ Yıldız, a.g.t., s..

⁵⁰⁶ 1298 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'nde mektepteki talebe sayısı 35 kişi olarak kaydedilmektedir. SMV, 1298, s.79.

Hanya ve Bosna'da, 1876 yılında ise Yanya'da ilk kız rüşdiyeleri açılmıştır. İncelediğimiz dönemde Elazığ'da biri merkezde biri de Maden ilçesinde olmak üzere iki adet inas rüşdiye mektebi bulunmaktaydı.

3.1.7.1. Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi

Mamuretülaziz Vilâyeti'nde bir inas rüşdiye mektebi açılması ile ilgili olarak ilk bilgiye 7 Mayıs 1894 (H. 02 Zilkade 1311) tarihli bir belgede rastlamaktayız⁵⁰⁷. Bu belgeye göre Mamuretülaziz Merkez İnas İbtidâi Mektebi'nin inas rüşdiyesine çevrilmesi ve bir muallime tayin edilmesi isteğine karşılık olarak evvel emirde bir rüşdiyede istihdam olunacak muallimeler ve mubassırlar ile saireye verilmesi gereken maaş ve masraf miktarının ve karşılıklarının nereden temin edileceğinin bildirilmesi istenmiştir. Mamuretülaziz İnas Rüşdiye Mektebi'nin 1895 (H.1312) tarihinde kurulmuştur⁵⁰⁸.

Ülke genelinde rüşdiye eğitimi veren mekteplerin ihtiyacını karşılayacak binalar tahsisat yokluğu yüzünden yapılamamıştı. Gerek başkent İstanbul'da gerekse taşradaki birçok kız rüşdiyesi için mektep binası olarak bazı konaklar satın alınmışsa da genellikle konak ve evlerin mektep olarak kullanılmak üzere kiralanması yoluna gidilmişti⁵⁰⁹.

Mamuretülaziz İnas Rüşdiye Mektebi'nin binası da kiralık olarak kullanılan bir binaydı. Binanın kiralık olduğunu 27 Temmuz 1908 (H.27 Cemaziyelahir 1326) tarihli mektep binasının icarının artırılması ilgili olan bir belgeden anlamaktayız⁵¹⁰.

Mamuretülaziz İnas Rüşdiye Mektebi'nde Hediye Hanım, Fatma Refika Hanım, Zeliha Hanım, Emine Hanım ve Emine Muzaffer Hanım birinci muallim olarak görev yapmışlardır. Fatma Hanım, Nuriye Hanım ve Mürşide Hanım ise ikinci muallim olarak görev almışlardır.

Mektepte bir de mubassır kadrosunun bulunduğunu görmekteyiz. Bu görevde çalışan iki kişiyi tespit edebildik. Bunlardan birincisi ve en uzun süreli çalışanı

⁵⁰⁷ BOA., MF. MKT., 205/36, 02/Za/1311 (7 Mayıs 1894).

⁵⁰⁸ SNMU, 1316, s.1178; SNMU, 1317, s.1378; SNMU, 1318, s.1552; SNMU, 1319, s.882; SNMU, 1321, s.658.

⁵⁰⁹ Nurdoğan, a.g.t., s.396; Erdem, a.g.t., s.198.

⁵¹⁰ BOA., MF. MKT., 1067/74, 27/C/1326 (27 Temmuz 1908).

Ümmügülsüm Hanım ikincisi ise Ayşe Hanım'dır. Ayrıca mektepte bir hademenin çalıştığını salnâme kayıtlarından öğrenmekteyiz⁵¹¹.

Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi'nde 3 Ekim 1905 (H.3 Şaban 1323) tarihinde bir halı ve seccade imali için bir dershane tesis edildiğini görmekteyiz⁵¹².

Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi'nde okutulan dersler, talebeler gibi eğitim-öğretimin diğer konularında ise bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak mektebin talebe sayılarına bakıldığında ortalama altmış iki kişinin öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu rakam o dönemki Elazığ'da mevcut bulunan birçok rüşdiye mektebindeki ortalama rakamdan daha yüksek bir rakamdır. H. 1316'da talebe mevcudu otuz beşe inmiştir. Bu rakam talebe sayısının tespit edildiği yıllar içerisindeki en düşük rakamdır. 1321 yılında ise seksen beş talebeyle mevcut en yüksek rakamlara ulaşmıştır. Son olarak 1325 yılında mektepte kırk sekiz talebenin kayıtlı olduğunu görmekteyiz.

Tablo 3.13 Mamuretülaziz İnas Rüşdiyesi Personeli ve Talebe Sayıları

SENE	BAŞ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1315 ⁵¹³	Hediye Hanım	Fatma Hanım		
1316 ⁵¹⁴	Fatma Refika Hanım		Ümmügülsüm Hanım	35
1317 ⁵¹⁵	Fatma Refika Hanım		Ümmügülsüm Hanım	68
1318 ⁵¹⁶	Zeliha Hanım	Nuriye Hanım	Ümmügülsüm Hanım	69
1319 ⁵¹⁷	Zeliha Hanım			69
1321 ⁵¹⁸	Emine Hanım	Nuriye Hanım		85
1324 ⁵¹⁹		Mürşide Hanım		
1325 ⁵²⁰	Emine Muzaffer Hanım	Mürşide Hanım	Ayşe Hanım	48
1327 ⁵²¹		Mürşide Hanım		

⁵¹¹ SNMU, 1316, s.1172; SNMU, 1317, s.1372; SNMU, 1318, s.1544; SNMU, 1319, s.877; SNMU, 1321, s.653.

⁵¹² BOA., MF. MKT., 885/29, 03/Ş/1323 (3 Ekim 1905).

⁵¹³ BOA., MF. MKT., 360/54, 12/S/1315 (13 Temmuz 1897); BOA., MF. MKT., 365/8, 10/Ra/1315 (9 Ağustos 1897).

⁵¹⁴ SNMU, 1316, s.1172.

⁵¹⁵ SNMU, 1317, s.1372.

⁵¹⁶ BOA., MF. MKT., 548/17, 05/Z/1318 (26 Mart 1901); BOA., MF. MKT., 554/32, 22/L/1318 (12 Şubat 1901); SNMU, 1318, s.1544.

⁵¹⁷ SNMU, 1319, s.877.

⁵¹⁸ BOA., MF. MKT., 740/6, 09/B/1321 (1 Ekim 1903); SNMU, 1321, s.653.

⁵¹⁹ BOA., MF. MKT., 975/2, 16/Z/1324 (31 Ocak 1907).

⁵²⁰ BOA., MF. MKT., 1010/79, 24/C/1325 (4 Ağustos 1907); BOA., MF. MKT., 1022/64, 10/N/1325 (17 Ekim 1907); SMV, 1325, s.60.

⁵²¹ BOA., MF. MKT., 1116/3, 26/Ra/1327 (17 Nisan 1909).

3.1.7.2.Maden Kız Rüşdiye Mektebi

Maden İnas Rüşdiye Mektebi'nin açılışı, birçok memur ve sair zatlar hazır buldukları sırada düzenlenen bir törenle 1910 (H. 1328) yılı sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir. Törende millet ve memleketin terakkîsi için dua edilmiş ve çeşitli nutuklar okunmuştur⁵²².

Maden İnas Rüşdiye Mektebi'nin binası hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Maden İnas Rüşdiye Mektebi'nin muallime maaşı 500 kuruş olarak belirlenmiştir. Kadrosu boş olan bu mektebin muallimeliğine talip olanların merkez inas rüşdiyesi idaresine müracaat etmeleri, Maârif müdürünün resmi yazısı doğrultusunda 25 Kasım 1910 (22 Zilkade 1328) tarih ve 1685 nolu Diyarbakir Gazetesi'nde ilân edilmiştir⁵²³. Fakat bu ilâna rağmen a hangi muallimenin tayin edildiği hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.1.8. Elazığ Askerî Rüşdiyeleri

Rüşdiye mekteplerinin kurulması ve mezun vermeleri ile yüksek askerî mektepler daha ehliyetli talebeler bulmuşlardı. Bu durum dikkate alınarak 1875 tarihinden itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde Askerî Rüşdiye Mektepleri açılmaya başlanmıştır.

3.1.8.1. Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiye Mektebi'nin açılış tarihi hakkında değişik kaynaklarda değişik tarihler verilmektedir. İshak Sunguroğlu un Vali Abdünnafi Bey zamanında açıldığından bahsederek açılış tarihi olarak da 1876 (H.1293) tarihini vermektedir⁵²⁴. Mektebin açılış tarihi başka kaynaklarda 1882 (H.1298)⁵²⁵ ve 1892 olarak geçmektedir⁵²⁶.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi için ilk açıldığı dönemlerde bina olarak telgrafhane binası kullanılmıştır. Telgrafhane binası daha önceki dönemlerde eski müşiriyet dairesi müştemilatındandı. Müşiriyet binası daha sonradan yapılan büyük

⁵²² Yıldız, *a.g.t.*, s.164.

⁵²³ Yıldız, *a.g.t.*, s.164-165.

⁵²⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.52.

⁵²⁵ Erdal Açıkse, *Salnamelere Göre Ma'muretü'l-Aziz Vilâyetinde Maârif (1298-1328-1882-1910)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Elazığ, 1985, s.136; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri larda Eğitim*, Ankara, 2000, s.23.

⁵²⁶ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleri ile Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul, 1991, s.129.

kışlaya taşınınca eski bina telgrafhaneye verilmiştir. Askerî rüşdiyenin açılması kararlaştırılınca telgrafhane boşaltılarak bina rüşdiyeye verilmiştir. Sonraki yıllarda halkında yardımlarıyla yeni bir telgrafhane binası yapılmıştır⁵²⁷.

Sunguroğlu rüşdiye binasının yerini şöyle tarif etmektedir⁵²⁸:

“*Mezriada yukarı meydanda, Saray camiinin altındaki Umumi hapishanenin ve hapishane hamamının alt tarafında Derviş mahallesine inen büyük caddenin sağ tarafında geniş bahçesi, havuz-başısı ve bol suyu ile 40-50 metre cephe üzerinde iki katlı mütevazi taş bir binaydı.*”

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi, binası iki bölümden oluşmaktadır: Ana eğitim bloğu ve bahçe. Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi iki katlı bir yapıdır. Yapının ‘L’ ye benzeyen bir plan tipi vardır. Mektebin girişi, kuzeydoğu eksenindedir. Kapıdan salona girilmektedir. Salonun sağında köşede dördüncü sene dershanesi bulunmaktadır. Dördüncü sene dershanesinin yanında ‘L’ nin kısa kolunda, zabitan odası ve müdür odası yer alır. ‘L’ nin uzun kolunda; birinci, ikinci ve üçüncü sene dershaneleri de salona paralel olarak uzanmaktadır. Yapının cephesindeki var olan monotonluk, kütlede dışarı taşmalarla giderilmeye çalışılmıştır⁵²⁹.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi binası bir süre sonra hiç tamir görmediğinden harabe hale gelmiştir. Binanın harabe hale gelmesinden sonra bir aralık yeni bir bina inşa oluncaya kadar geçici bir süre ile idadi mektebinin binasının kullanılmak istenmişse de bu uygun görülmemiştir⁵³⁰. İdadi binasının askeri rüşdiyeye verilmemesi üzerine bina olarak hükümet konağının batısında bulunan Sarı Binbaşı’nın konağına taşınmıştır. Burada bir süre hizmet verdikten sonra bir iptidai mektebi binası kullanılmıştır. Mektebin son binası da bu ibtidâi mektebi binası olmuştur⁵³¹.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi’ndeki ders programları ile ilgili olarak 1882 ders yılına dair bilgilere ulaşmaktayız. Mektepteki bu ders yılına ait derslere baktığımızda Riyaziye, İlm-i Sarf, Mantık, Tatbikat-ı Arabiye, Farisi, Lisan, İlm-i

⁵²⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.52; Açıkses, *Salnâmelere Göre*, s.136.

⁵²⁸ *SMV*, 1301, s.103; *SMV*, 1302, s.103; *SMV*, 1305, s.70; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.52.

⁵²⁹ Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.210-211.

⁵³⁰ *BOA.*, *MF. MKT.*, 231/20, 06/R/1312.

⁵³¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.63-64.

Hal, Kavâid-i Osmaniye, Resim, Coğrafya, Hendese ve Hüsn-i Hat⁵³² derslerinin okutulduğunu görmekteyiz.

Bundan bir yıl sonra yani 1883 yılında derslerin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Bu yılki ders programı mektebin ilk dönemlerindeki en yoğun program olma özelliği taşımaktaydı. Bu yılki ders programına baktığımızda mektepte işlenen dersler şunlardı:

İlm-i Hal, İmla-yı Türkî, Esmâ-yı Türkiyye, Fevaidü'l-Mütaallim, Fransevî, Sarf-ı Arabî, Gevheri sencide, Nasihatü'l-Hükemma, Hesab-ı Mükemmel, Fransızca, Nahv-i Arabî, Mülâhhâs Coğrafya, Mükemmel Coğrafya, Gülistan, Mantık, Hendese, Gramer, Kavâid-i Osmaniye, Resim, Hüsn-i Hatt-ı Türkî, Hesab-ı Tefadüli, Usûl-ı Defteri, Resm-i Müseccem ve Kitabet⁵³³.

1884-1894 yılları arasında mektebin ders programına baktığımız zaman pek fazla bir değişikliğin olmadığını görmekteyiz. 1884-1894 yıllarına ait Mamuretülaziz Vilâyeti Salnâmelerinde mektepteki muallim kadrosunu sayarken muallimlerin girdikleri dersler olarak şunlar kayıtlıdır:

Riyaziye, Fârisî, Arabî, Resim, Lisan, Mantık, Tatbikat-ı Arabiyye, İlm-i Hal, İmla-yı Türkî, Coğrafya, Hendese, Kavâid-i Osmaniye, İlm-i Sarf ve Hüsn-i Hatt-ı Türkî⁵³⁴.

Maârif Salnâmelerindeki kayıtlara göre Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde 1898, 1899, 1901 ve 1903 yıllarındaki ders programında; Resim, Riyaziye, Coğrafya, Fransızca, Arabî, İlmihal ve Kavâid, Fârisî, ve Hüsn-i Hatt derslerinin olduğu görülmektedir⁵³⁵.

Mektebin ilk dönemlerinde okutulan derslerin diğer birçok askerî rüşdiye mektebinde okutulan temel dersler olduğu görülmektedir. Sunguroğlu'nun 1883 yılına ait belirttiği dersler haricinde kaynaklarda bu durumun 1900'lerin ilk yıllarına kadar bazı ufak tefek ekleme ve çıkarmalarla birlikte aynen devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sunguroğlu kendisinin de talebesi olduğu 1900'lü yılların başlarındaki dönemde mektepte görev yapan muallimlerin isimlerini yazarken bunların hangi derslere girdiğini de belirtmektedir. Buna göre mektepte 1900'lü yılların ilk

⁵³² Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.52.

⁵³³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.52-53.

⁵³⁴ *SMV*, 1301, s.78-79; *SMV*, 1302, s.78; *SMV*, 1305, s.55; *SMV*, 1308, s.58; *SMV*, 1310, s.134; *SMV*, 1312, s.188;

⁵³⁵ *SNMU*, 1316, s.1172-1173; *SNMU*, 1317, s.1372; *SNMU*, 1319, s.603-604; *SNMU*, 1321, s.653-654.

dönemlerinde işlenen dersleri şunlardır: Ulum-ı Diniye, Sarf ve Nahiv, Farişi, Fransızca, Türkçe Kavâid, Riyaziye, Coğrafya, Tarih, İmla-yı Türkî, Hüsn-i Hatt-ı Fransevî, Resim ve Hüsn-i Hatt-ı Türkî⁵³⁶.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde ki ders programları ile ilgili olarak en son 1907 yılında yer alan derslere baktığımızda şu derslerin okutulduğu tespit edilmiştir: Arabî, Riyaziye, Farişî, Kitabet, Kavâid, İmla-yı Osmanî, Hüsn-i Hatt-ı Osmanî, Lisan, Resim ve Coğrafya⁵³⁷.

Tablo 3.14 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁵³⁸

MAMURETÜLAZİZ ASKERÎ RÜŞDİYESİ'NDE OKUTULAN DERSLER													
DERS ADI	1882	1883	1884	1885	1888	1891	1892	1894	1898	1899	1901	1903	1909
ARABÎ			X		X	X	X	X	X	X	X	X	X
COĞRAFYA	X	X	X		M	X	X	X	M	X	X	X	X
FARİŞÎ	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
FRANSIZCA (LİSAN)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
HENDESE	X	X	X										
HESAB		X											
HÜSN-İ HATT-I TÜRKÎ	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
HÜSN-İ HATT-I FRANSEVÎ		X											
İLM-İ HAL	X	X	X						X	X	X		
İLM-İ NAHİV		X											
İLM-İ SARF	X	X	X	X									
İMLA-YI TÜRKÎ		X	X	X	M		X	X	X	X	X	X	X
KAVÂİD-İ OSMANÎ	X	X	X	X	X	M		X	X	X	X	X	X
KİTABET													X
MANTIK	X	X		X									
RESİM	X	X	X	X	X	X	X		M	X	X	X	X
RİYAZİYE	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
TARİH													
TATBİKAT-I ARABIYE	X	X		X									
ULUM-I DİNİYE													
USUL-I DEFTERİ		X											
TOPLAM	12	17	12	10	7	7	8	8	8	10	13	9	10

NOT: "M" münhal demektir.

⁵³⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.54.

⁵³⁷ SMV, 1325, s.62-63.

⁵³⁸ Konu ile ilgili kaynaklar 195, 196, 197, 198, 199 ve 200 nolu dipnotlarda belirtilmiştir.

Askerî rüşdiyelerin müdürü, genellikle kolağası rütbesinde bir subaydı. Kolağası rütbesindeki müdüre, Dâhiliye Zabiti olarak adlandırılan bir yüzbaşı ile üç üsteğmen veya teğmen yönetim, idari işler ve disiplin konularında yardımcı olmaktadır⁵³⁹.

Askerî rüşdiyelerin, öğretim kadrosu içerisinde, askerlerin yanı sıra sivillerde yer almakta ve “Muallimin-i Mülkiye” unvanıyla görev yapmaktaydılar. Sayıları dört olan sivillerden ikisi Arapça, biri Farsça, biri hüsn-ü hat (güzel yazı) ve imla idi. Resim, yabancı dil, riyaziye (matematik) derslerini ise askerler vermekteydi⁵⁴⁰.

Dersleri okutan hocalardan, Arapça, Farsça, İmla ve Hüsn-ü Hat dersi dışındakiler askerdir. Asker hocaların rütbeleri, taşradaki bütün askerî rüşdiye mekteplerinde kolağası rütbesinden başlanarak, mülazım-ı sani rütbesine doğru sıralanmıştır. Taşradaki bütün askerî rüşdiye mekteplerinde görevli müdürlerin hepsi Kolağası rütbesindedir. Kolağası rütbesinde bulunan hocaların lara göre sayısı iki ile üç arasında değişmektedir. Aynı şekilde Yüzbaşı sayısı üç ile dört arasında, mülazım-ı evvel sayısı iki ile beş, mülazım-ı sani rütbesinde bulunan hoca sayısı biri geçmemektedir⁵⁴¹.

Askerî rüşdiyelerde, her ders için bir asil muallim bir de muavini (yardımcısı) tayin ediliyordu. Muallim muavinleri iki yıl süre ile bağlı oldukları muallimin yanında staj görüyorlar, ikinci yılın sonunda asil muallim unvanıyla görevlendiriliyorlardı. Muavin muallimler, iki yıllık staj süresince yabancı dilden çeviri yaparak, kendilerini geliştirmekle geçirmek zorundaydılar⁵⁴².

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi’nde eğitim-öğretim kadrosunda idareci personele baktığımızda yukarıda bahsettiğimiz gibi müdürlerin çoğunluğunun kolağası rütbesinde olduğunu görmekteyiz.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi’nde görev yapan sekiz müdür tespit ettik. Bunlar sırasıyla Saffet Efendi, Hulusi Efendi, Salih Şükrü Efendi, Mustafa Şerafeddin Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Mustafa Vasfi Efendi, Mehmet Habib Efendi ve Ahmed Mukbil Bey’dir. Bu müdürlerden Saffet Efendi, Hulusi Efendi, Salih Şükrü Efendi, Mustafa Şerafeddin Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Mustafa Vasfi Efendi, ve Mehmet Habib Efendi kolağası rütbesinde iken Ahmed Mukbil Bey

⁵³⁹ Parmaksız, *a.g.t.*, s.114.

⁵⁴⁰ Parmaksız, *a.g.t.*, s.114-115.

⁵⁴¹ SA, 1308, s.114-122.

⁵⁴² Parmaksız, *a.g.t.*, s.115.

yüzbaşı rütbesinde idi. Hulusi Efendi ve Mustafa Vasfi Efendi müdürlük görevini vekâleten yürütmüştür.

Tablo 3.15 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Müdürleri

MAMURETÜLAZİZ ASKERİ RÜŞDİYESİ MÜDÜRLERİ			
SIRA	MÜDÜRÜN ADI	RÜTBESİ	GÖREV YAPTIĞI YILLAR
1	SAFFET EFENDİ	KOLAĞASI	1882-1890
2	HULUSİ EFENDİ (VEKİL)	KOLAĞASI	1890-1892
3	SALİH ŞÜKRÜ EFENDİ	KOLAĞASI	1892- ?
4	MUSTAFA ŞERAFEDDİN EFENDİ	KOLAĞASI	1898
5	İSMAİL HAKKI EFENDİ	KOLAĞASI	? -1903
6	MUSTAFA VASFİ EFENDİ (VEKİL)	KOLAĞASI	1903
7	MEHMED HABİB EFENDİ	KOLAĞASI	1904-1909
8	AHMED MUKBİL EFENDİ	YÜZBAŞI	? - ?

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde görev yapan muallimlere baktığımız zaman asker kökenli olanların genellikle yüzbaşı, kolağası, mülazım-ı evvel, mülazım-ı sani rütbelerine mensup kişiler olduğunu görmekteyiz.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde "Muallimin-i Mülkiye" unvanıyla görev yapan sivil lerde yer almaktaydı. Bunlar Arapça⁵⁴³, Farsça, Hüsn-ü hat, Kavâid, İmla ve İlm-i hal derslerine girmektedirler. Burada derse giren on üç sivil tespit ettik.

Rüşdiyenin sivil lerinden İbrahim Lebip Efendi, Hacı Reşid Efendi ve Hacı İbrahim Efendiler uzun süre görev yapmışlardır. Bunlardan İbrahim Lebip Efendi mektebin kuruluşundan 1900'lü yıllara kadar, Hacı Reşid Efendi ve Hacı İbrahim Efendi, kuruluştan son dönemlere kadar mektepte bulunmuşlardır. Her üç de adeta mekteple özdeşleşmişlerdir. Bunun haricinde Ali Şefik Efendi, Abdülhamid Efendi, Ömer Naimi Efendi ve Ömer Avni Efendi yine uzun yıllar hizmet görmüşlerdir.

⁵⁴³ Arapça dersine ilk yıllarda sadece bir kişinin görülmektedir. Fakat daha sonra bu sayı ikiye çıktığını görüyoruz. Bazı ders dönemlerinde ise Arapça dersinin İlm-i Sarf ve İlm-i Nahiv olarak iki ders halinde okutulduğunu da görmekteyiz.

Tablo 3.16 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Sivil Muallimler⁵⁴⁴

DERSİN ADI	1882	1884	1885	1888	1891	1892
ARABÎ		İbrahim Lebip Ef.		İbrahim Lebip Ef. Ömer Naimi Ef.	İbrahim Lebip Ef. Ömer Naimi Ef.	İbrahim Lebip Ef. Ömer Naimi Ef.
FARİSÎ	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.
HÜSN-İ HATT	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Abdülhamid Ef.	Hacı İbrahim Ef.
İLM-İ HAL	Zülküf Ef.		Zülküf Ef.			
İLM-İ SARF	İbrahim Lebip Ef.	Ömer Ef.	İbrahim Lebip Ef. Ömer Ef.			
İMLA-YI TÜRKÎ		Ahmed Cemil Ef.				Abdülhamid Ef.
KAVAYİD-İ OSMANÎ	Zülküf Ef.	Zülküf Ef.	Zülküf Ef.	Zülküf Ef.		
MANTIK	İbrahim Lebip Ef.		İbrahim Lebip Ef.			
TATBİKAT-I ARABIYE	İbrahim Lebip Ef.		İbrahim Lebip Ef.			
DERSİN ADI	1894	1898	1899	1901	1903	1909
ARABÎ	İbrahim Lebip Ef. Ömer Naimi Ef.	İbrahim Lebip Ef. Ali Şefik Ef.	İbrahim Lebip Ef. İbrahim Halil Ef.	Ali Şefik Ef. Hacı Reşid Ef.	Kemal Ef. Ali Şefik Ef.	Müftü Kemal Ef. Ali Şefik Ef.
FARİSÎ	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.	Hacı Reşid Ef.
HÜSN-İ HATT	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Hasan Tahsin Ef.
İLM-İ HAL		Ali Şefik Ef.	Ali Şefik Ef.			
İMLA-YI TÜRKÎ	Abdülhamid Ef.	Abdülhamid Ef.	Abdülhamid Ef.	Abdülhamid Ef.	İbrahim Halil Ef.	İbrahim Halil Ef.
KAVAYİD-İ OSMANÎ	Ali Şefik Ef.	Ali Şefik Ef.	Ali Şefik Ef.	Hacı İbrahim Ef.	Ömer Avni Ef.	Ömer Avni Ef.
KİTABET						Ömer Avni Ef.
MANTIK						
TATBİKAT-I ARABIYE						

⁵⁴⁴ Konu ile ilgili kaynaklar 195, 196, 197, 198, 199 ve 200 nolu dipnotlarda belirtilmiştir.

Tablo 3.17 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde Görev Yapan Sivil Muallimler ve Girdikleri Dersler⁵⁴⁵

SIRA	MUALLİMİN ADI	GİRDİĞİ DERSLER
1	HACI REŞİD EF.	FARİSÎ, ARABÎ
2	HACI İBRAHİM EF.	HÜSN-Ü HATT
3	ZÜLKÜF EF.	KAVÂİD-İ OSMANÎ, İLM-İ HAL
4	İBRAHİM LEBİP EF.	ARABÎ, TATBİKAT-I ARABİYE, MANTIK, İLM-İ SARF
5	AHMED CEMİL EF.	İMLA-YI TÜRKÎ
6	ABDÜLHAMİD EF.	İMLA-YI TÜRKÎ
7	ÖMER NAİMİ EF.	ARABÎ, İLM-İ SARF
8	ALİ ŞEFİK EF.	KAVÂİD-İ OSMANÎ, İLM-İ HAL, ARABÎ,
9	MÜFTÜ KEMAL EF.	ARABÎ
10	ÖMER AVNİ EF.	KAVÂİD-İ OSMANÎ, FARİSÎ, KİTABET
11	HALİL İBRAHİM EF.	İMLA-YI TÜRKÎ
12	HACI İBRAHİM EF.	KAVÂİD-İ OSMANÎ
13	HASAN TAHSİN EF.	HÜSN-Ü HATT

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi, idaresinin iyi oluşu, sıkı disiplini ve iyi bir ilim ve terbiye kurumu⁵⁴⁶ olduğundan dolayı Elazığ halkı tarafından beğenilmekteydi. Bu nedenle birçok kimse çocuklarını bu mektebe göndermek istemektedirler.

Mektep ilk açıldığı yıllardan itibaren halkın sevgisini kazanmıştır. Sadece ilk kayıt olanlar değil daha önceden değişik lara giden talebelerde gittikleri mekteplerdeki kayıtlarını silip askerî rüşdiyeye kayıt yaptırmışlardır. Bunun en güzel örneği idadîde okuyan talebelerin bir kısmının kayıtlarını buraya aldirmaları olmuştur. Bu durum merkezinde dikkatini çekmiş olmalıdır ki 19/Ca/1311 ve 07/Ş/1311 tarihli iki belgede talebelerin bu rüştiyeye neden rağbet ettiklerinin araştırılmasının istendiği görülmektedir⁵⁴⁷.

⁵⁴⁵ Konu ile ilgili kaynaklar 195, 196, 197, 198, 199 ve 200 nolu dipnotlarda belirtilmiştir.

⁵⁴⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.52.

⁵⁴⁷ *BOA.*, *MF. MKT.*, 188/29, 19/Ca/1311 (28 Kasım 1893); *BOA.*, *MF. MKT.*, 195/113, 07/Ş/1311 (13 Şubat 1894).

Tablo 3.18 Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Talebe Sayıları

MAMURETÜLAZİZ ASKERİ RÜŞDİYESİ ÖĞRENCİ SAYILARI							
SENE	MÜSLİM	GAYRİ MÜSLİM	SINIFLAR				TOPLAM
			1.SINIF	2.SINIF	3.SINIF	4.SINIF	
1884 ⁵⁴⁸	66	33					99
1885 ⁵⁴⁹	77	28					105
1888 ⁵⁵⁰			44	36	31	24	135
1891 ⁵⁵¹			39	60	34	19	152
1892 ⁵⁵²			48	70	49	21	188
1894 ⁵⁵³			42	84	54	36	216
1897 ⁵⁵⁴			19	64	40	37	160
1898 ⁵⁵⁵							160
1899 ⁵⁵⁶							160
1901 ⁵⁵⁷							125
1903 ⁵⁵⁸							125
1907 ⁵⁵⁹							150
1914 ⁵⁶⁰							40

Tablodan da anlaşılacağı üzere mektebin ilk yılı ve son yılı haricinde talebe sayısı yüz beşin altına düşmemiştir. Rakamlara göre mektebin yıllık ortalama talebe sayısı yüz kırktır.

Mektebin ilk dönemlerinde Müslüman talebelerin yanı sıra gayrimüslim talebelerinde okuduğunu görmekteyiz. Sonraki dönemlerde verilen sayılar dini tabiiyete göre değil de sınıflara göre verildiği için bu dönemlerde mektepte Gayrimüslim talebelerin okuyup okumadığını bilemiyoruz.

Mektep şehir halkı tarafından beğenildiği için şehrin her bir köşesinden insanlar çocuklarını göndermekteydiler. Dört bir yandan gelen talebelerin geliş

⁵⁴⁸ SMV, 1301, s.79.

⁵⁴⁹ SMV, 1302, s.78.

⁵⁵⁰ SMV, 1305, s.55.

⁵⁵¹ SMV, 1308, s.58.

⁵⁵² SMV, 1310, s.134.

⁵⁵³ SMV, 1312, s.188.

⁵⁵⁴ Nursel Köksal, *Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2007, s.30.

⁵⁵⁵ SNMU, 1316, s.1173.

⁵⁵⁶ SNMU, 1317, s.1372.

⁵⁵⁷ SNMU, 1319, s.877.

⁵⁵⁸ SNMU, 1321, s.654.

⁵⁵⁹ SMV, 1325, s.63.

⁵⁶⁰ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.63.

gidişleri belirli bir düzen içinde olmaktadır. Talebelerin geliş gidişleri ve mektebe girişleri konusunda düzensizliğin önüne geçmek için mektep idaresi talebeleri postalara bölmüştü. Buna göre aynı semtten veya aynı güzergâhtan gelen talebeler bir posta halinde gelip gidiyorlardı. Bu postaların başında çalışkanlığı ve ciddiyeti ile dikkat çeken talebeler postabaşı olarak bulunmaktaydılar. Her postabaşı kendi postasından sorumluydu.

Sunguroğlu mektepteki bu posta olayını şöyle anlatmaktadır⁵⁶¹:

“ bu mektebe uzak şehir ve köylerden ve şehir dahili mahallelerden akşam sabah gelip giden talebenin bir intizam dairesinde mektebe girip çıkmalarını teminen mektep idaresi tarafından postalar tertip edilirdi. Mektebin bu tertip ve kararı yıllarca bir ana'ne halinde devam edip gitmiştir. Bütün mektep talebesi semtlere göre postaya ayrılırlardı. Her postanın bir postabaşısı vardı, bunlar talebeler arasından ciddiyet ve çalışkanlıkları göz önünde tutularak dahiliye tarafından seçilirdi.

Şehir dahilinde üç posta vardı.

A-Nail Bey,

B-Sarayatik,

C-Sako Mahallesi

Nail Bey (zannederssem şimdi Kültür Mahallesi adını almış) İzzet Paşa Mahallesi çocukları da bu postaya dahildi.

Sarayatik, (Aşağı Mahalle), Sako Mahallesi (Mustafa Paşa). Bu üç postanın ayrı ayrı postabaşıları vardı.

Harputlular için de iki posta vardı. Süvari ve piyade. Zengin çocukları veya bağ ve bahçe sahiplerinin çocukları at, katır ve eşeğe binerek mektebe giderlerdi ki, bunlara süvari, yaya gidenlere piyade denilirdi. İcadiye ve Rızaiye mahallelerinin çocukları Harput piyade postasının emrinde ve gerisinde yer alırlar ve yolda ayrılırlardı. İğkililer, aşağı mahalle; Kesrik ve Perçençliler ise Sako mahallesi postasının idaresinde; Hüseyniklilerin de ayrı postaları vardı.

İşte bu ayrı ayrı gruplara posta denilirdi. Akşamları mektepten çıkılırken Harput postası en önde yer alırdı, bu postanın büyük bir nam ve şöhreti vardı. Çünkü mektep mevcudunun yarısından fazlası Harputluydu.

Hatırımda kalan postabaşılarının isimlerini buraya kaydediyorum.

⁵⁶¹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.58-59.

Hoğulu Tahir (Çalışkanlığı ve ciddiyetiyle bütün sınıflarda birinci olarak yetişen bu değerli hemşehrimizin sol kolundaki çifte çifte sarı şerit nişanlarını iyi hatırlıyorum), Hasan Fehmi, Sağır Mamo, İfo (Korukoğullarından), Ağa Silo (Emekli Tuğbay Süleyman Fethi Bey), İshak Avni (General, Konya Mebusu). Bunlar onur ve disiplinli idareleriyle nam almışlardı.

Sabahları talebenin toplanacağı semtler muayyendi. Mesela Harput'ta Dağkapısı; talebe her sabah burada toplanır, postabaşının saatine ve emrine göre hareket ederdi. Yollarda serbest yürünür, şehre gelince postabaşının bir işaretiyle bütün talebeler ikişer olunur ve muntazam bir şekilde askerce mektebe girilir akşamları da aynı şekilde mektepten çıkılırdı. Postabaşılardan, postalarını bir askeri kıt'a gibi vakar ve ciddiyetle mahallesine kadar götürür, orada dağıtırlardı. Postabaşılara büyük salahiyetlerde verilmişti. Sırayı bozanların, konuşanların, yolda şuna buna sataşanların isimleri hemen kaydedilir ve ertesi gün mektep idaresine verilirdi. Onun için çocuklar, postabaşılardan çok çekinir ve korkarlardı.

En kalabalık posta Harput postası olduğundan bu postanın mektebe girişi de azametli ve cakalı olurdu. Aynı azamet ve ciddiyetle mektebin koridoru geçilir, bahçeye çıkılır ve sıra bozmadan ta karşıki güllüklerin önüne (Harputluların bahçedeki daimi yeri) kadar gidilir, posta orada dağılır ve mektebin bahçesi bir anda dolardı. Öğle yemekleri gruplar halinde samimi bir surette gül fidanlarının yanında yenilir, latifeler, muziplikler, ders müzakereleri burada yapılırdı.”

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde diğer mekteplerde olduğu gibi talebeleri çalışmaya teşvik etmek ve kurallara uymak amacıyla ödül-ceza sistemi uygulanmaktaydı. Bir talebe derslerinde başarılı olduğunda ya da güzel bir davranış sergilediğinde “Âferin”, “Tahsin” ve “İmtiyaz” ödülllerinden birini almaktaydı. Bu ödüller birer matbu belge idi. Dört âferin, bir tahsin ve iki tahsin de bir imtiyaz değerindeydi.

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde ödül dağıtım törenleri 15-20 günde bir yapılırdı. Bu törenler kış mevsiminde ise teneffüshanede, yaz mevsiminde ise mektebin bahçesinde yapılırdı. Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'nde ödül verilme nedenleri olarak başarılı olma ve güzel bir harekette bulunmanın yanı sıra mektebe düzenli bir şekilde devamsız yapmadan gelenlere de ödül verildiğini görmekteyiz.

İshak Sunguroğlu mektepteki ödül törenlerini şöyle anlatmaktadır⁵⁶²:

⁵⁶² Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.57-58.

“Mektepde bir de mükâfat dağıtma günü ve töresi vardı: Bu töre 15-20 günde bir defa, mevsim kış ise teneffüshanede, yaz ise bahçede yapılırdı. Akşamları talebe mektebi terketmeden veya öğle vakti büyük teneffüsde sınıf çavuşları aldıkları emir üzerine talebeyi mutad toplantı yeri olan havuzbaşının alt tarafında geniş bir daire halinde toplarlardı. Nöbetçi zabiti elinde destelerle (Aferin varakaları) olduğu halde dairenin içerisine girince, son sınıfın başçavuşu bir (Bak) kumandasıyla talebeyi hazır ol vaziyetine sokar, nöbetçi zabiti dairenin ortasına kadar yürür ve mukabil bir hareketle askerce talebeyi selamlar, sonra Aferin varakalarını okumağa başlardı. İsmi okunan talebe önüne gider, selam verir, aferin varakasını alır, yerine dönerdi.

Bu aferinlerin fonksiyonu, üç noktada toplanır. Birincisi, derslerine en fazla çalışanlarına ve hocaların ders esnasında sordukları suallere tamam ve doğru olarak cevap verenlere, ikincisi talebenin terbiyesiyle ilgili hal ve hareketine, üçüncüsü ise mektebe muntazaman devam edenlere verilirdi.

Bunlar Aferin, Tahsin ve İmtiyazdan ibaretti. Tahsin dört, imtiyaz ise sekiz aferine bedeldi. Bu usûl, talebeyi çalışmağa, mektebe devama teşvik için iyi düşünülmüş ve müsbet tesirleri görülmüş faydalı şeylerdi.”

Mektepte disiplin konusunda ise taviz verilmediğini ve sert bir disiplin uygulandığını Sunguroğlu'nun verdiği bilgilerden anlamaktayız. Mektebe yabancı maddeler getirmek, sigara içmek, teneffüslerde kurallara aykırı davranışlarda bulunmak, kavga etmek gibi hal ve hareketlerde bulunan talebeler cezalandırılırdı. Sunguroğlu mektepteki cezalandırma olayları hakkında ise şunları anlatmaktadır⁵⁶³:

“Sarı Zabıt ile Adil Efendinin talebeye kıyasıya dayak atmaktaki şöhretleri dillere destan olmuştu. Osman Ağa namında çok kıdemli ve yaşlı bir de mubassır vardı ki, odası bahçeye çıkmadan kapının sol tarafındaydı. Bu tecrübeli ihtiyar teneffüslerde daima talebe arasında sessiz sedasız dolaşır, arsızlık edenleri, terbiye haricine çıkanları hatırında tutar, talebeler sınıflarına çıktıkları zaman isimlerini birer birer dâhiliye zabıtlarına yazdırırdı. Bir talebe dâhiliyeye düşdü mü yandı demekdi. Evvela dayak, sonra hapis. Mektep hapishaneleri de tuhaftı, ikinci katta merdiven başının arka tarafında ve dâhiliye odasının yanında tahtadan yapılmış, tek bir kişinin oturamayacağı ve daima ayakda duracağı şekilde dardı, ön taraf kapılarında yuvarlak birer de delikleri vardı. Bunların mevcudu 6 ile 7 arasındaydı.

⁵⁶³ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.54, 60.

Talebe dayakdan sonra buraya kapatılır, kapısı kilitlenir, cezasının derecesine göre saatlerce burada aç susuz ayakta tutulmak suretiyle cezalandırılırdı.

...

Bir de belirsiz günlerde akşamları veya sabahları arama, tarama yapılırdı. Talebe bahçeye iki sıra halinde dizilir, dâhiliye zabitlerinden birisi bahçeye talebenin yanına iner, diğeri de yukarı katta balkondan talebeyi göz hapsine alır ve kimse yerinden kımlıdayamazdı. Nöbetçi zabiti serhademeye işaret eder, talebenin üzerinde silah ve buna benzer şeylerle tütün, sigara, sigara kutusu, oyun kâğıdı olup olmadığı araştırılırdı.

Dâhiliyenin en çok hassasiyetle üzerinde durduğu bıçak, rövelver ve topuz gibi şeylerdi. Bunları taşıyan talebenin cezası çok ağırdı, tekerrür ederse mektepten tard edilirdi. Diğerlerinin cezaları hafifti....

Sınıfların asayişinden başçavuşlar mesuldüler. Bu yüzden talebe başçavuşlardan da bir dâhiliye zabiti kadar korkar ve çekinirdi. ”

Mektepte imtihanlar hususi ve umumi olmak üzere iki çeşitti. Hususi imtihanlar senede iki veya üç defa yazılı olarak yapılırdı. Umumi imtihanlar ise yılda bir kere yapılır ve sözlü mülakaat şeklinde olurdu. Talebelerin özellikle zor olan ve birebir karşılıklı gerçekleşen umumi imtihan dönemlerinde bazen imtihanın tarihini geciktirmek için değişik yollara başvurduklarını görmekteyiz. Bu sayede biraz daha çalışma zamanı kazanmış olmaktadır.

Mektepteki hususi ve umumi imtihanlar konusuna genişçe yer veren Sunguroğlu bu konuda şunları yazmaktadır⁵⁶⁴.

“yazılı imtihanlarda talebenin bir kısmı sınıflara bir kısmı da koridorlara birer metre aralıklarla dağıtılır ve sonra ders hocalarının hazırladıkları imtihan suallerini karatahtaya yazdırırlardı. Bazı hocalar, kopya edilmemesi hususunda talebeyle başa çıkamadıklarından imtihanın kontrolünü dâhiliye zabitlerinden rica ederlerdi. Dâhiliye zabitleri sınıflarda, salonda mütemadiyen gezinir ve talebeyi göz hapsine alırlardı, buna rağmen binbir çeşit hileyle yine koya edenler bulunurdu. Kopyası tutulan talebenin kâğıdı elinden alınır dışarıya çıkarılırdı, tabii aldığı not sıfırdı.

Umumi imtihanlara gelince: bu imtihanlar yaz tatili başlamadan yapılırdı. Haziran ayı girince, talebe arasında bariz bir kaynaşma göze çarpardı. Talebe

⁵⁶⁴ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.60-61.

derslere çalışmak üzere mektebin hemen tatiliyle uzun bir ara verilmesini isterdi, fırsat buldukça da bu isteklerini dahiliye zabitlerine anlatırlardı, fakat onlarda köş dinlemişlerden...güler geçerlerdi.

Bu teşebbüsleri boşa çıkınca, bu defa da hileli usullere başvurur ve bunda çok defa muvaffak olurlardı. Bu aylarda dutlar ağaçlarda yemyeşil ve sert bir halde henüz beyazlanmamıştır. Her sınıftan birkaç muzip ve haşarı talebe paydoslarda, bahçedeki bu duylardan birkaç tane alır, sınıfa girerlerdi. Hocalar, ders verir veya müzakere yaparlarken, bunlarda dutlardan birini burun deliklerinin içine sokar ve arkasından bir yumruk vurunca burunları kolaylıkla kanardı. Burunlarını bu suretle kanatanlar, ellerini kaldırarak kanları avuçlarına aka aka hocanın kürsüsü önüne gider, izin alır, dışarı çıkarak bahçede temizlenirlerdi. Birbiri ardınca her sınıftan böyle burun kanamalarıyla sınıflardan çıkan talebenin çokluğunu gören dâhiliye zabitleri, güya güya bu burun kanamalarının sıcaklıkların şiddetinden ileri geldiğini zannederek, raporlarını mektep müdürüne verirlerdi, bu suretle vaktinden evvel mektebin tatili ve imtihan iptidasının ilan edildiğini çok defa görürdük. Bu ilan talebe arasında bir coşkunluk, bir sevinç yaratırdı ki, tarifi edilemez. İmtihanın iptidası ise sınıflardaki siyah tahtalara: “ imtihanın iptidası yevm-i cumartesi” diye yazılarak ilan edilirdi.

Bu imtihanlar çok zor ve şumüllüydü, her dersin imtihanı ayrı ayrı ve hariçten davet edilen mümeyyizler huzurunda yapılırdı. Ders yılı sonuna kadar gösterilen her ders için hoca bir سوال varakası hazırlar ve bu sualler numaralandırılırdı. Talebe bu sualler üzerinde derslerine çalışırlardı.

Suallerin numaraları ufak kâğıtlar üzerine yazılır, dürülür ve (iğnedanlık) denilen ince uzun sarı madeni kutular içerisine konulurdu. İmtihan suali kaç ise kutuların sayısı da o kadardı. Kutular, beyaz bezden yapılmış geniş bir torbanın içerisine ve imtihan odasındaki masanın üzerine konulurdu.

İmtihan heyeti tamam olunca, içerden haber gelir ve talebe çağrılır. Bu imtihan bazen sınıfın birincisinden, bazen de sınıfın dümen neferinden başalardı.

İmtihan odasına giren talebeye, masanın üzerinde bulunan torbadan iki سوال çektilirildi. Talebe torbadan aldığı bu kutuları hocaya verir, kutu açılır içerisinden سوال numaraları çıkarılır, masanın üzerinde bulunan سوال cetvelindeki hangi bahse isabet etmişse o bahis sorulurdu.

Talebe çalışmış ise iyi cevap verir, değilse kızarır, bozarır, bazan aptallaşır da... ikinci suale aynı sistem cevap verenlere, tam numara, yanına da bir yıldız..

kısmen cevap verenlere de bilgilerine göre numara verilirdi. Aksi takdirde sıfırı çakarlardı. Buna da saç ayağı derlerdi, yani üç sıfır...”

Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi kırk yıla yakın bir süre hizmet verdikten sonra Birinci Dünya Savaşı başladığı dönemde 1915 yılında mektebin askerî kadrosu tamamen orduya alınarak kapatılmıştır⁵⁶⁵.

Mektebin kapatılmasında üç önemli neden rol oynamıştır. Bunlar;

1- Mektebin kalıcı ve kullanılır büyük bir binasının olmaması. Bu mektebin kapatılmasındaki en önemli etken olmuştur. Mektep binası olarak yapılan binanın yıllarca tamir görmemesi dolayısıyla harap bir vaziyet almış fakat bir türlü tamir edilmemiştir. Binanın yetersizliği mektebin başka binalarda geçici olarak eğitim vermesine neden olmuştur.

2- Şehirdeki İdâdî mektebinin eğitim şeklinin gündüzlüden hem geceli hem de gündüzlüye çevrilmesi. Bu sayede uzaktan gelenler çocuklarını yatılı kısmı olduğu için askerî rüşdiye yerine idâdîye kaydetmeye başlamışlardır. Buda askerî rüştiyedeki talebe sayısının azalmasında önemli bir neden olmuştur.

3- Darülmualimîn mektebinin 1900’lü yılların başlarında yeniden açılması.

Bu üç nedenden dolayı askerî rüşdiye mektebi şehirde önemini iyice kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra aynı binada hizmet verdiği ibtidâî mektebiyle birleştirilmiş ve numune ibtidaisi olarak hizmet vermeye başlamıştır.

3.2. İDÂDÎLER

3.2.1. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İdâdîlerin Tarihi Gelişimi

Arapça “idâd” kökünden türetilen idâdî sözcüğünün, lügat manası; hazırlamak, geliştirmek, bir şeyi hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri demektir⁵⁶⁶. İdâdî deyimini eğitim tarihimizde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. 1838 yılında ilk defa açılan rüştiye mektebi için talebe yetiştiren sıbyan mekteplerine⁵⁶⁷ ve Harp mektebi ile Askerî Tıbbiye’de okumak isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için açılan hazırlık sınıflarına⁵⁶⁸, 1846 yılından sonra açılmaya başlanan rüşdiyeler ile 1850 yılında açılan ve yine bir rüşdiye olan Darülmaarif’e sıbyan

⁵⁶⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.63; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.14.

⁵⁶⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s.114; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1999, s.409; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul, 2004, s.34.

⁵⁶⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1992, s.130.

⁵⁶⁸ Akyüz, *a.g.e.*, s.144.

mekteplerinden gelen talebelerin mevcut programa uyum sağlayabilmeleri amacıyla açılan özel sınıflar⁵⁶⁹ için de bu deyim kullanılmıştır.

1869 yılına kadar Osmanlı eğitim sisteminde modernleşme kapsamında açılan mektepler rüştiyeler, mesleğe yönelik mektepler ve yüksek mekteplerden ibaretti. Bu döneme kadar yüksek lara talebeyi rüştiyeler yetiştiriyordu. Ancak rüştiyelerde uygulanan eğitim-öğretim programları bir üst kademeye geçiş için yetersiz kalıyordu. Bu da yüksek lardaki eğitimin kalitesini düşürüyordu. Bu sebeple rüştiyeler ile yüksek mektepler arasında geçişi sağlayacak ve eğitimde daha modern bir kademe sistemini gerçekleştirecek mekteplerin (idâdîlerin) açılması bir mecburiyet haline gelmiştir⁵⁷⁰.

Maârif Nizamnâmesi'nde yükseköğretime talebe hazırlama da karşılaşılan sorunlarda ele alınmış ve idâdîlere de yer verilmiştir. Nizamnâmenin yayınlanması ile bu kurumlar ortaöğretim kurumu olarak kabul edilmiştir.

Nizamnâmeye göre idâdî mekteplerinin açılmasında “farklı dinî cemaatlere mensup çocuklar arasında ortak anlayış ve yakınlığı güçlendirmek” (sunûf-ı tebaa etfâlinin muhteliten tahsîl-i maârif tarîkine sevki ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhâdenetin tahkîmi) amacıyla karışık eğitimin gerçekleşmesi isteniyordu⁵⁷¹.

Yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 33 ila 41. maddeleri arasındaki, dokuz madde idâdîler hakkındaki hususları açıklamaktadır.

Bu maddelere göre:

1- İdâdî mektepleri, rüştiyelerden mezun olmuş müslim ve gayri müslim çocukların birlikte talim ve tedris yaptıkları yerlerdir.

2- Bin haneyi geçen, hal ve mevkilerince lüzum görülen kasabalarda birer idâdî mektebi yapılacaktır.

3- İdâdî mekteplerinin inşaat masrafları muallim ve hademesinin maaşları ve diğer giderleri Vilayet Maarif İdaresi Sandığı'ndan karşılanacaktır.

4- Her idâdînin ulum-ı muhtelif için muavinleriyle beraber altışar muallimi olup, bunlar Dersaadet'teki büyük Darülmualimin'in şahadetnâmesi ve Maârif Nezareti'nin oyu ile seçilecek ve tayin edilecektir. Her idâdî mektebinin mubassır ve bevvab gibi hademesi olacaktır.

⁵⁶⁹ Ergin, *a.g.e.*, CI-II, s.495; Unat, *a.g.e.*, s.45; Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul, 2004, s.48.

⁵⁷⁰ Koçer, *a.g.e.*, s.82-83.

⁵⁷¹ Somel, *a.g.e.*, s.121.

5- Her idâdî mektebinin muallim ve hademe maaşı, aylık şehriye altı bin ve yıllık giderleri senelik sekiz bin guruş olup, toplam personel gideriyle birlikte mekteplerin yıllık tahsisatı 80.000 guruş olacaktır.

6- İdâdî mekteplerinin tahsil müddeti 3 yıl olup, aşağıdaki dersler okutulacaktır:

Mükemmel Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Fransızca, Kavânîn-i Osmâniye, Mantık, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Târih-i Umûmî, İlm-i Mevâlid (Tabiat Bilgisi), Cebir, Hesab ve Defter Tutmak Usulü, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiiye, Kimya ve Resim.

7- Yukarıdaki ulum ve fûnunun tedris tarzı, cetvel-i mahsusu mucibince günlere ayrılmış olduğundan ol vechile tedris olunacaktır ve mahallerince tecrübe ile bazılarının değiştirilmesi lazım gelir ise gerekli değişiklik Maarif Nezareti'nin iznine ve Meclis-i Kebir-i Maarif'in oy ve uygun görmesine bağlıdır.

8- İdâdî mekteplerinin tatil zamanları ve imtihan müddetleri aynı rüşdiye mektepleri gibi olup, fakat bir sınıfın özel bayram günleri için tatili mektebin karma (müslim-gayri müslim) olmasından dolayı iki sınıf hakkında birden ve eşit icra olunacaktır.

9- İdâdî mekteplerinde tahsilini bitirmiş olan talebeden usulü üzere imtihanları icra ile resmi yazı alanlar, imtihan nizamnamesinde beyan olunan imtiyazata hak kazanacaklardır. İmtihanda başarılı olamayanlar, istemeleri halinde bir sene müddet daha mektepte kalacaklardır⁵⁷².

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesiyle açılması kararlaştırılan idâdîler hemen açılmamıştır. Başkent İstanbul'daki ilk idâdî 1869 yılında yayınlanan nizamnameden dört yıl sonra yani 1873 yılında Darü'l-Maârif'in yerinde açılabilmiştir⁵⁷³. İlk idâdînin açılmasından sonra maddî imkânsızlıklar⁵⁷⁴, muallim yokluğu⁵⁷⁵, gençlerin rüşdiyeyi bitirdikten sonra bu kadarlık tahsili hem hayat hem maişetleri hem de memuriyetleri ve meslekleri için kâfi görmeleri⁵⁷⁶ nedenlerinden dolayı bu krumların açılmasında kısa bir süre durgunluk yaşanmıştır.

⁵⁷² *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, s.13-15.

⁵⁷³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 138; Unat, *a.g.e.*, s.45; Koçer, *a.g.e.*, s.101; Bilim, *a.g.e.*, s.255; Kodaman, *a.g.e.*, s.117; Akyüz, *a.g.e.*, s.145.

⁵⁷⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s.119.

⁵⁷⁵ Bilim, *a.g.e.*, s.253-254.

⁵⁷⁶ Ergin, *a.g.e.*, C.III, s.923.

1875 yılında İstanbul'da Fatih ve Beşiktaş'ta iki idâdî eğitim öğretime başlamış⁵⁷⁷, 1877 Devlet salnamesinde, o sırada İstanbul'da üç yeni idâdînin açılmasıyla altı idâdînin eğitim-öğretim verdiği anlaşılmaktadır⁵⁷⁸.

İstanbul dışında vilayetlerde açılan ilk idâdî ise Yenişehir'de (Yanya vilayeti, Tırhala Sancağının merkezi olan günümüzdeki Larissa'da) açıldı. Taşradaki bu ilk idâdî, sancak meclisince hazırlanan mazbata ile sancağın merkezi olan Yenişehir Kazâsı'nda bulunan ve hali hazırda 140 talebesi bulunan rüşdiye mektebinin idâdîye çevrilmesi istenmiştir. Ancak rüşdiye binasının iki katlı olması ve bir memlekette rüşdiye olmaksızın açılacak idâdîden istifade edilemeyeceği gerekçesi ile mevcut rüşdiye mektebinin kapatılmaması ve bu binanın alt katının rüşdiyeye üst katının idâdîye tahsis edilmesi talep edilmiştir. İstek makul karşılanmış ve Yanya Vilayeti Tırhala Sancağı'nın merkezi olan Yenişehir'de bulunan rüşdiye 16 Aralık 1874 (H.06 Zilkade 1291/R.04 Kanûn-ı Evvel 1290) tarihinde alınan kararla idâdîye tahvil edilmiştir. Böylece Osmanlı taşrasındaki ilk idâdî açılmıştır⁵⁷⁹.

1882 yılında Yanya vilayet merkezinde bir idâdî faaliyete geçti. Aynı yıl Medrese-i Sultâni adıyla bir resmî orta mektep Beyrut'ta öğretime başladı. Bu kurumlar istisna edilirse, idâdîlerin taşrada gerçek anlamda yayılması, 1884 yılında vilayet maârif meclislerinin kurulmasıyla yaratılan yeni malî kaynakların desteğiyle, 1885 yılından itibaren gerçekleşti. 1885 yılında Bursa, Edirne ve Kale-i Sultanîyye (günümüzdeki Çanakkale)'de yeni idâdîler eğitime başladı. Bunu izleyen yıllarda içlerinde Mamuretülaziz (Elazığ)'ın da bulunduğu İzmir, Trabzon, Rodos, Ankara, Üsküp, Priştina, Serfiçe (Servia), Gümölcine (Komotini), Manisa, Adana, Kudüs, Maraş, Çankırı, Teke (Antalya), Bitlis, Muş, Kastamonu ve İzmit şehirlerinde idâdî mektepleri açıldı⁵⁸⁰.

1892 yılında Osmanlı taşrasındaki idâdîlerin sayısı otuz dörde ulaştı. Bu idâdîler arasında Selanik, Manastır, Yanya, İzmir, Beyrut ve Şam'da bulunanlar yatılıya (leylî) dönüştürüldü.

1892 yılında idâdîler beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrıldı. Vilayet merkezlerinde bulunan mektepler eğitim süresi yedi, sancak merkezlerinde bulunan

⁵⁷⁷ Bilim, *a.g.e.*, s.255.

⁵⁷⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.118.

⁵⁷⁹ Fatih Demirel, *Mekteb-i İdâdî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s.16, 27.

⁵⁸⁰ Kodaman, *a.g.e.*, s.119; Somel, *a.g.e.*, s.158.

mekteplerdeki eğitim süresi beş yıldır. Öte yandan yatılı (leyli) olan kurumlar sadece belirli vilayet merkezlerinde kurulan idâdîlerin eğitim süreleri diğer vilayet merkezlerindeki gibi yedi yıldır⁵⁸¹.

Beş senelik sancak ve yedi senelik vilayet idâdîlerinin ilk üç senesinde rüştiye eğitimi, diğer senelerinde idâdî eğitimi veriliyordu. Dolayısıyla bir talebe, üç yıllık ilk mektep eğitiminden sonra, üç senelik rüştiye eğitimi ve eğer sancakta ise iki, vilayette ise dört yıllık idâdî eğitimi alıyordu⁵⁸².

Gerek beş yıllık gerekse yedi yıllık idâdî mekteplerinin müfredatları arasında önemli farklılıklar vardı. Beş yıllıklar bir çeşit alt düzey ortamektepti; yedi yıllıklar ise yüksek meslek mekteplerinin “hazırlık” bölümü gibi işlev görüyordu⁵⁸³.

Vilayet merkezlerindeki yatılı idâdîler 1902 yılında temel derslerinde birlikte okutulacağı ziraat, ticaret ve sanayi şubelerini ihtiva edecek biçimde altı veya sekiz yıllık kurumlar olarak düzenlendi. Bu düzenleme de bir kısım yatılı idâdîlerde her iki şubenin birden ilavesi suretiyle muhtelif gayeli öğrenim kurumları haline getirildi. Fakat bu çok amaçlı uygulama da istenilen faydanın elde edilememesi sonucu, idâdîler 1906 yılında yeniden önceden uygulanan yedi yıllık olarak öğrenime devam etmiştir⁵⁸⁴.

1906 yılına gelindiğinde imparatorluk genelinde doksan üç resmî, on bir husûsî, beş askerî olmak üzere toplam yüz dokuz adet idâdî mevcuttu. 1909 yılında da idâdîlerdeki talebe sayısı yirmi bine yaklaşmıştır⁵⁸⁵.

3.2.2. Talebeler

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne göre rüşdiyelerden mezun olan talebeler idâdîlere kayıt yaptıracaklardı. Bu durum idâdîlerin yaygınlaşır yatılı olanlar açılıncaya kadar devam etmiştir. İdâdîlerin yapısında meydana gelen değişiklikler talebe kabulüyle ilgili değişiklikleri de beraberinde getirmiştir⁵⁸⁶.

⁵⁸¹ 1892 yılında ikiye ayrılan bu idâdîler için ders programı ve talimatta hazırlanmıştır. Hazırlanan ders programı ve talimat ile idâdîlerdeki ders saatleri, görevli müdürün, müdür-i sâninin, muâvinlerin, mubassırların, kâtiplerin vazifeleri, talebelerin mektebe kabul şartları, talebelere verilecek ceza ve mükafatlar, imtihanlar, talebelere verilecek yiyecek ve giyecekler ile gündüzlü ve geceli idâdîlerde talebelerin günlük çalışma saatleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ders Programları*, Dersaadet, 1310.

⁵⁸² Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, İstanbul, 1932, s.10.

⁵⁸³ Somel, *a.g.e.*, s.159.

⁵⁸⁴ Unat, *a.g.e.*, s.46; Koçer, *a.g.e.*, s.131; Akyüz, *a.g.e.*, s.202.

⁵⁸⁵ Kodaman, *a.g.e.*, s.129.

⁵⁸⁶ Demirel, *a.g.t.*, s.80.

İdâdîlerin eğitim süresi beşi idâdî, ikisi âlî olmak üzere yedi yıla çıkarıldıktan sonra bu kurumlardan mezun olanlar, âlî kısmın birinci yani altıncı sınıfa; rüşdiyeden mezun olanlar, idâdîlerin ilk iki yılı rüşdiye derslerine muadil olduğundan, mektebin üçüncü sınıfına ve ibtidâîlerden mezun olan talebeler ise birinci sınıfa kabul edilmeleri kararlaştırılmıştır. Müslim ve Gayrimüslim tebaanın çocuklarından özel tahsil görmüş olanlar da yapılacak imtihanın neticesine göre, müstahak oldukları sınıfa kabul edilmekteydi⁵⁸⁷.

İdâdî mekteplerine kabul edilecek talebelerden istenen belgeler ise şunlardır:

- 1-Memleket tabipliğinden alınacak, mühürlenmiş, sıhhat ve aşı belgesi,
- 2- Tezkire-i Osmaniye,
- 3- Mezun oldukları dan aldıkları diploma⁵⁸⁸.

İdâdîlere kayıt yaptıracak talebelerden birinci sınıfa kayıt olanların on bir yaşından küçük, on beş yaşından büyük olmamaları gerekmektedir. Bunu yanı sıra diğer sınıflara kayıt yaptıracak olan talebelerin ise yaşları hangi sınıfa kayıt yaptıracaksa, birinci sınıfa kayıt yaptıranların yaş sınırlarına o kadar yıl eklemek suretiyle hesaplanacaktı⁵⁸⁹. Fakat 1899-1900 yılından itibaren bu mekteplere kayıt yaptıracaklarda alt yaş sınırı kaldırılmış ve idâdîlerin birinci sınıfına kayıt yaptıracakların on beş yaşından büyük olmaması gerektiği ifade edilmiştir⁵⁹⁰.

1310 tarihinde yayınlanan idâdî mekteplerine ait talimatnâmede imtihan-ı hususîlerin senede bir defa ve sene ortasında yapılması kararı alınmıştır⁵⁹¹. Fakat beş sene sonra yayınlanan ikinci bir talimatnâmede bu sınavların üçer ay ara ile sene de iki defa yapılması kararlaştırılmıştır. Buna göre imtihan-ı hususiler bir hafta zarfında yapılacak sınavlar için derslere ara verilmeyecekti⁵⁹².

İmtihan-ı hususilerin başlangıçta imtihan-ı umumiye her hangi bir tesiri bulunmamaktaydı. Bunların amacı başlangıçta sınıf içerisinde durumları aynı olan talebeleri birbirinden ayırt etme yolunda kolaylık sağladı⁵⁹³. Fakat daha sonra 1327

⁵⁸⁷ *Ders Programları*, 1310, s.116; Demirel, *a.g.t.*, s.80.

⁵⁸⁸ Demirel, *a.g.t.*, s.81.

⁵⁸⁹ *Ders Programları*, 1310, s.116; Demirel, *a.g.t.*, s.81.

⁵⁹⁰ *SNMU*, 1317, s.209; *SNMU*, 1918, s.464, Demirel, *a.g.t.*, s.81.

⁵⁹¹ *MİMT*, 1310, s. 124.

⁵⁹² *MİMT*, 1315, s. 101.

⁵⁹³ *MİMT*, 1310, s. 126.

yılında yayınlanan talimatnâme ile imtihan-ı hususilerden alınan notlar imtihan-ı umumiye tesir etmeye başladı⁵⁹⁴.

İmtihan-ı hususilerde sıfır olan ve kopya çekerken yakalanan talebeye sıfır almış nazarıyla bakılıp “izinsizlik” cezası verilecekti⁵⁹⁵. Beşten aşağı alanlara ise çalışması için ihtarda bulunulacaktı⁵⁹⁶. Verilen bu cezaların yanı sıra başarılı olanlar taltif edilecekti. Sınavlar neticesinde birinci olan talebelere “İmtiyaz” ve ikinci çıkanlara ise “Tahsin” varakları verilecekti⁵⁹⁷.

İmtihan-ı umûmîler her sene derslerin bitiminden bir hafta sonra yapılacaktı. Bu imtihanlar tahriri (yazılı) değil şifahi (sözlü) olarak yapılıyordu. İmtihan-ı umûmîler yapılırken seçilen mümeyyizleri o derse giren muallim ile müdür belirlenecekti. Mümeyyizlerin seçileceği derse vakıf olması özelliği aranacaktı⁵⁹⁸.

Sınavlar esnasında sorulan sorulara verilen cevaplar ayrı ayrı kâğıtlara yazılan numaraların sınav bitiminde mümeyyiz ve muallimler tarafından ortalamaları alınarak asıl cetvellere yazılacak ve aşağı kısımları mühürlenecekti. Mümeyyiz ve muallimlerin not verme işlemlerine hiçbir şekilde müdahale olunmayacaktı⁵⁹⁹.

İdâdî müdürleri imtihan-ı umûmîlerden sonra talebelerin derslerden kaç aldıklarını ve sıralamada kaçınıcı olduklarını gösteren üç adet çizelge (cetvel) düzenlenecekti. Bu çizelgelerden biri mektepte saklanacak, diğerleri maârif müdürlüğüne gönderilecekti. Maârif müdürlüğü de bunlardan birini saklar diğerini ise nezârete gönderilecekti⁶⁰⁰.

İdâdî imtihanlarında değerlendirmeler on üzerinden yapılırdı. 1310 yılında yayınlanan talimatnâmeye göre sınıfı geçmek için her dersten “beş”⁶⁰¹ almak zorunluluğu vardı. Fakat sonra 1315 yılında yayınlanan talimatnâme ile bu puan her ders için “üç”e⁶⁰² düşürülmüştür. Zayıf olan talebelere notu söylenmez sadece durumunun zayıf olduğu belirtilirdi. İki dersten üçten aşağı alanlar için bir defaya mahsus olmak üzere bitirme imtihanı yapılırdı. Bu imtihanda her iki dersten de üç ve daha yukarı bir not almak gerekiyordu.

⁵⁹⁴ *MİMT*, 1327, s. 27.

⁵⁹⁵ *MİMT*, 1310, s. 126. İzinsizlik cezası 1315 talimatnâmesi ile sınavlarda “...üçten aşağı alanlar...” için uygulanmaya başlanmıştır. *MİMT*, 1315, s. 104.

⁵⁹⁶ *MİMT*, 1327, s. 28.

⁵⁹⁷ *MİMT*, 1310, s. 126.

⁵⁹⁸ *MİMT*, 1315, s. 101-103.

⁵⁹⁹ *MİMT*, 1315, s. 101-103.

⁶⁰⁰ *MİMT*, 1315, s. 105.

⁶⁰¹ *MİMT*, 1310, s. 124.

⁶⁰² *MİMT*, 1315, s. 101.

1327 yılında yayınlanan talimatnâme ile sınıf geçme sistemi bir daha değişmiş önce imtihan-ı hususîler imtihan-ı umûmîleri etkilemeye başlamış ve böylece imtihan-ı hususîlerde talebenin alacağı numaraların ortalaması imtihan-ı umûmî numarasına eklenerek bunun da ortalaması alınmaya başlanarak bunu sonucu sınıf geçmek için esas kabul edilmeye başlanmıştır. Bu tarihten itibaren her dersin i imtihan kâğıdına ayrı ayrı numara yazacak ve bunları imtihan cetveline geçirecek ve imza altına alacaktı. Sonra imtihanın yapılmasından on beş gün zarfında bunları mektep idaresine edecekti. Yine aynı talimatnâme ile bir talebenin sınıfı geçmesi için hiçbir dersten ikiden aşağı numara almaması gerekecekti⁶⁰³.

İdâdîlerde talebelerin ödüllendirilmesi, talebenin derslerde gösterdiği gayret, mektebe devam konusunda titizliği ve mektep dâhilindeki hal ve hareketleri ile çevresine örnek olmasına yani kısaca terbiyeli ve çalışkan olmasına istinaden verilirdi. Ödüllendirilen bir talebeye başarısına göre verilen belgeler “Aferin”, “Tahsin” ve “İmtiyaz” olmak üzere üç türlüydü. Bu belgelerden her hangi birisi talebeye verildiğinde belge üzerinde talebenin ismi ve hangi dersten aldığı yazılırdı. Belge müdür veya müdür yardımcılarında biri tarafından imzalanarak verilirdi.

İdâdîlerdeki ödüller arasında bir derecelendirme olayı vardı. Dört “aferin”, bir “tahsin” varakası ve iki “tahsin”, bir “imtiyaz” varakasına eşitti. Bu belgelerin renkleri de birbirinden farklı idi. Aferin “kırmızı”, tahsin “yeşil”, imtiyaz ise “sarı” renkliydi. Beş “imtiyaz” varakası kazanan talebeye ise bir kitap hediye edilirdi. Bu ödüller aynı zamanda talebelerin cezalardan kurtulması için de kullanılmaktaydı⁶⁰⁴.

Ödüllerden “aferin”, ders durumu, tutum ve davranışlarıyla hafta boyunca; “tahsin”, bir ay boyunca; “imtiyaz” ise öğretim yılı boyunca başarılarını sürdüren talebelere verilirdi⁶⁰⁵.

Talebenin başarılı ve terbiyeli olması nasıl ödüllendiriliyorsa başarısız ve yaramaz olması da derecesine göre cezalandırılıyordu. Öncelikle mektebe gelişlerde devamsızlık gösteren, derslere çalışmayan, ayrıca gerek mektep içinde ve gerekse mektep dışında edebe aykırı ve hal ve hareketlerde bulunanlar hakkında amirleri tarafından tembih ve tekdirden sonra altı çeşit ceza verilirdi.

⁶⁰³ *MİMT*, 1327, s. 27-28.

⁶⁰⁴ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 386-392; Aytekin, *a.g.e.*, s.88.

⁶⁰⁵ Aytekin, *a.g.e.*, s.88.

“Nişane-i Tevbih”, “Tevkif”, “İzinsizlik”, “Tekdir-i Aleni”, “İhraç-ı Muvakkat” ve “İhraç-ı Kati” şeklinde olan cezalandırmaların anlamı verilme şekilleri şöyleydi:

“Nişane-i Tevbih”, talebelerin derslerine devamsızlık yapmaları, hareketlerinde kusurlu olmaları ve belirli saatlerde da bulunmayanlar hakkında düzenlenirdi. Bu ceza verilirken talebenin tesbih (azarlama) olduğuna dair sınıf defterinde ismi hizasına işaret konulurdu..

“Tevkif”, cezası da “Nişane-i Tevbih” cezasının verildiği durumlarda verilirdi. Bu cezanın uygulanmasında ise talebenin dinlenme ve teneffüs zamanlarında bir saat kadar yazı ile meşgul edilmesinden ibarettir.

“İzinsizlik”, belirli saatte özürsüz olarak mektepte bulunmamak tekrarından, vazifesini yerine getirirken aşırı tembellik yapan, bir hafta zarfında dört defa “Tevkif” cezasına uğrayanlara verilirdi. “İzinsizlik”cezası, leylî (yatılı) talebe için hafta sonunda evine gitmemek, neharî (gündüzlü) talebe için Cuma günleri mektebe gelmeye mecbur edilmek demektir.

“Tekdir-i Aleni”, dört kere arka arkaya izinsiz kalan, memur ve muallimlere itaatsizlikte bulunan, arkadaşları hakkında kötü düşüncelerde bulunup onlara kötü söz söyleyen ve şiddet uygulayan, mektep hariçinde uygunsuz yerlerde bulunan ve kavga eden ve dan kaçanlara verilirdi. Bu ceza verilen talebenin öğretim kurulu huzurunda alenen gerekçe raporu okunur ve vukuatı sicil-i umumiye de toplanırdı.

“İhraç-ı Muvakkat” cezası ise iki defa “Tekdir-i Aleni” cezası alanlar hakkında uygulanırdı. Bu cezayı alanlara bir haftadan çok olmamak şartıyla talebe ailesinin yanına gönderilirdi.

“İhraç-ı Kati” cezası ise; cezaların içerisinde en ağır olanıydı. Bu ceza, iki sene ardı ardına sınıfta kalan, bir sene içerisinde iki defa “İhraç-ı Muvakkat” cezası alan, mektebin kurallarını ihlal ederek amir ve muallimlerine uygunsuz hareketlerde bulunan ve diğer arkadaşlarını da böyle davranmaya teşvik eden, namus ve genel adaba aykırı davranışlarda bulunanlara verilirdi. Bu cezanın bir talebe verilmesi durumunda mektep müdürü ile üç muallimden aşağı olmamak üzere oluşturulan bir heyet huzurunda tetkik ettikten sonra ihraç sebebi mazbata ile maarif müdürüne bildirilerek alınacak emre kadar süresiz olarak alınmazdı. “İhraç-ı Kati” cezasının uygulanması ise talebenin dan kesin olarak ihraç edilmesiydi.

Yukarıda da bahsedildiği gibi ödüller cezalardan kurtulmak için bir vesile olabiliyordu. “Tevkif” cezası alan bir talebe bir “Aferin” varakası vererek

“izinsizlik” cezası alan bir talebe ise bir “imtiyaz” varakası veya iki “tahsin” veya sekiz “aferin” varakası vererek kurtulabilirdi. Ceza bedeli olarak geri alınan mükâfat evrakı yırtılırdı. Fakat alınan cezanın affedilmeyecek ağır bir ceza olması durumunda ceza için tahsin ve aferin varakası kabul edilmeyip, bu ceza her durumda uygulanırdı⁶⁰⁶.

3.2.3. Görevli Personel

Önceden de değinildiği gibi Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi’ne göre her idâdînin ulum-ı muhtelifi için muavinleriyle beraber altışar muallimi olup, bunlar Dersaadet’teki büyük Darümuallimin’in şahadetnâmesi ve Maârif Nezareti’nin oyu ile seçilecek ve tayin edilecektir. Her idâdî mektebinin mubassır ve bevab gibi hademesi olacaktır.

3.2.3.1. İdari Personel

İdâdîlerde mektep müdürü, mektepte muallim ve memurların görevlerini yerine getirilmesinin sağlanması ve kontrolü, talebenin terbiyesi, mektebin temizliği, eğitim faaliyetlerinin mevzuata uygun bir şekilde düzenli olarak işlemesi, araç-gereçlerinin muhafazası, mektebin maârif idaresiyle her türlü yazışmalarından birinci derecede sorumlu kişiydi⁶⁰⁷.

Mektep müdürünün görevleriyle ilgili olan bu genel tanım daha sonra 1899-1900 (H.1317)⁶⁰⁸ ve 1909 (H.1327)⁶⁰⁹ yıllarında yayımlanan iki talimatnâme ile genişletilerek da güvenliğin sağlanması ve devam ettirilmesi, mektep bakkallarında satılacak yiyecek ve içeceklerin sağlığa zararlı olup olmadıklarının kontrolü gibi görevlerde müdürlerin görevleri arasına eklenmiştir.

İdâdîlerde müdürün yanı sıra idari personel olarak bir de müdür-i sâniler bulunmaktaydı. Bunlar, öncelikle bütün işlerde müdüre yardım etmekte ve olmadığı zamanlarda da onun yerine vekâlet etmekle görevliyidiler.

Müdür-i sânilerin ayrıca, daki personelin devam takiplerini yapmak, sınıf defterlerini kontrol etmek, personeline ait kusurları tespit ederse müdüre bildirmek, mektebin ve yemekhanenin temizliğini ve düzenini denetlemek, talebe ve

⁶⁰⁶ *MİMT*, 1310, s. 121-123.

⁶⁰⁷ İdâdî müdürlerinin görevleri hakkında geniş bilgi için bakınız *Ders Programları*, 1310, s.109-111; Demirel, *a.g.t.*, s.63-65.

⁶⁰⁸ *SNMU*, 1317, s.194.

⁶⁰⁹ *MİMT*, 1327, s.8.

muallimlerin umumî sicillerini tutmak, günlük erzak cetvelini tasdik etmek gibi görevleri bulunuyordu⁶¹⁰.

İdâdilerde görev yapan muavinlerin 1892 yılında hazırlanan talimatnâmede görevleri ve sorumlulukları şöyleydi; Günde iki dersi geçmemek üzere bir veya iki derse girmek, müzakerelerde talebelerin yanında bulunup derslerle ilgili sorunları halletmek, talebelerin uyumlu olmalarına, ahlak, edep ve terbiyelerine dikkat etmek ve geceleri kendilerine yatakhanelerde ayrılan yerlerde yatmak ve sırayla haftada bir defa dışarıya çıkmaktı⁶¹¹.

1892 yılındaki talimatnâmede muavinlerin görev ve sorumlulukları sınırlı tutulmuşken bu yetkiler ve sorumluluklar daha sonra yayınlanan talimatnamelerle genişletilmiştir. 1899-1900 (H.1317)⁶¹² yılında yayınlanan talimatnâmeğe göre muavinlerin görev ve sorumlulukları ilkinde göre genişletilmiş görevleri şunlardı:

1- Yatılı idadi mekteplerinin çeşitli derecelerinde talebenin terbiyesi ve ders konusundaki sıkıntılarına yardımcı olacak ve talebenin iyi geçinme, ahlak, edep ve terbiyelerine dikkat edecektir,

2- Nöbetçi olan muavinler, yatakhanelerde müdür tarafından tayin olunan yerlerinde talebeyle beraber yatmaya mecbur olup, sabah talebeden bir çeyrek evvel kalkarak talebenin intizam ve suretle giyinip aşağı inmelerine ve abdest almalarına dikkat etmek ve namazdan sonra mütalaa hanelerine sevk edecektir,

3- Mütalaa zamanları talebe sınıf sınıf ayrılıp dershanelerin genişliğine ve talebenin yoğunluğuna göre bir veya iki dershanede toplanarak nöbetçi bulunan muavinlerin nezaret altında bulunacaktır.

4- Birinci derecede idadi mekteplerinde her gece mektepte bulunmağa mecbur olan üç muavinden birisi serbest bırakılacak ve diğer derecelerde buluna mekteplerde talebenin mütalaa zamanları bir dershaneye toplanması mümkün olduğu takdirde nöbetçi iki muavinden birisi serbest kalacaktır.

5- Muavinler talebeler dershaneye girerken bahçe kapısında ve teneffüse çıkarken sınıf kapısında amir sıfatıyla bulunarak mubassırın talebeyi ikişer ikişer tertip edip sevk edişine dikkat edeceklerdir.

6- Teneffüs zamanları talebe muavinlerden biriyle mubassırların nezareti altına alacaktır.

⁶¹⁰ *MİMT*, 1327, s.10.

⁶¹¹ *Ders Programları*, 1310, s.112.

⁶¹² *SNMU*, 1317, s.198-201.

7- Sabahları ilk dersten evvel sınıfların mubassırlar tarafından icra olunan yoklamasından muavinler hazır bulunup, gelmeyen talebenin ismi hizasına “Mevcut değildir” işareti koyulacaktır.

8- Her aksam talebenin mükâfat ve mücazâtı (ceza) müdür-i sanı tarafından ertesi gün ilan ve icra kılınmak üzere, yevmiye defterlerinden ayrıca bir deftere çıkarılıp muallim-i evvela verilir. Müdür-i sanı olmayan yerlerde bu vazife muavine aittir.

9- Muavinler gece mütalaalarında sınıfların yevmiye defterini muayene ederek, muallim tarafında o sınıfa vazife verilmiş ise bu vazifelerin talebeler tarafından tertip edilmesine dikkat edecektir.

10- Mekteplerde muavinlerin odasına bir nöbet cetveli konacak birinci derecede idadi mekteplerinde her gece mektepte üç, diğerlerinde ise iki muavin kalacaktır.

11- Muavinlere verilecek izin müddeti aksam son ders nihayetinden ertesi gün ilk müzakere zamanına kadar olup, bu zamanda müdür veya müdür-i sanı mektepte kalmaya mecburdur.

12- Yemek esnasında muavinlerden birisi yemekhanede bulunarak talebeye nezaret edecektir.

13- Cuma günleriyle tatil günlerinde mekteplerde bir muavin ve bir mubassır kalacaktır. Mubassır olmayan mekteplerde bir memur kalır.

14- İzinli olmayan muavinler ile depo ve anlar memuru gibi yatılı memurlar kendi izinleri haricinde ve müdürün malumatı olmaksızın gece-gündüz hiçbir surette mektebi terk edemezler.

15- Talebenin izinlerini yevmiye defterine kayıt etmek.

16- Muavinler esas vazifelerine zarar vermemesi kaydıyla muallimlik yapabilirler.

3.2.3.2. Muallimler

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne göre çeşitli derecedeki mektepler için yetiştirilmek üzere, İstanbul'da bir büyük Daülmualimîn tesis edilecek ve üç şubeye ayrılacaktı. Her şube de biri edebiyat diğeri ulûm ve fûnûn olmak üzere iki sınıfa taksim edilecekti. Bu üç şubeden birincisi rüşdiye, ikincisi idâdî üçüncüsü ise sultanî

mekteplerine mualim yetiştirecekti. İdâdî şubesinin eğitim süresi iki yıldır⁶¹³. Bu karar hemen uygulanamamıştır. 1874 yılında açılan idâdî şubesi 1877 yılında faaliyete geçebilmiş fakat üç yıl sonra kapatılmıştır⁶¹⁴.

İdâdîlerde görev yapacak olan lerin yetiştirilmesi konusunda ilk dönemlerde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durumda muallim temini için başka kaynaklardan faydalanmayı zaruri kılmıştır. Gerek Tanzimat gerekse 2. Abdülhamit dönemlerinde;

- a) Medreseliler
- b) Mektep-i Mülkiye başta olmak üzere yüksek mezunları
- c) İdadi mezunları
- d) Subaylar
- e) Değişik kurumlarda görev yapan memurlar
- f) Din görevlileri
- g) Gayri müslimler

muallim olarak istihdam edilmişlerdir⁶¹⁵.

Muallimler, mesai saatlerinde da bulunmakla, derslere girerek eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmekle, alıştırmaya gerektiren derslerle ilgili ödevler vermekle, bu ödevleri kontrol etmekle, sınıflarda gürültüye ve uygunsuz durumlara meydan vermemekle mükellefler⁶¹⁶.

1909 yılında yayınlanan Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsus Talimatnâme ile idâdîlerde görev yapan muallimlerin görev ve sorumluluklarında bazı değişiklikler yapılmıştır. İlgili talimatnâmeye göre mualimler;

1- Nezaretçe yapılan programlar çerçevesinde, eğitim-öğretim faaliyetini yürütmeye mecburdular. Verecekleri ödevleri ders vakitleri dışında inceledikten sonra talebelere iade edecekler ve ödevlere verdikleri notları not defterine kaydedeceklerdi.

2- Ders esnasında dersi ihlal edecek en ufak bir düzensizlik gördüklerinde durumu mektep idaresine bildirmekle birlikte mükâfat ve cezaların verilmesinde ölçüyü muhafaza edeceklerdi.

3- Her ders işledikleri konuyu sınıf defterine, verdikleri ödül ve cezaları ise ilgili evraka yazacaklardı.

⁶¹³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.481-482.

⁶¹⁴ Demirel, *a.g.t.*, s.77.

⁶¹⁵ Kodaman, *a.g.e.*, s.155; Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Yetiştirme Politikası*, Ankara, 1996, s.36-37.

⁶¹⁶ Demirel, *a.g.t.*, s.78.

4- Mazeretsiz olarak derse girmeyen in maaşından kesinti yapılacaktı. Ayda üç gün derse gelemeyen in ayrıca maaşının yarısı ve aynı keyfiyetin tekrarı halinde ise maaşının tamamı kesilecektir. Bu keyfiyetin tekrarında ise muallim müstafi sayılacaktı.

5- Ders yılı başlangıcında mektepte bulunmayan muallimler hakkında, mektepte bulunmadıkları ilk beş güne kadar maaş kesim cezası uygulanacaktı. Beş günden sonra devamsızlıkları halinde beş gün ile on gün arasında bulunmayan lerin ise maaşlarının tamamı kesilecekti. On günden daha fazla mektebe gelmeyenler ise müstafi sayılacaktı.

6- Muallimlik görevi hastalık mazereti dışında vekâletle yürütülemeyecekti.

7- Muallimin hastalanması durumunda yerine vekil tayin edilecek kişinin ahlaklı olması ve gireceği ders için yeterli olması gerekmektedir. Bir in dersine iki defaya mahsus olmak üzere ve müdürün izni olması şartıyla, başka bir muallim girebilecekti. Bu durumda, derse gelmeyen muallimin maaşından kesinti yapılacaktı⁶¹⁷.

3.2.3.3. Diğer Personel

İdâdilerde idari personel ve muallimler dışında başta kâtip ve mubassır olmak üzere, erzak ambarı memuru, depo memuru, tabip, imam, hastane hizmetçisi, odacı, kapıcı, gece bekçisi, hademe, aşçı, aşçı yamağı ve çamaşırcı gibi memur ve hizmetlilerde görev yapmaktaydılar⁶¹⁸. Bu memur ve hizmetlilerin sayısı mektebin büyüklüğüne ve yatılı veya gündüzlü olmasına göre değişiklikler göstermekteydi.

Kâtipler, genel olarak mekteplerdeki hesap işlerinden ve yazı işlerinden sorumluydu. Ayrıca bunlar, müdür tarafından istenen yazıları yazar, gelen yazıları saklar, demirbaş kayıt defterini tanzim eder, mektebe satın alınan erzakın cinsini, miktarını, fiyatını ilgili deftere kaydeder yapılan masrafların kaydını tutar, talebeleri tanzim ederek bir deftere kaydeder, talebelere verilecek yiyeceklerin çeşidini günlük olarak bir pusula ile düzenleyip müdüre verirdi⁶¹⁹.

Mubassırlar, sabah ve akşam yoklamalarını yapıp sonuçlarını müdür-i sâniye bildirmek, teneffüs ve istirahat zamanlarında talebeleri kontrol etmekle

⁶¹⁷ *MİMT*, 1327, s.13-15.

⁶¹⁸ *Ders Programları*, 1310, s.138.

⁶¹⁹ *Ders Programları*, 1310, s.111-112.

yükümlüydüler⁶²⁰. 1909 yılında yayınlanan talimatnâmeye göre mubassırlar ders aralarındaki müzakerelerde talebelerin başında bulunacak, idarecileri tarafından verilen emir ve uyarıları derhal uygulayacak, talebeler arasında ceza gerektirecek bir durum tespit ederse nöbetçi muavine veya müdür-i sâniye ya da müdüre bildirecekti⁶²¹.

3.2.4. Mamuretülaziz Vilayeti İdâdîsi

3.2.4.1. İdâdînin Açılışı

Mamuretülaziz İdâdî mektebi 1303/1885-6 yılında Vali Hacı Hasan Refik Bey zamanında Harput ile Mezra arasında bulunan ve her iki yerleşim yerine yaklaşık olarak aynı mesafede bulunan Aslanpınarı mevkinde açılmıştır⁶²². Mektebin açıldığı dönemde Mamuretülaziz şehir merkezi “Mezra” denilen kasaba olmasına rağmen yöre halkının çoğunluğu eski şehir olan ve “Yukarışehir” olarak adlandırılan Harput’ta yaşamaktaydı. Bundan dolayı açılacak mektepten halkın rahat bir şekilde faydalanması için un her iki kasabaya da yakın olması lazımdı. Mamuretülaziz İdâdîsi’nin yeri konusunda Mezra-Harput Caddesi üzerinde yer alan Aslanpınarı mevkinin seçilmesindeki en önemli neden buydu.

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi, Osmanlı taşrasında kurulan ilk idâdîlerden biridir. İdâdînin açılışında dönemin Sultanı II. Abdülhamid’den⁶²³ dolayı “Mekteb-i İdâdî-i Hamidiye-i Mülkiye-i Şahane” ismi⁶²⁴ verilerek açılmıştır. Mektep kuruluşunda vilayet merkezinde bulunan bir idâdî olduğu için merkez vilayetler idâdî programına göre yedi sınıf üzere kurulmuştur.

3.2.4.2. İdâdî Binası ve Bahçesi

Mamuretülaziz İdâdî binası masrafları devlet bütçesinden karşılanarak yapılmış iki katlı kârgir bir bina olarak yapılmıştır⁶²⁵. İshak Sunguroğlu, idâdî yıllarında talebeliğini de yaptığı idâdînin binasını şöyle anlatmaktadır⁶²⁶:

⁶²⁰ *Ders Programları*, 1310, s.112.

⁶²¹ *MİMT*, 1327, s.17.

⁶²² Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.II, s.65.

⁶²³ *BOA.*, *DH.MKT.*, 1358/108, 04/Za/1303 (4 Ağustos 1886); *BOA.*, *İ.DH.*, 996/78661, 29/L/1303 (31 Temmuz 1886); *BOA.*, *MF. MKT.*, 91/90, 04/Za/1303 (4 Ağustos 1886).

⁶²⁴ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile açılması kararlaştırılıp daha sonra açılan orta.gretim kurumu hüviyetindeki idâdîlere, mülkiye sıfatı eklenerek, mülkiye idâdîsi ismi verilmeye başlanmıştır. fakat daha sonraki tarihlerde idâdîler yaygınlaşıp kurumsallaşınca, bu mülki sıfatının, idâdî isimlerinde, bazen kullanıldığı, bazen de kullanılmadığı görülmektedir. Fatih Demirel, *a.g.t.*, s.12.

⁶²⁵ *Elazığ İl Yıllığı*, 1973, s.72; İdâdî binası bugün 8. Kolordu Merkez Komutanlığı Karargâh binası olarak kullanılmaktadır. Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Ankara, 2001, s.163.

“Mektep binası: Tahminen 20 m. Yan ve 6-50-60 m. Ön ve arka cepheli, iki katlı, çatılı ve geniş pencereleriyle büyük kârgir bir bina idi. Dershaneleri büyük, salonları geniş ve ferahdı. Ön cephesi batıya, arka cephesi doğuya verilmişti, bu yüzden sıhhi bir binaydı. Binadan ayrı ve binanın kuzeyinde sonradan yapılmış bir katlı matbah, kiler, depo, ve hademe odaları sıralanmıştı. Büyük çinko kaplı cümle kapısı şosanın üzerindeydi.”

İdâdînin bahçesi ağaçlarla ve süs bitkileriyle süslenmiş, aşağı ve yukarı olmak üzere iki havuzu bulunan oldukça geniş bir bahçeydi. Bahçe geniş bir duvarla çevrilmişti. Kenarında Hüseyin Köyü’ne doğru bir dere bulunmaktaydı. Sunguroğlu idâdî bahçesini ise şöyle anlatmaktadır⁶²⁷:

“ ... dört bir etrafı 2-2,5 m. Yükseklikte bahçe duvarlarıyla çevrilmiştir. Yukarı bahçede menba sulu küçük bir havuz. Etrafı sık süs ağaçları, leylâk ve güllerle donatılmış mükemmel bir havuzbaşı, aşağı bahçeye ve bu havuzbaşına talebelerin girmeleri, oturmaları, gezmeleri yasakdı. Burası Muallimlere ve idarecilere aitti. Yukarı kısım ise talebeye mahsusdu.”

3.2.4.3. Mamuretülaziz İdâdîsi’nde Okutulan Dersler

Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmeleri ile Maârif Salnâmelerinde Mamuretülaziz İdâdî Mektebi’nde okutulan dersler ile bu derslerin hangi muallimler tarafından verildiğine dair bilgilere ulaşabilmekteyiz. Salnâmelerde idâdîde okutulan dersler sene esasına göre verilmemiş, bunun yerine hocaların hangi dersleri verdikleri belirtilmiştir. Ayrıca salnâmelerde bazı derslerin hocalarının bulunmadığından bunlar “münhal” veya “boş” olarak gösterilmiştir.

Mamuretülaziz İdâdîsi’nde okutulan derslerle ilgili olarak 1305/1887-8 yılı vilayet salnamesinde Arabî, Farisî, Tarih-i Umûmî, Kavaid-i Türkî, Tarih-i Tabi-î, Coğrafya, Hesab, Hendese, Hüsn-i Hatt, Fransızca, Resim dersleri⁶²⁸, 1308/1890-1 yılı salnâmesindeyse bu derslere ek olarak Cebir, Hikmet-i Tabiiye, İlm-i Kimya, Kavânîn derslerinin eklendiğini; Hüsn-i Hatt, Resim ve Tarih-i Tabi-î derslerinin ise programda olmadığı anlaşılmaktadır⁶²⁹.

1310/1892-3 yılı vilayet salnâmesinde mektepte okutulan derslere Ermenice, İnşâ, Kitâbet, Ma’lûmât-ı Fenniye, Türkçe, Ulûm-ı Diniye, Usûl-i Defterî

⁶²⁶ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.66.

⁶²⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.66.

⁶²⁸ SMV, 1305, s.41.

⁶²⁹ SMV, 1308, s.43.

ve tekrar Resim dersleri programa dâhil edilmiştir; Arabî, Cebir, Hikmet-i Tabiiye, İlm-i Kimya, Kavaid-i Türkî ve Kavânîn dersleri ise çıkarılmıştır. Hesab ise münhaldir⁶³⁰.

1312/1894-5 yılında 1310/1892-3 yılı vilayet salnamesinde yer alan derslere ek olarak Arabi dersinin tekrar programa eklenmiş ve Hesab dersinin ise münhal olmaktan çıkmıştır⁶³¹.

İlk Maârif Salnâmesi olan 1316 tarihli salnâmede idâdîde okutulan ders sayısında önceki yıllara göre önemli bir artış olmuştur. 1312 tarihli Mamuretülaziz Vilayet Salnâmesinde on altı olan ders sayısı 1316 Maârif Salnâmesine göre yirmi altıya çıkmıştır. 1316/1898-9 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmesinde önceki yıllara göre Ahlâk ve Akâid, Edebiyat, Kozmografya, Makine, Mevâlid, Müsellesât ve İlm-i Servet dersleri eklenmiştir⁶³².

1317/1899-1900 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmesine göre ise bir önceki seneye göre İnşâ ve Kitâbet derslerinin tekrar konulduğu Kavânin dersinin ise münhal olduğunu görüyoruz⁶³³. Bu dönem, idâdîde ders sayısının 28 dersle en fazla ders okutulan eğitim-öğretim yılı olmuştur.

1318/1900-1 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmesine göre Cebir, İnşâ, Kitâbet, Kitâbet- Resmîye, Kozmografya, Ma'lûmât-ı Fenniye dersleri okutulmamış, önceki yıllardan farklı olarak Ma'lûmât-ı Nâfia dersi ise programa ilk defa programda yer almıştır⁶³⁴.

1319/1901-1902 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmesine göre Hikmet-i Tabiiye, İlm-i Kimya, Kavânin, Makine, Ma'lûmât-ı Nâfia, Mevâlid, Müsellesât ve ilm-i Servet dersleri programdan çıkarılmış, İnşâ ve Kitâbet dersleri tekrar ilave edilmiş; İlm-i Eşya dersi ise ilk defa eklenmiştir⁶³⁵.

1321/1903-1904 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmesinde bir önceki yıla göre Edebiyat, İnşâ ve Usûl-i Defterî dersleri programdan çıkarılmış, Malumât-ı Ziraiyye ve Sihhiye dersleri ilk defa programa ilave edilmiştir. Ayrıca bu eğitim yılında Cebir, Fransızca, Hendese ve Usûl-i Defterî derslerinin hocaları bulunmadığından salnâmede bu dersler “boş” olarak gösterilmiştir⁶³⁶.

⁶³⁰ SMV, 1310, s.109.

⁶³¹ SMV, 1312, s.161.

⁶³² SNMU, 1316, s.1168-1169.

⁶³³ SNMU, 1317, s.1328-1329.

⁶³⁴ SNMU, 1318, s.1540-1541.

⁶³⁵ SNMU, 1319, s.874.

⁶³⁶ SNMU, 1321, s.650.

1325/1907-8 vilayet salnamesinde 1321 yılında boş geçen dersler aktif hale gelmiş ve uzun bir aradan sonra Hikmet-i Tabiiye, İlm-i Kimya, İlm-i Servet, Kavânin, Kozmografya, Makine ve Müsellesât dersleri ile Usûl-ı Defterî dersleri programa tekrar eklenmiştir. İlm-i Eşya, Malumât-ı Ziraiyye ve Sıhhiye dersleri ise çıkarılmıştır. Ziraat dersi bu yıl programına dahil edilmiştir⁶³⁷.

İdâdîde salnâmelerde yer almayan Lisân-ı Osmânî (Türkçe)⁶³⁸, Belâgat-ı Osmâniyye⁶³⁹ derslerinin de okutulduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

1310 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesinde Kavânin dersi yer almazken arşiv belgelerinde bu tarihte bu dersin Abdullah Efendi tarafından okutulduğunu⁶⁴⁰; yine bu salnâmede münhal diye gösterilen hesap dersine aynı yıl içerisinde Abdurrahim Efendi'nin tayin edildiğini arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz⁶⁴¹.

⁶³⁷ *SMV*, 1325, s.59.

⁶³⁸ *BOA.*, *MF. MKT.*, 106/88, 04/C/ 1306 (5 Şubat 1889).

⁶³⁹ *BOA.*, *MF. MKT.*, 169/62, 21/Za/1310 (6 Haziran 1893).

⁶⁴⁰ *BOA.*, *MF. MKT.*, 155/71, 13/Ca/1310 (3 Aralık 1892).

⁶⁴¹ *BOA.*, *MF. MKT.*, 159/172, 14/B/1310 (1 Şubat 1893).

Tablo 3.19 Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde Okutulan Dersler⁶⁴²

DERSİN ADI	1305	1308	1310	1312	1316	1317	1318	1319	1321	1325
AHLAK VE AKAİD					X	X	X	X	X	X
ARABİ	X	X		X	X	X	X	X	X	X
CEBİR		X			X	X		X	B	X
COĞRAFYA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
EDEBİYAT					X	X	X	X		X
ERMENİCE			X	X	X	X	X	X	X	X
FARİSİ	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
FRANSIZCA	X	X	X	X	X	X	X	X	B	X
HENDESE	X	X	X	X	X	X	X	X	B	X
HESAB	X	X	M	X	X	X	X	X	X	X
HİKMET-İ TABİİYE		X			X	X	X			X
HÜSN-İ HAT / RİKA	X		X	X	X	X	X	X	X	X
İLM-İ EŞYA								X	X	
İLM-İ KİMYA/ KİMYA		X			X	X	X			X
İNŞA			X	X		X		X		
KAVAİD-İ TÜRKİ	X	X								
KAVANİN		X			X	M	X			X
KİTABET			X	X		X		X	X	X
KİTABET-İ RESMİYE					X	X				
KOZMOGRAFYA					X	X				X
MAKİNA					X	X	X			X
MALUMAT-I FENNİYE			X	X	X	X				
MALUMAT-I NAFIA							X			
MALUMAT-I ZİRAİYE									X	
MEVALİD					X	X	X			
MÜSELLESAT					X	X	X			X
RESİM	X		X	X	X	X	X	X	X	X
SERVET					X	X	X			X
SIHHİYE									X	
TARİH/TARİH-İ UMUMİ	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
TARİH-İ TABİ-İ	X									
TÜRKÇE			X	X	X	X	X	X	X	X
ULUM-U DİNİYE			X	X	X	X	X	X	X	X
USUL-I DEFTERİ			X	X	X	X	X	X	B	X
ZİRAAT										X
TOPLAM	11	12	15	16	26	28	23	19	19	25
NOT:" B " boş, " M " ise münhal demektir.										

⁶⁴² Bu tabloda belirtilen yıllara ait veriler 1305, 1308, 1310, 1312, 1325 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmeleri ile 1316, 1317, 1318, 1319, 1321 tarihli Maârif-i Umûmî Salnâmelerindeki Mamuretülaziz İdâdîsi ile ilgili verilen bilgilere dayanılarak oluşturulmuştur.

3.2.4.4. Sınav Sistemi

İshak Sunguroğlu Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde yapılan imtihanları şöyle anlatmaktadır⁶⁴³:

“Bu mektebin imtihanları da hususî ve umumî olarak Askerî Rüşdiyede olduğu gibi iki kısımdı. Yalnız hava itibariyle hiç de askerî rüşdiyesine benzemezdi. Umumî imtihanlarda müzmeviz heyetleri daha kalabalıktı. Buna rağmen, müzmevizlerinde, hocalarında, bir ruh ferahlığı vardı. Askerî rüşdiyenin sıkıcı, korkutucu, havası yoktu. Bazen hocalar, güvendikleri talebelere sual çekdirmezlerdi, ya kendileri ve yahut müzmevizlere istediğinizi sorabilirsiniz derlerdi.

İdadi imtihanlarının bu şekilde ciddi tarafları olduğu gibi gülünç tarafları da vardı.

Bizim Harputlu Avni Hoca isminde bir arkadaşımız vardı, tuhaflardandı. Kendisine mektepte talebe (Palas Avni) derlerdi. Medreseden geldiği için başında ince sarığı her nasılsa atmamıştı.

Avni Hoca umûmi imtihanlarda fransızca imtihanına girmiş.. fransızca muallimi vilayet maarif müdürü Ahmet feyzi bey, alay kasdile müzmevizlere: bu çok çalışkan bir talebemdir, istediğinizi sorabilirsiniz demesiyle, müzmevizler kılık kıyafetiyle bir medrese döküntüsü olduğunu derhal anlayarak birkaç lûgat sormak suretiyle hocayı hafiften savmak istemişler... Müzmevizlerden Cemil hadi bey: Hocam, Fransızca tavana ne derler?.. Avni Hoca, başını bir sağa bir sola sallayarak ve güya biliyormuş da hemen şimdi unutmuş gibi yüksek sesle: (Le plafond) yerine (Le tavan) deyince, müzmevizler, tebessümlerini saklamadan devam devam diye, sualler birbirini takip etmeğe başlamış...

-Döşemeye ne derler?.. (Le planche) yerine (Le döşeme)

-Kapıya ne derler?.. (La Port) yerine (La kapı)

Pencereye ne derler?.. (La Fenetre) yerine (La pencere) diye cevap vermesile müzmevizler gülmeden katıla katıla Avni Hocayı, dışarı çıkarırlar, neticede yalnız fransızca (Le-La) harfi tariflerini öğrendiği ve bunu da yerinde doğru olarak kullandığı için Avniyi sıfırdan kurtarmışlardır.”

⁶⁴³ Sunguroğlu, a.g.e., C.II, s.71.

3.2.4.5. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Ödül ve Ceza Uygulamaları

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde talebelere verilen ödüllerin tek tek ayrı zamanlarda verme yerine hepsinin bir arada bir tören havası içerisinde verilmiştir⁶⁴⁴. Ödüllerin dağıtımı için önceden hazırlıklar yapılırdı. Törenler, havaların güzel olduğu dönemlerde mektebin bahçe kısmında, mevsim şartlarının olumsuz olduğu dönemlerde ise bina içerisinde uygun bir mahalde düzenlenirdi. Bu törenlerde bütün talebeler hazır bulunurdu.

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde bulunduğu konum itibariyle Mezra (Elazığ), Harput ve yakın köylerinden gelen talebelerin yanı sıra Tunceli, Diyarbakır, Bingöl gibi çevre illerden gelen talebeler de okumaktaydılar. Çevre illerden gelen talebeler idâdînin leylî olduğu dönemlerde mektepte, neharî olduğu dönemlerde ise ya Mezra ya da Harput'ta bir yakınlarının evinde veya tuttukları bir evde kalarak yerli talebeler gibi günlük gidiş-geliş yapmaktaydılar.

Çevre illerden gelenler mektep içerisinde bazen milliyetçilik yapıp gruplar oluşturabiliyorlardı. Oluşan bu gruplar kendi aralarında veya yerli talebelerle çeşitli kavgalara, sataşmalara neden olabiliyorlardı. Bunun neticesinde de idare tarafından kendilerine ceza veriliyordu.

Buna benzer bir olayı un hem neharî hem de leylî kısmında okuyan Baytar Nuri Dersimi "Hatıratım" adlı hatıralarında anlatmaktadır. Onun mektepte talebe olduğu dönemde çıkan bir kavga neticesinde kendisi de dâhil olmak üzere altı gencin ilk önce uzaklaştırma cezası aldıklarını, daha sonra idareye kanıtlar gösterdiklerini ve uzaklaştırma cezasının geri alınarak ihtar ve tenbih cezasına çevrildiğini anlatmaktadır⁶⁴⁵.

3.2.4.6. "Sahra Günleri"⁶⁴⁶

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde mektep idaresi bahar aylarında talebeleri eğitim-öğretim havasından uzaklaştırmak, ruhen ve bedenen biraz rahatlatmak, tabiatın tadını çıkarmak ve eğlenmek amacıyla mektebe yakın olan mesire ve piknik yerlerine götürürlerdi. Bu geziler daha sonraki yıllarda yılda bir tekrarlanarak gelenek halini alarak "Sahra Günleri" ismiyle anılmaya başlamıştır.

⁶⁴⁴ BOA., MF. MKT., 479/59, 15/Ş/1317 (19 Aralık 1899); BOA., MF. MKT., 540/17, 17/Ş/1318 (10 Aralık 1900); BOA., MF. MKT., 677/26, 06/L/1320 (6 Ocak 1903).

⁶⁴⁵ M. Nuri Dersimi, *Hatıratım*, İstanbul, 1997, s.20.

⁶⁴⁶ "Sahra Günleri" ismi, idâdîde okuyan ve gezilere katılan İshak Sunguroğlu'nun verdiği bir isimdir. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.II, s.72-75.

Sahra günleri ve benzeri faaliyetler sayesinde idâdîdeki talebeler ve muallimler arasında başta olmak üzere talebe-muallim-idare arasında var olan birliktelik daha da pekiştirilmekteydi.

İshak Sunguroğlu yılda bir defa ve bahar aylarında gerçekleşen “Sahra Günleri”ni şöyle anlatmaktadır:

“bu mektepde yılda bir defa da ilk bahar aylarında talebeyi safraya götürmek âdeti vardı. Bahar gelip de havalar biraz ısınınca talebelerde bir hareket bir kaynaşma başlardı. Fırsat düşdüğü muavinlerin, müdlerin kulaklarına kadar sahara sesleri yetiştirilirdi. Bunu üzerine mektep idaresi de sahra gününü tayin ve ilân ederdi. Bu çok defalar mayıs ayında veya haziran iptidaları olurdu. Talebelerden ailesinin malî durumuna göre para toplanır, sahranın yemek masrafları bu paradan ödenirdi. Sahra gününden birkaç gün evvel kuzular alınır, diğer yemeklerin malzemesi de tamamen tedarik edilirdi. Tertip edilen program gereğince sahra günü, güneş doğmadan bu malzeme ile kazanlar, yemek takımları, çadırlar ve saire müdlerden birisinin idaresinde aşçılar, hademeler hep beraber nereye sahraya gidilecekse oraya götürülür.. Çadırlar kurulur... kazanlar kaynamağa başlardı. Talebe o gün vaktinden evvel mektebe toplanır. Hareket saatinde ikşer ikişer sıra olarak, çok defa askerî bando veya davul-zurna ve saz takımları önde çalınarak mektepten çıkılır ve yolda talebe serbest bırakılır. Neşe içinde sahra yeine varılırdı.

Sahra yerleri, çok defa Deve gölü (kırk dutlar) ve bazen da Iğıkide Şorşor ve Dipsiz Göl bölgesiydi.

....

Talebe, sahra yerine yetiştiği zaman kazanların kurulup, yemeklerin pişirildiğini ve geniş çayırlar üzerine sofraların hazırlandığını görürler. Beş on dakika istirahatten sonra talebeye ekmek, peynir, haşlanmış yumurta, taze soğan gibi hafif bir kahve altı verirlerdi. Bu arada bando veya davul-zurna ve saz takımı güzel ve yerli havalar çalarlar ve sonra da oyunlar başlardı:

1-İlk defa koşular:

Uzun mesafe (100-300). Mukavemet (100-200). Manialı (100). Çıval koşusu, bir çıvalın içinde belden aşağı (40-50) adım dahilinde.

2- Atlamalar:

Mesafe ve yüksek atlamalar.

3-Çortun Eşek..

4-Tura oyunları..

5-Bazan de büyük fedakârlıkla (Deve oyunu)

6-Çelik-Çubuk

7-Sallama.. (Büyük taş ve kaya parçalarını ileriye fırlatmak.

Oyunların sonunda, birinci, ikinci ve üçüncülere çeşit çeşit hediyeler verilirdi. Oyunlar devam ederken hademelerden birinin çaldığı sert düdük sesleri işitilince herkes oyunları terk eder, kır sofralarına koşarak yerlerini alırlardı.

Yemekler:

Et suyu ile pişirilmiş bol ve nefis bir pil3av üzerinde l3ale gibi kızarmış kuzu eti ile parçaları.. İrmik helvası.. Mis gibi Ayran.. bol mu bol.. Kazanlarla... bu yemekler iştihayla ve bin bir lâtife ve muzipliklerle yenilirdi.

Müdür, muavinleri, hocalar ve bunların misafirleri.. hususî tertip edilen yerlerde veya çadırlarda oturur hazırlanan masalarda, aynı yemekleri yerlerdi. Bu arada hocalardan ve idarecilerden bazılarının talebe sofralarına geldikleri ve onlarla yemek yedikleri çok defa görülürdü. Bunlar talebe arasındaki bütün lâtifelere ve sataşmalara iştirak eder, güler söylerlerdi. Samimi bir hava içinde yemekler bu suretle yenilirdi. Gerek yemek sırasında ve gerekse yemeklerden sonra, muzıka güzel havalar çalar.. arada saz faslı yapılır.. Davul-zurna önünde Halaylar, Horumlar, Üç ayaklar oynanırdı. Bu oyunlardan sonra bir ikindi kahve altısı daha verilirdi.

Akşam yaklaşınca, Müdürün bir emir ve işaretiyle talebe hazırlanır ve sahra yerinden aynı neşeyle hareket edilirdi. Yolda, Muzıka.. Davul-Zurna çalar.. mektebe giriş de çok azametli ve neşeli olurdu.

İşte Mülkiye İdadisinin, sahra günleri de böyle canlı, neşe'li ve çok samimi geçirdi.⁶⁴⁷

3.2.4.4. Mamuretülaziz Leylî İdâdîsi

Osmanlı taşrasındaki idâdîler başlangıçta neharî (gündüzlü) olarak kurulmuşlardı. Fakat bir süre sonra başta İzmir, Şam, Beyrut, Manastır, Selanik ve Yanya olmak üzere büyük vilayetlerin merkezlerinde leylî (yatılı) idâdîler açıldı. Bu idâdîler dışında diğer idâdîler gündüzlü olduğu için sadece mektebin bulunduğu şehirdeki talebelerin devam edebilme olanağı oluyordu. Ücra kazâlardaki

⁶⁴⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C.II, s.72-75.

rüşdiyelerin mezunları ise mesafe sorunundan ötürü idâdîlere devam edebilme imkânı bulamıyorlardı. Bu durum bir haksızlıktı. Çünkü idâdî mektepleri ülkenin dört bir yanındaki vilayet ve kazâlardan toplanan Maârif Hisse-i İânesi⁶⁴⁸ ile ayakta duruyordu. Bu nedenle 1892 tarihli bir iradeyle uzak kazâlardan gelen talebeler için vilayet merkezlerinde idâdîlere yatakhane ilave edilerek mektepler leyli hale getirilmeye başlandı⁶⁴⁹.

Bu mekteplerin leyli hale getirilmesinde sadece fakir çocukların köy ve kazalarda kalıpta merkeze gelemeyecek olanların okumasını teşvik etmek amacının dışında başka nedenlerde bulunuyordu. Hükümet 1884 tarihine kadar orta öğretimle pek fazla meşgul olamamıştı. Bir taraftan yabancı mekteplerin çoğalması ve gelişmesi, diğer taraftan Osmanlı Hristiyan tebaasının açmış olduğu mekteplerin gelişmeler kaydetmesi, Osmanlı devlet adamlarının sorumluluk mevkiinde olanlarını orta öğretim ile meşgul olmaya sevk etmiştir. Bunun için de diğer cemaatlerin açmış olduğu mektepler devletin denetiminde devletin lerinin eğitim verdiği ve bütün tebaanın aynı eğitimi aldığı ortak bir eğitim kurumunda birleşmeliydi. İdâdîlerin kuruluş amaçlarından birisi de, farklı din ve ırka mensup olsa da, aynı ülkede ve aynı toplum içinde yaşayan insanların ortak değerler etrafında birleştirilmeleri ve devletin çökmesine yol açabilecek bölünme ve parçalanmalara engel olunması düşüncesi olmuştur⁶⁵⁰.

Özellikle leyli idâdîler talebelerin kendi emsallerinden ve dışarıdaki gündelik yaşantıdan farklı bir dünyaya ait olma özelliğinden dolayı ortak bir kimlik oluşturmanın aracıydılar. Sultan Abdülhamid döneminde hızla yayılan yatılı idâdîler, devam eden talebeler arasında güçlü bir ortak kimlik hissini aşılama da yarıyordu⁶⁵¹.

Mamuretülaziz İdâdîsi açıldıktan sonra ilk dönemlerde gündüzlü bir mektep olarak eğitim-öğretime devam etti. Mektebin gündüzlü olduğu dönemlerde vilâyet sınırları içerisindeki kazâlardan ve nahiyelerdeki rüşdiyelerden mezun olan fakat her hangi bir idâdî mektebine kayıt imkânı bulamayan düşük gelirli ailelerin çocukları,

⁶⁴⁸ Maârif Hisse-i İânesi hakkında geniş bilgi için bakınız Büşra Bayram, *1876-1908 Arası İstanbul'da Açılan ların Mali Kaynakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s.93-105; Selçuk Akşin Somel, "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğu-Batı*, S.17, Ankara, 2001, s.67-78.

⁶⁴⁹ Somel, *a.g.e.*, s.159.

⁶⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII., Ankara, 2000, s. 392; Zeki Salih Zengin, *a.g.e.*, s.67.

⁶⁵¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul, 2005, s.185-186.

Van ve Bitlis vilayetlerindeki talebelerle birlikte Erzurum'daki leylî idâdiye gönderilmekteydi⁶⁵².

Mamuretülaziz Vilâyetinden 1307 (1891) tarihinde Maârif Nezareti'ne gönderilen tahrirat ile vilâyetteki idâdînin leylîye çevrilmesiyle ilgili ilk uygulanma kararı ancak 05 Eylül 1894 tarihinde alınmıştır⁶⁵³. Fakat bu karar hemen uygulananmamıştır.

Mektebin 04/Ra/1312 tarihli bir başka belgeden⁶⁵⁴ anlaşıldığı üzere Bağdat ve Kosova vilayetleri idâdîleriyle birlikte leylî talebelerin yarısı ücretli yarısı ücretsiz olarak toplam elli beş talebeden meydana gelen ve leylî kısımda kalacak talebelerden on ikişer Osmanlı altını alınmak suretiyle leylîye çevrilme kararı alınmıştır. İlgili tarihli belgede bu durum şöyle anlatılmaktadır:

“Ma'muratü'l-aziz ve Bağdat vilayetleri merkezlerindeki neharî (gündüzlü) idâdî mekteplerinin geceli-gündüzlü olmak ve emsalleri gibi geceli (yatılı) talebenin yarısı ücretli ve diğer yarısı ücretsiz olarak toplam elli beşer talebeden ibaret bulunmak üzere ve ücretlerine yıllık on ikişer Osmanlı altını alınmak üzere leylîye tahvili...”

Mamuretülaziz İdâdîsi'nin leylîye çevrilme kararıyla birlikte masrafları da artmıştır. Binaya ek olarak mutfak, kiler, çamaşırhane, hamam gibi bölümler inşa edilmiştir⁶⁵⁵. Ayrıca idâdînin çatısı tamir edilerek yenilenmiş⁶⁵⁶ ve yatakhane ile mutfagin ihtiyaçları için çeşitli eşyalar ve erzak alınmıştır⁶⁵⁷.

Mamuretülaziz Leylî İdâdîsi'nin eksiklikleri giderildikten sonra resmi açılışı 22/R/1314 tarihinde gerçekleşmiştir⁶⁵⁸. Mektep 1313-1314 eğitim-öğretim yılından itibaren leylî olarak hizmet vermiştir. Fakat idâdînin leylî kısmı uzun ömürlü olmamıştır. İdâdî bir eğitim-öğretim yılı leylî olarak hizmet verdikten sonra 1314-1315 eğitim-öğretim yılında tekrar neharîye (gündüzlüye) çevrilmiştir⁶⁵⁹.

⁶⁵² Somel, *a.g.e.*, s.159-160.

⁶⁵³ Demirel, *a.g.t.*, s.33.

⁶⁵⁴ *BOA. MF.*, 2/1312 Ra-3 4/Ra/1312 tarihli belgeden aktaran Muzaffer Orhan, *Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006, s.35-36.

⁶⁵⁵ *BOA., MF.MKT.*, 236/45, 06/Ca/1312 (5 Kasım 1894).

⁶⁵⁶ *BOA., MF.MKT.*, 261/34, 09/Za/1312 (4 Mayıs 1895); *BOA., MF.MKT.*, 311/64, 05/Za/1313 (18 Nisan 1896).

⁶⁵⁷ *BOA., MF.MKT.*, 303/10, 08/Ş/1313 (24 Ocak 1896); *BOA., MF.MKT.*, 335/11, 16/R/1314 (24 Eylül 1896).

⁶⁵⁸ *BOA., MF.MKT.*, 336/68, 22/R/1314 (30 Eylül 1896).

⁶⁵⁹ Demirel, *a.g.t.*, s.33.

Lağvedildikten kısa bir süre sonra tekrar açılması için Maârif Nezâreti'nden talepte bulunulmuştur⁶⁶⁰. Tekrar gündüzlü hale getirilen idâdînin leylî kısmına ait lüzumsuz eşyalar, bir komisyon oluşturularak müzayede yoluyla satılmıştır⁶⁶¹. Sadece eşyalar değil kendisine ihtiyaç kalmayan personellerinde la ilişkisi kesilmiş fazla duruma düşen muallim ve yöneticilerde başka idâdîlere tayin edilmişlerdir⁶⁶².

Gündüzlü statüsüne dönüştürülen Mamuretülaziz İdâdîsi'nin bir süre sonra sınıf sayısında beşe indirilmiş ve böylece mektep liva idâdîleri derecesine tenzil edilmiştir⁶⁶³. Fakat daha sonra 16 Eylül 1905 (16 Receb 1323) tarihinde mevcut sınıf sayısı yediye çıkarılmış ve açılışı cülus-ı hümayûn yıldönümünün münasebetiyle 16 Eylül 1905 tarihinde yapılmıştır⁶⁶⁴.

Mamuretülaziz İdâdîsi'nin, yedi sınıflı idâdî statüsüne kavuştuktan sonra 15 Ekim 1905 (15 Ş 1323) tarihinde ikinci defa leylîye tahviliyle ilgili karar çıkmıştır⁶⁶⁵. Bu karara göre idâdînin leylîye çevrilmesinin Sultan II. Abdülhamid'in doğum gününde ilan edilmesi için idâdînin hazırlığı konusundaki çalışmaların hızlandırılması noktasında ilgililere gerekli talimatlar verilmiştir⁶⁶⁶. Talebelerin ihtiyaçları için yatakhane kısmına karyola ve yemekhane kısmına da çeşitli mutfak eşyalarının alınmıştır⁶⁶⁷.

Mamuretülaziz İdâdîsi, 1910 tarihinde Maârif Nazırlığı görevine getirilen Emrullah Efendi'nin maârifte ıslah çalışmaları neticesinde hayata geçirilen az sayıda vilayette bulunan leylî idâdîlerin sultanîye çevrilmesi uygulaması ile sultanîye çevrilmiştir. 14 Ekim 1910 tarihinde sultanîye çevrilen mektebin doksan üçü yatılı yüz doksan sekizi gündüzlü olmak üzere toplamda iki yüz doksan bir talebesi bulunuyordu⁶⁶⁸.

Mamuretülaziz İdâdîsi Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren Cumhuriyeti ilk yıllarına kadar sürekli bina değiştirmiştir. Ayrıca savaşın başlarında

⁶⁶⁰ BOA., MF.MKT., 416/26, 01/Ca/1316 (17 Eylül 1898).

⁶⁶¹ BOA., MF.MKT., 478/26, 25/B/1317 (29 Kasım 1899).

⁶⁶² BOA., MF.MKT., 483/52, 29/Ş/1317 (2 Ocak 1900); BOA., MF.MKT., 530/52, 20/C/1318 (15 Ekim 1900).

⁶⁶³ BOA., MF.MKT., 487/16, 20/L/1317 (21 Şubat 1900).

⁶⁶⁴ BOA., MF.MKT., 882/63, 16/B/1323 (16 Eylül 1905); BOA., MF.MKT., 885/29, 03/Ş/1323 (3 Ekim 1905).

⁶⁶⁵ BOA., MF.MKT., 888/33, 15/Ş/1323 (15 Ekim 1905).

⁶⁶⁶ BOA., MF.MKT., 888/47, 29/Ş/1323 (29 Ekim 1905).

⁶⁶⁷ BOA., MF.MKT., 1061/52, 23/Ca/1326 (23 Haziran 1908); BOA., MF.MKT., 1080/18, 08/L/1326 (3 Kasım 1908).

⁶⁶⁸ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri*, Ankara, 1996, s.220; H. Hüseyin Dilâver, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maarifi", *Türkler*, C.XV, Ankara, 2002, s.86.

seferberlik dolayısıyla eğitim-öğretim yapılamamıştır. Bunda mektep binasının ordu tarafından kullanılması etkili olmuştur.

Mamuretülaziz İdâdîsi, bina sıkıntısından 1916-1917 eğitim-öğretim yılında Aslanpınarı mevkiindeki binadan merkezde bulunan Fransızlardan kalma kolej binasına nakledilmiştir. Burada bir yıl hizmet verdikten sonra 1917-1918 eğitim-öğretim yılında bina askerî amaçlar için kullanılınca merkezde bulunan bir Ermeni evine nakledilmiştir. Aynı öğretim yılı içerisinde mevcut binanın darlığı nedeniyle Almanlardan kalma yarı kargir bir binaya taşınmıştır. Bu binada iki öğretim yılı hizmet verdikten sonra 1920-1921 eğitim-öğretim yılında vilâyetin gösterdiği lüzum üzerine şehrin ileri gelenlerinden Sungurzâde Hacı Kerim Efendi'nin evine nakledilmiştir. Çok geçmeden 1921-1922 eğitim-öğretim yılında da talebe sayısının artması nedeniyle yine Almanlardan kalan ve o günlerde "Üçüncü Mektep" olarak kullanılan metruk bina kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra Elaziz Orta Mektebi ismini almış ve önce "Beşinci Mektep" binasında sonra Almanlardan kalma mektep binasında hizmet vermiştir⁶⁶⁹.

3.2.4.8. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde İdari Personel

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Cumhuriyet dönemine kadar müdürlük görevinde bulunanları olarak görev yapan on beş şahıs tespit edilmiştir. Mektebin kuruluş yıllarındaki müdürleri hakkında bir bilgi edinilememiştir.

3.2.4.8.1. Fettah Efendi

Mektebin tespit edilen ilk müdürü Fettah Efendi olup bu göreve kaç yılında başladığı ve kaç yıl boyunca yürüttüğü konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat 1890 yılında idâdîde müdürlük yaptığını ve Fransızca ve coğrafya derslerine girdiği salnâmelerden anlaşılmaktadır⁶⁷⁰.

3.2.4.8.2. Ahmed Asım Efendi

Fettah Efendi'den sonra idâdî müdürlüğüne tayin edilen kavânin-i mülkiye muallimi Ahmed Asım Efendi, 1848 yılında Harput'ta doğdu. Harput'un ulemâ ailelerinden Efendigillerden Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. Tahsilini Harput'taki medreselerde yaptıktan sonra amcazadesi Hacı Abdülhamid Hamdi Efendi'den

⁶⁶⁹ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Ankara, 1994, s.583-584.

⁶⁷⁰ SMV, 1308, s.43.

icazetnâme aldı. Önce Mollaköy Ahmed Peykerici medresesi'nde, sonra Harput Kurşunlu Camii medreselerinden birinde ve son olarak Cevheriye Medresesi'nde müderrislik yaptı. İdâdî mektebinin açılmasından sonra burada görev yapmaya başladı. Buradaki görevi sırasında talebeler tarafından sevilen bir hoca oldu. Ayrıca vilâyet maârif meclisi, idare meclisi, istinaf mahkemesi ve evkâf komisyonlarında da görev yaptı. 1920 yılında Harput'ta vefat etti⁶⁷¹.

Ahmed Asım Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi'nde kavânin-i mülkiye, farisî, Arabî, ahlak ve akaid, ulûm-ı diniye, edebiyat ve Türkçe derslerine girmiştir⁶⁷². 1892 yılının sonlarına doğru 10 Kasım tarihinde mektep müdürlüğüne tayin edilmiştir⁶⁷³. Ahmed Asım Efendi'nin bu görevi ne kadar sürdürdüğü ve yardımcılıklarını kimlerin yaptığı konusunda ise bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.2.4.8.3. Sezai Efendi

Ahmed Asım Efendi'den sonra müdürlük görevine tayin edilen Mehmed Sezai Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi'ndeki görevine başlamadan önce Beyoğlu Müdde-i Umûmiliği'nde, Rûsûmat Emâneti'nde, Dâhiliye ve Telgraf Nezâretlerinde⁶⁷⁴ ve Reji İdaresi'nde⁶⁷⁵ çalışmış ve Selanik İdâdîsi'nde Sermubassır ve Fransızca i olarak görev yapmıştır⁶⁷⁶.

Sezai Efendi, 1892 yılının sonlarına doğru Mamuretülaziz İdâdîsi Müdürlüğü'nün yanı sıra malumat-ı fenniye ve Fransızca muallimliklerine tayin olmuştur⁶⁷⁷.

Sezai Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi'nde en uzun süreli müdürlük görevi yapan kişi olmuştur. Bu görevi Kasım 1892 tarihinden Ekim 1899 tarihine kadar yaklaşık olarak yedi yıl boyunca yürütmüştür.

Sezai Efendi'nin görevinin sonlarına doğru Fahri Efendi⁶⁷⁸ ve Zeki Efendi muavin-i evvel, Refet Efendi muavin-i sâni olarak müdür yardımcılığı görevinde bulunmuşlardır. Zeki Efendi, Çatalca İdâdî Mektebi'nde lik yaparken 1897 tarihinde

⁶⁷¹ Ahmed Asım Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.205.

⁶⁷² BOA., MF.MKT., 296/20, (15 C 1313/3 Aralık 1895); SMV, 1308, s.43; SNMU, 1316, s.1168; SNMU, 1317, s.1368; SNMU, 1318, s.1540, SNMU, 1319, s.874, SNMU, 1321, s.650; SMV, 1325, s.59
⁶⁷³ BOA., MF.MKT., 153/94, (19 R 1310/10 Kasım 1892); BOA.MF.MKT., 153/131, (20 R 1310/11 Kasım 1892).

⁶⁷⁴ BOA., MF.MKT., 156/133, (04 C 1310/24 Aralık 1892).

⁶⁷⁵ BOA., MF.MKT., 279/23, (05 Ra 1313/26 Ağustos 1895).

⁶⁷⁶ BOA., MF.MKT., 155/18, (09 Ca 1310/29 Kasım 1892).

⁶⁷⁷ BOA., MF.MKT., 155/18, (09 Ca 1310/29 Aralık 1892).

⁶⁷⁸ BOA., MF.MKT., 356/35, (22 Z 1314/24 Mayıs 1897).

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'ne muavin-i sâni olarak tayin olmuştur⁶⁷⁹. Önce muavin-i sâni⁶⁸⁰ olarak görev yapmış, bir süre sonra muavin-i evvel Fahri Efendi'nin Manastır İdâdîsi'ne tayin olmasıyla⁶⁸¹ birlikte muavin-i evvelliğe yükselmiştir.

Sezai Efendi, 1899 yılının sonlarında Karesi İdâdîsi'ne müdür olarak görevlendirilmiştir⁶⁸². Burada da iki yıl görev yapmış fakat bu görev de yetersiz olduğu anlaşılınca açığa alınmıştır⁶⁸³.

3.2.4.8.4. Mehmed Şükrü Efendi

Mehmed Şükrü Efendi, Karesi İdâdîsi'nde müdürlük görevini yürütürken 1898 yılının ortalarında Mamuretülaziz İdâdîsinde açık bulunan derslere tayin olmuştur⁶⁸⁴.

Mehmed Şükrü Efendi Karesi İdâdîsi'ne Bursa'dan gelmiş ve burada beş yıl gibi uzun yıllar müdürlük görevinde bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda değişik vilâyetlerde maârif müdürlüğü ve valilik görevlerinde de bulunmuştur⁶⁸⁵.

Mehmed Şükrü Efendi Mamuretülaziz İdâdîsi'nde üç yıla yakın bir süre görev yapmıştır. Görevi sırasında idâdî mektebinin yatılıdan gündüzlüye çevrilmesinden dolayı açıkta kalan mektep müdür muavinlerinden Zeki ve Ahmed Efendi Erzurum İdâdî mektebine muavin-i evvel ve muavin-i sâni⁶⁸⁶, Adil Efendi de Kastamonu İdâdîsi'ne muavin-i sâni olarak tayin olmuştur⁶⁸⁷.

3.2.4.8.5. Ahmed Rüşdü Efendi

Mehmed Şükrü Efendi'den sonra Mamuretülaziz İdâdî Mektebi müdürlüğü görevine Ahmed Rüşdü Efendi tayin olunmuştur. 25 Haziran 1902 tarihli bir belgeden bu göreve tayin olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Rüşdü Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi müdürlüğüne tayin olmadan evvel Yanya İdâdîsi müdürlüğü görevini yürütmekteydi. Burada görevde iken

⁶⁷⁹ BOA., MF.MKT., 375/63, (20 C 1315/16 Kasım 1897).

⁶⁸⁰ BOA., MF.MKT., 356/35, (22 Z 1314/24 Mayıs 1897).

⁶⁸¹ BOA., MF.MKT., 394/40, (27 Z 1315/18 Mayıs 1898).

⁶⁸² BOA., MF.MKT., 473/34, (18 C 1317/23 Ekim 1899).

⁶⁸³ Kamil Uygun, *Karesi İdâdîsi ve Sultânîsi*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.76.

⁶⁸⁴ BOA., MF.MKT., 411/44, (28 Ra 1316/16 Ağustos 1898).

⁶⁸⁵ Uygun, *a.g.t.*, s.56, 76.

⁶⁸⁶ BOA., MF.MKT., 530/52, (20 C 1318/14 Ekim 1900); BOA., MF.MKT., 531/49, (28 C 1318/22 Ekim 1900)

⁶⁸⁷ BOA., MF.MKT., 530/27, (18 C 1318/12 Ekim 1900).

hakkında yapılan şikâyetler üzerine yapılan tahkikat neticesinde Mamuretülaziz İdâdîsi müdürlüğüne getirilmiştir⁶⁸⁸.

Ahmed Rüşdü Efendi, Mamuretülaziz Vilâyeti İdâdî Mektebi Müdürlüğü görevini 1903 yılının ilk aylarına kadar yürütmüştür.

3.2.4.8.6. Said Efendi

Ahmed Rüşdü Efendi'den sonra Mamuretülaziz İdâdî Mektebi müdürlüğü görevine Nablus İdâdî müdürlüğü görevinde bulunan Said Efendi, Şubat 1903 tarihinde tayin olunmuştur⁶⁸⁹.

Said Efendi bir ay gibi çok kısa bir süre bu görevde kaldıktan sonra Mart 1903 tarihinde Manastır İdâdîsi'ne müdür olarak tayin oldu⁶⁹⁰. Said Efendi'nin bu tayini Rumeli Müfettişinin talebi üzerine gerçekleştiği anlaşılmaktadır⁶⁹¹.

3.2.4.8.7. Zekeriya Zihni Efendi

Zekeriya Zihni Efendi, 1875 yılında Tokat'ta doğdu. Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur⁶⁹². 1864 yılında meydana gelen Büyük Çerkes sürgününde Kuzey Kafkasya'dan sürülerek Anadolu'ya gelen ve Tokat-Erbaa yöresinde yerleşen bir Adige ailesinin çocuğudur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lazistan Mutasarrıflığı⁶⁹³, savaş yıllarında Ekim 1915-Kasım 1918 tarihleri arasında Tekirdağ Mutasarrıflığı ve Edirne Valiliği görevlerinde bulundu. Mütareke döneminde İngilizler tarafından, İttihad ve Terakki hükümetinin Edirne-Çatalca yöresi Rumlarını Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri vasıtasıyla Yunanistan'a göçettirme politikasından sorumlu sayılarak tutuklandı. Diğer birçok Osmanlı aydınıyla birlikte Malta adasına sürüldü (28 Mayıs 1919-1921). Adigece, Türkçe ve İngilizce biliyordu. Bu sürgün yıllarında Çerkes gelenekleriyle ilgili bir eser kaleme aldı. "Jabağı Baj" takma adıyla önce "Yeni Kafkas" dergisinde bölümler halinde yayımlanan bu eseri, daha sonra Yaşar Bağ tarafından sadeleştirilerek kitap halinde de yayınlanmış olup, halen Türk dilinde bu konudaki tek eser olma özelliğini korumaktadır⁶⁹⁴.

⁶⁸⁸ BOA., MF.MKT., 638/24, (18 Ra 1320/25 Haziran 1902).

⁶⁸⁹ BOA., MF.MKT., 686/24, (03 Za 1320/1 Şubat 1903).

⁶⁹⁰ BOA., MF.MKT., 689/36, (05 Z 1320/5 Mart 1903); BOA., MF.MKT., 691/35, (17 Z 1320/17 Mart 1903).

⁶⁹¹ BOA., MF.MKT., 697/2, (18 M 1320/16 Nisan 1903).

⁶⁹² BOA., DH. SAİD., 189/201, (29 Z 1292/26 Ocak 1876).

⁶⁹³ BOA., BEO., 4241/318043, (21 M 1332/19 Aralık 1913).

⁶⁹⁴ "Zekeriya Zihni Baj", <http://www.kafkasevi.com/index.php/whoswho/detail/3620> (28/12/2011).

Zekeriya Zihni Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi Müdürlüğüne tayin edilmeden önce İzmir İdâdî Mektebi'nde müdür yardımcılığı⁶⁹⁵ ve Bursa İdâdî Mektebi'nde muavin-i evvel olarak görev yapmıştır⁶⁹⁶.

Zekeriya Zihni Efendi, Haziran 1903 tarihinde Mamuretülaziz İdâdî Mektebi müdürlüğü görevine getirildi⁶⁹⁷. Zekeriya Zihni Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsinde görev yaptığı sürede başarılı çalışmaları ve kişiliği ile ön plana çıkan ve hem talebeler hem de şehir halkı tarafından sevilen müdürlerden biriydi.

İshak Sunguroğlu idâdîde okuduğu dönemde müdürü ve tarih muallimi olan Zekeriya Zihni Efendi'yi şöyle anlatmaktadır⁶⁹⁸:

“Ben, Askerî rüştiyeyi bitirip de idadî mektebine girdiğim zaman 1905 Zekeriya Zihni Bey müdürdü. Çok kıymetli, bilgili, faziletli bir idare adamıydı. Hem müdür, hem de kitabet, coğrafya ve tarih derslerine gelirdi. Muavinleri, Necip Bey ve Hüseyinli Çeçen Şükrü Bey, üçüncü muavin Hoca Ahmet Fehmi Ef. İdiler. Muavimlere gelince; başta, mektebin ilk kuruluşundan beri emekdar 1. inci muavim Hacı Esad Ef., ikinci muavim Corozâde Nuri Beydi.

Zekeriya Zihni Bey, çoğu Elazığ da oturmakta olan lerin akşam sabah yaya olarak mektebe gidip gelmelerini iyi bulmamış, kendi tarif ve icadiyle dört tekerlekli, yaylı ve iki atın güç çekebileceği bir vagon yaptırmıştı. Bu vagon araba, her sabah mezriaya iner, bütün hocaları Anbarın önünden alır mektebe götürür ve akşamları ise yine mezriaya getirirdi.

Bu mektep idare itibariyle hiç de askerî rüşdiyesine benzemezdi. Burada hissedilir derecede bir demokrasi ferahlığı ve serbesti vardı. Ancak muavin Çeçen Şükrü Bey diğer muavinlere nisbetle daha sert, daha kıyak dayak atardı, bun ula beraber askerî rüşdiyesinin dahiliye dayaklarına hiç de benzemezdi.

Müdür Zekeriya Zihni Beyin 1906 yılı sonlarında başka bir vilayete tahvilinden sonra yerine Halid Safa Bey getirilmişti. Bu zât ahlak ve fazilet mücessimi olan Zekeriya Zihni Beyin yerini katiyen dolduramadı.”

Zekeriya Zihni Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsi müdürlüğü görevini 3 yıl boyunca başarılı bir şekilde yürüttükten sonra, 1906 yılının ikinci yarısında Manastır İdâdîsi'ne müdür tayin edildi⁶⁹⁹.

⁶⁹⁵ BOA., MF.MKT., 650/50, (04 Ca 1320/8 Ağustos 1902).

⁶⁹⁶ BOA., MF.MKT., 711/29, (08 Ra 1321/4 Haziran 1903).

⁶⁹⁷ BOA., MF.MKT., 711/29, (08 Ra 1321/4 Haziran 1903).

⁶⁹⁸ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.67-68.

Zekeriya Zihni Efendi'nin müdürlüğü döneminde mektepteki talebe sayısının artmasıyla birlikte müdür yardımcısı sayısı da ikiden üçe çıkmıştır. Bu dönem idâdîde müdür yardımcılığı görevinde Necip Efendi⁷⁰⁰, Ömer Şükrü Efendi ve Ahmed Fehmi Efendi bulunmuştur⁷⁰¹.

3.2.4.8.8. Ahmed Halid Safa Efendi

Zekeriya Zihni Efendi'nin Manastır İdâdîsi'ne müdür olarak tayin olmasından sonra yerine Halid Safa Efendi Mamuretülaziz İdâdîsi Müdürü olmuştur⁷⁰².

Sunguroğlu, Halid Safa Efendi, Zekeriya Zihni Efendi'nin yerini dolduramamıştır. Ayrıca edebiyata meraklı birisi olarak edebiyat meraklılarının ondan çok faydalandıklarını yazmaktadır⁷⁰³.

Halid Safa Efendi, 1908 yılının başlarında müdürlük görevinden azledilerek yerine İsmail Hakkı Efendi tayin olmuştur⁷⁰⁴. Halid Safa Efendi döneminde 1907 yılı içerisinde mektebin muavinlerinden Necip Efendi Taiz İdâdî Mektebi'ne⁷⁰⁵, muavin-i evvel Hüseyin Avni Efendi ise yeni açılan Van İdâdî Mektebi'ne müdür olarak atandılar⁷⁰⁶.

Halid Safa Efendi'nin müdürlüğü döneminde giden muavinlerin yanında gelen muavinlerde bulunmaktaydı. Bu dönemde Konya İdâdîsi muavin-i sâni Ferid Efendi, Eylül 1902 tarihinde Mamuretülaziz İdâdîsi muavin-i evveliği görevine tayin olmuştur⁷⁰⁷.

3.2.4.8.9. İsmail Hakkı Efendi

İsmail Hakkı Efendi, 1908 yılının başlarında Mamuretülaziz İdâdîsi Müdürlüğüne tayin oldu. İsmail Hakkı Efendi'nin bu görevi ne kadar süre yürüttüğü konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Nisan 1909 tarihli bir belgeye göre Ahmed

⁶⁹⁹ BOA., MF.MKT., 932/59, (11 Ra 1324/4 Haziran 1906); BOA., MF.MKT., 941/33, (22 Ca 1324/14 Temmuz 1903).

⁷⁰⁰ Necip Efendi, usulsüz davranışlarından dolayı Sivas İdâdîsi'nden buraya gelmiştir. BOA., MF.MKT., 886/51, (07 Ş 1323/06 Ekim 1905); BOA., MF.MKT., 887/9, (09 Ş 1323/08 Ekim 1905).

⁷⁰¹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.67.

⁷⁰² BOA., MF.MKT., 958/18, (212 Ş 1324/10 Ekim 1906).

⁷⁰³ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.68.

⁷⁰⁴ BOA., MF.MKT., 1036/58, (19 Z 1325/23 Ocak 1908); BOA., MF.MKT., 1036/66, (21 Z 1325/25 Ocak 1908). Hasan Ali Yücel, Halid Efendi'nin 1906 yılından 1909 yılına kadar üç yıl devam ettiğini yazmaktadır. Yücel, a.g.e., s.583.

⁷⁰⁵ BOA., MF.MKT., 981/1, (15 M 1325/28 Şubat 1907).

⁷⁰⁶ BOA., MF.MKT., 1012/14, (06 B 1325/16 Ağustos 1907).

⁷⁰⁷ BOA., MF.MKT., 1019/45, (23 Ş 1325/2 Eylül 1907).

Feyzi Bey'den sonra idâdî müdürü olan İsmail Efendi bir süre maârif müdürlüğüne vekâlet etmiştir. İsmail Efendi, vilayet valisinin emriyle izinsiz maârif sandığından para vermediğinden dolayı vekâleten baktığı bu görevden alınmıştır⁷⁰⁸.

İsmail Hakkı Efendi döneminde muavin-i sâñî Ömer Şükrü Efendi, Haziran 1908 tarihinde Sivas İdâdîsi muavin-i evvelîği görevine tayin olundu⁷⁰⁹.

Sunguroğlu, İsmail Hakkı Efendi döneminde Riyaziyeci Şakir Efendi, Abdüssamed Efendi ve Hüseyinli Hacı Tevfik Efendi'nin mektepte müdür yardımcısı olarak görev yaptıklarını ifade etmektedir⁷¹⁰.

3.2.4.8.10. Mahmut Nail Efendi

Hasan Ali Yücel, Mamuretülaziz İdâdîsi müdürlüğün görevine 1909-1910 ders yılında Mahmut Nail Efendi'nin getirildiğini ve bu dönemde mektebin sultaniye çevrildiğini kaydetmektedir⁷¹¹.

1909 yılı Mayıs ayında Bolu İdâdîsi Müdürlüğü görevinde de bulunan Kastamonu İdâdîsi muavin-i evveli Refet Efendi Mamuretülaziz İdâdîsi muavin-i sâñîliği görevine tayin olmuştur⁷¹².

3.2.4.8.11. Ferit (Uğur) Efendi⁷¹³

Ferit Efendi, Konya'da altı yıl görev yaptıktan sonra 1907 yılında "İdâdî Muavin-i Evveli" olarak Elazığ İdâdîsi'ne tayin edildi⁷¹⁴. 1911 yılında Mamuretülaziz İdâdîsi müdürü oldu. Bu görevi uzun yıllar yürüttü. İdâdîdeki başarıları neticesinde Mamuretülaziz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü görevine getirildi.

Ferit Efendi döneminde Van İdâdî Müdürü Ahmed Zeki Efendi Mamuretülaziz İdâdîsi muavin-i sâñîliği ile görevlendirilmiştir⁷¹⁵.

3.2.4.8.12. Bahaeddin Efendi

Ferit Efendi'den sonra idâdî müdürlüğü görevine 1916 yılında bu göreve tayin olan Bahaeddin Efendi⁷¹⁶ bu görevde 1920 yılına kadar dört yıl boyunca hizmet vermiştir.

⁷⁰⁸ BOA., MF. MKT., 1116/19, (28 Ra 1327/19 Nisan 1909).

⁷⁰⁹ BOA., MF. MKT., 1062/59, (28 Ca 1326/28 Haziran 1908).

⁷¹⁰ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.70.

⁷¹¹ Yücel, a.g.e., s.583.

⁷¹² BOA., MF. MKT., 1124/45, (09 Ca 1327/29 Mayıs 1909).

⁷¹³ Ferit Efendi'nin hayat hikayesi hakkında bkz. Maârif Müdürleri bölümü.

⁷¹⁴ BOA., MF. MKT., 1019/45, (23 Ş 1325/2 Eylül 1907); Arabacı, a.g.t., s.176.

⁷¹⁵ BOA., MF. MKT., 1186/14, (27 Ca 1331/4 Mayıs 1913).

3.2.4.8.13. Hamdi Efendi

Bahaeddin Efendi'den sonra idâdî müdürlüğü görevine Hamdi Efendi getirildi. Hamdi Efendi, Mamuretülaziz İdâdîsindeki müdürlük görevini iki yıl yürüttü⁷¹⁷.

3.2.4.8.14. Halit Ansari

Hamdi Efendi'den sonra idâdî müdürlüğü görevine getirilen Halit Ansari'de bu görevi iki yıl yürüttü. Halit Bey, mektepteki son Osmanlı ve ilk Türkiye Cumhuriyeti müdürüydü⁷¹⁸.

3.2.4.9. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Muallimler

İdâdîlerin en önemli sorunlarından biri de pedagojik formasyon almış ve kendini yetiştirmiş yeterli personelin olmamasıydı. Bunun sonucunda doğal olarak Osmanlı taşrasında çoğu idâdîde darülmuallimîn mezunlarından meydana gelen olan bir muallim kadrosu bulunmamaktaydı. Bu durum sıbyan, ibtidâî, rüşdiye gibi eğitim kurumlarında olduğu gibi idâdîlerde de muallim ihtiyacını karşılamak için farklı kaynaklardan faydalanmayı mecburi bir hale getirmişti.

İdâdîlerde muallim açığının kapatılması konusunda en çok başvurulan yöntemlerin başında medrese kökenli müderrislerden faydalanmak olmuştur. Gerek Tanzimat döneminde gerekse Abdülhamid döneminde ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarının muallim kadrolarının büyük bir kısmının medrese kökenli kimseler işgal etmiştir. Ulemâya mensup olan bu kişilerin Osmanlı taşrasındaki birçok idâdîde de görev yaptıklarına şahit olmaktayız. Medrese kökenlilerin görev yaptıkları idâdîlerde Din ve Ahlak dersleri başta olmak üzere Arabî ve Farisî derslerinin liklerini yapmışlardır⁷¹⁹. Kendini yetiştirmiş medrese kökenlilerin bu derslerin yanı sıra Kavanin, Edebiyat, Türkçe, Hüsn-i hat, Tarih gibi dersleri de vermişlerdir.

Medrese kökenlilerin idâdîlerde ve diğer eğitim kurumlarında görev almalarında, öncelikle bu kurumlarda görev yapabilecek yetişmiş yeterli personelin bulunmaması en önemli etkendi. Bunun yanı sıra talebelerin hayatında dinin önemli bir yeri vardı. İslamî bir ruh taşıyan ahlâk eğitiminin yeni müfredatındaki yeri

⁷¹⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.70.

⁷¹⁷ Yücel, *a.g.e.*, s.584.

⁷¹⁸ Yücel, *a.g.e.*, s.584.

⁷¹⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s.154.

büyüktü. İslam ahlâkı dersleri ve İslamî konularda genellikle en iyi yetişmiş personel o dönemlerde medrese kökenli müderrislerdi. Bunun sonucu olarak bu konuları içeren derslere olarak genellikle ulemâya mensup kişiler tayin edilmekteydi⁷²⁰.

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde değişik dönemlerde görev yapan Ahmed Asım Efendi, Hacı Tevfik Efendi, Müftü Faik Efendi, Hafız Tevfik Efendi, Hafız Ömer Efendi, Hafız Ahmed Ferid Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Hacı Raşid Efendi medrese kökenliydi. Ayrıca Ali Şefik Efendi'de medrese kökenli olup sonradan darülmuallimîn mektebini bitirmişlerdir.

Tablo 3.20 Mamuretülaziz İdâdîsinde Görev Yapan Medrese Kökenli Muallimler⁷²¹

MAMURETÜLAZİZ İDADİSİNDE GÖREV YAPAN MEDRESE KÖKENLİ MUALLİMLER VE GİRDİKLERİ DERSLER		
SIRA	MUALLİMİN ADI RÜTBESİ/ÜNVANI	GİRDİĞİ DERSLER
1	Ahmed Asım Ef.	Kavanin, Ahlak ve Akaid, Türkçe, Arabi, Farisi Ulum-ı Diniye
2	Ahmed Ferid Ef.	Hüsn-i Hat
3	Ali Şefik Ef.	Kavaid-i Arabiye
4	Faik Ef.	Kavaid-i Türkî
5	Hacı İbrahim Ef.	Hüsn-i Hat
6	Hacı Reşid Ef.	Farisi
7	Hacı Tevfik Ef.	Kavanin, Ahlak ve Akaid, Türkçe, Arabi, Farisi Ulum-ı Diniye, Tarih, Arabi
8	Hafız Tevfik Ef.	Tarih
9	Ömer Ef.	Tarih-i Umumi, İnşâ, Kitabet

İdâdî mekteplerinde medreselilerin dışında muallim ihtiyacını karşılamak için başvurulan kaynaklardan biri de esas mesleği lik olmayan, çeşitli branşlarda yetenekli olan kişiler olmuştur. Bu kişilerin yanı sıra bir branşın uzmanı konumunda bulunan diğer devlet dairelerinde çalışan devlet memurları ya da sivil kişilerde idâdîlerde görev yapmışlardır⁷²².

Mamuretülaziz İdâdîsi'nde de diğer devlet kurumlarında çalışanlar veya sivillerin görev yapmışlardır. Şuayip Nuri Bey, Saffet Bey, Fehmi Bey, Ali Naim

⁷²⁰ Fortna, *a.g.e.*, s.173-174.

⁷²¹ BOA., *MF.MKT.*, 117/105, (9 1 1307/29 Mayıs 1890); BOA., *MF.MKT.*, 153/94, (19 R 1310/10 Kasım 1892); BOA., *MF.MKT.*, 296/20, (15 C 1313/3 Aralık1895); *SMV*, 1305, 41; *SMV*, 1308, s.43; *SMV*, 1310; 109; *SMV*, 1312, s.161; *SNMU*, 1316, s.1168-1169; *SNMU*, 1317, s.1368; *SNMU*, 1318, s.1540; *SNMU*, 1319, s.874; *SNMU*, 1321, s.650; *SMV*, 1325, s.59; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66, 69.

⁷²² Kodaman, *a.g.e.*, s.154.

Efendi, Abdullah Efendi ve Ali Haydar Bey diğ er devlet kurumlarında ç alış an memurlar veya sivil kiş ilerdir.

Tablo 3.21 Mamuretülaziz İ dâdisi'nde Görev Yapan Diğ er Mesleklere Mensup Olan Muallimler⁷²³

MAMURETÜLAZİZ İ DÂDİSİNDE GÖREV YAPAN DEĞ İŞ İ K MESLEKLERDEKİ MUALLİMLER			
SIRA	MUALLİM	ASIL GÖREVİ	Gİ RDİ Ğ İ DERSLER
1	Ő uayip Nuri Bey	Doktor	Fizik-Kimya
2	Ali Haydar Bey	Ő air, Edip, Matbaa MÜ dÜ rü	Edebiyat
3	Fehmi Bey	Ziraat MÜ dÜ rü	Malumat-ı Ziraiye
4	Saffet Bey	Sihhiye MÜ dÜ rü	Fizik-Kimya
5	Ali Naim Ef.	Divan-ı Muhasebat Evrak Odası Memuru	Ustül-i Defterî
6	Hafız Tefvik Ef.	Muayene-İ Kütüp Memuru	Tarih
7	Abdullah Ef.	Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umû mi Muavini	Kavanin-i Husû siye

İ dâdi mekteplerinde baş ta Fransızca, Ermenice ve Rumca gibi yabancı dil dersleri olmak üzere bazen fizik-kimya gibi bulunmayan derslerde bazen de programlara yeni eklenen derslerde Gayrimüslim vatandaşların da muallim olarak görev yaptıklarını görmekteyiz.

Yazıcıyan Ohannes Efendi, Bedros Efendi, Piyer Taş o, Edward Efendi, Kiğ ork Efendi ve Jan Efendi Mamuretülaziz İ dâdi mektebinde görev yapan Gayrimüslim muallimlerdir.

⁷²³ BOA., MF.MKT., 155/71, (13 Ca 1310/3 Aralık 1892); BOA., MF.MKT., 899/67, (19 L 1323/17 Aralık 1905); BOA., MF.MKT., 972/41, (24 Za 1324/9 Ocak 1907); BOA., MF.MKT., 981/11, (15 M 1325/28 Ş ubat 1907); Sunguroğ lu, a.g.e., C.2, s.66, 69, 315.

Tablo 3.22 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Görev Yapan Gayrimüslim Muallimler⁷²⁴

MAMURETÜL AZİZ İDÂDİSİNDE GÖREV YAPAN GAYRİMÜSLİM MUALLİMLER			
SIRA	MUALLİM	ASIL GÖREVİ	GİRDİĞİ DERSLER
1	Ohannes Ef.	Dava Vekili	Ermenice
2	Piyer Taşo	Doktor	Fizik-Kimya
3	Bedros Ef.		Fransızca, Coğrafya,
4	Edvard Ef.		Ermenice
5	Kevork/Kiyork Ef.		Ermenice
6	Jan/John Ef.		Ermenice

İdâdîlerde görev yapan müdür ve müdür yardımcılarının da idarecilik görevlerinin yanı sıra bazen branş derslerine bazen de boş geçen derslere girdiklerini görmekteyiz. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde birçok idareci ders vermiştir.

Tablo 3.23 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Derslere Giren İdareciler⁷²⁵

MAMURETÜL AZİZ İDÂDİSİNDE GÖREV YAPAN MÜDÜRLERİN GİRDİKLERİ DERSLER					
SIRA	MÜDÜR	GİRDİĞİ DERSLER	SIRA	MÜDÜR YARDIMCISI	GİRDİĞİ DERSLER
1	Fettah Ef.	Coğrafya, Fransızca	1	Zeki Ef.	Kitabet-İ Resmiye, Cebir, Coğrafya, Kitabet, İnşa Usûl-I Defterî,
2	Ahmed Asım Ef.	Kavanin-İ Mülkiye	2	Refet Ef.	Usûl-I Defterî, Kimya, Malumat-I Fenniye, Hikmet, Makina, Müsellesat
3	Sezai Ef.	Fransızca, Servet Malumat-I Fenniye	3	Adil Ef.	Hikmet, Kimya, Müsellesat, Makina, Malumat-I Nafia
4	Mehmed Şükrü Ef.	Cebir, Fransızca, Hendese, İlm-İ Eşya, Kavanin-İ Hey'et, Servet, Usûl-I Defterî	4	Şükrü Ef.	Hesab, Hendese, Cebir, Müsellesat
5	Halid Safa Ef.	Edebiyat, Kitabet, Hikmet-İ Tabiiye, İlm-İ Kimya, Hikmet, Makina, Servet, Kozmografya, Tarih, Ziraat	5	Ahmed Fehmi Ef.	Usûl-I Defterî, Tarih, Türkçe, Kavaid
6	Zekeriya Zihni Ef.	Kitabet, Tarih, Coğrafya	6	Necip Ef.	Tarih, Coğrafya, Cebir, Müsellesat
7			7	Fahri Ef.	Usûl-I Defterî

⁷²⁴ BOA., *MF.MKT.*, 119/96, (19 Z 1307/5 Ağustos 1890); BOA., *MF.MKT.*, 159/172, (14 B 1310/1 Şubat 1893); SMV, 1305, 41; SMV, 1310; 109; SMV, 1312, s.161; BOA., *MF.MKT.*, 155/71, (13 Ca 1310/3 Aralık 1892); SNMU, 1316, s.1169; SNMU, 1317, s.1369; SNMU, 1318, s.1541; SNMU, 1319, s.874; SMV, 1325, s.59; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66, 69.

⁷²⁵ BOA., *MF.MKT.*, 153/94, (19 R 1310/10 Kasım 1892); BOA., *MF.MKT.*, 356/35, (22 Z 1314/24 Mayıs 1897); BOA., *MF.MKT.*, 915/15, (10 M 1324/6 Mart 1906); SMV, 1308, 43; SMV, 1310; 109; SMV, 1312, s.161; SNMU, 1316, s.1168; SNMU, 1317, s.1368; SNMU, 1318, s.1540; SNMU, 1319, s.874; SMV, 1325, s.59; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66-69.

İdâdîlerde görev yapan idâdî tabipleride derslere girmektedir. Mamuretülaziz İdâdîsi Tabibi Murtaza Efendi mektebin ilk dönemlerinde tarih-i tabiiye dersini vermiştir⁷²⁶.

İdâdîlerde derslere giren muallimlerden bir kısmının da vilâyet maârif müdürleriydi. Mamuretülaziz Maârif Müdürleri Abdülkerim Bey ve Ahmed Feyzi Bey görevlerine ek olarak idâdîde boş geçen derslere girmişlerdir.

Tablo 3.24 Mamuretülaziz İdâdîsinde Görev Yapan Maârif Müdürleri⁷²⁷

MAMURETÜLAZİZ İDADİSİNDE GÖREV YAPAN MAÂRİF MÜDÜRLERİ		
SIRA	MAÂRİF MÜDÜRÜNÜN ADI	GİRDİĞİ DERSLER
1	Abdülkerim Bey	Malumat-I Ziraiye, Sıhhiye, Tarih
2	Ahmed Feyzi Bey	Fransızca

İdâdîlerde görev yapan bir muallim grubu ise asker kökenlilerdi. Asker kökenli muallimler genellikle hesap, cebir, hendese, ilm-i kimya ve hikmet-i tabiiye gibi fen bilimleri dersleri ile resim dersine girmişlerdir.

Mamuretülaziz Vilâyet merkezinde askerî rüşdiyenin bulunması dolayısıyla birçok mülazım, kolağası ve yüzbaşı rütbelerine haiz subaylar idâdî mektebinde de muallimlik yapmışlardır.

Tablo 2.25 Mamuretülaziz İdâdîsinde Görev Yapan Medrese Kökenli Muallimler⁷²⁸

MAMURETÜLAZİZ İDADİSİNDE GÖREV YAPAN ASKER KÖKENLİ MUALLİMLER			
SIRA		ASIL GÖREVİ	GİRDİĞİ DERSLER
1	Osman Ef.	Mülazım	Resim, Hikmet-İ Tabiiye
2	Hulusi Ef.	Yüzbaşı	Cebir
3	Rahmi Ef.	Mülazım	Hendese
4	Ziver Bey	Yüzbaşı	İlm-İ Kimya
5	Hilmi Ef.	Mülazım	Hendese
6	Ali Rıza Ef.	Mülazım	Resim
7	Hulusi Ef.	Kolağası	Hesab
8	Mustafa Ef.	Kolağası	Hesab
9	Halil Ef.	Mülazım	Resim
10	Ferid Ef.	Mülazım	Resim
11	Salih Ef.	Kolağası	Hesab

⁷²⁶ SMV, 1305, 41; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66.

⁷²⁷ BOA., *MF.MKT.*, 548/59, (06 Z 1318/27 Mart 1901); BOA., *MF.MKT.*, 838/31, (07 M 1323/14 Mart 1905); SNMU, 1321, s.650; SMV, 1325, s.59; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.69.

⁷²⁸ BOA., *MF.MKT.*, 156/134, (04 C 1310/24 Aralık 1892); BOA., *MF.MKT.*, 189/112, (03 C 1311/12 Aralık 1893); BOA., *MF.MKT.*, 350/38, (09 L 1314/23 Mart 1897); SMV, 1305, 41; SMV, 1308, s.43; SMV, 1310; 109; SMV, 1312, s.161; SNMU, 1316, s.1168-1169; SNMU, 1317, s.1368; SNMU, 1318, s.1540; SNMU, 1319, s.874; SMV, 1325, s.59; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66.

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde bazı derslerin muallim kadrolarında zaman zaman değişiklikler olduğu gibi bazı derslerin muallimlerinin uzun yıllar boyunca değişmediği de görülmektedir. Hacı İbrahim Efendi, 1890 yılından⁷²⁹ 1904 yılına⁷³⁰ kadar aralıksız mektebin hüsn-i hat muallimliğini yapmıştır. Bu tarihte yerine oğlu Hasan Tahsin Efendi geçmiştir. Hacı Tefvik Efendi ise ulûm-ı diniye dersini on yıla yakın bir süre tek başına vermiştir⁷³¹.

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde bazı dersleri birkaç muallimin verdiği görülmektedir. Mesela, 1321/1903 yılında Türkçe dersini Ahmed Asım Efendi ve Mahmut Efendi birlikte vermişlerdir⁷³². Yine 1325/1907 yılında tarih dersini mektep müdürü Halid Efendi ve müdür yardımcısı Ahmed Fehmi Efendi birlikte yürütmüşlerdir⁷³³.

3.2.4.10. Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Diğer Memurlar ve Görevliler

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde çalışan memurların ve diğer görevlilerin sayısı mektebin yatılı oluşuna veya olmayışına göre değişiklikler göstermiştir. Mektebin yatılı olduğu dönemlerde çalışan personel sayısı doğal olarak artmaktaydı.

Mektepte en fazla çalışanın olduğu yıllar 1316 (1898) yılı ve 1325 (1907) yıllarıdır. 1898 yılında mektepte ambar ve depo memuru, aşçı, kâtip ve mübaaya memuru, mubassır-ı evvel, mubassır-ı sâni ve tabibin görev yapmıştır. 1907 yılında ise ambar ve depo memuru, kâtip ve mübaaya memuru, imam, mubassır-ı evvel ve tabip görev yapmıştır. Bu dönemlerde çalışan sayısının çok olmasının başlıca nedeni mektebin yatılı olmasıdır.

Mektepteki bazı memuriyetler tek adam tarafından uzun yıllar devam ettirilmiştir. Bazıları ise birkaç sefer el değiştirilmiştir. Örneğin Hacı Esad Efendi, mektebin ilk dönemlerinden itibaren mubassır-ı evvel olarak görev yapmaya başlamış ve bu görevi emekliliğine kadar sürdürmüştür⁷³⁴. Aynı şekilde mektebin tabibi Murtaza Efendi de uzun yıllar mektepte bu görevi yürütmüştür. Murtaza Efendi yukarıda da belirtildiği üzere ayrıca mektepte muallimlik de yapmıştır.

⁷²⁹ BOA., MF.MKT., 117/105, (09 L 1307/29 Mayıs 1890).

⁷³⁰ BOA., MF.MKT., 785/50, (28 Ra 1322/12 Haziran 1904).

⁷³¹ SMV, 1310; 109; SMV, 1312, s.161; SNMU, 1316, s.1168; SNMU, 1317, s.1368; SNMU, 1318, s.1540; SNMU, 1319, s.874.

⁷³² SNMU, 1321, s.650.

⁷³³ SMV, 1325, s.59.

⁷³⁴ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.67, 257.

Tablo 3.26 Mamuretülaziz İdâdîsi'nde Çalışan Diğer Memurlar

MAMURETÜLAZİZ İDÂDÎSİ'NDE GÖREV YAPAN DİĞER MEMUR VE PERSONEL							
YILLAR	GÖREV						
	ANBAR VE DEBBOY MEMURU	AŞÇI	İMAM	KATİP VE MÜBAAYA MEMURU	MUBASSIR-I EVVEL	MUBASSIR-I SANİ	TABİB
1305 ⁷³⁵					Hacı Esad Ef.	Hacı Salih Ef.	Murtaza Ef.
1308 ⁷³⁶					Hacı Esad Ef.	Asaf Ef. / Hafız Mehmed Ef.	
1310 ⁷³⁷					Hacı Esad Ef.	Hafız Mehmed Ef.	
1312 ⁷³⁸				Mehmed Nuri Ef.	Hacı Esad Ef.		
1316 ⁷³⁹	Nuri Ef.	Mustafa Ef.		Mehmed Nuri Ef.	Hacı Esad Ef.	Nuri Ef.	Murtaza Ef.
1317 ⁷⁴⁰					Hacı Esad Ef.		
1318 ⁷⁴¹					Hacı Esad Ef.		
1319 ⁷⁴²					Hacı Esad Ef.		
1320 ⁷⁴³						Nuri Ef.	
1321 ⁷⁴⁴					Hacı Esad Ef.	Nuri Ef.	
1324 ⁷⁴⁵			Tevfik Ef.				
1325 ⁷⁴⁶	Osman Nuri Ef.		Hacı Ali Ef.	Nuri Bey	Hacı Esad Ef.		Murtaza Ef. (Müfettiş) / Piyer Ef.
1326 ⁷⁴⁷						Hüseyin Ef.	

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nde çalışan personel grubundan biri de hademelerdi. Bu hademelerin kimler olduğu hakkında pek bilimiz yoktur. Sadece

⁷³⁵ SMV, 1305, 41; Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.67.

⁷³⁶ BOA., MF MKT., 125/42, (10 C 1308/21 Ocak 1891); BOA., MF MKT., 125/64, (13 C 1308/24 Ocak 1891); SMV, 1308, s.43.

⁷³⁷ BOA., MF MKT., 171/124, (28 Za 1310/13 Haziran 1893); SMV, 1310; 109.

⁷³⁸ BOA., MF MKT., 236/15, (02 Ca 1312/31 Ekim 1894); SMV, 1312, s.161.

⁷³⁹ BOA., MF MKT., 430/57, (15 Ş 1316/29 Aralık 1899); SNMU, 1316, s.1169.

⁷⁴⁰ SNMU, 1317, s.1369.

⁷⁴¹ SNMU, 1318, s.1541.

⁷⁴² SNMU, 1319, s.874.

⁷⁴³ BOA., MF MKT., 641/12, (27 Ra 1320/4 Temmuz 1902).

⁷⁴⁴ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.67.

⁷⁴⁵ BOA., MF MKT., 921/1, (08 S 1324/2 Nisan 1906).

⁷⁴⁶ BOA., MF MKT., 978/35, (03 M 1325/16 Şubat 1907); BOA., MF MKT., 1030/9, (01 Za 1325/7 Aralık 1907); SMV, 1325, s.59.

⁷⁴⁷ BOA., MF MKT., 1056/37, (20 R 1326/21 Mayıs 1908).

Mayıs 1902 tarihli bir belgeden bu dönemde mektepte çalışan iki hademenin isimlerinin Zülfü ve Hüseyin Ağa olduğunu öğrenmekteyiz⁷⁴⁸.

Mamuretülaziz İdâdîsindeki hademelerin uzun yıllar iki kişi ile sınırlı kaldığını görmekteyiz. Sayının arttığı yıllarda mektep hem gündüzlü hem de yatılı olarak eğitim-öğretim vermekteydi. 1907 (H.1325) yılı mektepte hademe sayısının en çok olduğu dönemdir. Bu yıl mektepte on hademenin çalıştığı tespit edilmiştir.

Tablo 3.27 Mamuretülaziz İdâdîsi Hademe Sayıları⁷⁴⁹

YILLAR	1311	1313-1314	1314-1315	1315-1316	1316-1317	1318-1319	1325
HADEME SAYISI	3	7	2	2	2	2	10

3.2.4.11. Mamuretülaziz İdâdîsi Talebeleri

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nin açıldığı dönemde talebe sayısı hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Açılıştan bir yıl sonraki dönemde elli talebesi olan mektebin açılıştan da bu sayıya yakın bir talebesinin olduğu tahmin edilebilir.

Mamuretülaziz İdâdîsi'ndeki bilgilerine ulaşılabildiğimiz dönemlerdeki talebe sayılarına baktığımız zaman ilk yıllarda mektebin talebe sayısının kırk ile elli arasında sürekli değiştiğini görüyoruz. İlk olarak 1313-1314 ders yılında sayının elli üçü bulmuştur. Bu sayı bir yıl sonra otuz altıya inmiş fakat 1315-1316 ders yılından itibaren yeniden artışıdır. Mevcut evvela elli sekizden yüz kırka 1907 (1325 H.) yılında iki yüz sekize kadar çıkmıştır.

Mektebin talebe sayılarının artışında veya eksilişinde eğitim şeklinin önemli bir rolü vardı. Çünkü beş yıllık ya da yedi yıllık oluşu sayının artışını-eksilişini etkilemekteydi. Doğal olarak yedi yıllık bir eğitim veren idâdîde sayı daha çok olmaktadır. Nitekim eğitim süresinin yedi yıl olduğu dönemde talebe sayısı yüksek rakamlardadır.

⁷⁴⁸ BOA. MF. MKT., 179/44, (23 S 1320/31 Mayıs 1902).

⁷⁴⁹ BOA. MF. MKT., 179/44, (15 S 1310/27 Ağustos 1893); SNMU, 1316, s.1169; SNMU, 1317, s.1369; SNMU, 1318, s.1541; SNMU, 1319, s.875; SNMU, 1321, s.650; SMV, 1325, s.59;

Tablo 3.28:Mamuretülaziz İdâdîsi TalebeSayıları⁷⁵⁰

MAMURETÜLAZİZ İDADİSİ ÖĞRENCİ SAYILARI									
SENE	LEYLİ				NEHARİ		YEKÜN		
	ÜCRETLİ		ÜCRETSİZ		Müslim	Gayri Müslim	Müslim	Gayri Müslim	Toplam
	Müslim	Gayri Müslim	Müslim	Gayri Müslim					
1305									50
1308									40
1310									45
1312									45
1894-1895					25	19			44
1313-1314	10	1	12	3	23	4	45	8	53
1314-1315					30	6	30	6	36
1315-1316					53	5	53	5	58
1316-1317					53	5	53	5	58
1318-1319					138	2	138	2	140
1325	26		7		175				208

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi'nden mezun olan yani diploma alan talebelerin sayısına baktığımız zaman ilk dönemlerde tek haneli sayıların olduğu dikkat çekmektedir. Bunda da mektebin bu dönemlerde talebe sayısının az oluşu en önemli faktördür.

Mezun sayısı 1903-1904 ders yılından itibaren tek haneli sayılardan çift haneli sayılara çıkmaya başlamıştır. Mektep en çok mezunu sultanîye çevrilmeden önceki ders yılı olan 1909-1910 ders yılında vermiştir. Bu ders yılında on dokuz talebe mektepten mezun olarak şهادتنامه almıştır.

⁷⁵⁰ SMV, 1305, 41; SMV, 1308, s.43; SMV, 1310; 109; SMV, 1312, s.161; SNMU, 1316, s.1169; SNMU, 1317, s.1369; SNMU, 1318, s.1541; SNMU, 1319, s.875; SNMU, 1321, s.650; SMV, 1325, s.59; Demirel, a.g.t., s.193-194.

Tablo 3.29 Mamuretülaziz İdâdîsi'nden Mezun Olan Talebe Sayıları⁷⁵¹

DERS YILI	ŞEHADETNÂME ALAN ÖĞRENCİ SAYISI	DERS YILI	ŞEHADETNÂME ALAN ÖĞRENCİ SAYISI
1894-1895	4	1908-1909	10
1895-1896 ⁷⁵²	3/4	1909-1910	19
1896-1897	6	1911-1912	14
1899-1900	9	1912-1913	7
1900-1901	5	1913-1914	16
1901-1902	9	1916-1917	4
1902-1903	7	1917-1918	2
1903-1904	12	1923-1924	13
1907-1908	10		

3.2.5. Maden İdâdîsi

İncelediğimiz dönemde Maden'de de bir idâdî mektebi bulunmaktaydı. Maden İdâdîsi'nin açılış tarihi 1911 (R.1327) yılıdır. Maden İdâdîsi'nin binası ve binanın yeri hakkında her hangi bir bilgi sahibi değiliz. Binanın açılışında kiralık bir yerde eğitime başlamıştır. İdâdî için daha sonraki dönemde için müstakil bir bina yapımı kararlaştırılarak, inşâat masrafının bedeli olarak 1915 (R. 1331) yılı Diyarbekir fevkalade bütçesine 9.682 kuruş tahsisat konulmuştu. Sözü edilen paranın, Tedrisat-ı İbtidâîye Kanunu gereği ahaliden tahsil edilmesi lazımdı. Ancak, Diyarbekir Vilayeti'nin 1915 (R. 1331) senesi zarfında gerçekleştirilen icraatını beyan eden raporda, Birinci Dünya savaşı dolayısıyla amele tedarik edilemediğinden inşâata başlanamadığı ifade edilmektedir⁷⁵³.

3.2.5.1. Maden İdâdîsi'nde Görevli Personel

1913-1914 ders yılında mektepte üç idareci yedi muallim ve iki hademe olmak üzere toplamda on iki personel bulunmaktaydı. Mektepteki tedris heyeti yaşları 25-30 arasında olan genç muallimlerden meydana gelmekteydi⁷⁵⁴.

Maden İdâdîsi'nde 1912-1913 ders yılında mektepte yedi muallim bulunmaktaydı. 1913-1914 ders yılında ise bu sayı iki kişi artarak dokuzaya çıkmıştır. Bu ders yılındaki lerden ikisi edebiyat ve biri tabiat şubesinden olmak üzere üçü

⁷⁵¹ Yücel, *a.g.e.*, s.583-584.

⁷⁵² Fatih Demirel Mekteb-i İdâdî adlı çalışmasında bu yıl mektepten mezun olanların sayısını 4 olarak vermektedir. Bakz. Demirel, *a.g.t.*, s.197.

⁷⁵³ Yıldız, *a.g.t.*, s.191.

⁷⁵⁴ Yıldız, *a.g.t.*, s.192.

Darülfünûn'dan mezun olmuştur. Biri Darülmualimîn'in aliye kısmından biri de rüşdiye kısmından olmak üzere ikisi muallim mektebinden mezun olmuştur. Diğer muallimlerin ise biri sultanî, biri idâdî, ikisi rüşdiye ve biri de özel mektep mezunudur⁷⁵⁵.

Tablo 3.30 1913-1914 Ders Yılı Maden İdâdîsi'nde Görev Yapan ların Mezun Oldukları lar

<i>DARÜLFÜNUN</i>							<i>DİĞER MEKTEPLER</i>			
ULUM-I ŞERİYE ŞUBESİ	ULUM-I İEDEBİYE ŞUBESİ	RİYAZİYAT ŞUBESİ	TABIAT ŞUBESİ	HUKUK	TIP FAKÜLTESİ	ECZACI MEKTEBİ	MEKTEBİ HARBIYE	MEKTEBİ MÜLKİYE	SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEBİ	HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ
	2		1							
<i>DARÜLMUALLİMİN</i>			<i>DİĞER MEKTEPLER</i>							
ALİYE	RÜŞDİYE	İPTİDAİYE	DERSTEN MÜCAZ	SULTANİ VE İDADİ MEKTEPLERİ	RÜŞDİYE LARI	ÖZEL MEKTEP	ÖZEL EĞİTİM GÖREN	DİĞER MEKTEPLER	1912-1913 YILINDAKİ SAYISI	İKİ YILIN FARKI
1	1			1	2	1				

1913-1914 ders yılında mektepte terbiye-i bedeniye (beden eğitimi) ve gına (musiki) muallimi dışında bütün branşların muallimleri mevcuttu.

⁷⁵⁵ Yıldız, a.g.t., s.192-193.

Tablo 3.31 1913-1914 Ders Yılı Maden İdâdîsi'nde Derslere Göre Muallim Mevcudu⁷⁵⁶

Sünuf-1 İbtidaiye Dersleri Muallimleri	Ulum-1 Diniye, Arabi, Farisi Muallimi	Türkçe ve Kitabet Muallimi	Riyaziyat, Malumat-1 Ticariye ve Usûl-i Defteri	Ulum-1 Tabi'iyeye, Dürus-1 Eşya, Ziraat	Tarih ve Coğrafya Muallimi	Fransızca	Malumat-1 Medeniye, Ahlakiye ve Hukukiye	Resim, Resim Hattı Muallimi
-	1	1	1	1	1	1	1	1
Hüsn-ü Hat Muallimi	Çına (Musiki) Muallimi	Terbiye-i Bedeniye Muallimi	Yekun	1328-29 Senesindeki Muallimin	Her İki Senenin Farkı			
1	-	-	9	7	2			

Maden İdâdîsi'nde görev yapan muallimlerden sadece Kazım Vehbi Oral'ın ismi tespit edilmiştir. Kazım Vehbi Bey, idâdîde Türkçe muallimliği yapmıştır.

3.2.5.2. Maden İdâdîsi'nde Talebeler

Maden İdâdîsi'nde 1912-1913 ders yılında sınıf geçen ve kalanların sayılarına bakarak altmışaltı talebenin mevcut olduğunu öğrenmekteyiz. Bu ders yılında kırk beş talebe terfi-i sınıf eylemiş, yirmi bir talebe ise sınıf geçememiştir⁷⁵⁷.

1913-1914 ders yılına geldiğimizde ise talebe sayısının altmış ikiye düştüğünü görmekteyiz. Bu ders yılında altmış iki talebeden elli beş talebe tefi-i sınıf eylemiş, yedi talebe ise sınıfta kalmıştır⁷⁵⁸.

Mektepten mezun olup şehadetnâme alanların sayısına baktığımızda ise 1912-1913 ders yılında on yedi, 1913-1914 ders yılında ise dokuz talebenin şehadetnâme aldığı görülmektedir⁷⁵⁹.

3.3. SULTANÎ

3.3.1. Sultanî Mekteplerinin Kuruluşu ve Yaygınlaştırılması

Tanzimat dönemi maârifçileri rüşdiye mekteplerini yüksek mekteplere ve Darülfünun'a kaynak kabul etmekteydiler. Fakat bu düşünce zamanla değişmiş ve rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceği anlaşılmıştır. Daha başlangıçta,

⁷⁵⁶ *İhsaiyat Mecmuası*, R. 1329-1330, s. 57; Yıldız, *a.g.t.*, s.193.

⁷⁵⁷ *İhsaiyat Mecmuası*, R. 1329-1330, s. 53.

⁷⁵⁸ *İhsaiyat Mecmuası*, R. 1329-1330, s. 53.

⁷⁵⁹ *İhsaiyat Mecmuası*, R. 1329-1330, s. 53.

yani rüşdiye ile yükseköğretim kurumları arasında ders veren “Darülmaârif”, “Mahrec-i Aklâm” ve bazı hazırlık sınıfları gibi müesseseleri açma yoluna gitmeleri rüşdiye üstünde bir mektebe ihtiyaç duyulduğunu göstermekteydi. Ayrıca Islahat Fermanı’nda⁷⁶⁰ yer alan Müslim ve Gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında maârif hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak hususu, Gayrimüslim tebaanın eğitim ihtiyaçlarını da göz önüne alınmasını mecburi kılmıştır. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada okutulması sakıncalı görüldüğünden, bu işin daha yükseköğretim kademelerinde yapılması kararlaştırılmıştır. Fakat bu tip mekteplerin nasıl açılacağı, programlarının ne olacağı hakkında bir fikir belirlenememiştir. Neticede Gayrimüslimlerinin durumunun düzeltilmesi konusu ileri sürülerek, 1856 Islahat Fermanı’nda yer alan ve Gayrimüslim tebaanın eğitimi ile ilgili maddelerin yürürlüğe konulması hususunda Fransa’nın taleplerini de göz önünde bulundurarak Gayrimüslimlerin de devam edebileceği lise seviyesinde bir mektebin kurulması yolunda ilk teşebbüsler başlatılmıştır⁷⁶¹.

1868 yılında Fransa’nın İstanbul sefiri M. Bouree, Sadrazam Âli Paşa ve Haricire Nazırı Fuad Paşa ile İstanbul’da, Avrupa liseleri seviyesinde, Fransızca eğitim yapacak bir mektep açılması için ilk görüşmeleri yapmış ve bu müessesenin dayanacağı esasları tespit etmeye çalışmıştır. Fransa Eğitim Bakanı M. Victor Dury de mektebin açılması için her türlü desteği sağlayacağını vadetmiş ve mektebin kuruluş hazırlıklarını gerçekleştirmek üzere Dr. Alfred Levistal’ı tavsiye etmiştir. Levistal beş yıllık bir sözleşme ile kurulacak olan yeni lisenin müdür muavinliğine getirilmiştir. Mektep 1 Mayıs 1868 tarihinde talebe kaydına başlamış ve 1 Eylül 1868 tarihinde büyük bir merasimle Beyoğlu’nda kendisine devlet tarafından tahsis edilen ve Galatasaray adı ile bilinen eski Askerî İdâdî binasında resmen açılmıştır⁷⁶². Mekteb-i Sultanî, 1869 Maârif Nizamnâmesi öncesinde askerî mekteplerin dışında,

⁷⁶⁰ Islahat Fermanı’nın değerlendirmesi için bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, C.1, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, 1997, s.68-91; Somel, *a.g.e.*, s.66-79; Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”,

⁷⁶¹ Kodaman, *a.g.e.*, s.133-134; İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.378; Hasan Hüseyin Dilaver, “Sultaniler”, *Osmanlı*, Editör Güler Eren, C.5, Ankara, 1999, s.315.

⁷⁶² İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.378; Mekteb-i Sultanî ve ya diğer bir deyişle Galatasaray Lisesi’nin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871*, İstanbul, 1989; İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesi’nin Kuruluşu”, *Belleten*, C.VII, S.28, Ankara, 1943, s.315-347; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, 2002, s. 242; Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, İstanbul, 2003; Emine Kocamanoğlu, *Yabancı larda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

yükseköğrenim veren mülkiye, tıbbiye ve hukuk mektebi gibi mesleğe yönelik sivil ların yanında İstanbul'da açılan ilk yüksek mektep olma özelliği taşımıştır⁷⁶³.

Biri Türk, diğeri Fransız olmak üzere iki müdürün idaresinde bulunan mektep, başlangıçta beşi ibtidâî, beşi kolej sınıfı olmak üzere on sınıf halinde düzenlenmiştir. Birçok dersin muallimi Fransa'dan getirilmiş, sadece Türkçe okutulacak dersler için yerli muallimler tayin edilmiştir. Mektebin açılışı o günün Osmanlı basınında ve kamuoyunda birçok tenkitlere yol açmışsa da hükümetin destekleyici tutumu, bu mektebin, programa uygun şekilde devamını ve gelişmesini sağlamıştır⁷⁶⁴. Sonraki yıllarda öğretim süresi üçü ibtidâî, üçü tâlî ve üçü âlî olmak üzere dokuz sınıfa indirilmiştir⁷⁶⁵.

Mekteb-i Sultanîde ırk ve mezhep bakımından farklı olan talebeler arasında müthiş bir uyum bulunuyordu. Farklı inançlara ve alışkanlıklara sahip olsalar da uyum içinde yaşıyorlardı. Yani mektepte bir hoşgörü ortamı bulunuyordu. Bu hoşgörülü atmosferin yeni yetişen kuşağı kendi denetimlerinden uzaklaştıracağından korkanların yaptıkları muhalefete rağmen açılıştan üç yüz kırk bir talebe kaydolmuştu. Bu talebelere yüz kırk yedisi Müslüman, kırk sekizi Gregoryen Ermeni, otuz altısı Rum Ortodoks, otuz dördü Musevi, otuz dördü Bulgar, yirmi üçü Katolik ve on dokuzu Katolik Ermeni'ydiler⁷⁶⁶. Bu durum farklı gayrimüslim cemaatler ve Osmanlı arasında uyum olmadığından karma ların açılmayacağı düşüncesini savunanlara aksini ispat etmiştir⁷⁶⁷.

Mekteb-i Sultanî'nin açılışından yaklaşık bir yıl sonra yayınlanan 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde 41 ila 50. maddelerde sultanîlere yer verilmiştir. Bu maddelere göre her vilayet merkezinde birer sultanî mektebinin açılması öngörülmesine rağmen her vilâyet merkezinde birer sultanî açılmamıştır.

XX. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede imparatorluk sınırları içerisinde Mekteb-i Sultanî'nin dışında vilâyetlerde sadece Girit ve Beyrut'ta iki ayrı sultanî mektebi açılmıştır⁷⁶⁸. Faik Reşit Unat, Girit'in merkezinde «Mekteb-i Kebîr» ismi

⁷⁶³ Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, 1989, s.134.

⁷⁶⁴ Dönemin Osmanlı basınında ve kamuoyundaki un açılışına karşı olan tepkiler hakkında bkz. Derya Demirel, *Osmanlı Devletinde Sultaniler ve İdadiler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007, s.22-27; Aylin Semiz, *Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî): Yeri ve Tarihi Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.74-77.

⁷⁶⁵ İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.378.

⁷⁶⁶ Davison, *a.g.e.*, C.2, s.17.

⁷⁶⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşat, İstanbul, 1999, s. 252.

⁷⁶⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.143.

verilen bir Mekteb-i Sultanî açıldığına değinmiştir. Unat, burada sultanî mektebinin açılmasını ise imtiyazlı bir vilâyet olmasına bağlamaktadır⁷⁶⁹.

Beyrut Mekteb-i Sultanîsi ise Haziran 1883 tarihinde eğitim-öğretime başlamıştır. Zamanına göre iyi bir eğitim-öğretimin verildiği sultanî mektebi ekonomik sıkıntılardan dolayı kuruluşundan altı yıl gibi kısa bir süre sonra 1888-9 tarihinde kapatılarak yerine idâdî açılmıştır. Bu sultanînin en önemli özelliği bölgede bulunan Müslüman talebelerin yabancı lara gitmelerini engelliyor olmasıydı. Yabancı lar çoğunlukla Protestan ve Cizvit papazlarının ellerinde bulunuyordu. Derslere muallim olarak papazların girdikleri ve Müslüman talebelerin eğitimine daha çok ehemmiyet verdikleri bilinmekteydi. Sultanînin kapatılmasından doğan eksikliğin hissedilmesi ve yerel halkında arzusu ile birlikte 1908 yılında tekrar eğitim ve öğretime başlamıştır⁷⁷⁰.

II. Meşrutiyet döneminin ortaöğretim alanında yapılan ıslahatların başında vilayet merkezlerindeki bir kısım idadîlerin lise haline konulması ve programlarının buna göre düzenlenmesi gelir. Bu işe 1910 yılında Emrullah Efendi'nin nazırlığı zamanında başlanmış ve yüze yakın idadîdeki öğretim düzeyinin yükseltilebilmesi için vilayet idadîlerinden on ikisini⁷⁷¹ sultanî haline getirmek gerektiğini söylemiş ve uygulamıştır.

Emrullah Efendi'nin tasarısına göre bu yeni sultanîler yükseköğretime talebe hazırlayacaklar, kalan idadîler ise ameli adamlar yetiştirecekti. Yatılı ve daha çok talebe alınarak kurulan bu sultanîlerin lerine de daha çok maaş verilecekti. Bu ların son sınıflarındaki tabiî bilimler ve riyaziye dersleri Fransızca okutulacağından, talebeler daha iyi dil öğreneceklerdi. Bu şekilde yetişen talebeler yabancı ülkelere gönderildiklerinde zorlukla karşılaşmayacaklardı. Bu ların müdür yardımcıları ve bazı leri Fransa'dan getirtilecekti. Bu ların dışında kalan gündüzlü idadiler de Fransa'daki "lycee moderne"ler düzeyinde bir program uygulayacaktı⁷⁷².

⁷⁶⁹ Unat, *a.g.e.*, s.47-48.

⁷⁷⁰ Beyrut Mekteb-i Sultanîsi hakkında geniş bilgi için bkz. Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s.124-128.

⁷⁷¹ İlk olarak İstanbul, Edirne, Adana, İzmir, Üsküp, Bursa, Beyrut, Halep, Selanik, Trabzon, Mamuretülaziz ve Kastamonu vilâyet idadîleri sultanîye çevrilmiştir. Hasan Hüseyin Dilaver, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maarifi", *Türkler, C.*, Ankara, s.83.

⁷⁷² Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *DTFCD, C. XXX, S. 1-2*, 1979-1982, s.22.

Bu mekteplerin açılmasına karar verildikten sonra “vilayatta tedrisat-ı taliyenin hüsnü cereyanı için” bazı önlemler alacak olan bir komisyon kuruldu. Bu mekteplerde görev alacak muallimlerin seçimi için bütün ülke çapında bir sınav yapıldı. Yeni Sultanîler Eylül 1910 tarihinde açıldı. İlk açılışta bunlara “lise” denildi. Mekteplerin açılışından üç hafta sonra üzerinde “Liselerin tanzim ve idarelerine ve tedrisatına müteallik” diye yazan örgüt, program ve yönetmelik ortaya çıkarıldı⁷⁷³.

İlk olarak 1910 yılında on ikisi sultanîye çevrilen idâdîlerin sayısı 1914 yılında yirmi ikisinin daha çevrilmesiyle otuz altıyı buldu. 1913/1914 öğretim yılında mevcut sultanî mektepleri şunlardı⁷⁷⁴:

Galatasaray, İstanbul, Mercan, Vefa, Kabataş, Üsküdar, Gelenbevî, Davutpaşa, Edirne, Adana, Ankara, İzmir, Yozgat, Aydın, Bursa, Kale-i Sultanîye (Çanakkale), Bağdat, Beyrut (iki tane), Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, İzmit, Balıkesir, Kudüs-ü Şerif, Erzurum, Bitlis, Sana, Basra, Van, Mamuretülaziz ve Kastamonu.

1918 yılında ise sayısı elliye geçen sultanîlerin öğretim süresi on iki yıla çıkarılmış ve bu durum 1923 yılına kadar değişmemiştir⁷⁷⁵.

Kızlar için sultanî seviyesinde eğitim veren mektep, ancak 1913 yılında açılmıştı. 1913 yılında “sultanîye” çevrilmesi kararından sonra ilk kız idadisinin de, yatılı hale getirilip, beş yıllık ibtidâi kısım üzerine, beş yıllık tali kısım eklenmesi suretiyle on yıl eğitim verecek sultanîye dönüştürülme kararı alınmıştı. Dolayısıyla kızlar için eğitim veren tek kız idadî mektebi, 23 Ekim 1913 tarihinde sultanîye dönüştürülerek “İstanbul İnas Sultanîsi” adını almıştı. Bu mektebi daha sonra, Sultan Abdülmecid’in annesi Bezm-i Alem Valide tarafından yaptırılan binaya taşınmasıyla adı, Bezm-i Alem İnas Sultanîsi olarak değiştirilmişti⁷⁷⁶.

1915 tarihinde kız sultanîleri çoğalmaya başladı. Nitekim aynı tarihte ibtidâi ve tali derecede gündüzlü eğitim vermek üzere Selçuk Hatun İnas Sultanîsi, 1914 yılında açılan Çamlıca Leylî Numune-i İnas Mektebi, ertesi yıl Çamlıca İnas Sultanîsi haline dönüştürüldü. Benzer bir dönüşümle Erenköy İnas Sultanîsi açıldı. 1915 yılında Erenköy’de açılan inas numune mektebi, 1916 yılında Leyli ve Nehari Erenköy İnas Sultanîsi’ne dönüştürüldü. Kandilli’de bulunan Adile Sultan İnas

⁷⁷³ Ergün, *a.g.m.*, s.22.

⁷⁷⁴ Ergün, *a.g.e.*, s.235; Dilaver, *Sultaniler*, s.317.

⁷⁷⁵ Dilaver, *Sultaniler*, s.317.

⁷⁷⁶ Erdem, *a.g.t.*, s.246.

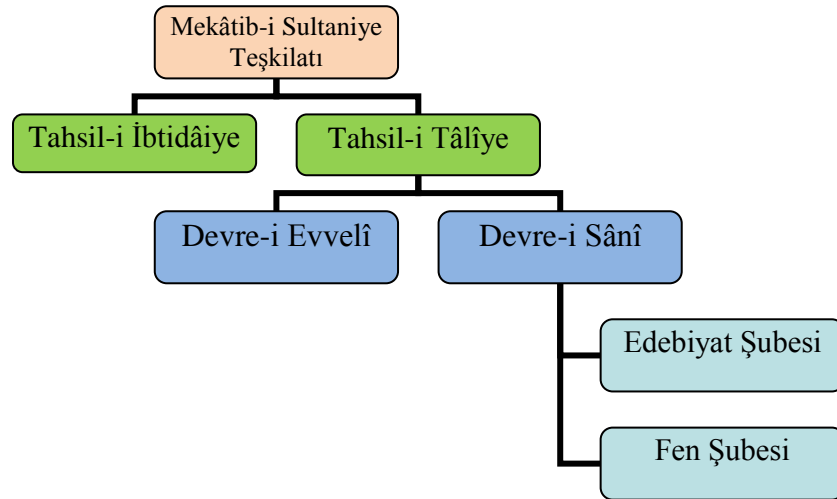
Sultanîsi de ancak bu tarihte açılmıştı. Böylece İstanbul'da kızlar için lise derecesinde eğitim veren inas sultanîsi sayısı beşe çıkmıştı⁷⁷⁷.

3.3.2. Teşkilat Yapısı

Sultanî mektepleri tam devriyeli sultanîler, yedi senelik sultanîler ve inas sultanîleri olmak üzere üç ayrı şekilde teşkilatlanmıştı.

Erkeklerle ait olan tam devriyeli sultanîler, eğitim süresi on iki yıl olmak üzere iki kısma, ikinci kısım ise iki devreye ayrılmıştı. İlk kısım beş sınıftan ibaret olup, “tahsil-i İbtidâiye”, ikinci kısma ise “tahsil-i tâliye” denilmekteydi. Ayrıca tâliye kısmı da dört yıllık “devre-i evvelî” ve üç yıllık “devre-i sâni” olarak kurulmuştu. Devre-i sâni kısmı “Fünun” ve “edebiyat” namıyla iki bölüm halinde teşkilatlanmıştı⁷⁷⁸. Bu teşkilatlanmayı bir şema halinde gösterirsek:

Şekil 1:

Yedi senelik sultanîler, ibtidâiye kısmı bulunmayan ve idadî mekteplerinin bazılarında değişiklikler yapmak suretiyle kurulmuşlardı. Bir ara 3+3 şeklinde kurulup adına “lise” denilen ve özel müfredat programına tabi olan bu mektepler, daha sonraki yıllarda yedi senelik olarak teşkilatlanmıştı. Bunun ilk dört yılına rüşdiye, üç yılına da âli bölümü deniliyordu⁷⁷⁹.

İnas sultanîleri teşkilat bakımından erkekleriyle aynı değildi. Eğitim süresi on yıl olan bu mektepler yine kısım-ı evvelî, kısım-ı sani olmak üzere ayrılmıştı. 1919

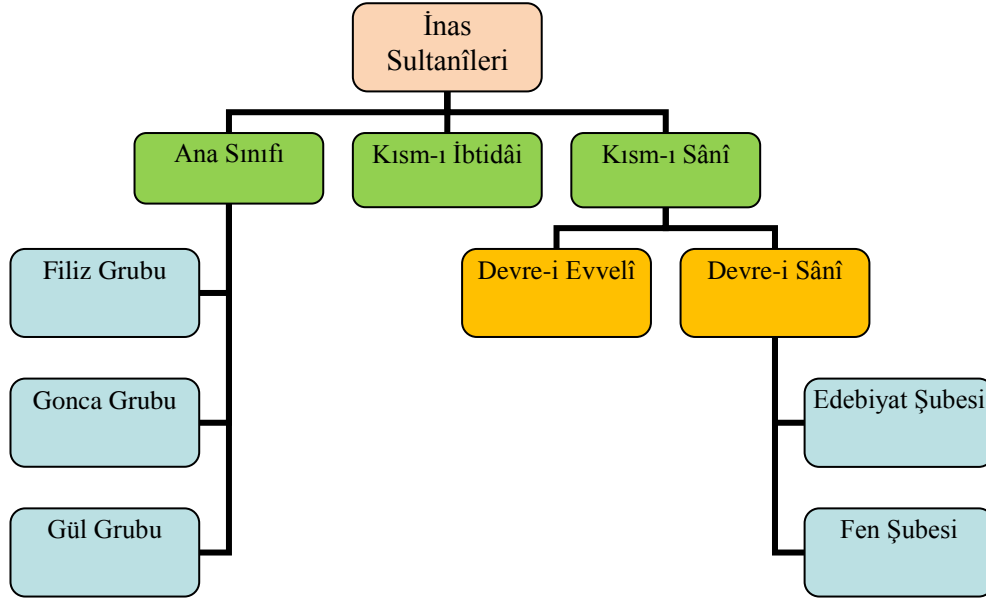
⁷⁷⁷ Erdem, a.g.t., s.247.

⁷⁷⁸ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 1; Aytekin, a.g.e., s.117.

⁷⁷⁹ Aytekin, a.g.e., s.117.

yılına kadar inas sultanîlerinde ana sınıfları da bulunmaktaydı. Kısım-ı evveli beş yıl, kısım-ı sani ise dört yılı devre-i ula ve bir yılı devre-i sani olmak üzere beş yıldır. Toplam on yıllık inas sultanîlerinin teşkilat yapısı Şekil 2’de gösterilmiştir⁷⁸⁰.

Şekil 2:

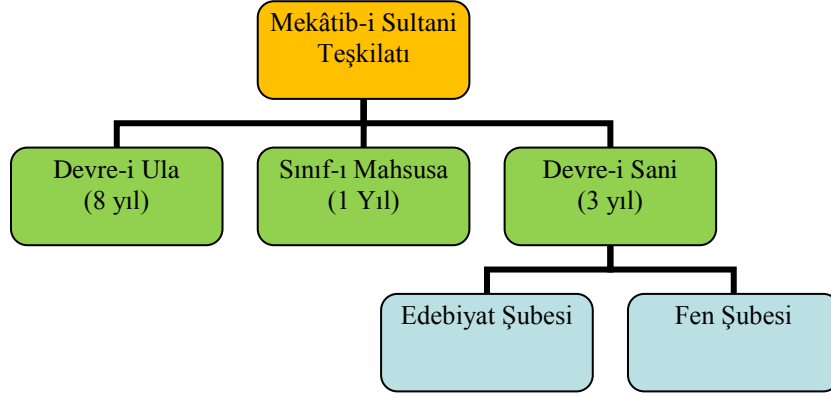

1919 yılında kız ve erkek sultanîleri arasındaki farkları ortadan kaldırıp, gerek eğitim sureleri, sınıfların taksimatı ve gerekse ders programları bakımından birbirleriyle eşitlemek amacıyla bir takım çalışmalar başlamıştı. Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Cevdet, İsmail Hakkı, Şefik Beyler ile kız ve erkek sultanîlerinin müdür, müdire ve muallimlerden oluşan bir encümenin oluşturulmasına karar verilmişti. Kurulan encümenin yaptığı çalışmalar sonucunda 29 Haziran 1922 tarihinde “Zükûr ve İnasa Mahsus Mekâtib-i Sultanîye Muddet-i Tahsiliyesiyle Teşkilat ve Müfredat Programları Hakkında Talimatname” yayınlanmıştı. Bu Talimatnâme’ye göre, erkek sultanîlerinin on iki yıl olan eğitim suresi, ilk sekiz yılı birinci devre (devre-i ula) ve son üç yılı ikinci devre (devre-i saniye) olmak üzere on bir yıla indirilirken, kız sultanîlerinin on yıllık eğitim suresi on bir yıla çıkarılarak eğitim sureleri konusunda bir eşitlik sağlanmıştı. Bu mekteplerin teşkilatları ve müfredat programları -el işleri ve hat dersleri hariç- birbirlerine uygun hale getirilmişti. Kız ve erkek sultanîlerinin birinci devresini bitirip ikinci devreye devam

⁷⁸⁰ Erdem, *a.g.t.*, s.255.

etmek istemeyen talebeler için, iki devre arasında eğitim süresi bir yıldan ibaret olmak üzere “sınıf-1 mahsus” adıyla yeni bir sınıf oluşturulmuştu. Sultanîlerin yeni teşkilatı ile ilgili sema Şekil 3’te gösterilmiştir⁷⁸¹.

Şekil 3:

İkinci devreye devam etmek istemeyenler sınıf-1 mahsusaya gitmek zorundaydı.

3.3.3. Sultanî Mekteplerinde İdarî Yapı

Mekâtib-i Sultaniye Talimatnâmesi’ne göre sultanîler, talebeleri yükseklerle hazırlayan kurumlardı. Bu mekteplerde idari işler müdür ve müdür-i sani tarafından yürütülürdü. Mekâtib-i Sultaniye Talimatnâmesi’ne göre, müdür, mektebin genel idaresinden birinci derecede sorumluydu. Mektep personelinin görevini yerine getirip getirmediğini kontrol ettiği gibi, mektepteki disiplini sağlamak ve mektebin başarısı için gerekli tedbirleri alırdı. İnzibat Meclisi’ne⁷⁸² başkanlık eder, aylık istatistik cetvellerini ve sınavların sonunda memur ve muallimler hakkında faaliyet raporlarını tanzim ederek Maârif Müdüriyeti’ne gönderirdi. Her üç ayda bir talebelerin tavır ve davranış notlarını gösteren bir cetvel hazırlatır, Meclis-i İnzibat’a inceletip onaylatırdı. Bu cetveller eğitim-öğretim yılının sonunda talebelerin tavır ve davranış notlarını tayin ederdi. Müdürün, derslerin uygulanmasıyla ve muallimlerin kontrolü ile ilgili de yükümlülükleri bulunmaktaydı. Ders programlarının muallimler tarafından tatbik edilip edilmediğini kontrol eder, muallimlerden müfredatta belirtilen konulardan hangilerini derslerde ele aldıkları hakkında rapor ister ve bir

⁷⁸¹ Erdem, *a.g.t.*, s.255-256.

⁷⁸² Müdürün başkanlığında, ikisi birinci, ikisi ikinci dereceden ve biri kısm-ı ibtidai lerinden ibaret olan ve on beş günde bir ve icabında olağanüstü olarak toplanan ve müdür-i saninin de aralarında bulunduğu bir meclistir. Talebelerin disiplinsiz davranışlarını değerlendirerek gerekli ise uygun cezayı takdir eder. *Mekâtib-i Sultaniye Talimatnamesi*, Madde 53-58.

nüshasını Maarif Müdüriyeti'ne gönderirdi. Eğitim öğretim yılı sonunda Meclis-i Muallimin⁷⁸³ tarafından gerekli görülen tadilat ve ıslahat hakkında bir raporu yine Maarif Müdüriyeti'ne bildirirdi. Ayrıca mektep bütçesinin iyi idare edilmesinden de birinci derece sorumluydu. Müdürün mektebin mali işleri hakkındaki sorumlulukları arasında hesap memuru tarafından düzenlenecek muallim, memur ve müstahdemlere ait maaş tahakkuk bordrolarını incelemek ve onaylamak, her türlü masrafı kontrol ve tasdik etmek, her yıl Mart ayının başında un gelecek yıla ait bütçesini düzenlemek ve gerekli makamlara iletilmek üzere Maarif Müdüriyeti'ne göndermek yer almaktaydı⁷⁸⁴.

Müdür-i sani mektepte müdürün birinci derecede yardımcısıydı. Müdürün mektepte olmadığı zamanlarda yerine vekâlet eden, müdürün verdiği emirleri yerine getiren kişiydi. Müdür-i sani, her akşam tutulan sınıf defterlerini inceler, talebelere ait mukafat ve ceza pusulasını tanzim ederek uygulamaya konulmak üzere ser mubassıra veya birinci nöbetçi muallime verirdi. Talebelerin devam ve devamsızlıklarını takip edip, devamsız talebelere mazeret ilmuhaberini talep etmek, getirmeyenler ya da mazereti uygun olmayanlar hakkında ceza tertip etmek, velileri talebenin devamsızlığı hakkında bilgilendirmek de görevleri arasındaydı. Mektebin kütüphanesiyle ders araç ve gereçlerin muhafazasından birinci derecede sorumlu olan müdür-i sani, talebenin, un ve hademelerinin temizliğine de dikkat ederdi. Ayrıca muallim ve memurların devam cetvellerini oluşturup, müdüre takdim etmek, talebelerin künye defterini, imtihan cetvellerini, muallim ve diğer görevlilerle talebeler hakkında sicil defterini tutmakla da yükümlüydü⁷⁸⁵.

Mekteplerde idarî vazifeleri bulunan yöneticilerin ve talim işlerini yürüten muallimlerin dışında, mektebin muhasebesini tutan hesap memuru, her türlü yazışmayı düzenleyen kâtip, mektebin ihtiyacı olan erzak ve eşyaları satın alıp ambarlarda muhafaza etmekle görevli olan ambar ve debboy memuru, ser mubassır

⁷⁸³ Müdürün başkanlığında kısm-ı ibtidâi lerıyla, birinci ve ikinci derece lerden oluşan ve ayda bir kez toplanan meclistir. Günümüzdeki ler kurulu ve zümre kurullarıyla benzerlik gösteren bu meclis, her in bir ay içerisinde okuttuğu dersin içeriğini inceleyerek, birbirine yakın derslerin karşılıklı devamını sağlar ve her den izlediği eğitim usullerinden sağladığı faydayı ortaya koymasını isteyerek bu konu üzerinde konuşmaya zemin hazırlar, eğitim usulleri uygun bulunmayan lere bunu düzeltme imkânı vererek, talebelerin derslerden en iyi nasıl istifade edebileceğinin yollarını arardı. Ayrıca, un ders araç ve gereçleri bakımından eksikliklerini, un tamire olan ihtiyacını tespit eder ve bu ihtiyaçların giderilmesi için kararlar alırdı. *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 50-52.

⁷⁸⁴ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 22-26.

⁷⁸⁵ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 1-4, 6-10.

ve mubassırlar bulunmaktaydı. Ayrıca bir imam, serhademe ve hademeler mektepteki diğer görevliler arasındaydı.

1916 yılında mektep müdürlerinin görevlerinde küçük değişiklikler yapılarak yeni sorumluluklar yüklendi. Aynı yıl Maârif-i Umûmiye Nazırı'nın mektep müdürlerinin takip ve tatbik etmeye mecbur oldukları görevlerine dair talimatı bütün mekteplere gönderildi. Buna göre müdürlerin görevleri şunlardı⁷⁸⁶:

1- Mektep müdürleri zaman zaman derslerde bizzat hazır bulunarak muallimlerin eğitim-öğretim usullerini tetkik ve teftiş edecekti.

2- Müdür, yaptığı her tetkik ve teftişı günü gününe bir deftere kaydedecek, istendiğinde mektebi teftiş için nezaretten gelen müfettişlere ve maarif müdürlerine gösterecekti.

3- Mekteğp müdürleri, her zaman ve özellikle teftiş sırasında talebeye verilen yazılı ödevlerin derslerin hazırlanması için gereken deftere göre kemiyet ve keyfiyet itibarıyla nazar-ı dikkate alarak bu hususta sınırlandırılmasına özen gösterecekti.

4- Mektep müdürleri tarafından her eğitim-öğretim yılı sonunda hazırlanıp, in faaliyet ve başarı derecesini ortaya koyması nedeniyle önemli olan sicill-i talim varakalarının muhteviyatı bu not defterinin vereceği kanaat-ı vicdaniyeye dayandırılacaktı.

31 Mart 1920 tarihinde bu talimatın birinci maddesine bir ek yapılmıştı. Yapılan ekte; müdürlerin, her muallimin senede en az üç dersinde bulunarak hal ve tavırlarını, bilgisini, anlatımını ve talebe üzerindeki nüfuzunu tetkik ederek, talebelere verilen ödevler hakkında inceleme yapmaları ve bu teftiş sonucundaki mütalaasını ilgili deftere kaydetmesi gerektiği bildiriliyordu⁷⁸⁷.

İnas sultanîlerinin müdürleri genellikle erkek, muavinleri ise hanım olurdu. Müdür genellikle mektebin dış işlerini ve genel idaresini yürütür. Müdür muavinesi ise mektep dahilindeki işlere bakardı⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ Erdem, *a.g.t.*, s.252.

⁷⁸⁷ Erdem, *a.g.t.*, s.252.

⁷⁸⁸ Erdem, *a.g.t.*, s.252.

3.3.4. Eğitim-Öğretim

Mekâtib-i Sultanîye Talimatnamesi'ne göre bu ların öğretim kadrosu kısm-ı ibtidâi ve kısm-ı tali leri, muallim-i mahsusa ve muid denilen muallim yardımcılardan ibaretti⁷⁸⁹.

Muallim-i mahsusa sadece kendi sorumluluğundaki dersi vermekle yükümlü olduğu halde, diğer muallim ve yardımcıları Talimatname'deki bütün idarî görevleri de yapmakla görevliydi. Muallim-i mahsusa dışındaki muallimlerin dışında başka bir görev üstlenmeleri yasaktı. Aksi takdirde müdür tarafından istifası istenirdi. İstifası istenen muallim on beş gün içinde görevinden çekilmezse Maârif Müdürü'nün onayıyla istifa etmiş kabul edilir, yerine vekil tayin edilirdi⁷⁹⁰.

Eğitim öğretim yılı başında yani Eylül başında görevine gelmeyen muallimin yerine yarım maaşla vekil tayin edilir, dersler asla aksatılmazdı. Hasta olup, doktor raporu ile bunu belgeleyen muallimler dışında görevine başlamayan muallimler istifa etmiş kabul edilerek yerlerine başka muallim tayin olurdu⁷⁹¹.

Yatılı olan sultanîlerde her gece kısm-ı ibtidâi lerinden ikisi, müdür ve müdür yardımcısı ile birlikte nöbetçi olarak kalırdı. Müdür yardımcısının olmadığı zamanlarda kısm-ı tâlî lerinden biri münavebeli bir şekilde bu görevi yerine getirirdi. Bunun yanı sıra muideler ise haftada bir gün izinli sayılıp diğer günler nöbetçi kalmak zorundaydı. Nöbetçi muallim ve yardımcıları olan muideler, günümüzün etüt odasına benzer mütalaahanelerde bulunarak talebenin derslerine çalışmalarını sağlar, gece ve gündüz teneffüsler esnasında talebeye nezaret ederdi⁷⁹².

Muidler ise, idadî, sultanî ve diğer yüksek mektep mezunları arasından valilikçe tayin edilmekteydi. Bunların kadroları devamlıydı. Muidlerin talebelere ders verme yetkileri bulunmuyordu. Bunlar mütalaada bulunur, talebelerin yoklamasını yapar, nöbet tutar, talebelere rehberlik hizmetleri verir ve muavinlere yardımcı olurlardı⁷⁹³.

Muallim ve muallim yardımcıları, gidecekleri yerleri müdüriyete yazılı olarak bildirmesi şartıyla, tatil günlerinde izinli sayılırdı. Bunların siyasetle uğraşmaları, siyasi cemiyetlere üye olmaları ve mektep içinde hükûmetin siyasetini eleştirmeleri kesinlikle yasaktı. Sultanîlerde görev yapacak lere bu göreve ilk

⁷⁸⁹ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 44.

⁷⁹⁰ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 45, 48.

⁷⁹¹ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 49.

⁷⁹² *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 63, 65-66.

⁷⁹³ Aytekin, *a.g.e.*, s.125.

başladıkları zaman, siyasetle meşgul olmayacaklarına dair bir senet imzalatılıyordu⁷⁹⁴.

Mekâtib-i Sultânîye Talimatnâmesi'ne göre, her devrenin ilk sınıflarına talebe alınır. Buna göre, kısm-ı ibtidâi birinci sınıfına 7-8, kısm-ı tali birinci sınıfına 12-14 ve devre-i saniyenin birinci sınıfına 16-18 yaşlarındaki çocuklar kabul edilirdi. Bunun yanı sıra talep olur ve sınıfların mevcut durumu da buna müsait olursa yani mektebin kapasitesi oranında ara sınıflara da talebe kabul edilirdi. Bunun için de yaş sınırı konulmuştu. Kabul edilen yaş sınırı haricinde talebe kabulü tamamen nezaretin izniyle gerçekleşebilirdi⁷⁹⁵.

Eğitime yeni başlayan bir çocuk kısm-ı ibtidâi birinci sınıfa kaydolduğu gibi, mekâtib-i ibtidâiye mezunları, mekâtib-i ibtidâiye devre-i âliyesindeki resmi programa göre sınava tabi tutularak uygun sınıflara kaydedilirdi. Sadece beş ve altı dersaneli ibtidâi mektepten karibu'l-a'la, a'la ve aliyyu'l-a'la derecesinde mezun olanlar sınava tabi tutulmaksızın kabul edilirdi. Ayrıca ibtidâi mekteplerin ara sınıflarından sultanîlerin ibtidâi kısmının uygun sınıflarına geçmek isteyenler de yine sınava girer ve gerekli şartları yerine getirirse kabul edilirdi. Bu kurallara uyulması konusunda Talimatname oldukça acık bir uyarı getirmekteydi. Nitekim bu kurallara aykırı bir şekilde talebe kabul eden müdürler hakkında cezai işlem yapılacağı Talimatnâme'nin 5. maddesinde belirtilmişti. Buna göre ilk defa vuku bulan bir usulsüzlükte verilecek ceza ihtar, ikinci defa tekrarlanırsa maaşın dörtte biri, üçüncü defa tekrarlanırsa maaşının tamamının kesilmesi şeklinde uygulanırdı. Buna rağmen tekrarlanırsa müdür azledilirdi⁷⁹⁶.

Sultanîlerde eğitim paralı olup, bu mekteplerde okuyan leyli ve nehari talebelerden üç taksitle yıllık ücret alınır. Paralı eğitim veren bu eğitim müesseselerinde, ücretini ödemeyen talebelerin kaydı silinir ve la ilişkisi kesilirdi. Ayrıca bu mekteplerin, nezaret tarafından tayin edilen oranda, sadece fakir ailelerin çocuklarının kabul edildiği leyli ve meccani (ücretsiz) talebe kontenjanı da bulunmaktaydı. Böyle çocukların fakirliklerini ispatlamaları gerekmekteydi. Mevcut kontenjandan fazla talebenin ücretsiz ve yatılı olarak eğitim almak amacıyla başvurması üzerine, bu talebeler sınava tabi tutulurdu. 5 Haziran 1919 tarihinde Mekâtib-i Sultânîye kısm-ı ibtidâileri talebeleri hakkında çıkarılan karar gereğince;

⁷⁹⁴ *Mekâtib-i Sultânîye Talimatnamesi*, Madde 109, 113; Aytakin, *a.g.e.*, s.126.

⁷⁹⁵ *Mekâtib-i Sultânîye Talimatnamesi*, Madde 2-3.

⁷⁹⁶ *Mekâtib-i Sultânîye Talimatnamesi*, Madde 3,5.

sultanîlerin ana ve ibtidâî sınıflarından ücret talep edilmekteydi. Bu karara göre sultanîlerdeki ana ve ibtidâî kısımlar genel ilköğretim tahsili için değil, orta kısımlara talebe yetiştirmesi amacıyla açılmıştı. Bu nedenle Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'ne göre ilköğretim parasız olsa da bu tarihten sonra sultanîlerin ana ve ibtidâî sınıfları öğretim gören talebelerden de ücret alınmaktaydı⁷⁹⁷.

Hastalık veya geçerli bir mazeret sebebiyle devamsız talebeler, bunu belgelemek zorundaydı. Eğitim suresinin 1/3'ü oranında devamsızlığı görülen talebe, mazereti ne olursa olsun sözlü sınavlara kabul edilmez ve sınıfta bırakılırdı. İki sene üst üste aynı sınıfta kalan veya bulunduğu sınıfta yas sınırını geçtiği halde sınıfta kalan talebelerin kaydı silinirdi. Bu kurala rağmen, kısm-ı ibtidâide iki sene üst üste kalan çocukların kayıtlarının silinmesi, on altı yaşına kadar ibtidâî eğitimin mecburi olması sebebiyle nezaret tarafından uygun görülmemişti. Diğer taraftan on altı yaşını geçmiş olup da üç yıl sınıfını geçemeyen kısm-ı ibtidâî ücretsiz ve yatılı talebeleri, tazminat ödemeksizin tasdikname verilmek suretiyle mektepten ihraç edilmekteydi. Ayrıca mekâtib-i sultanîye ücretsiz ve yatılı talebesinden olup iki veya üç sene sınıfını geçemeyenler, yine tazminat ödemeksizin leylilikten ihraç edilerek kendilerine tasdikname verilmekteydi. Başarısız olup, sultanî mekteplerinin amacına uygun davranmayan, ilmi gayesi olmayan, mektebi sadece barınma yeri olarak gören ücretsiz ve yatılı talebeler, muallimin meclisinin kararıyla leylilikten ihraç edilir, kayıtları nehariye dondurulurdu. Ücretsiz okuyan ve yaşları erkeklerde on yediye, kızlarda on dörde ulaşmış olanlar, hangi sınıfta olurlarsa olsunlar kendi rızalarına bakılmaksızın Darümuallimîn ve Darümuallimat Nizamnâmesi'nin 16. maddesi gereğince Darümuallimîn veya Darümuallimat'ın kısm-ı iptidaisine nakledilirdi. Bunlardan sadece aliyyulala derecesinde sınıf gecenler isterlerse sultanî mektebinde eğitimine devam edebilirdi. Bu kural, bazen Darümuallimîn ve Darümuallimat'ta yer olmadığı zaman uygulanmayıp, isteyenlere tazminat ödemeksizin tasdikname verilirdi⁷⁹⁸.

Kimsesiz talebeler tatillerde mekteplerde ikamet eder, beslenme ve diğer gereksinimleri karşılanırdı. Fakat imparatorluğun son yıllarında meydana gelen ekonomik sıkıntı dolayısıyla 1922 yılında leyli mekteplerin yaz aylarında kapatılıp, kimsesiz kız ve erkek çocukların tek bir mektepte toplanması kararı alınmıştı. Böylece yapılan harcamalar azalacaktı. Buna göre, Galatasaray ve Kabataş Sultanîsi

⁷⁹⁷ *Mekâtib-i Sultâniye Talimatnamesi*, Madde 6, 16-18; Erdem, *a.g.t.*, s.262-263.

⁷⁹⁸ Erdem, *a.g.t.*, s.263-264.

talebeleri İstanbul Sultanîsi'ne, Darümuallimat, Erenköy ve Kandilli İnas Sultanîlerinin talebeleri Çamlıca İnas Sultanîsine, Mekteb-i Mülkiye talebesi Darümuallimin'e nakledilmişti⁷⁹⁹.

Tablo 3.32 Mekteb-i Sultanî Talebe Sayıları⁸⁰⁰

YILLAR	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1868	147	184	331
1869	277	345	622
1877	220	300	520
1896	440	263	703
1899	622	280	902
1901	724	221	945

Tablo 3.33 II. Meşrutiyet Dönemi Sultanîlerdeki Talebe Sayıları⁸⁰¹

EĞİTİM-ÖĞRETİM YILI	KIZ	ERKEK	TOPLAM
1910-1911			4158
1912-1913			7287
1913-1914			9573
1915-1916	2005	7713	9718

3.3.5. Elazığ Sultanîsi

İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında adlı eserinin ikinci cildinde Mamuretülaziz İdadî mektebini anlatırken mektebin 1890'lı yılların içinde bir aralık sultanîye çevrildiğini, kadrosunun genişletilerek leylî talebe kabulüne başladığını, talebelerin giyim-kuşamlarının şehirde değişik bir hava yarattığını ve bu yüzden mevcudun çoğaldığını, ders programına İngilizce'nin eklendiğini ve bu derse muallim olarak Artin Pekmezyan'ın tayin edildiğini, fakat bu mektebin ömrünün az olduğunu ve bir yıl eğitim verdikten sonra lağvedilerek tekrar idadîye çevrildiğini yazmaktadır⁸⁰².

Emrullah Efendi'nin Maârif Nazırlığı döneminde 1910 yılında yüze yakın idadîdeki öğretim düzeyinin yükseltilebilmesi için vilayet idadîlerinden bir kısmının sultanîye çevrilmesi kararlaştırıldı. Sultanîye çevrilme kararı alınan ilk vilâyet idadîlerinden biri de Mamuretülaziz Vilâyeti İdadîsi idi. Mamuretülaziz İdadîsi

⁷⁹⁹ Erdem, *a.g.t.*, s.264-265.

⁸⁰⁰ Kodaman, *a.g.e.*, s.139; Dilaver, *Sultaniler*, s.320.

⁸⁰¹ Ergün, *a.g.e.*, s.235; Dilaver, *Sultaniler*, s.320; a.g.mf., *Bir İstatistik Mecmuası*, s.86; Erdem, *a.g.t.*, s.265.

⁸⁰² Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.67.

İstanbul, Edirne, Adana, İzmir, Üsküp, Bursa, Beyrut, Halep, Selanik, Trabzon, ve Kastamonu vilâyet idâdîleri ile birlikte sultanîye çevrilmiştir. Böylece Mamuretülaziz Sultanîsi, 14 Ekim 1910 tarihinde açılmıştır⁸⁰³.

3.3.5.1. Binası

Mamuretülaziz Sultanîsi, Harput ile Mezra arasında bulunan ve her iki yerleşim yerine yaklaşık olarak aynı mesafede bulunan Aslanpınarı mevkinde yer alan ve Mekteb-i İdâdî-i Hamidiye-i Mülkiye-i Şahane ismiyle anılan eski Mamuretülaziz İdadîsi binasında açılmıştı. Mamuretülaziz Sultanîsi dört yıl burada hizmet verdikten sonra 1914 yılında binanın askerî hizmetlerden dolayı kullanılmaya başlamasıyla şehir merkezinde bir eve intikal etmiştir. Sultanî burada bir yıl hizmet vermiştir⁸⁰⁴.

3.3.5.3. Eğitim-Öğretim

Mamuretülaziz Sultanîsi yedi yıllık bir sultanîydi. Uygulanan ders programı bu türden sultanîlerde uygulanan ders programıydı. Uygulanan ders programı tablo 3.34'te gösterildiği gibiydi.

⁸⁰³ Dilaver, *Bir İstatistik Mecmuası*, s.83. Mamuretülaziz Vilâyeti merkezinde ilk sultanî mektebinin açılışı ile ilgili olarak bazı kaynaklarda 1906 yılında kurulduğu yazılmaktadır. Kısaparmak, *a.g.e.*, s.20; *Elazığ Eğitim Tarihi*, s.155. Fakat mektebin bu tarihte kurulduğuna dair her hangi bir belge bulunmamakla birlikte konuyla ilgili yazılı kaynaklarda da her hangi bir mevzu bahis söz konusu değildir. 1910 yılına kadar ülke genelinde sultanî mekteplerinin kurulduğu yerler İstanbul, Girit ve Beyrut olduğu bilinmektedir.

⁸⁰⁴ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.20.

Tablo 3.34 Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Uygulanan Ders Programı⁸⁰⁵

DERSLER	6. SINIF	7. SINIF	8. SINIF	9. SINIF	10. SINIF		11. SINIF		12. SINIF	
					FEN	ED.	FEN	ED.	FEN	ED.
ULUM-U DİNİYE	2	1	1	0	2	2	2	2	1	1
SİRET-İ NEBEVİYE	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
LİSAN-I OSMANİ	5	5	4	3	0	0	0	0	0	0
TARİH	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
COĞRAFYA	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
MALUMAT-I TABİİYE VE SİHHİYE	2	2	0	1	0	0	0	0	0	0
FİZİK	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0
KİMYA	0	0	1	1	2	2	2	2	2	0
HESAP VE CEBİR	3	2	2	2	3	2	2	1	2	0
USÛL-İ DEFTER	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
RESİM HATTI VE HENDESE	1	3	3	3	0	0	0	0	0	0
ARABİ	5	5	5	4	0	4	0	4	0	4
FARİSİ	0	0	1	1	0	1	0	1	0	2
LİSAAN-I ECNEBİ	5	5	4	4	5	5	5	5	4	4
RESİM	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
TERBİYE-İ BEDENİYE	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
GINÂ (MÜZİK)	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0
HAYVANAT	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
NEBATAT	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
İLM-İ ARZ	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
HIFZİSİHHA	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
HİKMET-İ TABİİYE	0	0	0	0	2	2	2	2	2	0
MÜSELLAT-I MÜSTEVİYE	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0
HENDESE	0	0	0	0	3	1	2	0	0	0
KOZMOĞRAFYA	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
MİHAİK	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
MANTIK VEFELSEFE	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2
TATBİKAT-I FENNİYE	0	0	0	0	2	1	2	1	2	1

3.3.5.4. Öğretim Kadrosu

1913-1914 ders yılı istatistiklerinde Mamuretülaziz Sultanîsi'nde idari kadroda on üç, kadrosunda yirmi bir, hizmetli kadrosunda on dört ve diğer çalışanlar kadrosunda iki olmak üzere toplamda elli kişinin çalıştığı görülmektedir⁸⁰⁶.

1913-1914 ders yılındaki muallimlerin yaş gruplarına göre dağılımlarına baktığımızda kadronun oldukça genç olduğu görülmektedir. Elli yaşından büyük

⁸⁰⁵ Aytekin, *a.g.m.*, s.204.

⁸⁰⁶ Alkan, *a.g.e.*, s.228.

sadece bir kişi bulunmaktadır. Gene itibariyle yarıya yakın bir kısmı 30-40 yaş grubu arasındaydı. Çok genç olan muallim sayısı ise sadece iki kişiydi.

Tablo 3.35 1913-1914 Ders Yılı Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Görev Yapan Muallimlerin Yaş Grupları⁸⁰⁷

	MUALLİMLERİN YAŞ GRUBU					
	20-25	25-30	30-40	40-50	50-60	TOPLAM
MAMURETÜLAZİZ SULTANİSİ	2	3	10	5	1	21

Yine aynı ders yılındaki lerden mezun oldukları üçü Darülfunûn, üçü Mekteb-i Harbiye, biri Mekteb-i Mülkiye, beşi Darülmuallimîn mektebi mezunudur.

Tablo 3.36 1913-1914 Ders Yılı Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Görev Yapan Muallimlerin Mezun Oldukları lar⁸⁰⁸

MAMURETÜLAZİZ SULTANİSİ	DARÜLFÜNUN						DİĞER MEKTEPLER				
	ULUM-I ŞERİYE ŞUBESİ	ULUM-I EDEBİYE ŞUBESİ	RIYAZİYAT ŞUBESİ	TABIAT ŞUBESİ	HUKUK	TIP FAKÜLTESİ	ECZACI MEKTEBİ	MEKTEBİ HARBIYE	MEKTEBİ MÜLKİYE	SANAYİ-I NEFİSE MEKTEBİ	HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ
	1		1	1				3	1		
	DARÜLMUALLİMİN			DİĞER MEKTEPLER							
	FÜNUN	EDEBİYAT	İPTİDAİYE	DERSTEN MÜCAZ	SULTANİ VE İDADI MEKTEPLERİ	YABANCI ÜLKE MEKTEPLERİ	ÖZEL MEKTEP	ÖZEL EĞİTİM GÖREN	DİĞER MEKTEPLER	1912-1913 YILINDAKİ SAYISI	İKİ YILIN FARKI
		1	4	3	1	4			1	21	0

⁸⁰⁷ Alkan, a.g.e., s.228.

⁸⁰⁸ Alkan, a.g.e., s.230, 232.

Mamuretülaziz Sultanîsi'nde görev yapan müdür, müdür yardımcıları ve muallimlerin sayıları ve kimler olduğu hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durumda mektepte görev yapan yöneticilerden sadece Celil Bey'in ismine rastlanmıştır. 1334 tarihli bir belgeden⁸⁰⁹ Celil Bey'in Mamuretülaziz Sultanîsi'nde Müdür-i Sâni olarak görev yapmaktayken Mamuretülaziz Vilâyeti Mektupçuluğuna tayin edildiğini öğrenmekteyiz.

Sultanîde görev yapan muallimlerden ise Edebiyat ve Türkçe muallimlerinden Abdülcelil Efendi⁸¹⁰ ve Ali Haydar Efendi'nin görev yaptığına kayıtlarda rastlamaktayız. Bunlardan Ali Haydar Efendi'nin talebeler arasında onları greve teşvik ettiğinden dolayı görevinden azledildiği tespit edilmiştir⁸¹¹. Ayrıca Talat Efendi ve İlyas Ragıp Efendi de sultanîde görev yapmışlardır⁸¹².

Diğer taraftan Sunguroğlu, Alafdarzâde Mahmut Kamil Efendi'nin sultanîde Fransızca muallimliği, Ömer Avni Efendi'nin ise din dersleri muallimliği yaptığını kaydetmektedir⁸¹³.

Ekim 1910 tarihli bir belgeden Mamuretülaziz Vilâyeti Merkez Sancağı Mekâtib-i İbtidaiye Müfettişi Raif Efendi'nin Mamuretülaziz Sultanîsi Sermubassırlığı'na nakledildiğini ve yerine de askerî rüşdiye mektebi muallimlerinden Ali Şefik Efendi'nin tayin edildiğini öğrenmekteyiz⁸¹⁴. Sunguroğlu, Ali Şefik Efendi'nin sultanîde edebiyat muallimliği görevinde de bulunduğunu kaydetmektedir⁸¹⁵.

1923-1924 ders yılında bir devriyeli olan mektepte ibtidâi kısmında altı tali kısmında on iki olmak üzere on sekiz muallim bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi vekil on yedi tanesi asildi. Aynı ders yılında mektepte dört de memur görev yapmaktaydı⁸¹⁶.

3.3.5.5. Talebeler

Mamuretülaziz Sultanîsi, ilk açıldığı 14 Ekim 1910 tarihinde hem leyli hem de nehari eğitim veren bir kurumdu. Bu dönemde mektepte doksan üç yatılı yüz

⁸⁰⁹ BOA., DH., ŞFR., 585/14, 22/Te/1334.

⁸¹⁰ BOA., MF.MKT., 26/-2/12, 30/Za/1330; BOA., MF.MKT., 1184/82, 23/R/1331.

⁸¹¹ BOA., MF.MKT., 1185/25, 05/Ca/1331.

⁸¹² BOA., MF.MKT., 1184/116, 28/R/1331; BOA., MF.MKT., 1187/10, 27/C/1331.

⁸¹³ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.415, 421.

⁸¹⁴ BOA., MF.MKT., 1162/80, (12 L 1328/16 Ekim 1910)

⁸¹⁵ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.369.

⁸¹⁶ İhsaiyat Mecmuası, R.1339-1340, s.42.

doksan sekiz gündüzlü olmak üzere toplam iki yüz doksan bir talebe bulunmaktaydı⁸¹⁷.

1913-1914 ders yılında mektepte iki yüz otuz yedi talebenin kayıtlı olduğunu öğrenmekteyiz. Bu talebelerden iki yüz on sekizi Müslüman, on dokuzu ise Ermeni idi. Yine bu talebelerden yüzü ibtidâî sınıfı, yüz otuz yedisi de tali sınıfa kayıtlıydı. Aynı ders yılında on altı kişi sene sonunda diploma almıştır.

Tablo 3.37 Mamuretülaziz Sultanîsi Talebe Sayıları⁸¹⁸

MAMURETÜLAZİZ SULTANİSİ 1913-1914 DERS YILI TALEBE SAYISI								
MÜSLİM	RUM	ERMENİ	MUSEVİ	DİĞER	TOPLAM	İPTİDAİ SINIFI	TALİ SINIFI	1913-1914 DİPLOMA ALANLAR
218	0	19	0	0	237	100	137	16

Aynı ders yılındaki talebe velilerinin mesleklerine baktığımız zaman en çok memur kökenli velilerin çocuklarının mektepte kayıtlı olduğunu görüyoruz. Bu durum ülke genelindeki sultanîlerde de aynıydı. Nitekim toplam otuz altı sultanî mektebinde okuyan 9573 talebenin üçte birinden fazlasının velisi memur idi⁸¹⁹.

Mamuretülaziz Sultanîsinde memur velileri elli talebe ile tüccar kökenli veliler, yirmi sekiz talebe ile ulemaya mensup olanlar, yirmi talebe ile sanatkârlar, on beş talebe ile çiftçiler ve sekiz talebe ile fenni meslek sahibi olanlar takip etmekteydi. Yirmi altı talebe velisi ise farklı mesleklere sahiptiler.

⁸¹⁷ Dilaver, *Bir İstatistik Mecmuası*, s.86.

⁸¹⁸ Alkan, *a.g.e.*, s.226.

⁸¹⁹ 1913-1914 ders yılına ait olan istatistiklerde Erzurum, Bitlis, Van, Sana ve Basra Sultanilerine ait bilgiler yer almamaktadır.

Tablo 3.38 Mamuretülaziz Sultanî Veli Sayıları⁸²⁰

MAMURETÜLAZİZ SULTANİSİ	MESLEK								
	ULEMA	DİN ADAMI	MEMUR	FENNİ MESLEK	TÜCCAR	SANATKÂR	ÇİFTÇİ	DİĞER	TOPLAM
	28	0	90	8	50	20	15	26	237
ÜLKE GENELİ	531	39	3337	234	1152	917	1063	2280	9573

1923-1924 ders yılında bir devreli olan mektebin ibtidâî sınıflarında yüz otuz iki gündüzlü, birinci devre sınıflarında yirmi altı ücretsiz, elli dokuz ücretli olmak üzere toplam iki yüz on yedi talebenin olduğu kayıtlıdır⁸²¹.

3.3.5.6. Mektebin Kapanışı

Mamuretülaziz Sultanî Mektebi'nin ne zaman kapandığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte Necip Güngör Kısaparmak, 1915 yılında muallim yetersizliği nedeniyle mektebin lise kısmının kapatıldığını ve sadece orta kısmının devam ettiğini yazmaktadır⁸²². Fakat 1923-1924 ders yılı dönemine ait ihşaiyat mecmuasında Elazığ Lisesi bir devreli erkek liseleri arasında yer almaktadır⁸²³. Hasan Ali Yücel ise mektebin kapanış tarihi olarak 1923-1924 ders yılını vermekte ve bu yıl lisenin ortaa çevrildiğini kaydetmektedir⁸²⁴.

3.3.6. Maden Sultanîsi

İncelediğimiz dönemde günümüz Elazığ sınırları içerisinde yer alan ikinci sultanî ise Maden İlçesi'nde yer almaktaydı. R. 1339-1340 ders yılına ait maârif ihşaiyat mecmuasından Maden İlçesi'nde bir devreli bir erkek lisesinin mevcut olduğunu öğrenmekteyiz⁸²⁵. Maden Sultanîsi'nin ne zaman kurulduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁸²⁰ Alkan, *a.g.e.*, s.227.

⁸²¹ *İhşaiyat Mecmuası*, R.1339-1340, s.42.

⁸²² Kısaparmak, *a.g.e.*, s.20.

⁸²³ *İhşaiyat Mecmuası*, R.1339-1340, s.42.

⁸²⁴ Yücel, *a.g.e.*, s.584.

⁸²⁵ *İhşaiyat Mecmuası*, R.1339-1340, s.42.

1923-1924 ders yılında bir devreli olan Maden Sultanîsi'nin ibtidâî kısmında altı, tali kısmında on bir olmak üzere toplam on yedi muallim bulunmaktaydı. Bu muallimlerden ibtidâî kısmında görev yapanlardan ikisi vekil on beşi asildi. Aynı ders yılında mektepte üç de memur görev yapmaktaydı⁸²⁶.

1923-1924 ders yılında Maden Sultanîsi'nde ibtidâî sınıflarında altmış sekiz gündüzlü, birinci devre sınıflarında üç ücretsiz, üç ücretli olmak üzere toplam yetmiş dört talebenin bulunduğu bilgisi yer almaktadır⁸²⁷.

Tablo 3.39: Maden Sultanîsi Muallim ve Talebe Sayıları

ÖĞRENCİ				MEMUR VE LER								
İBTİDÂİ SINIFLAR	BİRİNCİ DEVRE SINIFLARI			TOP.	MEMUR		İBTİDÂİ KISIM		TALİ KISIM		TOPLAM	
	GÜNDÜZLÜ				ASİL	VEKİL	ASİL	VEKİL	ASİL	VEKİL	ASİL	VEKİL
GÜNDÜZLÜ	PARALI	PARASIZ	TOP.									
68	3	3	6	74	3		4	2	11		18	2

⁸²⁶ *İhsaiyat Mecmuası*, R.1339-1340, s.42.

⁸²⁷ *İhsaiyat Mecmuası*, R.1339-1340, s.42.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
ELAZIĞ'DA MESLEKİ MEKTEPLER VE ÖZEL MEKTEPLER

4.1. MUALLİM YETİŞTİREN MEKTEPLER

Tanzimat döneminden önce Osmanlı Devleti'nde, muallim yetiştirmek için tasarlanmış hususi bir eğitim müessesesi bulunmamaktaydı. Bununla beraber bu işlevi, medreseler görmekteydi. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda gerçekleştirilen eğitim reformuna gelinceye değin medreseler örgün eğitimin tek muallim kaynağını oluşturmuşlardı.

Örgün eğitim kurumlarının ilk aşaması olan sıbyan mekteplerinde muallimlik yapmak için ise çok fazla tecrübeye gerek yoktu. Muallimlerin Nefs-i enfes sahibi, rızâ-yı hak talibi ve bir salih hafiz-i kelâmullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir, sıbyan talimine münasip ve kadir kimse olmalarına ehemmiyet verilmekteydi. Yani mümin, mütedeyyin ve fazıl şahsiyeti ile geleneksel Osmanlı toplum düzeninin sıbyan mektebinden başlayarak yeniden toplum içerisinde üretilmesine hizmet edecek bir hoca tipi makbul idi⁸²⁸.

Fatih Sultan Mehmet, döneminde sıbyan mekteplerinde lik yapacakların bu özelliklere sahip olmalarına dikkat edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, eğitim tarihimizde ilk kez muallim yetiştirme meselesini genel eğitimden ayrı ve uzmanlık meselesi olarak değerlendiren ve bununla ilgili uygulama başlatan isim olmuştur. Bu dönemde Ayasofya ve Eyüp medreselerinde okutulan dersler arasında Arapça Sarf ve Nahiv, Mantık, İlm-i kelâm, Hendese, Heyet, Coğrafya ve Tarih derslerinin yanı sıra Adâb-ı Muhâsebe ve Usûl-i Tedris gibi formasyon derslerinin bulunduğu da bilinmektedir. Bu dersleri almayan ve alt sınıflarda stajını görmeyenlerin ise lik yapmaları yasaklanmıştır⁸²⁹.

⁸²⁸ Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek ları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.55-56.

⁸²⁹ Yıldırım, *a.g.t.*, s.56; Hamza Altın, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Yetiştirme Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.15.

Fatih Sultan Mehmet döneminde ayrıca sıbyan mekteplerinden daha yüksek mekteplerde ders vermek isteyen muallim adayları medreseden mezun olmadan kendilerinden alt sınıftaki talebelere ve sınıf arkadaşlarına ders vermesi gerekiyordu. Talebeler bu yöntemle kendilerini yetiştirmekteydiler. Ayrıca bu muallim adayları yukarıda saydığımız dersler dışında Felsefe, Fıkıh, Hadis, Tefsir derslerini de görmek zorundaydılar⁸³⁰. Fatih Sultan Mehmet döneminde başlatılan bu uygulamalı muallim yetiştirme sistemi daha sonraki dönemlerde devam ettirilememiş, ihtiyacı yine klasik medrese mezunlarından karşılanmıştı⁸³¹.

Bunun yanı sıra genel olarak sıbyan mekteplerinde muallim olacaklar, mahallenin şeref ve haysiyet sahibi simaları arasından seçilmişlerdir. Fakat sonraları medreselerden icâzet almış olanların sıbyan mekteplerinde muallimlik yapması yeterli görüldü. Çoğunlukla da mahallede bulunan cami imamları ile müezzinler bu vazifeyi yüklenmişlerdi. Fiilî bir denetimden yoksun olan mekteplerde verilen dinî ve ahlâki eğitimin içeriği ve kalitesi ise mektebin finansmanını sağlayan vakıf mütevellisinin inisiyatifine terk edilmişti⁸³².

XIX. yüzyıla gelindiğinde medreselerde verilen eğitim nitelikli muallim yetiştirmekten oldukça uzaklaşmıştı. Medreseler, ihtiyacât-ı cedide-i medeniyyeyi hiçbir surette temin edemeyecek durumda idi. Eskiden okutulan fakat artık metruk ve menfi olan matematik, fizik, astronomi gibi müsbet ilimler şöyle dursun, İslâmi ilimlerin en önemlileri olan tefsir ve hadis dahi medrese literatüründen silinmek üzereydi. Bununla beraber örgün-formal eğitime geçişe doğru yapılan düzenlemeler ve bu bağlamda sıbyan mekteplerinin üzerinde rüşdiye mekteplerinin açılması modern manada muallim yetiştirmeyi de kaçınılmaz hale getirdi. Rüşdiye mektepleri, klasik eğitim kurumlarının yanında onlardan bağımsız olarak meydana getirilen ilk yaygın modern eğitim kurumlarıydı. Bu ların lerinin eskiden olduğu gibi medreselerden karşılanması eğitim reformunun ruhuna aykırı bir davranış olurdu. Ayrıca sıbyan mekteplerinin mevcut leri de rüşdiye mekteplerinde okutulan dünyevî dersleri verebilecek donanımdan yoksundular. lik esasen özel bir ihtisas mesleği olduğundan, bu mesleği yapacak kişilerin pedagojik olarak hazırlanmaları gerekmektedir. Bu nedenlerle muallim yetiştirecek yeni bir kurumun açılması kaçınılmaz hale gelmişti.

⁸³⁰Muallim Cevdet, “Dârümuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, S. 32, 1334, s. 185.

⁸³¹Tayip Duman-Hüseyin Dilaver, “İstanbul’da Açılan İlk Dârümuallimîn Kuruluş Amacı Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları”, *Erdem*, C. IX, S. 26, Ankara, 1996, s. 652.

⁸³²Yıldırım, *a.g.t.*, s.56.

Bu dönüşüm bir yandan yeni açılan mekteplerin muallim ihtiyacını karşılarken öte yandan eğitim sistemini de geleneklerden kurtarmayı sağlayacaktı. İlk defa ulema zümresi dışında eğitimci sağlanacaktı⁸³³. Genel eğitimin modernizasyonu ancak meslekî eğitimlerini almış lerle başarılı olabilirdi ve bu hedefe ulaşmak için de muallim mekteplerinin (Dârümuallimînler) kurulması gerekiyordu⁸³⁴.

4.1.1. Dârümuallimîn-i Rüşdî

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, Mekatib-i Umumîye Nazırlığı kurulmasından itibaren rüşdiyelerin sayıları çoğalmaya başlamıştır. Sıbyan mektepleri üzerinde tartışmasız ağırlığı olan medreselerin rüşdiyeler üzerindeki etkisini kırmak, açılmakta olan rüşdiyelere medrese dışında, lik mesleğini bilen kimseleri yetiştirmek için, Kemal Efendi'nin ilk Maarif Nazırlığı döneminde bir muallim mektebi açılması gündeme gelmiştir. Dârümuallimîn'in kurulması sırasında Mekkizâde Asım Efendi'nin türbesi civarında bir sıbyan mektebi inşa edilmesi gündemdeydi. Ancak bu bölgede yeteri kadar mektep bulunması, bu binanın Dârümuallimîn olarak inşa edilmesine neden olmuştur. 1847 yılı sonlarında inşası tamamlanan Dârümuallimîn'e Aralık ayı itibariyle gerekli levazımatlar alınmaya başlanmış ve giderler için aylık 150 kuruş tahsis edilmiştir. 1848 yılı Mart ayına gelindiğinde mektebin eğitime başlaması için gerekli hazırlıklar tamamlanmış, hoca ve talebelerin temini sağlanmıştı. Bu arada resmi açılışa, manevi moral desteği açısından bütün Meclis-i Maârif-i Umûmiye üyelerinin hazır bulunması istenmişti. Böylece mekteplerin muallim kaynağı olacak ilk modern eğitim kurumu, 16 Mart 1848 tarihinde hocalar, talebeler ve Meclis-i Maârif üyelerinin katılımıyla açılmış oldu⁸³⁵.

Dârümuallimîn-i Rüşdî'nin kuruluş amacı, kısaca; Sıbyan mektebinde görev yapan muallimlerin özellikle Matematik vb. derslerde rüşdiyeler için yetersiz olması, rüşdiye larında kargaşa ortamına meydan vermemek ve bu mekteplerin, gerektiğinde

⁸³³ Kerim Sarıçelik, *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1839-1923)*, Konya, 2009, s. 178-179; Yıldırım, *a.g.t.*, s.57-58.

⁸³⁴ Somel, *a.g.e.*, s.168.

⁸³⁵ *Takvim-i Vekâyi* def'a 372 (23 R 1264/29 Mart 1848); Mahmud Cevâd, *a.g.e.*, s.39-40; Ergin, *a.g.e.*, C-I-II, s.571; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Yetiştirme Problemi*, Ankara, 1967, s.10; Akyüz, *a.g.e.*, s.177; s.62; Öztürk, *Atatürk Devri...*, s.4; Cemil Öztürk, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul, 1998, s.151; Altın, *a.g.t.*, s.50-51; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 64-65;

diğer mekteplerin, muallim ihtiyacını karşılamak, eğitim öğretim metodu bilen muallimlerin yetişmesi vb. sebepler olarak özetlenebilir⁸³⁶.

Dârümuallimîn-i Rüşdî'nin, kuruluşunda Yahya Efendi'nin "Baş Hoca" unvanıyla müdürlük görevi yapmasının ardından 14 Ağustos 1850 (5 Şevval 1266) tarihinde müdürlüğe XIX. yüzyılın ünlü şahsiyeti Ahmet Cevdet Paşa tayin edilmiştir⁸³⁷. Mektep Müdürü Ahmet Cevdet Paşa bu mektebin eğitim, öğretim ve teşkilat bakımından kurumlaşmasında çok önemli bir rol oynamış ve Dârümuallimîn-i Rüşdî'nin ilk nizamnamesini hazırlamıştır⁸³⁸.

Darümuallimîn-i Rüşdî kuruluşundan, 1874 yılında İstanbul Darümuallimîni'ne katılmasına kadar on ila yirmi arasında değişen yıllık muallim yetiştirme kapasitesiyle, sayıları hızla artan rüşdiyelerin muallim ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır. Bununla beraber bu mektep, nicelik ve nitelik yönünden birçok eksiği bulunmasına rağmen, Türkiye'de muallim yetiştiren kurumların gelişme sürecine temel teşkil etmesi bakımından Türk Eğitim Tarihinde son derece seçkin bir yere sahiptir⁸³⁹.

4.1.2. Dârümuallimîn-i Sıbyan

Fatih döneminden sonra sıbyan mektepleri için ilk esaslı düzenlemenin XIX. yüzyıl başlarında II. Mahmut tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Sultan, ilan ettiği fermanla İstanbul'da çocukların sıbyan mekteplerine devamını mecbur tutmuştu. Ancak eğitimin niteliği konusunda bir yenilik getirmemişti. Mektep hocaları, eskiden olageldiği gibi talebelere Kuran'ın yanı sıra, Tecvid ve İlmihâl gibi risaleler okutarak şerâit-i İslâmiye ve akâid-i diniyelerini öğretmekle yükümlü tutulmuşlardı. Buna rağmen bu mekteplerin vaziyeti genel manada olduğu gibi hocalar özelinde de istenilen düzeye ulaşamamıştı⁸⁴⁰.

1845 yılında Sultan Abdülmecid'in özellikle eğitim alanındaki reformlardan duyduğu memnuniyetsizliği ifade etmesi, maârif tarihimiz açısından gidişatın seyrini değiştirdi. Maârif meseleleri genel olarak ülkenin reform gündeminde ilk sıralara yükselmekle beraber ilköğretim ile ilgili düzenlemeler de bu tarih itibariyle hız

⁸³⁶ Altın, *a.g.t.*, s.53.

⁸³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, *Tetimme*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), Ankara, 1986, s. 41.

⁸³⁸ Bu nizamname ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, "Darümuallimin'in İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Milli Eğitim*, Mart 1995, S. 95. s. 2-15.

⁸³⁹ Öztürk, *Atatürk Devri...*, s.7. Dârümuallimîn-i Rüşdî hakkında geniş bilgi için bkz. Altın, *a.g.t.*, s.50-71; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 60-91;

⁸⁴⁰ Yıldırım, *a.g.t.*, s. 106.

kazandı. Kademelendirilen eğitim sisteminin temelinde yer alan sıbyan mektepleri yeniden yapılandırılmaya başlandı. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar sonucunda 1847 yılı Nisan ayında sıbyan mektebi hocalarına verilmek üzere bir talimat hazırlandı⁸⁴¹. Fakat hazırlanan bu talimata ve yapılan diğer bazı girişimlere⁸⁴² rağmen sıbyan mekteplerinin durumunda eskiye nazaran önemli bir iyileşme söz konusu değildi. Bu mekteplerde okuyan çocuklardan bazıları Elifba ile başlanan ve Kuran, Tecvit, İlmihâl dersleri ile devam eden dört yıllık eğitimden sonra rüşdiyelere devam etmekteydiler. Bazıları ise babalarının veya akrabalarının iş ve mesleklerini devam ettirmek için çalışma hayatına geçmekteydiler.

1868 yılında sıbyan mektepleri için on maddelik bir nizamname hazırlanmıştı. Bu nizamname ile sıbyan mekteplerinin ders programında yenilikler öngörülmekteydi. Padişah, sıbyan mektepleri için yayınlanan bu nizamnameye, Dersaadet ve Bilâd-ı Selase'de yani Eyüp, Galata ve Üsküdar'da görev yapan bütün lerin uymalarını isteyen bir irade yayınladı. Ayrıca Sultan Abdülaziz, iradesinde, adı geçen nizamnamede sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere yer alan, İmlâ, Malumât-ı Nâfia, Coğrafya ve Aritmetik derslerinden lerin bir sınava tabi tutulmalarını istemekteydi⁸⁴³.

Bu irade üzerine sıbyan mekteplerinde görev yapan muallimler, "Takım takım meclis-i maarife celb ile" bahsedilen derslerden imtihan oldular. Ancak sınav sonunda başarılı olamadılar⁸⁴⁴. Bu hadise üzerine devrin Maarif Nazırı Saffet Paşa, sıbyan mekteplerinde görev yapacak nitelikli muallimi başka kaynaklardan bulmak mümkün olmadığından arzu edilen muallimi yetiştirmek için bir Darülmualimin-i Sıbyan'ın açılmasını gündeme getirdi⁸⁴⁵.

Dârülmualimîn-i Sıbyan'ın açılması ile sıbyan mektepleri artık değişik vasıflı kimselerin ders verdiği kurumlar olmaktan kurtarılarak kendi muallimlerine kavuşmuş olacaktı. 29 Temmuz 1868 tarihinde Maarif Nazırı Saffet Paşa Şura-yı Devlet'e bir arz tezkeresi yazarak Sıbyan Mektepleri için bir muallim mektebi kurulmasını teklif etmişti. Saffet Paşa'nın bu teklifi uygun görülerek padişaha sunulmuştur. Teklif burada da kabul edildikten sonra "İlk mekteplerde yapılan

⁸⁴¹ Talimatın tam metni ve yorumu için ayrıca bkz. Yahya Akyüz, "İlköğretim Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM*, S.5, Ankara, 1994, s.1-47.

⁸⁴² İlköğretim ile ilgili olarak 1845 yılından Darülmualimîn-i Sıbyan'ın açılışına kadar geçen sürede yapılan girişimler hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 107-110.

⁸⁴³ Altın, *a.g.t.*, s.71.

⁸⁴⁴ Öztürk, *Dünden Bugüne...*, s. 8.

⁸⁴⁵ Berker, *a.g.e.*, s. 92.

ıslahatların gereği olarak adı geçen mekteplerde yeni öğretim metodlarına göre eğitim verecek biraz yazı ve dilbilgisi dersleri ile matematik ve fen dersleri öğrenmiş Sıbyan Mekteplerinde görev yapacak leri yetiştirmek için Dârümuallimîn-i Sıbyan'ın kurulması” yönünde 27 Ağustos 1868 tarihinde İrade-i Seniyye⁸⁴⁶ yayınlanmıştır.

Dârümuallimîn-i Sıbyan, önce Bayezid’de, şimdiki İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin bulunduğu yerde devlet matbaası (basmahane) olarak yaptırılan, sonradan rüşdiye mektebi olarak kullanılan bina, tamirattan geçirilerek ve gerekli masraflar yapılarak, 15 Kasım 1868 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nazırı Safvet Paşa, Şurâ-yı Devlet Maârif Dâiresi Reisi Kemal Efendi ve mektebin muallim, memur ve talebelerinin katıldığı törenle resmen açıldı⁸⁴⁷.

Dârümuallimîn-i Sıbyan’ın ilk müdürlüğüne Usûl-ı Cedid adı verilen yeni öğretim yöntemleri taraftarı, öğretim programlarında yetenekli ve Cevdet Efendi Elifbası yazarı Mehmet Cevdet Efendi tayin olmuştur. Müdür Mehmet Cevdet Efendi bir çeşit metod dersi olan Elifba-yı Tedris Usûlü dersini vermiştir. Öğretim usûlünde bir yenilik olarak Elifba-yı Tedris Usûlü dersinin talebeye gösterilmesi, o devir içinde düşünülürse önemli bir çabadır. Cevdet Efendi yeni öğretim yöntemlerinde epeyce başarılar göstermiştir. Mehmet Cevdet Efendi’nin ifadesine göre mektebe alınan talebeler, üç ay gibi kısa bir sürede aldıkları eğitim sayesinde Dârümuallimîn-i Rüşdî talebeleriyle aynı seviyeye yetiştiler. Hatta çoğu genel imtihanlarda birer rüşdiye mektebine muallim oldular. Ancak taşra sıbyan mektepleri için Dârümuallimîn-i Sıbyan’da eğitim görmüş kimseler talep edilince muallim adayları buralarda görev almak istemediler. Takip eden yıllarda ise talebe rağbeti, istenilen düzeyde olmadı. Bunun yanında mektep eski usûl taraftarlarının kin ve düşmanlığını üzerine çekmiştir. Bu kişiler üst makamlara şikâyetle bulunarak mektebi kapattırmak suretiyle bu konunun da kapanacağını düşünmüşler ve Mehmet Cevdet Efendi’yi bu işin başından uzaklaştırabilmek için Dârümuallimîn-i Sıbyan’ı kapattırmışlardır. Dolayısıyla kısmen faaliyetsiz kalan mektep, amacına ulaşmadan lağvedildi⁸⁴⁸.

Müdürü Cevdet Efendinin gayretleri ile Dârümuallimîn-i Sıbyan 1872 yılında öğrenim hayatına yeniden başladı. Mektep müdürlüğüne yine Mehmed

⁸⁴⁶ BOA., İ.ŞD., 10/484, (8/Ca/1285/27 Ağustos 1868).

⁸⁴⁷ *Takvim-i Vekâyi*, def’a 1025 (4/Ş/1285/20 Kasım 1868); Mahmud Cevâd, *a.g.e.*, s.99-100; Abdulkadir Özcan, “Tanzimat Döneminde Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s.450. Unat, *a.g.e.*, s. 32; Öztürk, *Atatürk Devri...*, s. 9; Altın, *a.g.t.*, s.73; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 114.

⁸⁴⁸ Bilim, *a.g.e.*, s.70.; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 114.

Cevdet Efendi, maaşına zam yapılarak, tekrar atandı. Dârümuallimîn-i Sıbyan, yedi yıl aynı isim altında eğitim-öğretim faaliyetini sürdürdü. Bu süre zarfında mekteple ilgili kayda değer bir gelişme olmadı. Fakat 1883 yılında mektebin adı değiştirilerek Darülameliyat ismi altında Aksaray civarında Çakırağa Mahallesinde bir yere taşındı.⁸⁴⁹ Dârülameliyat, uygulaması uzun sürmeyerek 3 Kasım 1885 tarihinde tekrar eski duruma dönmüştür.⁸⁵⁰

4.1.3. Dârümuallimîn-i Âliye

Dârümuallimîn-i Âliye'nin kurulma düşüncesi Saffet Paşa'nın Maârif Nazırı olduğu dönemde hazırlanan 1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nde yer almaktaydı. Nizamnameye göre açılması planlanan Büyük Dârümuallimîn'de üç şube bulunacaktı. Bu şubelerden birincisi rüşdiye larına, ikincisi idâdiye larına ve üçüncüsü sultanîlere muallim yetiştirecekti. Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nde planlanana göre, idâdîlere derse girecek muallim adayları rüşdîyeden bir yıl daha az yani iki yıl öğrenim görecekti. İdâdî şubesi de Edebiyat ve Ulûm olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Nizamname'ye göre Dârümuallimîn Sultanîye şubesinin tahsil süresi üç yıl idi. Bu şube de idâdiye şubesi gibi iki kısımdan müteşekkil idi ve farklı dersler okutuluyordu⁸⁵¹.

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin diğer hükümleri gibi bu madde de tam anlamıyla uygulanamadı. Fakat 1874 yılında rüşdiye şubesi içinde, kâğıt üzerinde, bir idâdî şubesi açılarak, 1869 Nizamnamesinin öngördüğü şekilde olmasa da, bir Dârümuallimîn-i Kebir kurulmuş olmaktadır. Aslında kurulan bu Büyük Dârümuallimîn tam anlamıyla eğitim-öğretime başlaması 1877 yılını buldu. Zira 1874 yılında açılma çalışmalarına başlanan İdâdî şubesi ancak 1877 yılında eğitim-öğretime başlayabildi. Bu nedenle Dârümuallimîn-i Âliye'nin kuruluş tarihi tartışıla gelmiştir⁸⁵².

Kamil Paşa, 1880 yılında Maârif Nazırı olunca bu uygulamaya son verdi ve Dârümuallimîn-i Âliye bir süreliğine öğrenimine ara vermek zorunda kaldı. Dârümuallimîn-i Âliye'nin tekrar eğitim-öğretime başlaması ise Münif Paşa'nın Maârif Nazırlığı zamanında, 1891 tarihli nizamname ile İbtidâiye, Rüşdiye ve

⁸⁴⁹ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 185; Altın, *a.g.t.*, s.74.

⁸⁵⁰ Unat, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁵¹ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 416; Altın, *a.g.t.*, s.84.

⁸⁵² Muallim Cevdet ve Osman Ergin un açılış tarihi olarak 1877 tarihini kabul etmektedirler. Muallim Cevdet, *a.g.m.*, s. 189; Ergin, *a.g.e.*, c. I-II, s. 582; Altın, *a.g.t.*, s.84.

İdâdiye ismiyle her birinin öğrenim süresi iki yıl olan, üç şubeden oluşan haliyle 3 Kasım 1891 tarihinde açılmıştır⁸⁵³.

Dârümuallimîn-i Âliye 1891 nizamnamesiyle Edebiyat ve Fen şubelerine ayrılmış olmasına rağmen 1895 yılında bu iki şube birleştirilerek öğrenim süresi üç yıla çıkartıldı. Fakat 1900-1901 eğitim-öğretim yılında tekrar öğrenim süresi iki yıla indirilerek Edebiyat ve Fen şubelerine ayrıldı. II. Meşrutiyete kadar bu durum devam etti⁸⁵⁴.

4.1.4. Dârümuallimât

1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi Dârümuallimîn için olduğu gibi Dârümuallimât içinde bir takım düzenlemeler getirmekteydi. 1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesin'e göre Dârümuallimât, sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki şube ve her şubede kendi arasında, Müslüman ve Gayr-ı müslimlere mahsus olarak iki sınıf halinde taksim kılınmıştı. Dârümuallimât, Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından ancak bir buçuk yıl sonra açılabilirdi. Dârümuallimîn-i Rüşdî ve Dârümuallimîn-i Sıbyan 1869 Nizamnamesi'nden önce açıldığı halde Dârümuallimât, nizamnameden sonra yapılan çeşitli hazırlıklardan⁸⁵⁵ sonra Maârif Nazırı, Meclis-i Kebir-i Maârif üyeleri ve maârif memurları ile mektebin hoca ve talebelerinin katıldığı bir törenle 26 Nisan 1870 tarihinde açıldı⁸⁵⁶. Dârümuallimât, II. Meşrutiyet'e kadar da aynı isim altında eğitim-öğretime devam etti.

Dârümuallimât'ın açılış amacı çoğalmaya başlayan Kız Rüşdîyelerine muallim yetiştirmektir. Dârümuallimât açıldığında sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki şubesi bulunmaktaydı. Sıbyan şubesinin öğrenim süresi iki, rüşdiye şubesinin öğrenim süresi üç yıldır. 1888 yılında rüşdiye şubesinin öğrenim süresi iki yıla indirildi ancak 1890-1891 yılında un eğitim-öğretim süresi eski haline getirildi. 1891 yılında yapılan düzenleme ile a altı yıllık bir ihtiyat kısmı getirildi.

⁸⁵³ Altın, *a.g.t.*, s.85.

⁸⁵⁴ Altın, *a.g.t.*, s.85-86.

⁸⁵⁵ Dârümuallimât'ın açılış sırasında yapılan hazırlıklar hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 132-134.

⁸⁵⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 97, 105; Bayram Kodaman,-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yıl Tanzimat Sempozyumu*, Yay. Haz: H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.493; Tayyib Duman, *Türkiye'de Orta Öğretime Yetiştirme*, İstanbul, 1991, s. 17; Muallim Cevdet, *a.g.m.*, s. 187; Unat, *a.g.e.*, s. 31; Berker, *a.g.e.*, s. 99; Altın, *a.g.t.*, s. 100-102; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 135.

Dârümuallimât'ın ihtiyat kısmı 1895 yılındaki talimatname⁸⁵⁷ ile düzenlendi. Dârümuallimât'ın ihtiyat (hazırlık) kısmı İnas Rüşdiye mektebine denk idi. Mektebin eğitim-öğretim süresi altı yıldır. Buradan mezun olanlar inas Rüşdiye mekteplerinde olduğu gibi imtihansız olarak Dârümuallimât'ın birinci sınıfına kayıt yaptırabilirlerdi⁸⁵⁸.

1915 yılında yayınlanan Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi⁸⁵⁹ ile mektep, 1- İbtidai 2- İhzarî 3- Ali sınıflardan oluşacak şekilde yeniden düzenlenerek, Dârümuallimât-ı Aliye adını aldığı resmen ilan edilmiştir. Ancak ülkenin bir savaş ortamına girmesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması mektebin gelişimini engellenmiştir. Özellikle Milli Mücadele Dönemi'nde karşı karşıya gelinen mali sıkıntılar nedeniyle tüm mekteplerde olduğu gibi, bu mektebinde ödeneklerinin kısıtlanması, bu kısıtlamaya rağmen mektebin oldukça rağbet görmesi, varlığını sürdürmek için verdiği mücadeleyi daha da zorlaştırmıştır. Sonunda İstanbul'daki Maarif Nezareti'ne bağlı olan mektep, 5 Kasım 1922 tarihli bir emirle TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Cumhuriyet'e kadar varlığını bu şekilde sürdüren mektep, 1924-25 eğitim öğretim yılında İstanbul Kız Muallim Mektebi adını almıştır⁸⁶⁰.

4.1.5. Taşra Dârümuallimînleri

Taşrada devlet larinin yaygınlaşması, vilâyetlerde muallim mekteplerinin kurulmasını zorunlu kılıyordu. Vilâyetlerde devlet mektepleri 1849 yılından itibaren açılmaya başlandıysa da İstanbul dışında Dârümuallimînlerin kurulması bir ölçüde Abdulhamid döneminde gerçekleşti. Yani bu mektepler Abdülhamid döneminde, İstanbul'a has bir mektep olmaktan çıkarılarak pek çok vilâyet merkezinde kapılarını öğretime açmıştır⁸⁶¹.

1875 yılından önce bütün imparatorlukta muallim mektepleri, İstanbul'da sıbyan mektepleri, erkek rüşdiyeleri ve kız rüşdiyeleri için kurulan üç mektepten ibaretti. 1874 yılında bir idâdî bölümü kurulması yolundaki girişim dışında, bu

⁸⁵⁷ Talimatnâmenin metni için bkz. "Dârümuallimât ile İhtiyat Kısımına Mahsus Talimatdır", *SMUN* Sene: 1317, s. 321-345.

⁸⁵⁸ Altın, a.g.t., s. 103, 108-109.

⁸⁵⁹ Nizamnâmenin metni için bkz. "Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi", *Düstûr*, II. Tertip, C. 7, s. 649-659.

⁸⁶⁰ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 292.

⁸⁶¹ Kodaman, a.g.e., s.150; Somel, a.g.e., s. 171.

mekteplerin ilk ikisi yüksek muallim mektebi bünyesindeydiler. 1875 yılında Bosna, Girit ve Konya’da Dârümuallimînler açıldı. Taşrada açılan bu ilk Dârümuallimînlerden sadece Konya Dârümuallimîni hakkında geniş bilgiye ulaşabiliyoruz. Bosna ve Girit’teki Dârümuallimînleri hakkında ise fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır⁸⁶².

Devlet taşrada dârümuallimînleri açmayı hedefleyen sistematik bir siyaseti ancak 1882 yılından itibaren benimsedi. Maârif Nezâreti 25 B 1299/23 Haziran 1882 tarihinde ıslah edilen sıbyan mekteplerine yetkin ler yetiştirmek üzere bazı vilâyetlerde dârümuallimînleri açacağını ilan etti. Taşrada, daha önce ibtidâi mektebine dönüştürülen sıbyan mekteplerinden bazılarına yetkin muallim bulmakta güçlük çekildiğinden, nezâret hızlı lik kursundan mezun olanların bir bölümünü taşradaki ibtidâi mekteplerine muallim olarak tayin etti. Hızlı lik kursu Türkçe okuyup yazabilen imla, aritmetik ve temel Arapça grameri hakkında yeterli bilgiye sahip tercihen medrese talebelerini kabul ediyordu. Muallim adayları burada iki ya da üç ay gibi kısa bir sürede, “yukarıdaki yeni yöntemle” (Usul-i Cedit) ders verme konusun da eğitim alıyorlardı. Bu kurstan mezun olanlar taşra ibtidâi mekteplerine tayin ediliyorlardı. Yanya vilâyetlerindeki mahalle mekteplerinde 1882-1885 yılları arasında ıslah çalışmaları yapılırken dâruamelîyât adaylarının yukarıda sözü geçen başvuru koşulları yanı sıra Arnavutça ya da Rumca bilmeleri de isteniyordu. Abdülhamid devrinin ilk yıllarındaki eğitilmiş muallim sıkıntısına bu hızlı muallim kurslarıyla kısa vadeli de olsa bir çözüm bulunmuştu. Bu siyasetin bir özelliği dâruamelîyâttan mezun olan ve taşrada görev yapan ibtidâi lerinin çoğunun eski medrese talebesi olmasıdır. Bu muallimlerin daha önceki medrese deneyimlerinden gelen dini formasyonları taşradaki ibtidâilerde belirli bir kültürel iz bırakmış olmalıdır; bu tahmin XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarına ait birçok mektep izlenimleriyle de belirli ölçülerde pekişmektedir. Öte yandan Arnavutça ya da Rumca gibi yerel dillerden birini bilme zorunluluğu bu yıllarda devletin yerel kültürel koşullara bir ölçüde duyarlı olduğunu göstermektedir; bu duyarlılık daha sonraları kaybolmuştur⁸⁶³.

1882 yılında devlet Sivas vilâyet merkezinde bu vilâyete bağlı Amasya sancak merkezinde ve Bursa ve Kastamonu vilâyet merkezlerinde dârümuallimînler

⁸⁶² Somel, *a.g.e.*, s.171. Konya Dârümuallimîni hakkında geniş bilgi için bkz. Sarıçelik, *a.g.e.*, s.182-200.

⁸⁶³ Somel, *a.g.e.*, s. 171-172.

açılmasını emretti. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra biri Erzurum'da diğeri Musul'da olmak üzere iki muallim mektebi daha açılmasına karar verdi. Bunları 1885-1886 yıllarında Kudüs'de bir dârümuallimîn açılması kararı takip etti. 1885 yılında taşra Dârümuallimînlerinin kurulmasına hız verildi⁸⁶⁴.

1886 yılına geldiğimizde Osmanlı taşrasında Dârümuallimîn-i Sıbyan mekteplerinin bulunduğu vilâyet ve sancaklar şunlardı: Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Aydın, Hüdevendigâr, Halep, Mamuratülaziz, Sivas, Amasya, Bolu, Van, Erzurum ve Musul⁸⁶⁵.

1890 yılından itibaren Osmanlı Devleti sayıları giderek artan taşra dârümuallimînleri sayesinde köylerdeki mahalle mekteplerini ıslah etme sûtrecine girmişti. 1891 yılında Maârif Nezâreti vilâyet ve sancaklardaki idarelere telgraf göndererek bütün sancak merkezlerinde dârümuallimînler kurularak mahalle mekteplerinin ıslah edilmesi ve köylerde yeni ibtidâi mektepleri açılmasını istedi. Islah edilen mekteplerin muallimliğini köy imamları üstlenecekti. Devlet muhtemelen Anadolu'daki Alevi köylerinde uyguladığı siyasete benzer bir şekilde köy imamlarına sancak merkezlerinde yeni açılan dârümuallimînlerinde yeni öğretim yöntemlerini öğretmeyi amaçlamıştı⁸⁶⁶.

1905-1906 yıllarına gelindiğinde Basra, Hicaz ve İşkodra dışında bütün vilâyet merkezlerinde birer dârümuallimîn bulunuyordu. İlâveten Antalya, Bingazi, Hakkâri (Başkale), Isparta, Kudüs, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Niğde, Prizren, İştib ve Zor sancak merkezlerinde dârümuallimînler açılmıştı. Hicaz ve Basra'da dârümuallimînler 1908 yılına değin açılmayacaktı. Bu bilgilerin çoğunu vilâyet salnamelerinden alındığını ve Hakkâri'de olduğu üzere bazı dârümuallimînlerin belki de sadece kâğıt üzerinde kaldığının unutulmaması gerekir⁸⁶⁷.

1900 civarında Hakkâri sancağının merkezi olan Başkale'de açılan bu dârümuallimînin tek bir talebesi bulunmamaktaydı; yörenin tanınmış ailelerinden Arvaslara mensup olan muallim muavini maaşını almaya devam etmekteydi. Bu “muallim”in kendisinin formel bir tahsili olup olmadığı kuşkuludur⁸⁶⁸.

Osmanlı taşrasındaki dârümuallimînlerin neredeyse hepsi sadece ibtidâi muallimleri yetiştirmek üzere tasarlanmıştı. Bunlardan çok az sayıda olanı

⁸⁶⁴ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 217; Somel, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁸⁶⁵ SDAO, 1303, s. 326.

⁸⁶⁶ Somel, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁸⁶⁷ Somel, *a.g.e.*, s. 173.

⁸⁶⁸ Somel, *a.g.e.*, s. 174.

dârümuallimîn-i ibtidâi ve rüşdî bölümleri bir aradaydı. Yani hem ibtidâi hem de rüşdiye talebelerini eğitmek için ayrı bir bölüme sahipti⁸⁶⁹.

Vilâyetlerde yetkin muallimlerin sayısını artırmak için gösterilen tüm çabalara rağmen, Dârümuallimînlerden mezun olanların toplam sayısı, imparatorluk genelinde ibtidâi ve rüşdiye muallimlerine duyulan gerçek ihtiyacın oldukça altında kalmıştır⁸⁷⁰.

Müfredata bakıldığında taşradaki dârümuallimînlerinin kentlerdeki ibtidâi mekteplerinde benzer bir eğitim seviyesinde buldukları görülür. Taşradaki dârümuallimînlerine başvuran talebe adaylarında aranılan tek özellik Türkçe okuyup yazmalarıydı. Bundan ötürüdür ki vilâyet dârümuallimînlerinde ibtidâi mekteplerine kıyasla çok daha yüksek bir eğitim düzeyi beklemek gerçekçi değildir. Bu kurumların eğitsel seviyesinin bir başka göstergesi de dârümuallimîn başına düşen muallim sayısıydı. 1900 sıralarında en az dört muallime sahip dârümuallimînler sadece Bağdat, Selanik ve San'a'daki dârümuallimînlerdi. Geriye kalan taşra larında muallim sayısı ikiden fazla değildi. Bu gibi verilen taşrada eğitsel modernizasyonun ilkel karakterine işaret eder. İmparatorluk sahasının uçsuz bucaksızlığı, eğitimi yaymanın acil bir sorun olması ve yeterli kaynaklardan mahrumiyet Bâbîâlî'yi eğitilmiş muallimlerden beklentilerini ve eğitim reformunun diğer gereklerini asgari bir düzeyde tutmaya zorladı; bu tavrın bir sonucu da taşradaki dârümuallimînlerin kalitesinin düşük kalması oldu⁸⁷¹.

4.1.6. Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi, Osmanlı taşrasında 1875 yılında açılan ilk dârümuallimîn mekteplerinden yedi yıl sonra 1882 yılından itibaren açılmaya başlayan dârümuallimîn mekteplerinden biridir. Mektep üç ayrı dönemde açılıp kapanmıştır. İlk açılışı 1883 yılı başlarında Vali Abdünnâfi Bey zamanında olmuştur⁸⁷².

⁸⁶⁹ Bayram Kodaman ve Selçuk Akşin Somel taşradaki dârümuallimînlerinden sadece Buras'dakin de rüşdiye talebelerini eğitmek için ayrı bir kısmın olduğunu vurgulamakta iken, son dönemlerde Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemi yetiştirme meselesi ile ilgili bir çalışma yapan Hamza Altın, II. Meşrutiyet'in başlarında taşrada 32 dârümuallimîn mektebinin olduğunu ve bunlardan Üsküp, Konya, Diyarbakır ve Ankara dârümuallimîn mekteplerinin ibtidâi ve rüşdî kısımlarının olduğunu yazmaktadır. Kerim Sarıçelik ise Konya ile ilgili çalışmasında buradaki dârümuallimîn mektebinde rüşdî kısmın 1910 yılında açıldığını yazmaktadır. Kodaman, *a.g.e.*, s.153; Somel, *a.g.e.*, s. 174; Altın, *a.g.t.*, s.277-278; Sarıçelik, *a.g.e.*, s.185,191.

⁸⁷⁰ Somel, *a.g.e.*, s. 174.

⁸⁷¹ Somel, *a.g.e.*, s. 174-175.

⁸⁷² *BOA., MKT., 79/60, (20/R/1300/28 Şubat 1883); Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 79.*

Bir dârümuallimîn-i sıbyan olarak açılan mektebin ilk muallimliğine İstanbul Dârümuallimîn mektebi mezunlarından Malatyalı Ömer Efendi isminde bir zât tayin edilmiş ve mektepte okutulmak için vilâyet matbaasında yeterli miktarda elifba-yı osmanî tab edilmiştir⁸⁷³. Mektebin bu dönemki eğitim-öğretim faaliyetleri uzun süreli olmamış ve açılışından kısa bir süre sonra kapatılmıştır⁸⁷⁴. Mektebin kapanmasında Elazığlı gençlerin Askeri Rüşdiye Mektebine daha çok rağbet göstermesi etkili olmuştur⁸⁷⁵.

Mektebin kapatılmasından 1800'lü yılların sonlarında vilâyette tekrar bir dârümuallimîn mektebi açmak için girişimlerde bulunulmuşsa da bu girişimler neticesiz kalmıştır⁸⁷⁶. Mektebin ikinci defa açılışı konusunda değişik kaynaklarda tarih konusunda anlaşmazlık olup bir kısım kaynaklar tarafından 1909 yılında⁸⁷⁷ açıldığı kabul edilmektedir. Mektebin ikinci defa açılışında bu tarihin kabul edilmesinde yeni ve tek müstakil binası olan şehrin batısındaki Beşkardeşler'in karşısında yer alan binasına taşınması etkili olsa gerektir. Bu binanın açılışının mektebin açılış tarihi olarak kabul edildiğini görüşünderiz.

Fakat 21/Z/1321 (08 Mart 1904) tarihli bir belgeden, Mamuretülaziz İdâdîsi dâhilinde tesis edilen Dârümuallimîn mektebi muallimliğine Dârümuallimîn-i Âliye Mektebi mezunlarından Osman Naci Efendi'nin tayin edildiğini ve mektebin hademelik kadrosu için de bir kadro tahsis edildiğini öğrenmekteyiz⁸⁷⁸.

1904 yılında ikinci defa açılan mektebin bu açılışı birincisi gibi kısa ömürlü olmamıştır. Mektep yirmi yıla yakın bir süre eğitim-öğretim hizmetinde bulunduktan sonra çıkan bir yangın neticesinde içindeki tüm ders levazımı ve kütüphanesiyle birlikte tamamıyla yanmıştır⁸⁷⁹.

Geçirdiği yangın üzerine bir süreliğine kapatılan Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nin üçüncü defa açılışı ise 1924 yılında olmuştur. Bu tarihte

⁸⁷³ BOA., MKT., 79/60, (20/R/1300/28 Şubat 1883).

⁸⁷⁴ Kerim Sunguroğlu, *Harput ve Elazığ'da Yüksek Öğretim*, Ankara, 1999, s. 14; un ikinci defa açılışının hangi tarihte olduğu konusunda muhtelif beyanlar bulunmaktadır. Elazığ'ın eğitim tarihinden bahseden kaynakların ekserisi unun ikinci açılışının 1909 yılında ittifak ederler. Ancak tarafımızca kullanılan BOA, MF.ALY., 15/9 numaralı arşiv belgesi bu konuya açıklık getirmektedir.

⁸⁷⁵ Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 79.

⁸⁷⁶ BOA., MKT., 458/22, (23/Ra/1317/31 Temmuz 1899).

⁸⁷⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 79.

⁸⁷⁸ BOA., MKT., 767/29, (21 Z 1321/26 Şubat 1905); Aylık Öğretmen Dergisi'nde konuyla ilgili yayımlanan bir yazıda da un 1904-1905 öğretim yılında Mamuretülaziz Dârümuallimîni Sıbyan Mektebi adıyla şehrin Rızaiye Mahallesinde kira ile elde edilen bir evde açıldığını yazmaktadır. Bu yazıda Müdür Naci Efendi'nin yanı sıra mahalli hocalardan seçilen bir muallim-i evvel, bir muallim-i sani ile hüsn-i hat hocasının görev aldığını yazmaktadır. "Eski Elazığ Muallim Mektebi 1321-1340-1939", *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, Ankara, 1948, s.50.

⁸⁷⁹ Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 80.

açılan mektebin kapanışı konusunda Sunguroğlu 1932 tarihini verirken⁸⁸⁰, Aylık Öğretmen Dergisi'nde bu tarih 1939 olarak verilmektedir⁸⁸¹.

4.1.6.1. Mektep Binası

İncelediğimiz dönemde iki defa açılıp kapanan Mamuretülaziz Dârülmualimîn Mektebi, birden fazla binada eğitim-öğretim hizmeti vermiştir. Bu binaların büyük bir kısmı geçici hizmet veren binalar olmuştur. Mektebin ilk kalıcı binası, ikinci açılışından beş yıl sonra bitmiş ve 1909 yılından itibaren hizmet vermeye başlamıştır.

Mektebin hakkında bilgisine ulaşabildiğimiz ilk binası ikinci açılıştaki binasıdır. 8 Mart 1904 tarihli belgede mektebin idâfî binası dâhilinde tesis edildiği ve bir süre bu binada hizmet verdiği anlaşılmaktadır⁸⁸². Bununla birlikte mektebin ikinci açılışında ki binasının şehrin Rızaiye Mahallesi'nde kiralanmış bir ev olduğu⁸⁸³ ve bir süre bu evde hizmet verdikten sonra 1909 yılında şehrin batısında Beş Kardeşler'in karşısında büyük iki katlı bir binaya taşındığı tespit edilmiştir⁸⁸⁴. Bu bina mektep için yapılan ilk müstakil bina olma özelliği taşımaktaydı. Mektep bu binada yaklaşık olarak beş yıl hizmet vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı başlamasıyla birlikte ordu tarafından Mamuretülaziz Dârülmualimîn Mektebi binasına el konulmuştur. Ordu mektebi depo ve hastane olarak kullanmıştır. Bunun üzerine mektep önce Orduevi'nin doğusunda bulunan Fransızlardan kalma bir binaya nakledilmiştir. Fakat mektebin buradaki eğitim-öğretim hizmeti de uzun süreli olmamış, iki ay gibi kısa bir süre hizmet verdikten sonra tekrar ordunun ihtiyacı nedeniyle yeniden yerinden olmuştur⁸⁸⁵.

Mamuretülaziz Dârülmualimîn Mektebi, 1916-1917 eğitim-öğretim yılında şimdiki Atatürk İlköğretim u'nun bulunduğu yerde bulunan Misakoğlu'nun evinde hizmet vermeye başladı. Burada bir yıl gibi kısa bir süre hizmet verdikten sonra 1917-1918 eğitim-öğretim yılında tekrar yer değiştirmiş ve iki yıl sonra da zamanın vali konağında hizmet vermeye başlamıştır. 1921-1922 eğitim-öğretim yılının

⁸⁸⁰ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 81.

⁸⁸¹ *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, s.50.

⁸⁸² *BOA., MKT.*, 767/29, (21 Z 1321/26 Şubat 1905).

⁸⁸³ *Aylık Öğretmen Dergisi*, s.50.

⁸⁸⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 79.

⁸⁸⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 79; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.21. bir başka kaynaktan ise mektebin önce Darülharir Mektebi binasında hizmet verdiği daha sonra şahıs evlerinde eğitim-öğretime devam ettiği yazılmaktadır. *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, s.50.

başında buradan ayrılan mektep bir süre bir fabrika binasında hizmet vermiş ve bu ders yılı sonunda ikinci defa kapatılmıştır⁸⁸⁶.

4.1.6.2. Eğitim-Öğretim

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nin ilk açıldığı dönemki eğitim-öğretim şekli ve kaç yıllık olduğu hakkında her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Mektep ikinci defa açılışında iki yıl süreli bir mektep olarak açıldı. 1909 yılında sınıf sayısı üçe çıkarılmıştır. Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi bu dönemde ülke genelinde gündüzlü olarak hizmet veren az sayıdaki dârümuallimîn mekteplerinden biriydi⁸⁸⁷.

Mektebin öğretim süresi 1914-1915 öğretim yılında dört yıla çıkarılmıştır. Bu durum on yıla yakın bir süre devam ederek mektebin ikinci defa kapanışına kadar devam etmiştir⁸⁸⁸.

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nin ulaşabildiğimiz ilk ders programı 1906-1907 eğitim-öğretim yılına aittir.

Tablo 4.1 1906-1907 Öğretim Yılı Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi Ders Programı⁸⁸⁹

SINIF	DERSLER
BİRİNCİ SINIF	1. Kur'ân-ı Kerîm Maa Tecvid 2. Sarf-ı Arabî 3. Farişî 4. Hesap 5. Coğrafya-i Umumî 6. Tarih-i Enbiya 7. Hüsn-i Hat 8. Sarf-ı Türkî 9. Usûl-i Tedris 10. Hüsn-i Hal ve Hareket.
İKİNCİ SINIF	1. Kur'ân-ı Kerîm Maa Tecvid 2. Nahiv-i Arabî 3. Farişî 4. Tarih-i Osmanî 5. Hesap 6. Coğrafya-i Osmanî 7. Nahiv-i Türkî 8. Hüsn-i Hat 9. Hüsn-i Hal ve Hareket

Maârif Nezâreti, 1902 yılında taşra dârümuallimîn mekteplerinin ders programının muallim yetiştirme projesinde bekleneni vermediği gerekçesiyle ıslah edilmesine karar vermiş ve bu lar için yeni bir program hazırlamıştır. Islah

⁸⁸⁶ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.21.

⁸⁸⁷ *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, s.50; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 79; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15; Altın, *a.g.t.*, s. 165-166, 287.

⁸⁸⁸ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

⁸⁸⁹ Altın, *a.g.t.*, s.166.

çalışmalarında mekteplerin öğretim süresi yine iki yıl olarak belirlenmiştir. Yeni ders programına Ahlak, İnşâ, Zirâat ve İlm-i Eşya adlı dört ders eklenmiştir.

Maarif Nezâreti'nin ders programı ıslah çalışmaları sonraki senelerde de devam etti. II. Meşrutiyet Dönemi'nin hemen başında mevcut ders programları eleştiri konusu edilmişti. Çünkü tüm ıslah çalışmalarına rağmen programın dengesizliği bir türlü engellenememişti. Programın % 37,5'i dil derslerine, %23,5'i Tarih ve Coğrafya'ya, % 19,5'i matematik bilimlerine ve % 2,88 Ulûm-ı Tabiîye'ye ayrılmış durumdaydı. Bu durum karşısında yeni düzenlemeler yapma gereği duyulmaktaydı. Esasında programda yapılan her ıslah çalışması yeni derslerin eklenmesi ile programı daha da ağırlaştırmaktaydı. Zira öğretim süresi artırılmıyor iki yıl olarak bırakılıyordu. Bunun sebebi olarak da memleketin muallim ihtiyacı gösteriliyordu.

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nin II. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki dönemde 1911-1912 eğitim-öğretim yılında ki ders programı ise tablo 4.2'deki gibiydi⁸⁹⁰;

Tablo 4.2 1911-1912 Öğretim Yılı Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi Ders Programı

SINIF	DERSLER
BİRİNCİ SINIF	1. Kur'ân-ı Kerîm 2. Ulûm-ı Diniye 3. Arabî 4. Farisî 5. Coğrafya 6. Tarih 7. Terbiye 8. İdman 9. Musiki 10. El İşleri 11. Hesap 12. Hendese 13. Resim 14. Durus-ı Eşya 15. Hıfzısıhha 16. Ahlak 17. Kavâid, İmla, Kıraat.
İKİNCİ SINIF	1. Kur'ân-ı Kerîm 2. Ulûm-ı Diniye 3. Arabî 4. Farisî 5. Coğrafya 6. Tarih 7. Terbiye 8. İdman, 9. Musiki 10. El İşleri 11. Hesap ve Cebir 12. Hendese 13. Resim 14. Ulûm-ı Tabiiye 15. Ziraat 16. Malumât-ı Medeniye 17. Nahiv 18. Hüsn-i Hat 19. Kitabet.
ÜÇÜNCÜ SINIF	1. Kur'ân-ı Kerîm 2. Ulûm-ı Diniye 3. Arabî 4. Farisî 5. Coğrafya 6. Tarih 7. Fenn-i Terbiye ve Talim 8. Usûl-i Defteri 9. Hendese ve Resim 10. Ulûm-ı Tabiiye 11. Malumât-ı kanuniye 12. Lisan-ı Türkî 13. İdman 14. Musiki 15. El İşleri 16. Hüsn-i Hat 17. Malumât-ı İktisadiye 18. Tatbikat-ı Tedrisiye

Maarif Nezâreti taşra dârümuallimîn mekteplerinin ders programlarını 1914 yılında bir kere daha düzenleyerek bu mektepleri dört yıl süreli mektepler hâline getirilmiştir. 1915 yılında memleketteki tüm dârümuallimîn mekteplerini

⁸⁹⁰ Altın, *a.g.t.*, s.287-288.

ilgilendiren ve bu kurumların eğitim-öğretim ve yönetim esaslarını belirleyen bir nizamname yürürlüğe girmiştir⁸⁹¹.

Sunguroğlu ise mektebin II. Meşrutiyet döneminde mektepte okutulan dersleri şöyle sıralamaktadır⁸⁹²:

“Kuran-ı kerim ve malûmat-ı diniye, ilm-i ahval-ı ruh, Fenn-i terbiye, Kavaid-i edebiye, sarf ve Nahiv, kıraat ve İmlâ, Ezber ve İnşa, Tahrir, Hüsnihat, Lisan-ı Arabi, Lisan-ı Ecnebi, hesap, Cebir, Usul Defteri, Hendese ve Fenn-i mesaha, Kozmoğrafya, Tarih-Coğrafya, Ziraat, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Hayvanat, Nebatat, Tabakat, Teşrih ve Fiziyoloji, Hıfzüssıha-i mekâtıp, Ahlâk ve Malûmat-ı medeniye, ve honukiye ve iktisadiye, Musiki, Resim, el İşleri, terbiye-i bedeniye ve Usul-ı tedris ve tatbikat.”

Sunguroğlu'nun mektepte okutulan dersler arasında saydığı “ilm-i ahval-ı ruh” dersi dikkati çekmektedir. Bu ders talebelere psikoloji bilimini öğretmek amacıyla verilen bir dersti.

4.1.6.3. Mektebin Öğretim, Memur ve Diğer Kadrosu

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi ilk açıldığı yıllarda mütevazı bir kadro ile eğitim-öğretim vermekteydi. Mektebin ikinci açılışında görev yapan muallim sayısı ilkinde göre daha çoktu. Gerek muallim gerekse diğer çalışanların sayısı zamanla artmaya başlamıştır.

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi ilk açıldığında da bir müdür bulunmamaktaydı. Mektebin idaresi muallim-i evvel tarafından yürütülmekteydi. Mektebe bir müdür tayini ancak ikinci açılışında olabildi.

Mektebin ikinci açılışında bilinen ilk müdürü Osman Naci Efendi'dir⁸⁹³. Osman Naci Efendi'nin müdürlük dönemi ve yaptıkları ile ilgili her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osman Naci Efendi'den sonra bilinen ikinci müdür Ağınlı Ömer Lütfi Bey'dir. Ömer Lütfi Bey, müdürlük görevine 1909 yılında başlamıştır. Ağınlı olan gençlerin okumasında önemli bir rol oynamıştır. Mektepte uzun yıllar bu görevi başarıyla yürüttükten sonra 1917 yılında mektebin müdürlüğüne Hamdi Bey tayin

⁸⁹¹ Dârümuallimîn-i İbtidâilere Mahsûs Müfradât Programı, İstanbul 1330.

⁸⁹² Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s.80.

⁸⁹³ Aylık Öğretmen Dergisi, S.5-6-7-8, s.50.

olmuştur. Hamdi Bey'in dönemi oldukça başarılı geçmiştir. Sunguroğlu, Hamdi Bey'in dönemini mektebin en parlak dönemi olarak nitelendirmektedir⁸⁹⁴.

Mektebin incelediğimiz dönemdeki dördüncü ve son müdürü Bedreddin Bey'dir. Bedreddin Bey, 1 Mart 1921 tarihinde tayin olmuştur. Bedreddin Bey'in müdürlük dönemi de Hamdi Bey'in müdürlük dönemi gibi başarılı geçmiştir⁸⁹⁵.

Mektepte görev yapan lere baktığımızda Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nin ilk açıldığı dönemde muallim olarak Malatyalı Ömer Efendi'yi görmekteyiz. Ömer Efendi'nin kaç yıl muallimlik yaptığını bilmemekle birlikte; 17/S/1303 (24 Kasım 1885) tarihli bir belgeden mektepte görevine devam ettiğini anlamaktayız⁸⁹⁶. Mektebin ilk döneminde görev yapan lere ait başka bir bilgiye ulaşamamıştır. Bu dönemde mektebin bir ya da iki le eğitim-öğretim verdiğini tahmin etmekteyiz.

Mektebin ikinci açılışıyla birlikte muallim kadrosunun arttığını görmekteyiz. Bu açılışa mektebin muallim-i evvelliğine Osman Naci Efendi tayin olunmuştur. Osman Naci Efendi'nin yanı sıra muallim-i sani ve hüsn-ü hat muallimi de tayin edilmiştir⁸⁹⁷.

Mamuretülaziz Darümuallimîn Mektebi'nin muallim kadrosunun II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte şehrin batısında Beşkardeşler bölgesinde yer alan yeni binasına taşınmasıyla birlikte ideal bir artışın meydana geldiğini görmekteyiz. Bunda mektebin ilk defa müstakil bir binada hizmet vermeye başlaması etkili bir rol oynamıştır.

Bu dönemde mektepte görev yapan idareci ve muallim kadrosu tablo 4.3'teki gibidir⁸⁹⁸.

⁸⁹⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s.80.

⁸⁹⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s.80.

⁸⁹⁶İlgili belgeye göre Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi muallimi Ömer Efendi'nin kötü davranışları dolayısıyla hakkında Sadık Efendi imzalı bir dilekçenin gönderildiği bu durumun incelenmesi istenmektedir. *BOA., MKT.*, 88/92, (17 S 1303/24 Kasım 1885).

⁸⁹⁷ *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, s.50.

⁸⁹⁸ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s.79.

Tablo 4.3 Mamuretülaziz Darülmualimîn Kadrosu

SIRA		BRANŞI/GÖREVİ
1	Ömer Lütfi Bey	Müdür
2	Mustafa Reşad Bey	Müdür Yardımcısı
3	Rahmi Bey	Riyaziye
4	Saçlızâde Ahmed Efendi	Farisi
5	Ali Şefik Efendi	Arabi ve Türkçe Kavaid
6	Hasan Fehmi Efendi	Ziraat
7	Kömürlüzâde İbrahim Efendi	Hikmet-Kimya
8	İspirzâde Cemil Bey	Tarih, Coğrafya
9	İspirzâde Kamil Bey	Malûmat-ı Medeniye
10	Tahsin Bey	Riyaziye
11	İbrahim Bey (Darendeli)	Kuran-ı Kerim
12	Haykazon Efendi	Musiki
13	Sahak Efendi	El İşleri, Resim
14	Hasan Efendi	Hüsn-ı hat

1913-1914 eğitim-öğretim yılında mektepte idarî kadroda bir artış ile idareci sayısının 3 kişiye çıktığını görüyoruz. Aynı şekilde muallim kadrosunun ise on dört idi⁸⁹⁹. Genç bir muallim kadrosu olan da otuz yaşın altında on bulunmaktaydı. Mektebin muallim sayısı bakımından birçok taşra muallim mektebinden daha şanslı olduğu anlaşılıyor.

Mektepte çalışan memurlardan sadece Baki Efendi'nin 1909 yılında kâtip olarak görev yaptığı tespit edilmiştir⁹⁰⁰. Mektepte görev yapan diğer görevlilere baktığımızda mektebin iki yıllık olduğu süre zarfında yardımcı personel olarak sadece bir bevvâblık kadrosunun bulunduğu göze çarpmaktadır. Fakat bu görevi kimlerin yürüttüğü konusunda her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

1913-1914 eğitim-öğretim yılında un hizmetli kadrosunda dört kişinin çalıştığı görülmektedir⁹⁰¹. 1913-1914 eğitim-öğretim yılında ise mektepte 4 hademe bulunmaktaydı⁹⁰².

⁸⁹⁹ *MUN, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umumiye İhsaiyyat Mecmuası*, 1316; Alkan, a.g.e., s.219.

⁹⁰⁰ Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s.79.

⁹⁰¹ *MUN, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umumiye İhsaiyyat Mecmuası*, 1316; Alkan, a.g.e., s.219.

⁹⁰² *MUN, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umumiye İhsaiyyat Mecmuası*, 1316.

4.1.6.4. Mektebin Talebeleri

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi eğitim-öğretime başladığı ilk yıllarda mektebe az sayıda talebe kabul edilmekteydi. 1301 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'nde Mamuretülaziz Dârümuallimîn-i Sıbyan Mektebi'nde on talebenin kayıtlı olduğu bilgisi yer almaktadır⁹⁰³. Mektebin talebe sayısının az olmasının nedeni muhtemelen da yeterli in bulunmamasıyla ilgiliydi.

1905-1906 ders yılında yalnızca birinci sınıfta on talebe öğrenim görmekteydi. 1906-1907 eğitim-öğretim yılında bu sayının iki kişi daha arttığını ve mektepte öğrenim gören muallim adayının sayısı birinci sınıfta altı, son sınıfta altı olmak üzere toplam on ikiye çıktığı gözlemlenmiştir. 1906–1907 eğitim-öğretim yılında birinci sınıfta okuyan talebeler şunlardı⁹⁰⁴:

<u>NO</u>	<u>İSMİ</u>	<u>BABASININ İSMİ</u>	<u>YAŞI</u>
12	Mustafa Sabri Efendi	Muharrem Efendi	30
21	Mehmed Naim Efendi	-	30
25	Hüseyin Efendi	Hamza Efendi	30
8	Bekir Efendi	-	28
12	Osman Efendi	-	24
22	Mehmed Rüştü	-	20

Aynı öğrenim yılının ikinci sınıfında okuyan talebeler ise şunlardı:

<u>NO</u>	<u>İSMİ</u>	<u>BABASININ İSMİ</u>	<u>YAŞI</u>
1	Ethem Efendi	Kara Ahmed Efendi	20
3	Hafız Osman Nuri Efendi	Süleyman Efendi	21
6	Mustafa Efendi	-	23
5	Hafız Ahmed Efendi	Şükrü Efendi	20
4	Mehmed Dursun Efendi	Süleyman Efendi	21
7	Süleyman Sabit Efendi	-	20

Hafız Ahmed ve Süleyman Sabit Efendiler mekteb-i idadî altıncı sınıftan imtihansız olarak ikinci sınıfa başlamışlardır. Birinci sınıfta okuyan muallim

⁹⁰³ Açıkse, *Salnamelere Göre*, s. 185.

⁹⁰⁴ Altın, *a.g.t.*, s.

adaylarının yaşları son sınıfta okuyanlarından daha genç olması gerekirken Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nde tam tersi bir durum söz konusudur⁹⁰⁵.

1910 yılında mektepte otuz iki talebe kayıtlıdır⁹⁰⁶. 1911-1912 ders yılında ise Mamuratülaziz Dârümuallimîn-i İbtidâî'de birinci sınıfta kırk üç, ikinci sınıfta otuz bir ve üçüncü sınıfta ise 30 talebe bulunmaktaydı⁹⁰⁷.

1913-1914 eğitim-öğretim yılında da sene başında toplam yüz yirmi altı talebe vardı. Yılsonunda bu rakam dört talebenin “*Esbab-ı sâireden*” mektebi terk etmelerinden dolayı yüz yirmi ikiye düşmüştü. Musevi ve Rum talebenin bulunmadığı da, iki Ermeni talebe öğrenim görmekteydi⁹⁰⁸.

1913-1914 eğitim-öğretim yılında öğrenim gören yüz yirmi dört talebenin velilerine baktığımızda ülke genelindeki darümuallimînlerde⁹⁰⁹ olduğu gibi Mamuretülaziz Darümuallimîn Mektebi'nde de en çok çiftçilerin çocuklarını mektebe gönderdiğini görüyoruz. Bununla birlikte talebe velilerinden yirmisi memur, on yedisi sanatkâr, on yedisi diğer mesleklerden, onu tüccar ve onu ulemaya mensup idi.

Tablo 4.4 1913-1914 Ders Yılı Darümuallimîn Mektebi Velilerin Mesleklerine Göre Talebe Sayıları⁹¹⁰

MESLEK								
Ulema	Din Adanı	Memur	Fenni Meslek	Tüccar	Sanatkâr	Çiftçi	Diğer	Toplam
10	0	20	0	10	17	50	17	124

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi'nden mezun olan talebeler vilâyette bulunan lardaki boş kadrolara atanmaktaydılar. Yeni muallimlerin tayin edilme sıralarını belirleyen kriter, mezuniyet başarı durumlarıydı. Yani mektep birincisi tayin işinde önceliğe sahipti ve ilk tercih hakkı onundu. Vilayette bir çok yerde muallim açığı olmasına rağmen her sene bütçenin izin verdiği kadar atanabilmekteydi.

⁹⁰⁵ Altın, a.g.t., s.

⁹⁰⁶ Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010, s.376.

⁹⁰⁷ Altın, a.g.t., s.

⁹⁰⁸ Altın, a.g.t., s.

⁹⁰⁹ Ülke genelindeki Darümuallimîn mekteplerindeki babalarının mesleklerine göre talebe sayıları için bkz. *MUN, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umumiye İhsaiyyat Mecmuası*, 1316; Alkan, a.g.e., s.218.

⁹¹⁰ Alkan, a.g.e., s.218.

4.1.6.5. Mektebin Kapanışı

Mamuretülaziz Dârümuallimîn Mektebi üç ayrı dönemde açılıp kapanmıştır. İlk olarak 1883 yılında açılan mektebin bu dönemki eğitim-öğretim faaliyetleri uzun süreli olmamış ve mektep açılışından kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Mektebin kapanmasında Elazığlı gençlerin Askeri Rüşdiye Mektebine daha çok rağbet göstermesi etkili olmuştur.

1904 yılında ikinci defa açılan mektebin bu açılışı birincisi gibi kısa ömürlü olmamıştır. Mektep yirmi yıla yakın bir süre eğitim-öğretim hizmetinde bulunduktan sonra ikinci kez kapanmıştır.

Mektebi'nin üçüncü defa açılışı ise 1924 yılında olmuştur. Bu tarihte açılan mektebin kapanışı konusunda Sunguroğlu 1932 tarihini verirken⁹¹¹, Aylık Öğretmen Dergisi'nde bu tarih 1939 olarak verilmektedir⁹¹².

4.2. MESLEKÎ-TEKNİK MEKTEPLER

4.2.1. Darülharir Mektebi

Hüdavendigâr Vilayeti'nin ipek öşrü gelirlerinin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmasından sonra Bursa'da ipekçiliğin geliştirilmesi ve ipekçilikten gelecek olan gelirlerini artırmak amacıyla Harir Darü't-Ta'limi ismi verilen bir İpekçilik Mektebi'nin kurulmasına zemin hazırlamıştı. Harir Darü't-Ta'limi, 15 Nisan 1888 tarihinde Fransa'nın Mont-pellier kentindeki Ziraat Enstitüsü'nde eğitim gören ve daha sonra ipekböcekçiliği konusunda uzmanlık eğitimi alan Osmanlı Ermenisi Kevork Torkomyan Efendi'nin çalışmaları neticesinde açılmıştı. 1894 yılında bu kurum İpekböcekçiliği Enstitüsü'ne dönüştürülmüş ve böylece bilimsel ipekçiliğin temelleri atılmıştır⁹¹³.

Mektep ilk açıldığında bir sınıf ve on iki talebeden meydana gelmekteydi. 1899 yılı civarına dek kayıtlı tam zamanlı talebelerin sayısı sınıf başına ortalama yirmi ila kırk talebe arasındaydı. Mektebin 1888-1897 döneminde iki yıllık program mezunlarına 283 şهادetnâme verdiğini biliyoruz. Bu tarihten sonra kayıtlar ciddi biçimde arttı. 1888 yılında Mektebin açılmasından 1905 yılına dek enstitüden tam zamanlı talebelere yediyüz altmış dokuz şهادetnâme ve ipek üreticilerine de dört

⁹¹¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 81.

⁹¹² *Aylık Dergisi*, S.5-6-7-8, s.50.

⁹¹³ 1325 Tarihli *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi*, s. 262; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s.429.

yüz altmış beş tasdiknâme verdi. 1908 yılı itibariyle dokuz yüz'ün üzerinde şهادetnâme verildi⁹¹⁴.

1888-1905 yılları arasında Bursa İpekçilik Enstitüsü'nden şهادetnâme ve tasdiknâme alan talebe sayısı bin iki yüz otuz dört idi. Bunların % 63'lük oranı Bursa Vilâyetindeki talebelereydi. Bursa'nın hemen yanı başındaki İzmit Sancağı ve İstanbul ve çevresinden gelen talebeleri dâhil ettiğimizde toplam sayı dokuz yüz otuz yedi talebeye ulaşmaktaydı. Bursa ve çevresindeki vilayet ve sancaklar dışında en çok şهادetnâme ve tasdiknâme alan talebeler Harput ve Sivas vilâyetlerindendi. Her iki vilâyetten de otuz dört talebe enstitüden mezun olmuştu⁹¹⁵.

Harput ve çevresi ipekçilik açısından Anadolu'daki önemli merkezlerden biriydi. 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren Harput bölgesinde ipek kozalarının ve yumurtalarının üretimi ve ihracı konusunda önemli gelişmeler meydana geldi. Harput ve çevresinde ipek kozalarının ve yumurtalarının üretimi 1880'li yıllarda yıllık 5 ton ortalamaya sahipti. 1902 yılına geldiğimizde bu rakam 19 tona kadar yükselmişti. Yirmi yıllık süreçte dört katha artış gösterdi. Takip eden beş yıl zarfında gittikçe artan kişi ipekçilik ile uğraşmaya başladı, öyle ki 1907 yılında yaklaşık üçte biri Fransa'ya olmak üzere, ipek ve koza ihracatı 136 tonda⁹¹⁶.

4.2.1.1. Mektebin Açılışı

Elazığ Darülharir Mektebi, Elazığlı birkaç gencin Bursa İpekçilik Enstitüsü'nde aldıkları tahsilden sonra Elazığ'da yaptıkları çalışmalar neticesinde İl Özel İdaresi'nin katkılarıyla 1909 yılında şehrin kuzeyinde bulunan Yukarı Mezra denilen mevkide Saizâde Ferid Bey'in konağında açılmıştır⁹¹⁷.

Bursa Harir Darü't-Ta'lim (İpekçilik Enstitüsü)'den sonra imparatorluk sınırları içerisinde açılan ikinci mekteptir⁹¹⁸. İshak Sunguroğlu mektebin açılışını şöyle anlatmaktadır⁹¹⁹:

“Meşrutiyeti müteakip 1908 (1324.R) memleketin her tarafında bir kalkınma hareketi hissedilir derecede göze çarpıyordu. Bu arada ipek tohumu, koza ve ipekçiliğin ihyası için Harputlular, bu sanayi hakkında bilgi edinmek üzere memleketin yetiştirdiği bir avuç genci Bursa Dârulharirine tahsile göndermişlerdi.

⁹¹⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İstanbul, 2008, s.208-210.

⁹¹⁵ Quataert, *a.g.e.*, s.210-211.

⁹¹⁶ Quataert, *a.g.e.*, s.214.

⁹¹⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.81; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

⁹¹⁸ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

⁹¹⁹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.81-82.

Hatırında kaldığına göre bu grubun arasında Hacı Ziya beyzade Zeki, İspirzade Kâmil, Sarı Eyipzade Salih, Hacı Seyfullahzade Şükrü ve Süryani Aziz Efendiler vardı. Bunlar tahsilden döndükten sonra bir aralık bu sanayi üzerinde münferiden, bir aralık da şirket halinde çalıştılar, bu yolda büyük ilerlemeler kaydedilmişti.

Bu terakkiyi gören hükümet idarecileri, masrafi hususi idare bütçesinden temin edilmek suretiyle bir Dârülharirin açılmasına karar aldılar ve Yukarı Mezriada merhum Ferid Ef. nin cadde üzerinde yaptırdığı hususi binada bir Dârülharir (İpekçilik) mektebi açıldı ve tedrisata başlandı. Talebe mevcudu ondan fazlaydı, bunların arasında yalnız şu gençlerin isimlerini hatırlıyorum: Hacı Ziya beyzade merhum Mehmed bey, Kemal Aziz bey (Türkiye Kredi bankası umum müdür muavini), Gafur Sunguroğlu (Tüccar), Vecihi Agan (tüccar), merhun Kara Kemal ve Baytar Ethem.”

4.2.1.2. Mektep Binası

Darülharir Mektebi, Elazığ’ın ve Harput’un yerli ailelerinden biri olan Saizâdelerden Tüccar ve Sandık Emîni Ferid Bey’in⁹²⁰ Yukarı Mezra denilen yerde bulunan konağında açılmıştır.

Ferid Bey’in konağı iki katlı ve çatı katında da köşk odası bulunan bir binadır. Binanın birinci katında doğu cephesinde iki oda ve bir depo, batı cephesinde ise bir mutfak, tuvalet, bir oda ve bir depo bulunmaktadır. İkinci katında ise hem batı hem de doğu cephesinde de ikişer oda bulunmaktadır. Çatı katında köşk oda olarak kullanılan 3.05x11.60 cm ebatlarında bir oda vardır⁹²¹.

4.2.1.3. Eğitim-Öğretim

Elazığ Darülharir Mektebi, açıldıktan sonra ilk müdürlüğünü Ziraat Müdürü Emin Bey yapmıştır. Emin Bey’den sonra mektebin müdürlüğüne Akif Bey tayin olmuştur⁹²². Gerek Emin Bey’in gerekse Akif Bey’in mektepte müdürlük görevini ne kadar yürüttükleri konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁹²⁰ Saizâde Ferid Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Yurdal Demirel, *Pulutlu Halil Efendi Hayatı ve Hâtraları*, Elazığ, 2006, s.187; a.g.mlf., *Tarık Tahiroğlu’nun Hâtralarıyla Elazığ’dan Elazığ’a*, Elazığ, 2007, s.245.

⁹²¹ Ferid Bey konağı mimarisi hakkında geniş bilgi için bkz. Servet Karakaş, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 136-145.

⁹²² Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.82.

Mektepte eğitim-öğretim daha ziyade bir enstitü gibi hizmet vermiş ve bir yıl içerisinde aylık dönemler⁹²³ halinde uygulamalı kurslar halinde yapılmıştır. Mektepte, ipek böceği yetiştirilmesi ve ipek elde edilmesi ile ilgili konular öğretilmekteydi⁹²⁴.

Mektebin periyodik kurslarının bitiminden sonra yapılan imtihanları kazananlara ipekböcekçiliği yapma yetkisini kazandıran bir diploma verilirdi. İpek böceği tohumculuğu ile de iştigal etmek isteyenler, bu konuda ayrıca bir imtihana tabii tutulurlardı⁹²⁵. Mektepten mezun olanlara mesleklerinde teşebbüse geçmeleri için Özel İdare bütçesinden talebelere merasimle bir mikroskop, bir havan, 100 lira para ile Bursa tohumundan bir paket de tohum verilmekteydi⁹²⁶.

1913-1914 ders yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı dört darülharir mektebi bulunmaktaydı. Bu mektepler Amasya, Antakya, Beyrut ve Mamuretülaziz mektepleriydi. Mamuretülaziz Darülharir Mektebi'nde bu ders yılında biri Müslüman on biri Ermeni olmak üzere toplam on iki talebe öğrenim görmekteydi⁹²⁷.

Bu ders yılında mektepte öğrenim gören on iki talebenin velilerine baktığımızda meslekleri itibariyle dört tüccar, dört sanatkâr, dörtte çiftçi kökenli velilerdi. Yine bu yıl mektepten diploma alan talebelerin sayısı da on iki kişiydi. Yani mektepte öğrenim gören bütün talebeler diploma almışlardı. 1913-1914 ders yılında mektepte bir muallim görevliydi. Bu muallim yüksek mektep mezunu olup 30 yaşından küçüktü⁹²⁸.

Tablo 4.5: 1913-1914 Ders Yılı Darülharir Mektepleri⁹²⁹

MEKTEP	CEMAATLER				1913-1914 DİPLOMA ALANLAR	ÖĞRENCİLERİN BABA MESLEKLERİ				
	MÜSLİM	RUM	ERMENİ	TOP.		ULEMA	TÜCCAR	SANATKAR	ÇİFTÇİ	TOP.
AMASYA DARÜLHARİRİ	3	1		4	3		2	2		4
ANTAKYA DARÜLHARİRİ	22	1		23	23	2	14	3	4	23
BEYRUT DARÜLHARİRİ	19			19	16					
MAMURETÜLAZİZ DARÜLHARİRİ	1		11	12	12		4	4	4	12
TOPLAM	45	2	11	58	54	2	20	9	8	39

⁹²³ Mektepteki eğitim-öğretimin aylık dönemleri hakkında değişik kaynaklarda değişik bilgiler yer almaktadır. Necip Güngör Kısaparmak, Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ adlı eserinde mektebin üçer aylık periyodlarla eğitim-öğretim verdiğini kaydetmektedir. Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15; Kerim Sunguroğlu ise bunu beşer aylık periyodlarla yapıldığını yazmaktadır. Kerim Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.15.

⁹²⁴ Kerim Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.15.

⁹²⁵ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

⁹²⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82.

⁹²⁷ Alkan, *a.g.e.*, s.277.

⁹²⁸ Alkan, *a.g.e.*, s.277.

⁹²⁹ Alkan, *a.g.e.*, s.277.

Mektebe şehir halkından yediden yetmişe birçok kişi ilgi göstermiş ve birkaç ay süren eğitim-öğretim kurslarına katılarak ipekçilik diploması almışlardır⁹³⁰. Mektepten mezun olan gençler aralarında Mamuretülaziz Türk Tohumları Birliği adıyla özel bir şirkette kurmuş ve çalışmalar yapmışlardır⁹³¹.

4.2.1.4. Mektebin Kapanışı

Elazığ Darülharir Mektebi'nin kapanış tarihi konusunda da değişik tarihler verilmektedir. İshak Sunguroğlu ve Kerim Sunguroğlu mektebin Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin neticesinde bazı muallim ve talebelerin askere alınması veya harp dolayısıyla ortaya çıkan zorluklar yüzünden bu mektebin kapandığını yazmaktadırlar⁹³².

Necip Güngör Kısaparmak ise net bir tarih belirtmekte ve mektebin yirmi bir yıl hizmet verdikten sonra 1930 yılında kapandığını yazmaktadır⁹³³. Necip Bey, 1930 tarihini verse de Cumhuriyet dönemi istatistiki bilgilerin yer aldığı kaynaklarda mektebin ismi geçmemektedir. Bu da bizlere mektebin Cumhuriyet döneminden önce kapandığını göstermektedir.

4.2.2. Darülhilafetülaliye Mektebi

Osmanlı eğitim sisteminin temeli, klasik İslam eğitim kurumları olan medreselere dayanmaktaydı. Osmanlıların güçlü bir devlet organizasyonu kurmalarında önemli katkıları bulunan Osmanlı medreseleri, XVI. yüzyılda Süleymaniye Medreselerinin kurulmasıyla birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Bir süre sonra medreselerde gerileme görülmeye başlanmıştır.

Medreselerin ıslahı konusunda çeşitli çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmalar büyük ölçüde mülâzemet usûlüne riayet edilmesi, müderrislerin tayinlerinde ehliyetle riayet edilerek iltimas ve rüşvetten sakınılması ve mevcut derslerin tam olarak okutulması gibi konularda yoğunlaşmış, buna karşılık kitaplar, öğretim usûlleri ve

⁹³⁰ Bunun en güzel örneği Hüseyin Köyü'nün ileri gelenlerinden Hacı Hasan Bey'dir. Bilgiye, kendini yetiştirmeye çok önem veren Hacı Hasan Bey, yaşı oldukça ilerlemesine rağmen a kaydını yaptırmış ve kurslar sonucunda yapılan imtihanları en iyi şekilde vererek ipekçilik diploması almıştır. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.4, s.309.

⁹³¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82.

⁹³² Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82; Kerim Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.15.

⁹³³ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

programların gelişen şartlara göre yeniden ele alınması gibi konular üzerinde yeterince durulmamıştır⁹³⁴.

Tanzimat döneminde eğitim alanında meydana gelen önemli gelişmelere sonucunda modern eğitim kurumları ve teşkilâtı hızla yaygınlaşırken geleneksel eğitim kurumları olan medreseler gerek ilim anlayışı gerekse teşkilât olarak geleneksel çizgisini büyük oranda muhafaza etmişlerdir. Medreselerin ıslah edilebilmeleri için bir iki layiha ve rapor haricinde ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum Abdülhamid döneminde de devam etmiştir⁹³⁵.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde medreseler konusunda ilk önemli ıslah projesi 1910 yılı başında gerçekleşti. Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından kaleme alınan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi⁹³⁶ 27 Şubat 1910 tarihinde yayınlanmıştır. Üç ana bölüm ve 48 maddeden oluşan bu nizamnâmede belirlenen esaslar çerçevesinde taşra medreselerinin durumu da ele alınarak “Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzîm Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi”⁹³⁷ yayınlanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri ıslah etmek amacıyla dört yıllık bir çalışmanın ürünü olan ve Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi zamanında 18 Eylül 1330/1 Ekim 1914 yürürlüğe giren “İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi” bu kurumların eğitim-öğretim faaliyetlerinde bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Nizamnâmeye göre İstanbul’da mevcut medreselerden uygun olanlar birleştirilerek bir medrese itibar edilecek ve yeni medresenin adı “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi” olacaktır. Yeni medresede 12 yıl sürecek olan eğitim, her biri dörder yıldan ibaret; tâlî kısm-ı evvel, tâlî kısm-ı sâni ve âli adındaki üç aşamadan oluşacaktı. Her kısım dörder sınıf ve her sınıf dörder şubeden meydana gelecek, tâlî kısımların şubelerine altmışbeşer, âli kısmın şubelerine ellışer talebe alınacak böylece medresenin talebe sayısı 2.880 ile sınırlandırılacaktı. Her bir şubenin başında birer şube müdürü bulunacak, bunlar sınıf müdürlerine, sınıf müdürleri kısım umumi müdürlerine ve bunlar da Ders Vekâleti’ne bağlı olacaklardı⁹³⁸.

⁹³⁴ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara, 2002, s.23.

⁹³⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet*, s.24-28; a.g.mlf., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul, s.

⁹³⁶ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinin tam metni için bkz. “Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi”, *Düstûr*, II.Tertib, C.II, s.127-138.

⁹³⁷ Nizamnâmenin tam metni için bkz. *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzîm Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326.

⁹³⁸ Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 233.

İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nden⁹³⁹ üç yıl sonra 3 Ekim 1917 tarihinde “Dârü'l Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme”⁹⁴⁰ yayınlanmıştır. Bu nizamnâme II. Meşrutiyet döneminin medreseler konusundaki son önemli islah çalışması olmuştur.

4.2.2.1. Harput Darülhilâfetilaliyye Mektebi'nin Açılışı ve Binası

İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin 18. maddesinde taşra medreseleri ile ilgili çalışmalar yapılacağı belirtilmekteydi⁹⁴¹. İstanbul'da Darülhilâfetilaliyye Medresesi meydana getirildikten bir yıl sonra 1915 yılında Meşihât makamı, gerek bu medreseye hazırlık olmak ve gerekse vilayetlerin köy ve kasabalarında görev yapacak imam, hatip, vaiz, müderris ve muallim yetiştirmek amacıyla taşrada Bursa, Konya, Eskişehir, Uşak, Manisa, Tire, Ödemiş, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Amasya, Maraş, Harput, Kastamonu ve Edirne'nin bulunduğu 14 merkezde, beş senelik “Medrese-i Tâlîye”ler açmaya karar vermişti⁹⁴².

Harput Darülhilâfetilaliyye Mektebi, 1 Şubat 1915 tarihinde Kurşunlu camii sitesi içerisinde yer alan eski rüşdiye mektebiyle, yine aynı yerde bulunan kurşunlu Medreselerinden bir kısmında açılmıştır⁹⁴³.

4.2.2.2. Eğitim-Öğretim

Mektepte öğretim basamakları olarak dört kademe söz konusuydu. Her biri üçer seneyi kapsayan ihzârî, iptida-i hariç, iptida-i dâhil ve sahn kısımlarından oluşan bu kademelere imtihan ile talebe alınır. Talebenin seviyesi, yapılan giriş imtihanına göre tespit edilir ve buna uygun sınıflara gönderilirdi. Medrese açık kaldığı dönemde talebelerin ulaştıkları en üst seviye sahn kısmı birinci sınıf idi⁹⁴⁴.

II. Meşrutiyet döneminde hazırlanan hazırlanan ders programlarına bakıldığı zaman medreselerin öncelikle, din görevlisi ihtiyacını karşılayacak kaynak olarak ele alınıp, programlarının da bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak düzenlendiği görülmektedir. Nitekim bu amaçla düzenlenen programlarda din ilimlerinin yanı sıra

⁹³⁹ Nizamnâme”sinin tam metni için bkz. “İslah-ı Medaris Nizamnâmesi”, *Düstür*, II. Tertib, C.VI, s.1325-1330; *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul, 1334, s.657-662.

⁹⁴⁰ “Dârü'l Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme”sinin tam metni için bkz. *Düstür*, II. Tertib, C.IX, s.745-753; *Ceride-i İlmiye*, 3. Sene, Aded 33, Eylül, 1917, s.936-943.

⁹⁴¹ “İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi” Madde 18,

⁹⁴² Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 246.

⁹⁴³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.76.

⁹⁴⁴ Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 247-248.

hem bu ilimleri kavrama ve yorumlamaya yardımcı olabilecek hem de özellikle orta dereceli medreselerin öğretim kalitesini, mevcut diğer aynı dereceli mekteplerle eşit seviyeye getirecek Sosyal, Matematik ve Fen Bilimleri gibi derslerde yer verilmiştir. Aynı amaçla daha önce medrese öğretim programlarında yer almayan Batı Dilleri, Türkçe, Farsça, Beden Eğitimi, Tarih, Coğrafya, İlm-i Terbiye, İlm-i İçtima ve Resim gibi derslerinde programa alındığı görülmektedir⁹⁴⁵.

II. Meşrutiyet döneminde içinde Darülhilafetülaliye mekteplerinde bulunduğu medreselerin ders programlarında yapılan bu yeniliklerle öncelikle medreselerin modern mekteplerle uyumu ve denkliği sağlamaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra bu kurumların yetiştireceği din görevlilerinin dini ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerde de bilgi sahibi olmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Aynı şekilde bu programlarda, yüksek dereceli medreselerde Felsefenin yanı sıra Arapça ve çeşitli din ilimlerinin öğretimine ağırlık verildiği, orta dereceli medreselerde ise yüksek dereceli medreselere hazırlık mahiyetinde din ilimlerinin yanı sıra genel kültür derslerine de önemli bir yer verildiği görülmektedir⁹⁴⁶.

Harput Darülhilafetülaliye Medresesi'nde okutulan derslere baktığımızda Fıkıh, Tefsir-i Şerif, Kuran-ı Kerim, Hadis-i Şerif, Ahlak-ı Kuraniye gibi dinî ilimlerin yanı sıra Riyaziye, Mantık, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Fransızca, Tabi'yye, Kimya, Fizik gibi müspet ilimlere ait derslerinde okutulduğunu görmekteyiz.

⁹⁴⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet*, s.107.

⁹⁴⁶ Zengin, *a.g.e.*, s.107.

Tablo 4.6 Harput Darülhilafetüliye Mektebi'nde Okutulan Dersler⁹⁴⁷

SIRA	DERSİN ADI	SIRA	DERSİN ADI
1	Mülteka	18	Riyaziye
2	Fıkıh	19	Fransızca
3	Tefsir-i Şerif	20	Hadis-i Şerif
4	Mantık	21	Tarih
5	Tarih-i İslâm	22	Belâgat-ı Arabiye
6	Tefsir	23	Coğrafya
7	Arabi Sarf ve Nahiv	24	Fizik
8	Mecelle	25	İlahi
9	Farisi Nahiv	26	Hüsn-i Hat
10	Edebiyat	27	Hıfzussihha
11	Malûmat-ı Hukukiye	28	Hüsn-i Hat
12	Belâgat	29	Ulûm-ı Diniye
13	Tabiiye	30	İlm-i Kelâm
14	Kimya	31	Ahlâk-ı Kuraniye
15	Kuran-ı Kerim	32	Hıfzussihha
16	Malumat-ı Medeniye	33	Jimnastik (Terbiye-i Bedeniye)
17	Kozmografya,	34	

Sunguroğlu mektebin talebe mevcudunun doksan ila yüz arasında olduğunu kaydetmektedir⁹⁴⁸. Mektebin 1923-1924 ders yılında ibtidâi hariç kısmında birinci sınıfta otuz iki, ikinci sınıfta oniki, üçüncü sınıfta dokuz olmak üzere elli üç; ibtidâi dâhil kısmında birinci sınıfta on dört, ikinci sınıfta iki olmak üzere on altı; genel toplamda da altmış dokuz talebesi bulunmaktaydı⁹⁴⁹.

4.2.2.3. Eğitim-Öğretim Kadrosu

Harput Darülhilâfetüliye Mektebi, idarî olarak üç müdür tarafından idare ediliyordu. Bu müdürlerden birinci müdür Nasıh Efendi'ydi. Nasıh Efendi, ilmiyeden olup kendisini Harputlulara sevdirmeyi başarmış bir idareciydi⁹⁵⁰.

Mektepteki ikinci müdürlük görevini Hacı Mehmet Nuri Efendi yürütüyordu. Mektepteki üçüncü müdürlük görevini ise Kerküklü Ali Rıza Efendi yürütmekteydi⁹⁵¹.

Sunguroğlu, mektep idaresinin idarî anlamda ve disiplin yönünden zayıf olduğunu yazmakta ve mektebin bazı çalışkan talebeleri tarafından bu durumun tenkit edildiğini de kaydetmektedir⁹⁵².

⁹⁴⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.76-77; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.15.

⁹⁴⁸ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.78.

⁹⁴⁹ Alkan, *a.g.e.*, s.296.

⁹⁵⁰ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.76.

⁹⁵¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.76.

Mektebin muallim kadrosuna baktığımız zaman dönemin şartlarına göre oldukça geniş bir kadroya sahip olduğu görülmektedir. Mektepte geniş bir kadronun oluşmasında Harput'taki medreselerin çokluğu ve zengin bir ulema sınıfının oluşu önemli bir rol oynamıştır.

Mektebin birinci müdürü Nasıh Efendi, kuruluş sırasında öğretim kadrosunu meydana getirirken muallimleri genellikle Harput ulemasına mensup olanları temin etmiştir. Ulema sınıfına mensup olanların yanı sıra diğer mekteplerde görev yapan Bekir Veysi Efendi, Lütfi Efendi gibi muallimlerinde mektepte derslere girdiklerini görmekteyiz. Öte yandan Bankacı Kemal Aziz Bey ve Doktor Ali Şefik Bey gibi şehrin diğer aydın kişilerinin de derslere girdiklerini görüyoruz.

Tablo 4.7 Harput Darülhilafetüraliye Medresesi Eğitim-Öğretim Kadrosu⁹⁵³

SIRA	MUALLİMİN ADI	MESLEĞİ	GİRDİĞİ DERSLER
1	Hacı Osman Bedreddin Ef.	Müderriş	Mülteka, Fıkıh, Ahlâk-ı Kuraniye
2	Hacı Mehmed Said Ef.	Müderriş	Fıkıh, İlm-i Kelâm
3	Kemal Ef.	Müderriş/Müftü	Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Belâgat
4	Mehmed Faik Ef.	Müderriş/Müftü	Mantık, Edebiyat, Mecelle
5	Ömer Naimi Ef.	Müderriş	Tarih-i İslâm, Belâgat-ı Arabiye, Mecelle
6	Ahmed Ef. (Koçalizâde)	Müderriş	Tefsir, Arabi Sarf ve Nahiv
7	Mustafa Ef. (Çorbacızâde)	Müderriş	Tefsir, Arabi Sarf ve Nahiv
8	Halil Ef.	Müderriş	Mantık, Arabi Sarf ve Nahiv
9	Ahmed Ef. (Saçlızâde)	Müderriş	Farisi Nahiv
10	Mehmed Ef. (Dişidili)	Müderriş	Fıkıh, Arabi Sarf ve Nahiv
11	Hacı Abdülhamid Hazmi Ef.	Muallim	Edebiyat, Farisi, Malûmat-ı Hukukiye
12	Abdurrahman Ef.	Muallim	Ulûm-ı Diniye, Sarf ve Nahiv
13	Bekir Veysi Ef.	Muallim	Tabiiye, Fizik, Kimya
14	Şerif Ef.	Muallim	Riyaziye, Fransızca
15	Kemal Aziz Bey	Bankacı	Fransızca
16	Ali Kemal Bey	Doktor	Hıfzussihha
17	Hafız İbrahim Ef.	Muallim	Kuran-ı Kerim, Hüsn-i Hat
18	Hafız Mehmed Ef.	Muallim	Arabi Sarf ve Nahiv
19	Lütfi Ef.	Muallim	Tarih, Coğrafya, Riyaziye
20	Hacı Hüseyin Ef.	Muallim	Hüsn-i Hat
21	Hafız Osman Ef.	Muallim	Kuran-ı Kerim, Riyaziye, Tarih, İlahi
22	Mehmed Ef. (Gökcüzâde)	Muallim	Ulûm-ı Diniye

⁹⁵² Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.77.

⁹⁵³ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.76-77.

4.2.2.4. Mektebin Kapanışı

Meşihât makamına bağlı bulunan Darülhilâfetalaliyye medreselerinin yaygınlaştırılması ve yenileşme çabalarının kısmen başarıya ulaştığını söylesek de netice itibariyle bu alanda yapılan çabalar Birinci Dünya Savaşı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla devlet olağanüstü günler yaşamış, dört yıl süren savaş, okuyan genç nüfusu tüketmiş ve memleketi ekonomik açıdan büyük bir sıkıntıya sokmuştur⁹⁵⁴.

Cumhuriyet'in ilanından sonra eğitim-öğretimin bir çatı altında toplanması amacıyla bir taraftan Maârif Vekâleti'ne bağlı öğretim müesseseleri, diğer taraftan Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ne bağlı medreselerin bulunmasıyla ortaya çıkan iki başlı eğitim sistemine son verilmesi kararlaştırılmış ve 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Böylece Darülhilâfetalaliyye medreseleri ile birlikte bütün eğitim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Esasında bu kanun medreseleri kapatmıyordu. Ancak Maarif Vekili Vasıf Bey, yayınladığı bir genelge ile bu kurumların varlığına son vermiştir⁹⁵⁵. Bu karara bağlı olarak Darülhilâfetalaliyye Medresesi Harput Şubesi 1 Mayıs 1924 tarihinde kapatılmıştır⁹⁵⁶.

4.2.3. Kondüktör/Nafia-Fen Mektebi

Osmanlı Devleti'nde Kondüktör mektebi ilk olarak 1874 yılında Darülfünun-ı Sultani bünyesinde eğitim hayatına bağlanmış 1881 yılında kapatılmıştır. Diğer taraftan bu alanda şiddetle duyulan ihtiyaç üzerine 1911 yılında Nafia Nezaretine bağlı olmak üzere yeni bir Kondüktör Mektebi açılmıştır⁹⁵⁷. 22 Ağustos 1911 tarihinde eğitim-öğretime başlayan yeni mektebin amacı mühendishanelere teknik eleman yetiştirmek⁹⁵⁸ ve devletin fen memuru ihtiyacını karşılamaktır⁹⁵⁹.

1911 yılı sonlarında mektepte öğrenim gören talebelerin askerliğinin tecil edilmesini sağlamak amacıyla mektebe Şüray-ı Devlet'çe "yüksek" unvanı verilmiştir. Mektebe yedi yıllık idadi ve o seviyede mektep çıkışlılar alınmaktaydı. Mektebin öğrenim süresi iki yıldır ve da gündüz eğitim veriliyordu. Bu mektebin

⁹⁵⁴ Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, İstanbul, 2003, s.53.

⁹⁵⁵ Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, İstanbul, 2000, s.23; Sarıçelik, *a.g.e.*, s.250.

⁹⁵⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.78.

⁹⁵⁷ *Türk Düşünce Tarihi*, Editör Hüseyin Gazi Topdemir, Ankara 2001, s.203.

⁹⁵⁸ Unat, *a.g.e.*, s.80; Ergin, *a.g.e.*, C.III-IV, s.1516; Koçer, *a.g.e.*, s.214.

⁹⁵⁹ Hasan Cicioglu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara, 1985, s.270; Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s.91.

kuruluşu sırasında “Amelebaşı yetiştiriliyor” diye un açılmasına karşı çıkanlar olmuştu. Ancak kuruluş için ödenek sağlanmış ve mektep açılmıştır⁹⁶⁰.

Kondüktör Mektebi'nin eğitim programı Paris'teki “Ecole de Conducteur” mektebinin programından faydalanılarak hazırlanmıştır. Okutulan dersler şunlardır; Usul-ü Umumi-i İnşaat, İnşaat-ı Miyahiye, Turuk-u Adıye ve Demiryolları, Hendese-i Tersimiye, Malzeme-i İnşaiye, Topografya, Mimari ve Resim, Usul-ü Mesaha, Resm-i Hatti, Kitabet, Hesap, Cebir, Köprücülük, Mihanik ve Müsellesat. İlk müdürü, Hesap ve Cebir derslerinin de muallimi Hazım Bey idi. Diğer derslerin muallimleri Nafia Nezareti Fen Heyeti arasından seçilmişti⁹⁶¹.

Kondüktör Mektebi, Birinci Dünya Savaşı sırasında diğer meslekî ve teknik lardan farklı olarak savaş nedeniyle kapanmamıştır. Sadece mektep binasını değiştirmiştir. 1922 yılında mektebin ismi “Nafia Fen Mektebi” olmuştur⁹⁶². 1926 yılında ise un eğitim süresi iki buçuk seneye çıkarılmıştır⁹⁶³.

4.2.3.1. Elazığ Kondüktör Mektebi'nin Açılışı ve Binası

Elazığ Kondüktör Mektebi, Elazığ Özel İdaresi'nin maddi katkılarıyla 1922 yılında Elazığ Merkezinde Hükümet Caddesi üzerinde yer alan önceleri özel idareye ait olan daha sonraki yıllarda Harputlu Sungurzâde Hacı Kerim Efendi'ye satılan binada açılmıştır⁹⁶⁴.

Elazığ Nafia Fen Mektebi bu alanda Türkiye'de İstanbul'daki ilk mektepten sonra kurulan ikinci mekteptir.

Mektep bodrum katı, zemin kat ve birinci kattan oluşmaktaydı. Binanın yanı sıra mektebin yaklaşık 5000 metrekarelik bir de bahçesi mevcuttu.

4.2.3.2. Eğitim-Öğretim

Mektebin ilk müdürlüğüne Namık Bey ve Teknik Derslerin muallimliğine ise Mühendis Muhtar Bey tayin olmuştur. Talebe sayısı otuz ila otuz beş arasında değişmiştir. Öğretim elemanı sayısı bilahare dörde çıkarılmışsa da 1926 öğretim yılı

⁹⁶⁰ Ergün, *a.g.e.*, s. 296.

⁹⁶¹ Ergün *a.g.e.*, C.III-IV, s.1516; Ergün, *a.g.e.*, s. 296.

⁹⁶² Ergün, *a.g.e.*, C.III-IV, s.1517; Cicioğlu, *a.g.e.*, s.270.

⁹⁶³ Ergün, *a.g.e.*, C.III-IV, s.1517.

⁹⁶⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82; Kerim Sunguroğlu, *Harput ve Elazığ'da Yükseköğretim*, Ankara, 1999, s.14.

sonunda muallimleri ve talebeleri ile beraber Ankara'ya alınmıştır. Eğitim-öğretim Ankara'da devam etmeye başlamıştır⁹⁶⁵.

Elazığ Kondüktör Mektebi'nde görev yapan her iki muallimde mühendislik mektebi mezunuydular⁹⁶⁶.

Mektep 1926 eğitim-öğretim yılı sonunda Ankara'ya nakledilerek kapanmıştır.

4.2.4. Islahhâneler ve Sanayi Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde meslekî-teknik eğitimin modern manada en etkin dönüşümü Mithat Paşa'nın Niş'e vali tayin edilmesiyle başlamıştır. Paşa, bölge halkları arasında hızla yayılan ayrılıkçı fikirlerin önüne geçmek ve bu fikirlere alternatif çözümler üreterek halk ile devleti barıştırmak üzere 4 Şubat 1861 tarihinde göreve getirilmiştir. İlk hedefi, konu ile ilgili çözüm önerilerini bir plan dâhilinde hayata geçirmektir. İki aşama olarak uygulamayı düşündüğü bu plana göre yapılacak ilk iş, bölgenin güvenliğini temin ederek sükûneti sağlamaktır. İkinci aşama ise büyük devletlerin bölgedeki zararlı faaliyetlerini engelleyerek, sosyal ve ekonomik açılımlarla bu faaliyetlere karşılık vermektir. Bu doğrultuda Merkez Odası ve Meclis-i Muvakkat adıyla açmış olduğu meclisler, bölge ahalisinin devletle barışmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra uygulanan çeşitli sosyal ve ekonomik projelerden başarılı neticeler alınmaktaydı. Bunlardan birisi de Islahhâne projesiydi. Önce Niş'te ardından Rusçuk ve Sofya'da açılan ıslahhâneler sayesinde yüzlerce Müslüman ve Gayrimüslim çocuk, devlet güvencesi altına alınmıştır. Bir taraftan sosyal tehdit olarak ortaya çıkmaları engellenmeye çalışılırken diğer taraftan burada verilen meslekî eğitim sayesinde, kalifiye eleman olarak yetişmelerine imkân sağlanmıştır. Niş özelinde başlayan bu çok amaçlı başarılı girişim, yine Mithad Paşa'nın gayretleriyle kısa sürede Osmanlı'nın modern meslekî eğitimine yön verecek derecede ülke geneline yayılmıştır⁹⁶⁷.

⁹⁶⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82.

⁹⁶⁶ *Maarif Vekaleti 1339-1340 Ders Senesi İhsaiyat Mecmuası*, Alkan, *a.g.e.*, s.311.

⁹⁶⁷ Islahhâneler hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *a.g.t.*, s.170-199.

4.2.4.1. Harput Islahhânesi

Savaşlar ve buna bağlı göçler ile çeşitli sebeplerden dolayı ailelerini kaybetmiş olan kimsesiz, yetim çocuklara güvenli ve sağlıklı bir ortam sağlayan⁹⁶⁸ ve en önemli işlevi ise talebe kaynağı nereden olursa olsun, farklı din ve mezhepten çocuklara yönelik bir meslekî eğitim kurumu olan⁹⁶⁹ ıslahhânelerin ülke geneline yayılmasıyla açılan ıslahhânelerden biri de Harput Islahhânesi'dir.

Harput Islahhânesi'nin açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi sahibi değiliz. Fakat 1873 yılının başında ahalinin yardımlarıyla Harput'ta bir ıslahhâne inşa edildiğini ve açılış hazırlıklarının son aşamasına gelindiğini öğrenmekteyiz⁹⁷⁰. Bir başka belgede ise kalede mevcut bir demir kapının ıslahhâneye verildiğini ve buranın eşyaları arasında gösterildiğini ve kale duvar taşlarının ıslahhâne için kullanıldığını öğrenmekteyiz⁹⁷¹.

4.2.4.2. Mamuretülaziz Islahhânesi

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da kurulan bir diğer ıslahhâne ise şehir merkezinde kurulan ıslahhânedir. 11 Şubat 1899 tarihli bir belgeden Mamuretülaziz Vilâyet merkezinde bir ıslahhânenin kurulması kararının alındığını görmekteyiz⁹⁷². Fakat bu ıslahhânenin daha sonraki aşamalarına ait her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

4.2.4.3. Erkek Sanayi Mektebi

Islahhâneler, özel amaçlarla tesis edilen fonksiyonel kuruluşlar olmalarına rağmen zamanla gelişim göstererek ülke geneline yayılmış, Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabalarına katkı sağlayan birer yerel sanayi mekteplerine dönüşmüşlerdir⁹⁷³.

Elazığ'da bir Sanayi Mektebi'nin açılması hususunda ilk teşebbüsler 1905 yılı içerisinde yapılmıştır. Bu yıl vilâyet merkezinde tesis ve inşasına teşebbüs olunan Gureba Hastanesi ile Sanayi Mektebi'nin inşa masraflarına karşılık olmak üzere önce

⁹⁶⁸ Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.6/2, s.40-42; a.g.mlf., "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç, İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırma Dergisi*, S.18, Ankara, 2004, s.412.

⁹⁶⁹ Yıldırım, a.g.t., s.172.

⁹⁷⁰ Yıldırım, a.g.t., s.178.

⁹⁷¹ BOA., ŞD., 1453/41, (07 L 1300/10 Ağustos 1883).

⁹⁷² BOA., MKT.MHM., 702/29, (30 N 1316/11 Şubat 1899).

⁹⁷³ Yıldırım, a.g.t., s.199.

ipek kozasından kıyye başına yirmi para alınması⁹⁷⁴, daha sonra ipek vergisi konulması⁹⁷⁵ düşünülmüş fakat merkez tarafından buna müsaade edilmemiştir⁹⁷⁶. Bunu dışında mektebin ve hastanenin inşa masraflarının yıllık vergi konularak karşılanması talep edilmiştir⁹⁷⁷. Vilâyetin merkezden uygulamasını istediği uygulamalar bununla da sınırlı kalmamış ve merkezden muhtar mühürlerinden yıllık vergi alınmasını ve ipek kozasına zam uygulanmasını talep etmiş fakat merkez tarafından bu uygulamaların uygun olmayacağı mektep ile hastane tesis ve inşası için başka çareler aranılması istenmiştir⁹⁷⁸.

Elazığ Erkek Sanayi Mektebi, Vali Sabit (Sağiroğlu) Bey zamanında 9 Aralık 1915 tarihinde İl Özel İdaresi'nin karşıladığı altı bin liralık ödenek ve halkın desteği ile açılmıştır. Mektep marangozluk bölümü eses alınarak teşkilatlanmıştır. Mektebin talebe mevcudu kırk kişiydi⁹⁷⁹.

Mektebin faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Vali sabit Bey zamanında valinin isteği üzerine biri Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bir diğeri ise Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'ya olmak üzere vilâyet halkı adına üzerinde Çanakkale haritası yer alan iki halı işlenip hediye edilmiştir⁹⁸⁰.

4.2.4.4. Kız Sanayi Mektebi

Mithad Paşa'nın Niş Valiliği yaptığı dönemde 1865 yılında Rusçuk'ta açılan ve kızların üretime katkıda bulunmalarını sağlayan, onlar için sanayi eğitimi veren Kız Islahhânesi'nin, kızlar için teknik ve mesleki eğitim veren mekteplerin menşeyini oluşturduğu genel bir kabuldür. Ancak asıl amacı yoksul ve kimsesiz çocukları bir arada toplamak ve ordunun elbise ihtiyacını karşılamak üzere Rusçuk'ta kurulan fabrikaya eleman yetiştirmek olan bu ıslahhane mali kaynakların yetersizliği yüzünden öğretime başlayamadan kapanmıştı⁹⁸¹.

Mekteb-i Sanayi'nin açılış sürecine tesadüf eden 1869 yılında Tophane-i Amire tarafından Yedi Kule'de bulunan eski ve boş Baruthane tamir edilerek bir Kız

⁹⁷⁴ BOA., BEO., 2683/201202, (11 Ş 1323/10 Ekim 1905); BOA., BEO., 2752/206393, (04 Z 1323/29 Ocak 1906).

⁹⁷⁵ BOA., BEO., 2790/209192, (29 M 1324/25 Mart 1906).

⁹⁷⁶ BOA., BEO., 3051/228817, (26 Ra 1325/09 Mayıs 1907).

⁹⁷⁷ BOA., DH. MKT., 1074/31, (09 Z 1323/03 Şubat 1906).

⁹⁷⁸ BOA., DH. MKT., 1238/22, (04 S 1326/07 Mart 1908).

⁹⁷⁹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.82; Aytekin, a.g.m., s.203.

⁹⁸⁰ Bu iki halının ücreti o dönemde verilmemiş ve halıların siparişini veren daha sonra Erzurum Valisi olan Sabit Sağiroğlu'ndan istenmiştir. BOA., DH. UMVM., 78/29, (20 C 1336/02 Nisan 1918); BOA., DH. UMVM., 78/6, (08 S 1337/12 Kasım 1918).

⁹⁸¹ Yasemin Tümer Erdem, a.g.t., s.200.

Sanayi Mektebi açılmıştı. Mektebin kurulma amacı Tophane için gerekli bazı eşyaların daha ucuz üretimi ile kimsesiz kız çocukların sanat eğitimi almasını sağlamaktı. Bu doğrultuda imalathâne tarzında düzenlenen mektebe yaklaşık 50 talebe alındı⁹⁸².

Elazığ Erkek Sanat Mektebi'nin açıldığı Vali Sabit (Sağiroğlu) Bey zamanında İl Özel İdaresi'nin Nail Bey mahallesinde bulunan şehrin ileri gelenlerinden Hacı Ziya Bey'in köşkü satın alınarak bir İnas (Kız) Sanayi Mektebi açılmıştır. Mektebin talebe sayısı yüzü geçmekteydi⁹⁸³.

Mektepte dersler “ilim” ve “sanat” adı altında iki ana grup halinde işleniyordu. Sanat bölümü, dikiş, el örgüsü, nakış, kasnak, resim, kanava, biçim, çiçek gibi konuları kapsayan bir programdan oluşmaktaydı⁹⁸⁴.

4.2.5. Jandarma Mektebi

1903 yılında Makedonya ve çevresinde, Rusya'nın desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Bulgar, Sırp ve Yunanlı çeteler Makedonya ve çevresinde emniyet ve asayiş bozmuştu. Bu isyanlar, bir yandan devleti zor duruma düşürmüştü diğer taraftan Selanik, Manastır ve Kosova illerinde (Makedonya) jandarmanın yeniden teşkilâtlandırılması ve tensik edilmesi hususunda bazı Avrupa devletlerinin zorlama ve müdahalesini gerektirmişti. Osmanlı Devleti'nin itibarı ve memleketin bütünlüğü için ciddi tehlike oluşturan bu kritik devirde, emniyet ve asayişin sağlanması ile devletin itibarının muhafazası için, yabancı devletlerin zorlamaları da dikkate alınarak Makedonya ve çevresinde jandarma teşkilâtının yeniden düzenlenmesine karar verilmişti. Günün şart ve icaplarına uygun tensikat yapılması için bölgenin en büyük şehirlerinden biri olan Selanik'te Türk ve yabancı subaylardan meydana gelen bir jandarma tensik heyeti oluşturulmuştu. Bu devir, tarihimizde “Rumeli Islahat Devri” olarak yer almıştır. Bu teşkilâtlanma ve tensik hareketlerinin bir sonucu olarak jandarma personelinin yetiştirilmesi için 1904 yılında Fransız subaylarının önderliğinde Selanik'te Jandarma Zabıt Mektebi açıldı. 1904 yılında açılan mektebin müfettişliğine Alman Von Altzen, müdürlüğüne ise İtalyan Ridolfi getirilmiş ve bütün bu tensik heyetlerinin başkanlığını ise İtalyan

⁹⁸² Yıldırım, *a.g.t.*, s.199.

⁹⁸³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.82-83.

⁹⁸⁴ Aytekin, *a.g.m.*, s.203.

General Dercorcis yapmıştı. Mektebin komutanlığına ise Almanya'dan öğrenim görmüş olan Binbaşı Ferit Bey atanmıştı.⁹⁸⁵

Mektep iki kısımdan oluşmaktaydı. Birinci Kısım, ordu subaylarından, jandarma mesleğine istekli ve hevesli, bilgi ve ahlâk durumları uygun olanlar seçilir, üç ile dört aylık bir öğretimden sonra jandarma subaylığına geçirilirlerdi. İkinci Kısım: Jandarma çavuş ve başçavuşlarından bilgili ve ahlâk durumları uygun olanlardan istekli bulunanlar seçilir, bir yıl süren öğretimden sonra başarılı olurlarsa mülâzım-ı sâni rütbesiyle mezun olurlardı⁹⁸⁶.

Jandarma Subay mektebi, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelişinden sonra 1909 yılında İstanbul'a taşınarak Yıldız'daki Orhaniye kışlasında yeniden öğretime başladı. 1910 yılında ise Beylerbeyi saray müstemilatından Haremağası Dairesine nakledildi. Mektebin 1912 yılında teşkilatı genişletildi ve kısımlar halinde öğretime devam etti. Bunlardan birinci kısım, muvazzaf subaylardan jandarma sınıfına geçmek isteyenler için özeldi. Bu kısmın öğretim süresi üç aydı. İkinci kısım, jandarma subayı olacaklar içindi ve öğrenim süresi bir yıldır. Üçüncü ve dördüncü kısımlar ise, lise öğrenimini tamamlayanlardan jandarma subayı olmaya istekli talebeler içindi ki, bunlar dört yıl öğretim gördükten sonra teğmen rütbesi ile subaylığa terfi ederlerdi. Beşinci kısım, ise jandarma hesap memurlarını yetiştirmeye mahsustu ve öğrenim süresi yine üç aydı⁹⁸⁷.

Balkan Harbi'nden sonra çıkarılan 10 Temmuz 1913 tarihli Jandarma Zabıt Mektebi Nizâmnamesine göre, 5 kısma çıkarılmış ders sayıları artırılmıştı. Eğitim-öğretim yılı sonunda bu sınıfı başarıyla bitirenler mülâzım-ı sâni rütbesiyle mezun olurdu. Jandarma Zabıt Mektebi, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar Yıldız'da faaliyetine devam etmiş ve mütarekeden sonra 1919 yılında mektep binasının bir kısmı Mızıka'yı Hümayuna ve bir kısmı Mektebi Mülkiye'ye tahsis edilerek Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan Haremağası Dairesine nakledilmişti⁹⁸⁸.

Rumeli'de başlayan jandarma teşkilâtındaki yenileşme hareketleriyle açılan diğer bir mektep ise Efrad-ı Cedide Mektebi (Er Alayları)'ydı. Bu mektep, Selanik'te İngiliz subaylarının idaresi altında açıldı. Mektebin süresi 9 aydı. Eğitim ve öğretimde meslekî derslerin yanında okuma yazma da öğretilirdi. Bu mektepler

⁹⁸⁵ Ahmet Çermeli, "Selânik'ten Ankara'ya Jandarma Subay u", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 2000, s. 163-164; Nurettin Akman, *Yönetimde İç Güvenlik ve Jandarma*, Ankara 1991, s. 64.

⁹⁸⁶ Alyot, *a.g.e.*, s. 454-455.

⁹⁸⁷ Akman, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁹⁸⁸ Çermeli, *a.g.m.*, s. 164-170.

sayesinde az zamanda eğitim-öğretim yönünden kaliteli er kadrosu oluşturulmuştu. Bu başarının ardından, II. Meşrutiyet devrinin başlangıcında ülkenin birçok yerinde İzmir, Beyrut, Trabzon ve Bağdat'ta benzer mektepler açılmıştır.

4.2.5.1. Mamuretülaziz Jandarma Mektebi

Mamuretülaziz Jandarma Mektebi, Nisan 1905 tarihinde açılmıştır⁹⁸⁹. Mamuretülaziz Jandarma Mektebi'nin binası, mektepteki eğitim-öğretim ve mektebin kapanışı hakkında her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.3. ÖZEL MEKTEPLER

4.3.1. Mezraat-ül Muarefet Mektebi

İncelediğimiz dönem içerisinde Elazığ'da Müslümanlar tarafından kurulmuş olan ve tespit edebildiğimiz tek özel Mezraat-ül Muarefet Mektebi'ydi.

Mezraat-ül Muarefet Mektebi'nin kuruluşuna İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Arapkirli Abdullah Cevdet⁹⁹⁰ ön ayak olmuştur. Abdullah Cevdet'in yanı sıra İshak Sükuti ve Ağınlı Abdullah Lütfi Efendi⁹⁹¹ mektebin diğer kurucularıydı⁹⁹².

“Bilgi Tarlası” anlamına gelen Mezraat-ül Muarefet u'nun açılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Abdullah Cevdet ile ilgili en geniş çalışmalardan birini yapan Şükrü Hanioğlu, bu tarihi 1893-1894 yılları olabileceğini yazmaktadır⁹⁹³. Feridettin Atatuğ, Abdullah Lütfi Efendi'nin hayat hikâyesini anlattığı “Tahtasız Hoca” adlı eserinde 1895 yılında 400 kuruş maaşla burada muallimlik yaptığını yazmaktadır⁹⁹⁴. Bu bilgidan anlaşılıyor ki mektep 1895 yılında açıktır.

Mezraat-ül Muarefet Mektebi'nin binası ve yeri hakkında her hangi, bir bilgiye ise ulaşılamamıştır.

⁹⁸⁹ BOA., *DH.TMİK.S.*, 57/48, (16 S 1323/21 Nisan 1905); BOA., *BEO.*, 2556/191673, (17 S 1323/22 Nisan 1905).

⁹⁹⁰ Abdullah Cevdet'in doğduğu ilçe olan Arapkir uzun yıllar boyunca Mamuretülaziz Vilâyeti'nin merkez sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuştur. Arapkirliler her dönemde Elazığlılar ile iç içe olmuşlardır. Abdullah Cevdet'te ilköğreniminden sonra Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi'ne kaydolmuş ve 27 Mayıs 1301 tarihinde bu dan mezun olmuştur. Abdullah Cevdet ve hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981.

⁹⁹¹ Abdullah Lütfi Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Feridettin Atatuğ, *Tahtasız Hoca*, Elazığ, 2007.

⁹⁹² Hanioğlu, *a.g.e.*, s.19.

⁹⁹³ Hanioğlu, *a.g.e.*, s.19.

⁹⁹⁴ Atatuğ, *a.g.e.*, s.134, 193.

Abdullah Cevdet, eğitime verdiği önem dolayısıyla bu mektebi açmıştır. Mektebi açmasında eğitimle ilgili açık düşüncelerini aktarmasının yanı sıra talebeler üzerinde her türlü baskıyı kaldıracak ve onlarda kolektif bir şuur oluşturacak yöntemler kullanarak amacına ulaşmak için faaliyette bulunmuştur⁹⁹⁵.

4.3.2. Yabancı Özel Mektepleri

4.3.2.1. Lusavoriçyan Kolejleri

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da bulunan özel lardan biri Lusavoriçyan İnas ve Zükur kolejleriydi. Lusavoriçyan kolejleri 1887 (1293) yılında açıldı⁹⁹⁶.

Lusavoriçyan kolejlerinden 1912-1913 ders yılında inas kolejinde altmış dokuz, zükur kolejinde kırk yedi talebe öğrenim görmekteydi. Bir sonraki ders yılında her iki kolejde de talebe sayıları artmıştır. Talebe sayısı 1913-1914 ders yılında inas kolejinde sekiz kişi artarak yetmiş yedi, zükur kolejinde ise on üç kişi artarak altmış talebeye çıkmıştır⁹⁹⁷.

İnas kolejinde okuyan talebelerin kırk iki tanesi ibtidâi sınıflarda, otuz beş tanesi ise tali sınıflarda okumaktaydı. Zükur kolejinde otuz yedi tanesi ibtidâi sınıflarda, yirmi üç tanesi ise tali sınıflarda okumaktaydı. Toplam yüz otuz yedi talebenin öğrenim gördüğü Lusavoriçyan kolejlerinde talebelerin yüz otuz altı tanesi Ermeni, bir tanesi ise Rumdu⁹⁹⁸. 1913-1914 ders yılında hem inas hem de zükur kolejlerinden beşer talebe diploma almıştır.

Tablo 4.8 Lusavoriçyan Kolejleri Talebe Sayıları (1913-1914)

	CEMAATLER					1912-1913 TOPLAM	SINIFLAR			
	MÜSLİM	RUM	ERMENİ	MUSEVİ	DİĞER		TOPLAM	İBTİDAİ SINIF	TALİ SINIF	1913-1914 DİPLOMA ALANLAR
LUSAVORİÇYAN İNAS KOLEJİ			77			77	69	42	35	5
LUSAVORİÇYAN ZÜKUR KOLEJİ		1	59			60	47	37	23	5
TOPLAM		1	136			137	116	79	58	10

⁹⁹⁵ Hanioglu, *a.g.e.*, s.19.

⁹⁹⁶ Alkan, *a.g.e.*, s. 248.

⁹⁹⁷ Alkan, *a.g.e.*, s. 250.

⁹⁹⁸ Alkan, *a.g.e.*, s. 250.

1913-1914 ders yılında Lusavoriçyan kolejlerinde öğrenim gören talebelerin babalarının mesleklerine baktığımızda birçok yabancı da olduğu gibi çoğunluğun tüccar, sanatkâr ve çiftçi kökenli olduğunu görmekteyiz.

Bu ders yılında inas kolejinde yirmi talebenin babası tüccar, yirmi bir talebenin sanatkâr ve yirmi iki talebenin babası ise çiftçi idi. Yetmiş yedi talebeden geri kalan on dört talebeden sekiz talebenin babası memur, bir talebenin din adamı ve fenni meslek sahibi dört talebenin ise diğer mesleklerden idi⁹⁹⁹.

Zükur kolejinde ise onaltışar talebenin babası sanatkâr ve çiftçi, on beş talebenin babası tüccar ve on üç talebenin babası ise memurdu¹⁰⁰⁰.

Tablo 4.9 Lusavoriçyan Kolejlerinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914).

	MESLEKLER								
	ULEMA	DİN ADAMI	MEMUR	FENNİ MESLEK	TÜCCAR	SANATKAR	ÇİFTÇİ	DİĞER	TOPLAM
LUSAVORİÇYAN İNAS KOLEJİ		1	8	1	20	21	22	4	77
LUSAVORİÇYAN ZÜKUR KOLEJİ			13		15	16	16		60
TOPLAM		1	21	1	35	37	38	4	137

1913-1914 ders yılında Lusavoriçyan kolejlerinin personel kadrolarına baktığımızda idarî kadrolarında birer yönetici bulunmaktaydı. Öğretim kadrolarında ise inas kolejinin yedi, zükur kolejinin sekiz muallimin olduğunu görmekteyiz. Ayrıca inas kolejinin iki, zükur kolejinde bir hizmetli bulunmaktaydı¹⁰⁰¹.

Lusavoriçyan kolejlerinde görevli muallimlerden inas kolejinde beş, zükur kolejinde altı muallim özel gayrimüslim larından mezun olmuştu. Ayrıca zükur kolejinde iki muallim özel yabancı mektep mezunuydu. Bu muallimlerden dördü İtalyan mekteplerinden mezun olmuştu¹⁰⁰².

⁹⁹⁹ Alkan, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰⁰⁰ Alkan, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰⁰¹ Alkan, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁰⁰² Alkan, *a.g.e.*, s. 260, 263.

Tablo 4.10 Lusavoriçyan Kolejleri Personel Sayıları

	YÖNETİCİ, MUALLİM VE HİZMETLİ				MUALLİMLERİN YAŞ GRUPLARI				
	İDARI KADRO	MUALLİM KADROSU	HİZMETLİ	TOPLAM	20-25	25-30	30-40	40-50	50-60
LUSAVORİÇYAN İNAS KOLEJİ	1	7	2	10	2	2	3		1
LUSAVORİÇYAN ZÜKUR KOLEJİ	1	8	1	10	3	4	2		
TOPLAM	2	15	3	20	5	6	5		1

4.3.2.2. Getronagan Kolejleri

Getronagan kolejlerinin sayısı biri Mezre öteki Harput'ta olmak üzere iki idi. Bunlardan Harput Getronagan Koleji 1860, Mezre Getronagan Koleji 1866 yılında kurulmuştu¹⁰⁰³.

Sunguroğlu, Harput Getronagan Koleji'ni kırmızı kolej anlamına gelen Garmir Koleji olarak adlandırıldığını kaydetmektedir. Sunguroğlu, kolejin ermeni cemaati tarafından önemli miktarlarda para yardımları yapılmak ve etrafındaki evler satın alınmak suretiyle sonradan yeniden yapıldığını da kaydetmektedir. Ayrıca mektebin yeni binasının oldukça büyük ve modern bir bina olduğunu da yazmaktadır¹⁰⁰⁴.

Güvercinim Harput'ta Kaldı adlı eserde Mezre Getronagan Koleji'nin günümüz ilk ve orta öğretimine eş değerde olduğu ve kolejin on iki sınıftan meydana geldiği kaydedilmektedir¹⁰⁰⁵.

Sunguroğlu Harput Getronagan Koleji'nin ders programlarına göre idâdîlerin seviyesinde olduğunu yazmaktadır¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰³ Alkan, *a.g.e.*, s. 248. Getronagan kolejlerinden Mezre kolejinin kuruluş tarihi hakkında değişik kaynaklarda değişik tarihler verilmektedir. Aras Yayıncılık tarafından yayınlanan Güvercinim Harput'ta Kaldı adlı eserde giriş bölümünde yer alan yazar hakkında adlı bilgilerin yer aldığı bölümde mektep hakkında yer alan bir dipnotta mektebin kuruluş tarihi olarak 1892 yılı verilirken, yine aynı yayın evi tarafından yayınlanan Yitik Evin Varisleri adlı eserde de yazarın hayatının anlatıldığı giriş kısmında aynı mektebin kuruluş tarihi olarak 1887 yılı verilmektedir. Konu hakkında bkz. Hamasdeğ, *Güvercinim Harput'ta Kaldı*, İstanbul, 1998, s.9; Vahan Totovens, *Yitik Evin Varisleri*, İstanbul, 2002, s.7.

¹⁰⁰⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.1, s.343; C.2, s.84.

¹⁰⁰⁵ Hamasdeğ, *a.g.e.*, s.9.

¹⁰⁰⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.84.

Mezre Getronagan Koleji'nde normal derslerin yanı sıra dil eğitimine oldukça önem verilmekteydi. Kolejde Türkçe, Ermenice, Fransızca ve İngilizce öğretilmekteydi¹⁰⁰⁷.

Mezre Getronagan Koleji'nde kapanmadan iki yıl önce 1913 yılında iki yıllık cemaran denilen yüksek bölüm açılmıştır. Bu bölümden mezun olanlar üniversiteye girebilir ya da olabiliyorlardı¹⁰⁰⁸.

Getronagan kolejleri incelediğimiz dönemlerde Amerikan kolejlerinin ardından en fazla talebesi bulunan özel mekteplerdi. Mezre Getronagan Koleji'nde 1912-1913 ders yılında yüz yetmiş dört, 1913-1914 ders yılında ise iki yüz on beş talebe bulunmaktaydı. Harput Getronagan Koleji'nde ise 1912-1913 ders yılında yüz elli iki, 1913-1914 ders yılında yüz yetmiş dört talebe öğrenim görmekteydi. Her iki da okuyan talebelerden sadece Harput Getronagan Koleji'nde bir Rum talebe bulunmaktaydı. Geri kalan bütün talebeler Ermeni'ydi. Bu talebelerden 1913-1914 ders yılında Mezre Getronagan Koleji'nden on dört, Harput Getronagan Koleji'nden ise on beş talebe diploma almışlardır¹⁰⁰⁹.

Tablo 4.11 Getronagan Kolejleri Talebe Sayıları (1913-1914)

	CEMAATLER						1912-1913 TOPLAM	SINIFLAR		
	MÜSLİM	RUM	ERMENİ	MUSEVİ	DİĞER	TOPLAM		İBTİDAİ SINIF	TALİ SINIF	1913-1914 DİPLOMA ALANLAR
MEZRE GETRONAGAN KOLEJİ			215			215	174	127	88	14
HARPUT GETRONAGAN KOLEJİ		1	173			174	152	121	53	15
TOPLAM		1	388			389	326	248	141	29

1913-1914 ders yılında Getronagan kolejlerinde öğrenim gören talebelerin babalarının mesleklerine baktığımızda burada da gözle görülür bir derecede talebelerin babalarının mesleklerinin genel anlamda tüccar, sanatkâr ve çiftçi kökenli olduğunu görmekteyiz. Bu ders yılında hem Mezre'de hem de Harput'ta bulunan kolejde en çok talebesi bulunan meslek grubu sanatkârlardı. Mezre Getronagan

¹⁰⁰⁷ Hamasdeğ, *a.g.e.*, s.9.

¹⁰⁰⁸ Hamasdeğ, *a.g.e.*, s.9.

¹⁰⁰⁹ Alkan, *a.g.e.*, s. 250. Güvercinim Harput'ta Kaldı adlı eserde Mezre Getronagan Koleji'nin 20. Yüzyıl başlarında 450 civarında talebesinin bulunduğu yazmaktadır. Hamasdeğ, *a.g.e.*, s.9.

Koleji'nde seksen beş talebenin, Harput Getronagan Koleji'nde ise doksan yedi talebenin babası sanatkârdı. Bu sayılar Mezre Getronagan Koleji'nde mevcut talebelerin % 40, Harput Getronagan Koleji'nde ise % 56'lık kısmının sanatkâr kişilerin çocukları olduğunu göstermektedir. Her iki kolejin genel toplamında ise bu oran % 47'lik bir orana denk gelmektedir. Yani Getronagan kolejlerindeki talebelerin yarıya yakın bir kısmı sanatkar ailelerin çocuklarıydı.

Bu ders yılında Mezre Getronagan Koleji'nde kırk talebenin babası tüccar, seksen beş talebenin babası sanatkâr ve otuz altı talebenin babası ise çiftçi idi. Geriye kalan elli dört talebenin babasından ise yedi talebenin babası memur, altı talebenin din adamı, beş talebenin babası fenni meslek sahibi, otuz altı talebenin babası ise diğer mesleklerle uğraşmakta idi¹⁰¹⁰.

Bu ders yılında Harput Getronagan Koleji'nde ise elli beş talebenin babası tüccar, doksan yedi talebenin sanatkâr ve dokuz talebenin babası ise çiftçi idi. dördünün babası memur, üçünün din adamı, altısının fenni meslek sahibi, otuz altı talebenin babası ise diğer mesleklerle uğraşmakta idi¹⁰¹¹.

Tablo4.12 Getronagan Kolejlerinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914)

	MESLEKLER								
	ULEMA	DİN ADAMI	MEMUR	FENNİ MESLEK	TÜCCAR	SANATKAR	ÇİFTÇİ	DİĞER	TOPLAM
MEZRE GETRONAGAN KOLEJİ		6	7	5	40	85	36	36	215
HARPUT GETRONAGAN KOLEJİ		3	4		55	97	9	6	174
TOPLAM		9	11	5	95	182	45	42	389

1913-1914 ders yılında kolejlerin personel kadrolarına baktığımızda Mezre Getronagan Koleji'nde bir idareci, on bir muallim ve bir hizmetlinin bulunduğunu görmekteyiz. Harput Getronagan Koleji'nde ise bir idareci ve dokuz muallim

¹⁰¹⁰ Alkan, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰¹¹ Alkan, *a.g.e.*, s. 254.

bulunmaktaydı¹⁰¹². Güvercinim Harput'ta Kaldı adlı eserde Mezre Getronagan Koleji'ndeki on iki kişiden dokuzunun erkek, üçünün ise kadın olduğu kayıtlıdır¹⁰¹³.

Mezre Getronagan Koleji'nde görevli muallimlerden ikisi yüksek mektep mezunuydu. On muallim ise özel gayrimüslim larından mezun olmuştu. Harput Getronagan Koleji'nde ise yedi muallim özel Gayrimüslim mekteplerinden mezun olmuştu¹⁰¹⁴. Elimizdeki mevcut bilgilere göre Mezre Getronagan Koleji incelediğimiz dönemde muallimlerinden yüksek mektep mezunu muallimlerin görev yaptığı tek özel mektepti.

Tablo 4.13 Getronagan Kolejleri Personel Sayıları

	YÖNETİCİ, VE HİZMETLİ				LERİN YAŞ GRUPLARI				
	İDARI KADRO	KADROSU	HİZMETLİ	TOPLAM	20-25	25-30	30-40	40-50	50-60
MEZRE GETRONAGAN KOLEJİ	1	11	1	13	6	3	2	1	
HARPUT GETRONAGAN KOLEJİ	1	9		10	8	1	1		
TOPLAM	2	20	1	23	14	4	3	1	

4.3.2.3. Simpatyan İnas Koleji

Harput Simpatyan İnas Koleji 1871 (1287) yılında açılmıştır¹⁰¹⁵. Kolejin kuruluş amacı ruhban yetiştirmektir. Simpatyan Cemiyeti tarafından desteklenmekteydi. Simpatyan Cemiyeti, ruhban yetiştiren ve talebelerini imtihanla alan mektebin faaliyetlerine maddi ve manevi katkıda bulunmaktaydı. Cemiyet iki yüz elli üyeden oluşmaktaydı. Yirmi üyeden oluşan bir idare kurulu bulunmaktaydı¹⁰¹⁶.

¹⁰¹² Alkan, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁰¹³ Hamasdeğ, *a.g.e.*, s.9.

¹⁰¹⁴ Alkan, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁰¹⁵ Alkan, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁰¹⁶ Arsen Yarman, *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan, ve Civar Bölgeler-Raporlar*, C.2, İstanbul, 2010, s.177.

Cemiyetin gelir kaynakları arasında üyelerden kimini üç, kiminin beş Osmanlı lirası verdiği paralar, çarşıda yer alan bir bakkal dükkânının gelirlerinden ve Patrikhane'nin yayınladığı genelgeye uygun olarak kiliselerden toplanan paralardan oluşmaktaydı¹⁰¹⁷. Cemiyetin kültür cemiyetlerine kiliselerden kaynak aktarması bölgede 1850'lerden itibaren yoğunlaşan Katolik ve Protestan etkinliklerine karşı halkın dinî ve millî duygularını güçlendirilmesi amacıyla kaynaklanmaktaydı¹⁰¹⁸.

Kolej binası iki katlıdır. Boğos Natanyan mektebi güzel sıraları olan, duvarları Ermenistan manzaralarıyla süslü, büyükçe bir mektep olarak tanımlanmaktadır. Kızların eğitim gördüğü kısım binanın ikinci katındaydı¹⁰¹⁹.

1878 yılında Palu, Harput ve çevresinde gezen Boğos Natanyan, Simpatyan Mektebi'ne de uğramıştır. Natanyan mektepte elli kadar talebe bulunduğunu kaydettikten sonra talebelere Ermenice, matematik, Ermeni tarihi, kutsal kitap tarihi, Hristiyanlık, eliş oya, piyano gibi derslerin verildiğini yazmaktadır¹⁰²⁰.

Natanyan'ın kaydettiğine göre mektepte bir muallim bulunmaktaydı. İstanbullu olan muallim Hasköy Yetimhanesi'nden¹⁰²¹ yetişmişti¹⁰²².

Mektebin talebe sayısı 1912-1913 ders yılında yüz altmış iki, 1913-1914 ders yılında yüz altmıştı. Bu talebelerin hepsi Ermeni'ydi. Talebelerin doksan sekizi ibtidâî sınıfında, altmış ikisi ise tali sınıflarda öğrenim görmekteydi¹⁰²³.

1913-1914 ders yılında mektepten diploma alan talebelerin sayısı ondu¹⁰²⁴.

Tablo 4.14: Simpatyan İnas Kolejinde Talebe Sayıları (1913-1914)

	CEMAATLER						1912-1913 TOPLAM	SINIFLAR		
	MÜSLİM	RUM	ERMENİ	MUSEVİ	DİĞER	TOPLAM		İBTİDÂİ SINIF	TALİ SINIF	1913-1914 DİPLOMA ALANLAR
SİMPATYAN İNAS KOLEJİ			160			160	162	98	62	10

¹⁰¹⁷ Yarman, *a.g.e.*, C.2, s.177.

¹⁰¹⁸ Arsen Yarman, *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan, ve Civar Bölgeler-Adalet Arayışı*, C.1, İstanbul, 2010, s.298-300.

¹⁰¹⁹ Yarman, *a.g.e.*, C.2, s.173.

¹⁰²⁰ Yarman, *a.g.e.*, C.2, s.173.

¹⁰²¹ Natanyan'ın sözünü ettiği yetimhane, Kalfayan Kız Yetimhanesi'dir. 1866 yılında kurulan yetimhane Palulu bir ailenin çocuğu olan başrahibe Sırpuhi Kalfayan tarafından kurulmuştur. Yarman, *a.g.e.*, C.2, s.173.

¹⁰²² Yarman, *a.g.e.*, C.2, s.173.

¹⁰²³ Alkan, *a.g.e.*, s. 250.

¹⁰²⁴ Alkan, *a.g.e.*, s. 250.

1913-1914 ders yılında inas kolejinde öğrenim gören yüz altmış talebenin babalarının mesleklerine baktığımızda ulema dışında her meslekten kişilerin olduğunu görmekteyiz. En çok sanatkâr ve tüccar kökenliler mektebe kızlarını göndermekteydiler. Bunlardan babası sanatkâr olan yetmiş beş, tüccar olan elli altı talebe bulunmaktaydı¹⁰²⁵.

Tablo 4.15: Simpatyan İnas Kolejinde Babalarının Mesleklerine Göre Talebe Sayıları (1913-1914)

	MESLEKLER								
	ULEMA	DİN ADAMI	MEMUR	FENNİ MESLEK	TÜCCAR	SANATKAR	ÇİFTÇİ	DİĞER	TOPLAM
SİMPATYAN İNAS KOLEJİ		3	4	2	56	75	6	14	160

1913-1914 ders yılında Simpatyan İnas Koleji'nde personel kadrolarına baktığımızda idarî kadroda bir yönetici bulunmaktaydı. Öğretim kadrolarında ise mektepte yedi muallimin olduğunu görmekteyiz¹⁰²⁶.

Simpatyan İnas Koleji'nde görevli muallimlerden altısı özel Gayrimüslim mekteplerinden, iki muallim ise özel yabancı mekteplerden mezun olmuştu¹⁰²⁷.

Tablo 4.16: Simpatyan İnas Kolejinde Personel Sayıları (1913-1914)

	YÖNETİCİ, MUALLİM VE HİZMETLİ				MUALLİMLERİN YAŞ GRUPLARI				
	İDARİ KADRO	KADROSU	HİZMETLİ	TOPLAM	20-25	25-30	30-40	40-50	50-60
SİMPATYAN İNAS KOLEJİ	1	7		8	2	3	2	1	

¹⁰²⁵ Alkan, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰²⁶ Alkan, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁰²⁷ Alkan, *a.g.e.*, s. 257, 260.

4.3.2.4. Sanasaryan Mektebi

Mıgırdıç Sanasaryan, Ermeni cemaati içerisinde varlıklı kişilerin modern mektepler kurulması konusunda ciddi maddi katkılarda bulunan zenginlerden biriydi¹⁰²⁸. Sanasaryan, 1818 yılında Tiflis’de doğmuştur. Ailesi Van’dan Tiflis’e göçmüştür. 1824 yılında kurulan Nersesyan Akademisi’nde okuduktan sonra 1840 yılında St. Peretsburg’a taşınmıştır. Bir Rus (Ermeni) bilim insanı olan Garabed Yezyants’ın iktisat neticesinde bir ilim merkezi kurmaya karar vermiş ve birlikte detaylı bir program hazırlamıştır. Sanasaryan ve Yezyants gelecekte mektebin yerinin nerede olacağına karar vermeden önce bazı zeki ve kabiliyetli Ermeni çocukları Fransa ve Almanya’ya eğitime göndermiş ve yaklaşık 8-9 yıl buralarda okuyarak üniversite eğitimlerini tamamlamalarını sağlamışlardır¹⁰²⁹. Bu talebelerden birkaçı şunlardır: P. Vartanyan, K. Apulyan, S. Soghikyan, T. Umigyan, S. Aghabalyan¹⁰³⁰.

Bu arada Sanasaryan’ın bir ilim merkezi kurma niyeti ve Erzurum başpiskoposu Maghakya Ormanyan’ın girişimiyle bu merkez Erzurum’da kuruldu. 1880-1881 yılında üç Ermeni’nin arzusu gerçekleşmiş ve 1 Ekim 1881 tarihinde açılmıştır. Bu iş için Avrupa’ya gönderilen ve kolej mezunu olarak dönen Boghos Telipyan, Hovsep Madatyan, K. Apulyan ve S. Soghikyan’ın nezaretindeki altında dersler başlamıştı. Talebeler Erzurum’dan ve çevre köylerden geldiği gibi Van, Muş, Hınıs ve Kığı gibi çevre il ve ilçelerden gelenler de bulunmaktaydı. Ertesi senelerde talebe mevcudu hatırı sayılır bir şekilde artarak Pasinler, Tercan, Erzincan, Kemaliye, Diyarbakır, Harput, Tiflis ve İstanbul’dan talebeler gelmeye başlamıştır¹⁰³¹. Sanasaryan mektebin eğitime devam edebilmesi için İstanbul Sirkeci’de mimar Hovsep Aznavur’a Sanasaryan Hanı inşa ettirilmiş ve buranın kira geliri Erzurum’daki a aktarılmıştır¹⁰³².

Sanasaryan mektebi akademik bölümüne ilaveten marangozluk, kitap ciltleme ve küçük becerilerin öğretildiği teknik bir mektebe de sahipti. Sanasaryan

¹⁰²⁸ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaatları ve Abdülhamid Rejimi”, s.7. <https://research.sabanciuniv.edu/5528/1/Ermeniler.pdf> (22/10/2011).

¹⁰²⁹ Serpil Sürmeli, “Erzurum’da Ermeniler ve Ermeni Olaylarındaki Rolü”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kuruluştan Günümüze 1. Uluslararası Sempozyumu (23–25 Temmuz 2002)*, Ankara, 2003, s. 70-71; Yarman, a.g.e., C.1, s.409-410.

¹⁰³⁰ Sürmeli, a.g.m., s.71.

¹⁰³¹ Sürmeli, a.g.m., s.71.

¹⁰³² Yarman, a.g.e., s.410.

mektebinde okutulan dersler ise şunlardı. Din ve Din tarihi, Ermenice, Edebiyat, Türkçe, Fransızca, Almanca, Matematik, Geometri, Trigonometri, Cebir, Muhasebe, tarih (Ermeni, Osmanlı ve uluslararası), Coğrafya, Fizik, kimya, antropoloji, Zeoloji, Botanik, Jeoloji, Osmanlı Hukuku, Resim, El Yazısı, Sağlık Bilgisi, Atletizm (İsveçlilere ait düzenli egzersizler, ayrıca buz pateni), Müzik (şarkı söyleme, ses ilimi, çalgılar). Bu derslerden başka keman, piyano ve çeşitli orkestra çalgıları çalışması için özel dersler verilirdi¹⁰³³.

Sanasaryan mekteplerinin bir bölümü de Sanasaryan Yatılı Lisesi idi. Bu lise aynı zamanda bir muallim mektebi işlevini de görmekte olup buradan mezun olanlar Erzurum ve çevresindeki Ermeni mekteplerinde muallimlik yapıyorlardı. Sanasaryan Lisesi talebelerinin büyük bir kısmı fakir ailelerden geliyor ve bursla okuyorlardı. Sanasaryan Yatılı Lisesi'ne bağlı bir de Sanasaryan Sanayi Mektebi vardı. Sanasaryan Lisesi öğretim kadrosunun büyük bir kısmı Almanya'da eğitim görmüştü¹⁰³⁴.

Sanasaryan mektebinde ilki 1906 yılında çıkan iç problemlerin iki yıl sonra yeniden nüksetmesi üzerine İstanbul'daki Ermeni Patriği durumu araştırmak için Krikoris Balakyan'ı göndermiş uzun araştırmalardan sonra o da mektebi kapatmış. Balakyan'ın u Sivas'a nakletmek istediği Erzurumlu Ermenileri alt üst etmiş kilise ve bahçesine toplanarak mektebin ve talebeleriyle birlikte durumu protesto etmişlerdi. İç problemler 1911 yılında eski Sanasaryan mektebinin sonuna damgasını vururken, Katoliklerin girişimi ile mütevelliler yeni bir gündüz u açmayı kabul etmişlerdi. 1912 yılında Erzurum Eğitim Konseyi ve Ermeni Millî lar Genel Müfettişi Rosdom Zoryan bir ortaa sahip olmanın tamamen gerekli olduğuna karar vererek, eski Sanasaryan mektebini yeniden açmışlardır. Mektebi Yeni Sanasaryan olarak isimlendirilmişlerdir¹⁰³⁵. Sivas'a nakledilen 1915 yılında kapanmıştır¹⁰³⁶.

Sanasaryan'ın finansal desteği ile kurulmuş mekteplerden biri de Mamuretülaziz Sanasaryan Mektebi idi. Sanasaryan'ın Erzurum dışında Van ve Mamuretülaziz'de mektepler kurmasının amacı laik ve modern bir mektep ağının kurulmasıydı.

Mamuretülaziz Sanasaryan Mektebi, Sürsürü Manastırı'nın bahçesinde yer almaktaydı. Mektebin kurulması için 1889 yılında bazı girişimlerde bulunulmuş

¹⁰³³ Sürmeli, *a.g.m.*, s.71.

¹⁰³⁴ Somel, *Osmanlı Ermenileri*, s.9-10; Yarman, *a.g.e.*, s.410.

¹⁰³⁵ Sürmeli, *a.g.m.*, s.72.

¹⁰³⁶ Yarman, *a.g.e.*, s.410.

fakat bunun daha sonra resmi kanallarla yapılmadığı anlaşılmıştır¹⁰³⁷. Mektebin kurucusu Sanasaryan'da mektebin Erzurum'dan Mamuretülaziz'e nakli için bir ferman-ı hümayun çıkarmıştır. Fakat bu olay gerçekleşmemiş ve mektep Sivas'a nakledilmiştir.

Çok geçmeden 1889 yılının sonlarına doğru tekrar girişimlerde bulunulmuş ve Sürsürü Manastırı'nın bahçesinde mektebin inşasına başlanmıştır. Bir süre sonra faaliyete giren mektep Mamuretülaziz Sanasaryan Sanayi Mektebi adıyla hizmet vermeye başlamıştır¹⁰³⁸. Mamuretülaziz Sanasaryan Sanayi Mektebi'nin binası, eğitim-öğretim faaliyetleri, kadrosu ve kapanışı hakkında bir bilgi edinilememiştir.

¹⁰³⁷ *BOA. DH. MKT.*, 1604/5, (10 B 1306/ 12 Mart 1889); *BOA. DH. MKT.*, 1612/21, (01 Ş 1306/ 02 Nisan 1889).

¹⁰³⁸ *BOA. İ. MMS.*, 108/4612, (15 Ra 1307/ 9 Kasım 1889); *BOA. MV.*, 49/48, (14 R 1307/ 07 Aralık 1889).

BEŞİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DA AZINLIK MEKTEPLERİ VE YABANCI MEKTEPLER

5.1. AZINLIK MEKTEPLERİ

Azınlık, bir devlet otoritesi altında yaşayan, aralarında din, dil, ırk farkı bulunan, özel anlaşmalarla verilen haklardan yararlanan nitelik bakımından ayrı ve genel nüfusa oranla ötekilerden sayıca az olan gruplardır¹⁰³⁹.

İslam'da dinî, ilk ortaya çıktığı andan itibaren farklı unsurlarla bir arada yaşama konusunda bir takım kıstaslar belirmiş, bu kıstaslar zaman ve mekâna göre değişiklikler göstererek geliştirilerek Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" adı verilen uygulamanın doğmasına yol açmıştır¹⁰⁴⁰. Osmanlı Devleti döneminde "Millet Sistemi" esasına dayanan azınlıkların büyük çoğunluğunu Rum, Ermeni ve Yahudi toplumları oluşturuyordu. Bu büyük azınlık gruplarının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bünyesinde büyüklü küçüklü birçok azınlık grubu daha yer almaktaydı. Bu azınlık gruplarının belli başlıları şunlardı: Gürcüler, Süryaniler, Latinler, Keldaniler, Kıptiler, Maruniler, Nasturiler, Melkitler, Yahudiler, Sabiiler, Selikianlar, Pavlakiler ve Bogomiller.

Osmanlı Devleti, eğitim kurumları açma hususunda gayrimüslimleri de Türk ve Müslümanlar gibi serbest bırakmıştır. İstanbul'un fethiyle siyasî bağımsızlıklarını kaybeden Rumlara, Patrik adındaki bir ruhanî reislerinin başkanlığında cemaat halinde yaşama hakkı verilmiştir. Devlet Rumlara olan ilişkilerinde her konuda patrik ile muhatap olmaktaydı. Rum patriğine cemaatinin eğitim ve kültür kurumlarını, kiliselerini, hastanelerini yönetme yetki ve sorumluluğu da verilmiştir. Öncelikle Rumlara verilen bu haklar daha sonraki dönemlerde "Millet Sistemi" esasına dayanan azınlıkların büyük çoğunluğunu oluşturan Ermeni ve Yahudi

¹⁰³⁹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.15; Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 28; Sezgin Kızılcıkel-Yaşar Erjem, *Sosyoloji Sözlüğü*, İzmir 1996, s.56; İsmail Eyyupoğlu, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.11, Erzurum, 1999, s.247; Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul, 2005, s.9.

¹⁰⁴⁰ Kaya, *a.g.e.*, s.9-10.

toplumlarına da tanınmıştır. Böylece devletin yönetiminde bulunan gayri müslimlere de Müslümanlar gibi eğitim ve kültür kurumları açma ve yönetme hakkı verilmiştir. Bu lar ve kurumlar aynı Türk-İslâm ları ve kurumları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kuruluyor ve destekleniyordu.

Başlangıçta ibadet yerleri etrafında halka dinî hizmetlerin verilmesi ve din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla açılan azınlık mektepleri sonraları Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik gücünün zayıflamaya başlaması ile birlikte amacının dışına çıkmıştır. Misyonerlik faaliyetleri ile desteklenerek, çeşitlilik taşıyan demografik yapıya sahip Osmanlı toplum yapısının bazen dinî bazen de etnik parçalarını birbirlerinden ayırıp, devletin parçalanmasını hedefleyen faaliyetlerin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır¹⁰⁴¹.

Tanzimat ile birlikte, teb'anın dinî yapısına göre şekillenen geleneksel "millet" sisteminden vazgeçilerek "vatandaşlık" esası kabul edilmiş, hukukî statü farkı ortadan kaldırılarak, ülkede yaşayan herkesin aynı hukuk kurallarına tabi olması esası benimsenmiş, böylece devletin parçalanması ve dış baskıların da engellenmesi hedeflenmiştir¹⁰⁴². Hukuk ve idare alanındaki bu değişimin eğitim alanına yansımaları, eğitim politikasının da "Osmanlıcılık" idealini gerçekleştirmek amacına yönelmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Buna göre din ve ırk farkı gözetilmeksizin, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşlar "Osmanlılık" paydası etrafında ortak ideali paylaşmak amacıyla sahip olarak yetiştirilecektir. Ne var ki bu ideal, gerçeklikte var olan farklılıkları ortadan kaldırmadığı için eğitim alanındaki farklılaşma özellikle dinî, kısmen de kültürel farklılıklar nedeniyle devam etmiştir. Eğitim alanında yapılan düzenlemeler de söz konusu bu farklılıklar göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir¹⁰⁴³.

Gerek yabancı mektepler gerekse azınlık mektepleri konudaki ilk ciddi düzenleme, 1869 tarihli "*Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*" ile getirilmiştir. Nizamnamenin 129. maddesi yabancı mekteplerle ilgiliydi. Bu madde ile "*Mekâtib-i husûsiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebea-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebea-i ecnebiyeden olan efrad ve eshastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve*

¹⁰⁴¹ Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, C.LXXI, S.261, Ankara, 2007, s.614.

¹⁰⁴² Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Ankara, 1998, s.6.

¹⁰⁴³ Zengin, *a.g.m.*, s.616.

muhasasatı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır”¹⁰⁴⁴ denilmek suretiyle özel ların tanımı yapılmakta ve yabancıların özel mektep açmalarına da izin verilmekteydi. Ancak bu madde yalnızca “*yabancı gerçek kişilerin*” açmasına izin veriyordu. “*yabancı tüzel şahıslar*” tarafından mektep açılmasına müsaade olunmayacağı özellikle belirtiliyordu¹⁰⁴⁵.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve 1876 Kanûn-ı Esasîsi azınlık mekteplerinin özel mektep olduklarını kabul etmekle beraber, bunların devletin nezareti altında olduklarını da kabul etmişlerdir. Burada esas amaç, müslüman olmayan cemaatleri de Osmanlılık birliği altında toplamaktı. Oysa, cemaatlerin amacı Osmanlı Devletinden ayrılarak bağımsız devlet haline gelmekti. 1876 Kanun-ı Esasisinin yürürlükten kaldırılması azınlıkların bu amaçlarına varmalarını daha da hızlandırmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında da 1869 Nizamnamesi ve 1876 Kanun-ı Esasinin hükümlerinin uygulanarak birliğin sağlanacağı düşünülmüştür. Fakat, azınlıklar larını devamlı olarak devlet denetiminden uzak tutmaya çalışmışlardır. Meselâ bütün Osmanlı eğitimine yeni baştan şekil vermeyi amaçlayan 1909 yılında Maârif-i Umûmiye Kanunu tasarısı azınlık milletvekilleri ve patrikhaneler tarafından engellenmiştir. Bu tasarı ancak kapsamı daraltılarak 1913 yılında Tedrisat-ı İptidaîye Kanun-ı Muvakkati adıyla çıkarılabilmıştır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladı. Osmanlı Devleti seferberliğini tamamladı ve kapitülasyonları da kaldırarak (geçici olarak) tarafsızlığını ilân etti. Bir müddet sonra Osmanlı Devleti savaşa girmekle beraber, kapitülasyonların kaldırılmasından yararlanarak 1915 yılında çıkarılan Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi ile azınlık larına bazı yeni düzenlemeler getirmiştir¹⁰⁴⁶.

29 Ağustos 1915 tarihinde yayınlanan “Mekâtib-i Husûsiye Talimatnâmesi” ise, azınlık ve yabancı mekteplerini doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik hükmündedir. Bu yönetmeliğin 6. maddesi, “Türkçe’nin ve Türkiye tarihi ile coğrafyasının Türkçe olarak ve Türk muallimler tarafından okutulması zorunluluğunu getirmiştir. Denetim açısından ise, mülkî amirlerin, maârif müdürünün, maârif ve sıhhiye Denetçilerinin bu mektepleri sık sık denetleyecekleri

¹⁰⁴⁴ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.445.

¹⁰⁴⁵ Gündüz Ökçün, “Yabancıların Türkiye’de Okutma Hürriyeti”, *AÜSBFD*, C. XIV, Ankara,1959, No: 2-3, s. 141

¹⁰⁴⁶ Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık ları ve Yabancı lar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Kayseri, 2001,s. 19-20.

belirtilmiştir¹⁰⁴⁷. Yine bu talimatnâme ile azınlık mekteplerinde öğretim dili olarak ilgili cemaatin ana dilinin kullanılmasını kabul etmekle beraber, Türk Dili, Tarih ve Coğrafyası derslerinin Türk muallimlerce okutulmasını da hükme bağlamıştır.

Cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalan bu talimatnâmeyle yabancı mektepler bir disiplin altına alınmaya çalışılmış ve yabancıların yeniden mektep açmaları bazı esaslara bağlanmıştır fakat savaş yüzünden pek çok mektebin kapanmış olması nedeniyle bu kurallar yeterince uygulanamamıştır. Savaştan yenik çıkan Osmanlı devletinde mütareke sonrası bu mektepler yeniden açılmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da önemli sorunlardan birini oluşturmaya devam etmiştir¹⁰⁴⁸.

1922 yılında Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra azınlık mektepleri tekrar 1915 tarihli Mekatib-i Hususiye Talimatnamesine tâbi kıldılar. Bu dönemde de azınlık mektepleri Rum mektepleri, Ermeni mektepleri ve Yahudi mektepleri olmak üç gruba ayrıldılar¹⁰⁴⁹.

5.1.1. Rum Mektepleri

İstanbul'da en eski Rum mektebi, Patrikhane Mektebi veya Rum Mekteb-i Kebiri adıyla da anılan Fener Rum Mektebi'dir. Bu mektep, İstanbul'un fethinden önce Patrikhanenin himayesinde ve masrafları da Patrikhane tarafından karşılanmak üzere kurulmuştur. Mektepte Yunan ve Latin Edebiyatı, İlm-i ilâhi (ilahiyat), Felsefe, Riyaziyat, Fiziki ilimler okutulmaktaydı. Bu mektepte eğitim görenlerin bir kısmı Rum cemaatine ait cismanî ve ruhanî makam ve müesseselerin başına geçmekte, kendilerine Phanariot (fanaryot) adı verilenler ise Osmanlı Devleti hizmetinde saray ve Babiâli tercümanı ya da Ulah ve Boğdan voyvodaları sıfatıyla görev yapmaktaydı¹⁰⁵⁰.

Rumların ikinci önemli mektebi, Heybeliada Papaz Mektebi'dir. Miladi IX. yüzyılda Ayatırıyada Manastırı adıyla bir mabet olarak kurulmuştur. İstanbul'un fethinden sonra da manastır olarak çalışan mabede, eğitim yapılan ayrı bir de mektep eklenmiştir. Heybeliada Papaz Mektebi'nin yanı sıra Rum mekteplerinden biri de Kuruçeşme Üniversitesi'dir. Laik bir eğitim yapılan bu mektepte Yunan Dili

¹⁰⁴⁷ *Yabancı lar, Azınlık ları ve Uluslar Arası lar Denetim Rehberi*, Ankara, 2011, s.9.

¹⁰⁴⁸ *Yabancı lar, Azınlık ları ve Uluslar Arası lar Denetim Rehberi*, s.9.

¹⁰⁴⁹ Taşdemirci, *a.g.m.*, s. 20. Bizler araştırmamızda Elazığ ve çevresindeki illerde özellikle Diyarbakır ve Mardin başta olmak üzere güneydoğu bölgesinde yerleşik azınlık gruplarından biri olan Süryanilerin mekteplerini de bu gruba dahil ettik.

¹⁰⁵⁰ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.737-739.

ve Edebiyatı, Hendese, Riyaziyat, Tıp şubeleri vardı. Bu mektep Rum isyanına kadar varlığını korumuştur¹⁰⁵¹.

Azınlık mektepleri içinde Rum mektepleri diğerlerine göre daha fazlaydı. Bu mekteplerin sayısı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde 3500'e kadar yükselmiştir. Kurtuluş Savaşından sonra Anadolu'daki Rumlar ile Yunanistan da Batı Trakya hariç, diğer bölgelerdeki Türkler değiştirildiklerinden; İstanbul, İmroz, Bozcaada ve İzmir dışında Rum mektebi problemi kalmamıştır. Sayıları da bir hayli azalmıştır. Buna rağmen Cumhuriyet dönemine intikal eden azınlık ları içinde sayı bakımından yine birinci sırayı Rum mektepleri işgal etmektedir¹⁰⁵².

5.1.2. Ermeni Mektepleri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde XVIII. yüzyıla kadar mektep mahiyetinde Ermeni müessesesine tesadüf edilmemektedir. 1790 tarihine kadar Ermeniler arasında daha ziyade dini öğretime mahsus bazı müesseselerin mevcudiyeti sabit olmakla beraber, bunlar varlıklarını sadece şahsi nüfuzlar sayesinde muvakkat müddetler içinde muhafaza edebilmişlerdir. Mesela, İstanbul'un fethinden sonra Kumkapı ve çevresi İstanbul Ermenilerinin ilk kültür merkezlerinden biri olmuştur. Yine Kumkapı civarında yerleşen Ermenilerin Mangantz Varnjadun (Çocuk Terbiye Evi) adında bir mektebi olduğu ve yine Kumkapı'daki Ermeni kilisesinde çocuklara dersler verildiği bilinmektedir. Diğer taraftan XV. asrın başında Bitlis civarında kurulmuş olan Amlorti adındaki manastırda bir mektep tesis edildiği, burada Teolojiden başka Felsefe ve Mantık okutulduğu kaydedilmektedir. Bu mektepten çıkanlar memleketin dört bucağına dağılarak yeni mektepler açmışlardır. 1710 yılında son derece terakki ve inkişaf eden Bitlis Mektebi bilim ve fen öğretimine de başladığından Darülfünun adıyla anılmaya başlamıştır. Bundan başka 1641 yılında Kiegemes Kalanos adında bir Latin rahibi İstanbul'a gelerek Galata civarında bulunan Ermeni çocuklarını eğitim ve öğretime tabi tutmuştur. Bu zat, Ermeni rahibi kıyafetiyle Patrikhane'de de öğretim yapmıştır¹⁰⁵³.

XVIII. yüzyıla geldiğimizde 1706 yılında Papaz Apraham, Üsküdar'daki evini mektep haline getirmiştir. 1710 yılında ise Sivaslı rahip Mihitar, İstanbul/Beyoğlu'nda Ermeni çocuklarına ders vermiştir. 1715 yılında patrik

¹⁰⁵¹ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.744-748; Taşdemirci, *a.g.m.*, s.14.

¹⁰⁵² Taşdemirci, *a.g.m.*, s.20.

¹⁰⁵³ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.750; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1988, s.90; Taşdemirci, *a.g.m.*, s.15.

Ohonnes Golod, Üsküdar'da bir mektep açarak papaz adaylarına teoloji ve felsefe dersleri okutmuştur. 1741-1745 tarihlerinde Kumkapı'da Patrik Nalyan'ın himayesinde bir kız mektebi kurulmuş, 1752 yılında Erivanlı Simon, Balat'taki Ermeni kilisesinde bir mektep açmıştır¹⁰⁵⁴.

XVIII. yüzyılda açılan Ermeni mektepleri genellikle cemaat arasında nüfuz sahibi olan şahsiyetler yani amiralar (bankerler, sarraflar vs.) tarafından finanse edilen mekteplerdi. Ayrıca bu mekteplerin dinî kökenli kişiler tarafından da açıldığı görülmektedir. Bu dönemde açılan mektepler sadece dinî öğretim yapan kurumlar niteliği taşımaktaydı.

1790 yılında Eğinli Şınork Mıgırdıç Amira Miricanyan devletten resmi müsaade alarak İstanbul'da ilk resmi Ermeni mektebini kurdu. Bu tarihten sonra İstanbul'da Ermeni mektepleri hızla artmaya başlamıştır. 10 Temmuz 1824 tarihinde Ermeni Patriği Karabet, Anadolu'daki Ermenilere gönderdiği bir tamimle her vilayette ların açılmasını emretmiştir. Bu tamimden sonra 1834 yılında yapılan bir istatistiğe göre Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 120 Ermeni mektebi bulunmaktadır¹⁰⁵⁵. Fakat bu dönemlerde Ermeni eğitimindeki mektepleşme esas olarak İstanbul mıntıkasıyla sınırlı kalmıştır. İstanbul dışındaki Ermeni eğitimi XIX. Yüzyıl ortalarına değin kurumsal nitelikten hayli uzaktı. Osmanlı taşrasındaki İzmir, Tokat, Erzurum ve Trabzon'da faaliyet gösteren bazı mektepler hariç Ermeni eğitimi Müslümanların sıbyan mekteplerindeki eğitimi andırmaktaydı. Taşradaki ermeni papazların birçoğu okur-yazar dahi değildi¹⁰⁵⁶.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarından en çok yararlananlar Ermeniler olmuştur. Ermeniler, devlet mekteplerine devam edebildikleri gibi, devlet memuriyetlerine de girmişlerdir. Ermeniler kendi mekteplerinin yanında yabancı mekteplere de devam ediyorlardı. Protestan mektepleri ile Katolik mektepleri Ermeni çocuklarını kendilerine çekebilmek için bir rekabet içindeydiler. Gün geçtikçe Ermeni mekteplerinin hem sayıları hızla artmıştır, hem de bu mekteplerdeki öğretimin kalitesi yükselmiştir. Mesela 1871 yılında sadece İstanbul'da kış sekiz tane Ermeni mektebi vardır. Yine 1874 yılında Anadolu'da dört yüz altmış dokuz ana mektebi ve ilk mektep vardır. 1880 yıllarına doğru maddî yetersizlikten dolayı

¹⁰⁵⁴ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.750-751; Taşdemirci, *a.g.m.*, s.15.

¹⁰⁵⁵ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.749-753; Taşdemirci, *a.g.m.*, s.20.

¹⁰⁵⁶ Selçuk Akşin Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner lar", *Osmanlı Uygarlığı*, C.1, İstanbul, 2002, s.393, a.g.mlf., "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat ları ve Abdülhamid Rejimi", www.research.sabanciuniv.edu/5528/1/Ermenilar (26/07/2011)

cemaat mekteplerinin sayılarının azalmasına karşılık, özel Ermeni mekteplerinin sayısının arttığı görülmektedir¹⁰⁵⁷. Ermeni mekteplerinin artışında; laik ve modern bir mektep ağının oluşturulması amacıyla oluşan yerel girişimler, kültür derneklerinin katkıları önemli bir role sahiptir. Ayrıca klasik Ermenice bir ayin dili olarak sınırlı bir toplumsal işleve sahip olup gündelik dünyevi işlerde Türkçe veya Kürtçe kullanılırken, giderek gündelik yaşamda kullanılan yeni Ermenicenin bir cemaat ve bir eğitim-kültür dili olarak yaygınlaşmaya başlaması da önemli bir etkendi¹⁰⁵⁸.

İkinci Abdülhamit devrinde kapatılan Ermeni mektepleri, İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra tekrar açılmışlardır. Böylece hem devletin, hem patrikhanenin, hem de cemiyetler ve şahıslarca açılan Ermeni mekteplerinin sayısı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde iki bin beş yüze çıkmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşından sonra sadece İstanbul'daki Ermeni mektepleri kalmıştır¹⁰⁵⁹.

5.1.3. Yahudi Mektepleri

Türklerin İstanbul'u fethi sırasında İstanbul'da yoğun denilecek kadar bir Yahudi nüfusu bulunmamaktaydı. Yahudilerin Osmanlı ülkesine gelişleri 1492 yılında olmuştur. İspanya'dan Arapların çıkartılmasından bir müddet sonra da Yahudiler, Portekiz ve İspanya'dan çıkarıldılar. Orada İspanyolca'yı ana dili olarak öğrenmeye mecbur tutulan Yahudiler, İstanbul'a geldiklerinde oldukça aydın bir grubu teşkil etmekteydiler. Bundan sonra Yahudilerin İstanbul'da hem sayıları hem de önemleri artmıştır. Burada bir kısım mektepler açıldılar. Bu mekteplerde İbrani Dili ve Grameri, Dini Bilgiler, Hesap, Hendese, Tarih, Coğrafya gibi dersler okutuyorlardı. Ancak Türkiye'ye geldikten iki asır sonra bu mekteplerde İbrani dili ve müsbet bilimler öğretimi zayıflamaya başlamıştır. Bundan sonra Yahudilerin fikrî bakımdan uyanık ve aydın zümresi sahneden çekilmiştir. Müslüman-Türk toplumunda olduğu gibi, Yahudilerde de mutassıp bir zihniyet hakîm olmuştur¹⁰⁶⁰. Bu çerçevede geleneksel Musevi eğitimi mahalle eğitiminden faksızdı. Her sinagogun yanında yer alan Midra veya Kutew denilen bu mekteplere altı ila on iki yaş arasındaki çocuklar devam etmekteydi. Mekteplerde esas itibariyle Tevrat öğretildiği, İbrani harfleri ile duaların öğretildiği İstanbul'daki mekteplerde Yahudi

¹⁰⁵⁷ Taşdemirci, *a.g.m.*, s.20-21.

¹⁰⁵⁸ Somel, *Osmanlı Ermenileri*, www.research.sabanciuniv.edu/5528/1/Ermenilar (26/07/2011)

¹⁰⁵⁹ Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s.762-765; C.3-4, s.1039-1040; Taşdemirci, *a.g.m.*, s.21.

¹⁰⁶⁰ Taşdemirci, *a.g.m.*, s.16.

İspanyolcası tercümeleri yapıldığı, dersleri veren hahamların bildiği kadar aritmetik derslerin gösterildiği, varlıklı ailelerin çocuklarının Yeşiva diye adlandırılan ve sinagoglara bağlı olan, daha ileri seviyede dinî eğitim veren kurumlara devam etmekteydiler¹⁰⁶¹.

Modern Yahudi larının kurulmasına en büyük engeli muhafazakâr hahamlar sınıfı teşkil ediyordu. 1854 yılında İstanbul Hasköy’de açılan modern Yahudi mektebi Hahambaşılık tarafından, eğitim dilinin Fransızca olmasının dinsel açıdan bir sakınca teşkil ettiği fetvasıyla kapatılmıştır. Modern mektepler açmak konusunda İzmir’de 1854, 1856 ve 1860 yıllarında, Edirne’de 1854-1861 yılları arasında ve Selanik’te 1859 yıllarında ki diğer girişimler yerli Musevi cemaatin hiçbir maddi destek vermemesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır¹⁰⁶².

Osmanlı Musevi cemaatinin yönetimi, Rum ve Ermeni cemaatlerinin aksine olarak tutucu Haham zümresinden modernist kadrolara geçemediğinden ötürü, Osmanlı Yahudiliği kendi bünyesinde bir eğitim reformunu 1908 yılına değin gerçekleştirememiştir. Dolayısıyla Filistin haricindeki Osmanlı topraklarına modern Yahudi eğitimi Alliance İsrailite Universelle¹⁰⁶³ türü yabancı girişimlerle girebilmiştir¹⁰⁶⁴.

5.1.4. Süryani Mektepleri

Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Osmanlı hâkimiyetine XVI. yüzyıldan itibaren katılmıştır. Fakat Osmanlı Devletinin Süryanileri millet sistemi içinde bağımsız bir cemaat olarak değerlendirmemiş, küçük bazı Hıristiyan kiliseleriyle birlikte bazen Ortodoks Rum Patrikhanesine bazen de Ermeni Gregoryen kilisesine bağlı kabul etmiştir. Ancak bu bağılılık sadece devlet ile olan ilişki ve yükümlülükler söz konusu olduğunda geçerlidir¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶¹ Somel, *Cemaat Mektepleri*, s.398; Ali Arslan, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yahudilerin Üsküdar’daki Eğitim Faaliyetleri”, II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (12-14 Mart 2004), C.1, İstanbul, 2004, s.291.

¹⁰⁶² Somel, *Cemaat Mektepleri*, s.398.

¹⁰⁶³ Alliance İsrailite Universelle 1860’lı yıllarda Paris’te aydın Fransız Yahudileri tarafından meydana getirilmiştir. Alliance’ın temel gayesi Avrupa haricindeki Yahudi cemaatlerini eğitim ve kültür yaymak suretiyle modernleştirip, yaşadıkları ülkelerde sefalet içinde yaşamalarını ve Yahudi olmayan çoğunluk tarafından ezilmelerini önlemektir. Alliance İsrailite Universelle hakkında bilgi için bkz. Somel, *Cemaat Mektepleri*, s.399-400.

¹⁰⁶⁴ Somel, *Cemaat Mektepleri*, s.399.

¹⁰⁶⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara, 2001, s.242.

Süryani toplumunda da eğitim dinî yapıların yanında veya içinde açılan mekteplerde yapılmaktaydı. Bu mektepler genellikle mahalle mektebi seviyesinde olup mahalli cemaatlerce yönetilmekteydi. Eğitimin bu ilk kademesinde belli başlı dualar, kilise müziği (ilahiler), okuma-yazma ve güzel yazı öğretiliyordu¹⁰⁶⁶.

Süryani cemaatinde ilk eğitimin görüldüğü kilise mekteplerinin yanı sıra daha üst eğitimin verildiği manastırlar vardı. Orta derecede ve yüksek seviyesinde olan bu manastırlar yüksek mezhebi makamlara bağlı idiler. Bu mekteplerde teoloji eğitimi ile birlikte dil eğitimi üzerinde duruluyordu. Ayrıca Felsefe, Mantık, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Astronomi, Tıp ve Hukuk gibi derslerinde verildiği görülmektedir¹⁰⁶⁷.

Tanzimat dönemiyle birlikte Süryanilerinde kendi cemaat mekteplerini açtıklarına şahit olmaktadır. İstatistiklere göre 1897 yılında Süryanilere ait mektep sayıları şöyledir: kırk dokuz İbtidâî, bş rüşdiye, bir idâdî; Süryani Katoliklere ait beş ibtidâî¹⁰⁶⁸.

5.2. ELAZIĞ'DA AZINLIK MEKTEPLERİ

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da azınlık mektebi olarak başta Ermenilere ait mektepler olmak üzere Harput'ta yaşayan bir diğer azınlık grubu olan Süryanilerin ve bunların yanı sıra Maden Sancağı'nda ve Ağın Nahiyesine bağlı Vank Karyesi'nde Rum mekteplerinin de varlığına şahit olmaktadır.

5.2.1. Ermeni Mektepleri

Ermeniler çocuklarını Amerikan ve Fransız kolejlerine göndermeden önce ilk tahsillerini kendi cemaatleri tarafından idare edilen hususi mekteplerde yaptırmaktaydı. Bu mekteplerde, Türkçe, Fransızca, Ermenice lisanı yanında, din, milli Ermeni tarihi, coğrafya, geometri, fizik, kimya, resim vb. gibi derslerin yanı sıra kız mekteplerindeyse dikiş ve süsleme dersleri verilirdi¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁶ İbrahim Özcoşar, "Süryani Kiliselerinde Eğitim", *Süryaniler ve Süryanilik*, Yay. Haz., Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C.II, Ankara, 2005, s.191.

¹⁰⁶⁷ Gabriel Akyüz, *Nusaybin'deki Mor Yakup Kilisesi ve Nusaybin u M.S. 325*, Mardin, 1998, s.25; Özcoşar, *a.g.m.*, s.192-194.

¹⁰⁶⁸ Özcoşar, *a.g.m.*, s.201.

¹⁰⁶⁹ Vital Cuinet, *Turquie D'Asie*, C. I, Paris, 1981, s. 315.

5.2.1.1. Harput'taki Ermeni Mektepleri

Harput'ta bulunan Ermeni mektepleri Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı Şehroz, Gürcübey, Sinabut ve Çelebi mahallelerinde yoğunlaşmıştır. Bu mahallelerde toplam altı Ermeni mektebinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerin hepsi de ibtidâi mektebi seviyesinde olan mekteplerdi.

Bu mekteplerden dördü erkeklere Gürcübey ve Şehroz mahallelerinde ayrı ikisi ise kızlara nahsustu. Erkek mekteplerinin içinde en çok talebesi olan mektep 1312 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'ndeki kayıtlara göre Sinabut mahallesindeki mektepti. Burada toplam seksen dört talebe öğrenim görmekteydi. Bu mektebin ardından Gürcübey mahallesindeki mektepte seksen üç, Çelebi mahallesindeki mektepte yetmiş dokuz ve Şehroz mahallesindeki mektepte yetmiş beş erkek talebe öğrenim görmekteydi¹⁰⁷⁰.

Kız mekteplerinde ise Gürcübey mahallesindeki mektepte seksen üç, Şehroz mahallesindeki mektepte ise yetmiş beş kız talebe bulunmaktaydı.

Genel toplamda baktığımızda ise bu altı mektepten dört erkek talebe mektebinde üç yüz yirmi bir, iki kız talebe mektebinde ise yüz elli sekiz olmak üzere toplam dört yüz yetmiş dokuz talebe eğitim almaktaydı.

Tablo 5.1 Harput'taki Ermeni Mektepleri¹⁰⁷¹

HARPUT'TA BULUNAN ERMENİ MEKTEPLERİ					
SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU YER		ERKEK ÖĞRENCİ	KIZ ÖĞRENCİ	TOPLAM
1	Şehroz Mahallesi	Ermeni Mektebi	75		75
2	Şehroz Mahallesi	Ermeni Mektebi		75	75
3	Gürcübey Mahallesi	Ermeni Mektebi	83		83
4	Gürcübey Mahallesi	Ermeni Mektebi		83	83
5	Sinabut Mahallesi	Ermeni Mektebi	84		84
6	Çelebi Mahallesi	Ermeni Mektebi	79		79
TOPLAM			321	158	479

¹⁰⁷⁰ SMV, 1312, s.143.

¹⁰⁷¹ SMV, 1312, s.143.

5.2.1.2. Mezra (Elazığ Merkez) ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

İncelediğimiz dönemde Elazığ şehir merkezi konumunda bulunan Mezre'de var olan Ermeni mektebi sayısı çok azdır. Kaynaklarda ruhsatlı resmi mektep olarak iki ibtidâi mektebi iki de rüşdiye derecesinde mektep ismi geçmektedir.

İbtidâi mektepleri derecesinde olan ilk mektepler Çarşı mahallesinde olup biri erkek diğeri kız mektebidir. Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'ndeki kayıtlara göre bu mekteplerden erkek mektebinde yüz kırk beş, kız mektebinde ise seksen talebe öğrenim görmekteydi¹⁰⁷².

Rüşdiye derecesinde olan iki mektepten ilki 1255 (1839/1840) diğeri ise 1257 (1842/1843) yılında açılmıştır. Her iki mektepte 1308 (1890/1891) yılında ruhsat almışlardır. İlk açılan mektepte XX. yüzyılın başında Vartanyan Efendi'nin ikinci mektepte ise Filibos ve Garabet Efendilerin lik yaptığını görmekteyiz¹⁰⁷³.

Bu dönemde Elazığ'ın Ermenilerin yaşadığı köylerinin birçoğunda Ermeni mekteplerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerin büyük çoğunluğu kiliselerin yanında yer alan küçük mektepler niteliğindedir.

Mamuretülaziz vilâyet salnâmelerinde Mezre çevresindeki köylerden Hüseynik, Perçenç, Hoğu, Kuyulu, Mornik, Iğiki ve Sürsürü köylerinde birer Ermeni ibtidai mektebinin olduğu kayıtlıdır. Bu köylerden Hüseynik Köyü hariç diğerlerinde sadece erkek ibtidai mektebi mevcutken Hüseynik Köyü'nde ise erkek iptidaisinin yanı sıra kız iptidaisinin de bulunduğu kayıtlıdır.

Hüseynik Köyü'ndeki Ermeni mektebinin talebe sayılarının diğer köylerdeki öğrenim gören talebelere göre çok fazla olduğu görülmektedir. Sürsürü Köyündeki mektep hariç diğer köylerde ortalama altmış talebe öğrenim görmekteyken, Hüseynik Köyü'nde erkek ibtidai mektebinde yüz kırk beş, kız ibtidai mektebinde ise yüz yirmi talebe öğrenim görmekteydi. Sürsürü Köyü'nde ise yüz talebe bulunmaktaydı. Hüseynik Köyü'nde talebe mevcudunun çok olmasında köyün hem Mezre hem de Harput ile iç içe bir konuma sahip büyük bir köy olması önemli bir rol oynamaktaydı.

¹⁰⁷² *SMV*, 1312, s.143.

¹⁰⁷³ *SNMU*, 1316, s.1174-1175; *SNMU*, 1317, s.1376-1377; *SNMU*, 1318, s.1548-1549; *SNMU*, 1319, s.880-881; *SNMU*, 1321, s.656.

Tablo 5.2: Mezre ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁷⁴

ELAZIĞ'DA BULUNAN ERMENİ MEKTEPLERİ					
SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU YER		ERKEK ÖĞRENCİ	KIZ ÖĞRENCİ	TOPLAM
1	Çarşı Mahallesi	Ermeni Rüşdiyesi	145	80	225
2	Hüseyin Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	145	120	265
3	Perçenç Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	55		
4	Hoğu Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	60		
5	Kuyulu Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	65		
6	Mornik Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	65		
7	Iğınki Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	55		
8	Sürsürü Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	100		

5.2.1.3. Ağın ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

İncelediğimiz dönemde bazen Arapgir bazen de Eğin Sancağına bağlı bir nahiye merkezi konumunda olan Ağın ve çevresinde de Ermeni mekteplerinin açıldığını görmekteyiz.

Salnâmede o dönemlerde Ağın'da üç Ermeni mektebinin olduğu kayıtlıdır. Ağın merkez, Vahşen ve Güşna köylerinde açılan bu mektepler karışık eğitim verilen ve yirmi civarında talebenin öğrenim gördükleri küçük mekteplerdi.

Tablo 5.3 Ağın ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁷⁵

AĞIN'DA BULUNAN ERMENİ MEKTEPLERİ					
SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU YER		ERKEK ÖĞRENCİ	KIZ ÖĞRENCİ	TOPLAM
1	Ağın	Ermeni Mektebi İbtidaisi	10	8	18
2	Ağın Vahşen Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	17	5	22
3	Ağın Güşna Köyü	Ermeni Mektebi İbtidaisi	16	6	22

5.2.1.4. Alacakaya ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

Mesrop Grayan, eskiden Palu'ya bağlı olan ve günümüzde Alacakaya İlçesine bağlı bulunan Yalnızdamlar Köyü sınırları içerisinde kalan mezra konumundaki eski Sırın ve Bağın/Barena köylerinde birer Ermeni mektebini

¹⁰⁷⁴ SMV, 1312, s.143.

¹⁰⁷⁵ SMV, 1312, s.143.

bulduğunu yazmaktadır. Bunlardan Sırın Köyü'ndeki mektepte kırk kadar talebenin bulunduğunu da kaydetmektedir.

Tablo 5.4 Alacakaya ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁷⁶

SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU KÖY	MESROP GRAYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI
1	BAĞİN/BARENA	
2	SİRİN/SERİN	40

5.2.1.5. Karakoçan ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

Günümüzde Karakoçan İlçesi sınırları içerisinde yer alan yerleşim birimlerinden şimdiki ilçe merkezi olan Tepe, Ohu/Oku, ve Kümbet köylerinde Ermeni mektebi bulunmaktaydı.

Boğos Natanyan, “Ermenistan’ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsacak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor” adlı eserinde Ohu/Oku köyünde yirmi iki talebenin bir pedagoğ denetiminde eğitim gördüğü bir mektep; Tepe Köyü’nde otuzdan fazla erkek ve on kadar kız talebenin bulunduğu bir mektep ve Kümbet Köyünde ise yirmi kadar talebenin bir muallim nezdinde eğitildiği bir mektebin olduğunu kaydetmektedir¹⁰⁷⁷.

Tablo 5.5 Karakoçan ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁷⁸

SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU KÖY	BOĞOS NATANYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI	MESROP GRAYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI
1	TEPE	40	60
2	OKU/OHU	22	40
3	KÜMBET	20	40

5.2.1.6. Kovancılar ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

Günümüzde Kovancılar İlçesi sınırları içerisinde yer alan yerleşim birimlerinden başta Ekinözü (Habab/Havav) Köyü olmak üzere Karınca, Hoşmat,

¹⁰⁷⁶<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/palu/locale/geography.htm> l. (20.05.2012).

¹⁰⁷⁷ Boğos Natanyan’dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.126-128.

¹⁰⁷⁸ Boğos Natanyan’dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.126-128; <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/palu/locale/geography.html>. (20.05.2012).

Çınaz, Sekrat, Kapaçmaz, Yarımca köy ve beldelerinde Ermeni mektebi bulunmaktaydı.

Habab/Havav Köyü'ndeki mektep diğer mekteplere göre daha büyüktü. Köydeki Ermeni nüfusunun bölgedeki diğer köylerdeki Ermeni nüfusuna göre çok fazla oluşu buradaki mektebin de büyük olmasına neden olmuştur. Köydeki mektep özel bir cemiyetin himayesinde eğitim-öğretim vermekteydi. Mektepteki talebe sayısı ise yüzden fazla idi.

Habab/Havav Köyündeki manastır, Ermeni cemaati için önemli olduğundan dolayı 1895 olaylarından sonra Patrikhane tarafından tamir ve yedi oda tesis ettirilmiş; tam olarak canlı tutulmak maksadıyla daha sonra, mahalli hükümetin haberi olmaksızın yeni birçok Ermeni çocukları dahi toplattırılarak, aylık 12 lira ile yaşlarının karşılanmasına ve keşiş marifetiyle talim ve tedrislerine teşebbüs ettirilmiştir. Bu amaçla odalar yeniden düzenlenerek yemekhane, yatakhane ve dersaneler birbirinden ayrılmış ve kapılarının üzerine pusûlalar asılarak adeta mektep haline dönüştürülmüştür. Ancak, açılan yetimhanede ruhsatsız tedrisata devam olunduğu cihetle, görünen lüzum üzerine Ağustos/Eylül 1899 (Ağustos 1315) tarihinde mahalli hükümet marifetiyle, sözü edilen mektep tatil ettirilmiş ve yetim çocuklar dahi kasabaya getirilerek, Patrikhane'den verilmekte olduğu beyan edilen 12 lira ile Ermeni ileri gelenlerinin evlerinde ayrı ayrı yaşlarının temini yoluna gidilmiştir¹⁰⁷⁹. Fakat manastır bünyesinde açılan bu mektep sonraki dönemde de bir süre ruhsatsız olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur¹⁰⁸⁰.

Natanyan, cesaretleri, eğitimseverlikleri ve dindarlıkları yönünden övdüğü Habab/Havav Köyü'ndeki mektebi şöyle anlatmaktadır:

“Kiliselerden biri Surp Asvadzadzin diğeri ise Katolikos adına inşa edilmiş ve eskiden kalmadır. İki papazları ve düzenli eğitim veren resmi bir okulları var. Okul özel bir cemiyetin himayesinde. Yüz elli kadar talebe dilbilgisi, matematik, coğrafya, Kutsal Kitap Tarihi, Ermeni Tarihi ve Hıristiyanlık gibi dersler görüyor.

Okulun öğretmeni hampartsum Avedis Garyants aslen Havavlıdır. Garyants hem halka hem de okuldakilere vatanseverlikle ilgili söylevler veriyor. Aynı şekilde, Badveli Antreas da eğitimi ve yetenekleri ile tanınmış bir şahsiyettir. Ermeniceyi ve dini iyi bilen biri olarak hem Havav Köyü'nün hem de başka köylerin mezhep değiştirmelerine engel olmuştur.

¹⁰⁷⁹ Yıldız, a.g.t., s.274-275.

¹⁰⁸⁰ BOA., MF. MKT., 480/49, 18/Ş/1317.

*M. Melkon Gürcüyanadlı vatansever genç de bu köyendir. İstanbul da eğitim görmüş olan bu genç, şimdilerde cemaat okullarında Ermenice dilini öğretmekle meşgul oluyor.*¹⁰⁸¹

Natanyan, Karınca Köyü'ndeki mektepte otuz kadar talebenin olduğunu, bunların basit okuma-yazma öğrendiklerini birkaçının ise dilbilgisi eğitimi aldıklarını; Hoşmat Köyü'ndeki mektebin ise harap bir vaziyette olduğunu; Çınaz Köyü'ndeki mektebin gösterişsiz bir mektep olduğunu, mektepte on yedi kadar talebenin bir pedagog tarafından eğitildiklerini; Sekrat Köyü'ndeki mektepte de elli kadar talebenin bulunduğunu ve bunların bir eğitmen eşliğinde ders görmekte olduklarını; Yarımca Köyü'ndeki mektepte de on altı talebesinin olduğunu ve Kapaçmaz Köyü'ndeki mektebin oldukça iyi durumda olduğunu mektepteki elli kadar talebenin köyün papazı Harutyun tarafından basit okuma çalışmaları öğrenimi aldıklarını kaydetmektedir¹⁰⁸².

Boğos Natanyan'a göre yaklaşık çeyrek asır sonra hatıralarını kaleme alan Mesrop Grayan'ın hatıralarından anlıyoruz ki bölgede mektep sayısı ülke genelindeki artışa paralel olarak önemli bir artış göstermiştir. Natanyan, şimdiki Kovancılar İlçesi sınırları içerisinde yer alan yerleşim yerlerinden sadece yedi yerde mektep bulunduğunu kaydederken Grayan döneminde bu sayı on yediye kadar çıkmıştır. Aradan geçen yaklaşık yirmi beş senelik süre içerisinde Natanyan'ın tespit ettiği mektep sayısından daha fazla bir artış meydana gelmiştir.

Grayan'ın verdiği bilgilere göre talebe sayısı çok olan yerleşim birimleri Habab, Hoşmat ve Sekrat Köyleri Palu'ya yakın olan köyler olarak dikkat çekmektedir.

¹⁰⁸¹ Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.121-123.

¹⁰⁸² Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.125-134.

Tablo 5.6 Kovancılar ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁸³

SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU KÖY	BOĞOS NATANYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI	MESROP GRAYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI
1	HAVAV/HABAB	150	206
2	KARINCAKÖY	30	18
3	YARIMCA	16	30
4	KAPIAÇMAZ	50	55
5	HOŞMAT		160
6	ÇINAZ	17	
7	SEKRAT	50	73
8	KENGERLİ		20
9	SİĞAM		50
10	GÜLÜŞKÜR		15
11	ARTIHAN		45
12	KARAGEDİK		11
13	KARABÜK		30
14	NORKÜĞ		15
15	NORKÜĞ MEZRE		
16	TAVDİK		15
17	HALALKOM		

5.2.1.7. Palu ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri

Palu ve çevresi Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden biriydi. Palu'da resmi ruhsat alarak açılan mekteplerin sayısı sadece bir idi. Bu mektep merkezde yer almakta ve rüşdiye seviyesinde eğitim vermekteydi. Bu mektebin dışında merkezde bir kız mektebi, bir ana mektebi ve bir mektep daha bulunmaktaydı.

Palu Ermeni mektebi H. 1283(1866/1867) yılında açılmıştır. Mektep yaklaşık 20 yıl ruhsatsız olarak eğitim-öğretimini sürdürdükten sonra 1903 yılında ruhsat almıştır¹⁰⁸⁴. Mektebin Lisan-ı Osmani, Arabi ve Farisi muallimliklerine tayin edilen Mehmed Efendi'nin aylık yüz elli kuruş maaşla 19 Kasım 1892 (7 Teşrinisani 1308) tarihinde görevine başladığı anlaşılmaktadır. 1903 ile 1905 yılları arasında ise Lisan-ı Osmani Muallimi İsmail Hakkı Efendi'dir¹⁰⁸⁵. Mektepte öğrenim gören talebe sayısının 1900'lü yıllarda azalmaya başladığı görülmektedir. Mektebin talebe

¹⁰⁸³Tabloda karşısında rakamlar yer almayan köylerde Garayan bulunduğunu kaydetmekte fakat kaç talebenin öğrenim gördüğünü yazmamaktadır. Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, a.g.e., C.II, s.119-134; <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/palu/locale/geography.html>. (20.05.2012).

¹⁰⁸⁴ *SNMU*, 1316, s.1052-1053; *SNMU*, 1317, s.1191-1192; *SNMU*, 1321, s.506-507.

¹⁰⁸⁵ Yıldız, a.g.t., s.258.

sayısı 1898 yılında seksen beş¹⁰⁸⁶ iken bir yıl sonra yani 1899 yılında altmış üçe¹⁰⁸⁷, 1901 yılında ise altmış ikiye¹⁰⁸⁸ kadar düşmüştür.

Palu'da bir de kız mektebi bulunmaktaydı. Karabet Sahak Faraşyan anılarında bu mektebin şehirdeki kiliselerden biri olan Surp Asvazdzin kilisesinin yanında yer aldığını anlatmaktadır¹⁰⁸⁹. Natanyan ise mektepte elliden fazla kızın bir bayan muallim tarafından eğitildiğini ve mektepte Hıristiyanlık Doktrini, Ermeni Tarihi, El Oyası gibi bilgiler öğretildiğini yazmaktadır. Ayrıca mektebin denetimi ve her türlü ihtiyacını karşılama görevini Palu'daki Mesropyan Cemiyeti'nin karşıladığını da kaydetmektedir¹⁰⁹⁰.

Palu da Ermenilere ait bir ana mektebinin de olduğunu Karabet Sahak Faraşyan anılarından anlamaktayız. Faraşyan, Palu'daki ana mektebinin Aziz Astvatsatsin Kilisesi'nin bitişiğinde olduğunu anlatmaktadır. Faraşyan'ın anlatılarından mektebe giden talebelerin kırmızı önlük giydiklerini ve mektepte bir bayan in görev yaptığını anlaşılmaktadır¹⁰⁹¹.

Natanyan Surp Asvazdzin kilisesinin bahçesinde yüksekçe bir binası ve 100 kadar talebesi olan ayrı bir mektebin daha olduğunu kaydetmektedir. Bu mektepteki talebelerin Narek¹⁰⁹² veya ilahiler okuduklarını ve yerde oturduklarını da ifade etmektedir¹⁰⁹³.

Grayan, Palu'ya bağlı Tilk, Tekhe, Nacaran, Nirhi, Nipşi ve Cayri Mezre köyleri ve köy altı yerleşim yerlerinde de Ermeni mektepleri bulunduğunu yazmaktadır. Bu mekteplerden talebe sayısı çok olan yerler Nirhi ve Nipşi şehre çok yakın olan iki yerleşim yeridir. Eski Palu'nun hemen yanı başında diyebileceğimiz şehir merkezi ile iç içe olan bu yerler de talebe sayısının çok olması normal karşılanmalıdır.

¹⁰⁸⁶ SNMU, 1316, s.1053.

¹⁰⁸⁷ SNMU, 1317, s.1191-1192.

¹⁰⁸⁸ SNMU, 1319, s.612-613.

¹⁰⁸⁹ <http://team-aow.discuforum.info/t1051-KARAPET-SAHAK-FARASYAN-IN-ANLATTIKLARI-1906-PALU-DOGUMLU.htm>.(11.05.2012).

¹⁰⁹⁰ Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.103.

¹⁰⁹¹ <http://team-aow.discuforum.info/t1051-KARAPET-SAHAK-FARASYAN-IN-ANLATTIKLARI-1906-PALU-DOGUMLU.htm>.(11.05.2012).

¹⁰⁹² Naregli Aziz Krikor tarafından yazılmış dua kitabı Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.101.

¹⁰⁹³ Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.101.

Tablo 5.7 Palu ve Çevresindeki Ermeni Mektepleri¹⁰⁹⁴

SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU KÖY	MESROP GRAYAN'A GÖRE ÖĞRENCİ SAYISI
1	TİLK	14
2	TEKHE	16
3	NACARAN	18
4	NIHRİ/NİRHİ	75
5	NİPŞİ	45
6	CAYRİ MEZRE	

5.2.1.8. Protestan Ermeni Mektepleri ve Elazığ'daki Protestan Ermeni Mektepleri

Martin Luther'in Katolik Kilisesini protestosuyla başlayan Protestanlık Mezhebi, Osmanlı topraklarına örgütlü bir şekilde ilk olarak Moravya Kilisesi (Moravian Church veya United Brethren)'nin Protestan misyonerleri ile olmuştur. Bu misyonerler XVIII. yüzyılda 1740 yılında İstanbul'a gelmişler ve bazı yerel kilise yetkilileriyle görüşmeler yapmışlardır. Moravya Kilisesi'nden sonra "İngiliz Church Missionary Society (CMS)," CMS'den sonra da 1961 yılında başka bir cemiyetle birleşerek "The United Church Board for World Ministries (UCBWM)" adını alan "American Board of Commissioners for Foreign Missions veya American Board of Comission for Foreign Missions/The American Bible Conference Foreign Missionary (ABCFM)" gelmiştir¹⁰⁹⁵. ABCFM'nin ardından da YMCA (Young Men's Christian Association-Genç Erkekler Hıristiyan Birliği), YWCA (Genç Kadınlar Hıristiyan Birliği), WBM (Women's Board of Missioners), The British and Bible Society, The Church Missionary Society ve The British and Foreign Bible Society gibi birçok misyoner teşkilat Anadolu'da faaliyet göstermiştir¹⁰⁹⁶.

Protestan misyonerler kendi belgelerinde Anadolu'ya geliş amaçlarının, Anadolu Hıristiyanlarını mezheplerine döndürmek değil, Doğu kiliselerinde reform

¹⁰⁹⁴Tabloda karşısında rakamlar yer almayan köylerde Garayan bulunduğunu kaydetmekte fakat kaç talebenin öğrenim gördüğünü yazmamaktadır. Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, a.g.e., C.II, s.119-134; <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbakir/palu/locale/geography.html>. (20.05.2012).

¹⁰⁹⁵Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 1999, s. 18-19; Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, Ankara, 2002, s. 8; a.g.mlf, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri," *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999*, Ankara, 2002, s.1548. Esra Danacıoğlu, *Osmanlı Anadolu'sunda Anglo-Sakson (Protestan) Misyoner Faaliyetleri (1816-1856)*; Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1993, s. 56-62.

¹⁰⁹⁶Turan, a.g.e., s. 30-31; Mehmet Alpaslan Küçük, "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.50, S.2, Ankara, 2009, s.161.

yaparak İncil'in ruhunun anlaşılmasını sağlamak olduğu ifade edilmektedirler¹⁰⁹⁷. Eğitim ve teşkilat bünyesinde yetişen, çalışmalarında "özerk" bir görünüme sahip olan teşkilat merkezlerinin kararları doğrultusunda hareket eden misyonerler, Anadolu'da 1820'li yıllarda faaliyete başlamışlardır¹⁰⁹⁸.

Misyonerler, faaliyetlerine başlamadan önce ilk olarak Ermenilerin buldukları bölgeleri tespit etmiş, daha sonra hem bölge hem de bölge halkı hakkında analizlerde bulunmuşlardır. Ermenilerin kültür ve yaşantılarını en ince ayrıntısına kadar öğrenmeye ve tanımaya çalışmışlardır. Özellikle Ermenilerin dinî anlayışlarını, eğitim ve öğretim durumlarını tespit etmişler, din adamları hakkında (sayıları, bilgi düzeyleri, eğitim durumları gibi) ve halkın genel yapısı hususunda bilgi edinmişlerdir. Misyonerler, bu uygulamayı faaliyete geçirmek amacıyla da Anadolu'da geziler düzenlemiş ve Ermeniler ile ilgili araştırmalarla yetinmeyip yaptıkları çalışmalarını kitap olarak ortaya koymuşlardır. Bunun yanında bölgenin ve Ermenilerin dinî, sosyal, etnik, siyasî ve ekonomik durumu ile ilgili olarak yapılan faaliyetler de "bölgesel raporlar" olarak düzenlenmiştir. Misyonerlik faaliyetlerini ihtiva eden bu raporlarda, belirli zamanlarda yapılan toplantılarda nelerin yapıldığı ve nelerin yapılması gerektiği yer almış, yapılan tartışmalar ve değerlendirmeler neticesinde yöntemler de belirlenmiştir¹⁰⁹⁹.

Misyonerler, sağlık kuruluşları, konsolosluklar, yetimhaneler ve hayır kurumları yanında tarım, mühendislik, ticaret gibi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir. Ermeniler için sosyal servis merkezleri, yemek programları, konferanslar, kamplar düzenlenmiş; emekli evleri, kız ve erkek evleri açılmış ve bu etkinlikler/kuruluşlar yolu ile misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır¹¹⁰⁰.

Genel ve siyasal alandaki misyonerlik faaliyetlerinde kısmen başarı yakalayan misyonerler, daha etkili olacaklarına inandıkları eğitim-öğretim alanında da kendilerini göstermişlerdir. Bu çerçevede misyonerler, Kutsal Kitap çalışmalarına yönelmiş. Kutsal Kitaplar, çeşitli yabancı cemiyetler vasıtası ile Klasik Ermeniceye, Modern Ermeniceye, Ermeni karakterli harfler ile Türkçeye veya Türkçe karakterli harflerle Ermeniceye ve Türkçeye çevrilmiş, çoğaltılarak Ermenilere dağıtılmıştır. Kutsal Kitap ile birlikte Yunanca, Ermenice ve Arapça gibi değişik dillerde dinî

¹⁰⁹⁷ Mustafa Numan Malkoç, *Günümüz Türkiye'sinde Protestanlık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s.54.

¹⁰⁹⁸ Turan, *a.g.b.*, s.1552; Küçük, *a.g.m.*, s.162.

¹⁰⁹⁹ Küçük, *a.g.m.*, s.163.

¹¹⁰⁰ Küçük, *a.g.m.*, s.168.

kitapların da basılması amacı ile 1822 yılında Malta’da ve 1831 yılında da Gaziantep’te matbaa kurulmuştur. Bu süreçte Osmanlı Devleti’nin kendisine ait bir matbaasının olmaması, misyonerlerin çalışmalarını daha da kolaylaştırmıştır¹¹⁰¹.

Kutsal Kitap çalışması ile birlikte Ermenilerin diline ve kültürüne uygun olarak dinî ve kültürel yayınlar, Ermenice gramer kitapları, ilahi ve müzik kitapları, yüksek ve kolej talebeleri için Ermenice astronomi, fizyoloji, antropoloji, biyoloji, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, matematik, din ders kitapları, eğitici broşürler, dergiler ve sözlükler hazırlanmıştır¹¹⁰².

Matbaayı kendi çalışmaları için temel malzeme yapan ve özellikle Protestanlık konusunda eserler yazan misyonerler, bu kitapların Ermeniler arasında okunmasının ve teşvik edilmesinin gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu amaçla Ermenilerin eğitim durumları ile ilgili raporlar hazırlanmış, ların ve enstitülerin açılması sağlanmıştır¹¹⁰³.

Resmî veya gayrı resmi yollardan mektepler açan Protestan misyonerler, bu lara genellikle faaliyetlerine düzenli olarak katılma sözü veren ve mektep işleri için günlük iki saat işçilik yapma şartını kabul eden yetim, öksüz veya fakir Ermeni çocuklarını almıştır. Mekteplerin öğretim süresi, yüksek niteliğindeki bölümler dört yıl, diğer bölümler ise üç yıl olarak düzenlenmiştir. Mektepler tatil dönemlerinde de devamlı açık olmuş ve misyonerler tatilde de çalışmalarına devam etmişlerdir¹¹⁰⁴.

Protestan mekteplerinde Ermenice öğretim dili olmuş, Ermenicenin yanında da İngilizce, Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca gibi on beşe yakın dil öğretilmiştir. Bunun yanında Protestanlık öğretimi tüm talebeler için mecburî kılınmış ve ibadetler, Amerikalı misyonerler tarafından yerine getirilmiştir. Mekteplerde Ermenice din, coğrafya, fizik, kimya gibi dersler okutulmuş ve kız larında da dikiş ve süsleme gibi el sanatlarına yer verilmiştir. Ayrıca Ermenilere dilleri, tarihleri ve edebiyatları ile milliyetleri hakkında bilgiler verilmiş ve “milliyetçilik” duyguları kamçılanmıştır. Bir taraftan Ermenilerde milliyetçilik duyguları uyandırılırken Türk Milleti’ne ve Türk Devleti’ne düşmanlık da ihmal edilmemiş, diğer taraftan da Amerikan hayranlığı ve Hıristiyanlık sempatanlığı

¹¹⁰¹ Küçük, *a.g.m.*, s.168.

¹¹⁰² Küçük, *a.g.m.*, s.168-169.

¹¹⁰³ Küçük, *a.g.m.*, s.169.

¹¹⁰⁴ Küçük, *a.g.m.*, s.170.

oluşturma çabası içerisine girilmiştir¹¹⁰⁵. Ancak Türk talebeler için aynı yöntem ve öğretim geçerli olmamıştır. Dinî azınlıklar Milliyetçi olmaya teşvik edilirken Türk talebelerine de Milliyetçilik/Türk Milliyetçiliği “kötü/çağ dışı düşünce” şeklinde gösterilmeye ve benimsetilmeye çalışılmıştır¹¹⁰⁶.

Elazığ ve çevresi Ermenilerin yoğun yaşadıkları bölgelerden biri olduğundan Amerikalı misyonerler başta olmak üzere Fransız ve Alman misyonerler tarafından önemli merkezlerden biri olarak seçilmiştir.

ABCFM'nin XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da yaygınlaşma politikasından sonra kısa bir süre içerisinde 1855 yılında Harput İstasyonu kurulmuştur. Harput istasyonunun kuruluşundan sonra bu bölgedeki eğitim faaliyetleri hızlandırılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde merkezde ve köylerde birçok büyüklü küçüklü Protestan mektebi açılmıştır.

Elazığ'da on altısı erkek, sekizi kız, biri karışık ve biri belirsiz olmak üzere toplam yirmi altı Protestan mektebi bulunmaktaydı. Bu mekteplerin hepsi ibtidâî derecesindeydi. Bu mekteplerden iki erkek ve iki kız mektebi şehir merkezinde diğerleri ise köy mektepleriydi. Hem Harput'ta hem de Mezre'de birer erkek ve kız mektebi bulunmaktaydı.

Köylerde bulunan mekteplerden Hüseyinik, Perçenç, Hoğu, Kuyulu, Holvenk ve Habusu'da hem kız hem de erkek mektebi bulunmaktaydı. Mornik, Ağınsı, Bızmışen, Kesrik, Hoh-ı Ulya, Şeyh Hacı ve Germili köylerinde ise sadece erkek mektebi bulunmaktaydı. Bu köylerden Kesrik'te iki adet erkek mektebi bulunuyordu.

Ağın'daki mektep ise hem kız hem erkeklerin öğretim gördükleri karışık bir mektep olma özelliği taşımaktaydı. Uzunoba'daki mektebin erkek mi kız mı ya da karışık bir eğitim veren bir mektep mi olduğunu bilemiyoruz.

Mekteplerdeki talebe sayılarına baktığımızda toplam dört yüz kırk iki kız ve dokuz yüz kırk beş erkek talebe olmak üzere toplam bin üç yüz seksen yedi talebe bu mekteplerde eğitim-öğretim görmekteydi. Kız mekteplerinden Kuyulu, Hüseyinik ve Perçenç Köyü ile Harput'taki mektebin diğerlerine göre daha büyük olduklarını

¹¹⁰⁵ Amerikan Misyonerlerin Ermeni çocuklar ve gençler arasında milliyetçilik duygularını aşılama ve fesadlık yapmalarına Harput'ta da rastlamaktayız. Sadece çocuklara ve gençlere yönelik değil halka karşıda bu davranışları sergilemişlerdir. Bu olaylar karşısında bazen sadece Müslümanlar değil Ermenilerde tepki göstermişler. *BOA., Y.PRK.BŞK.*, 34/28, 03/C /1311; *BOA., BEO*, 3/168, 14/L /1309; *BOA., MKT.MHM.*, 702/19, 23/N/1313; *BOA., HR.SYS.*, 2858/52, 15/12/1895; *BOA., HR.SYS.*, 2859/42, 08/04/1896.

¹¹⁰⁶ Küçük, *a.g.m.*, s.170.

görmekteyiz. Erkek mekteplerinden ise Harput, Hüseyinik, Mezre ve Kesrik Köyündeki mekteplerin diğerlerine göre daha büyük oldukları anlaşılmaktadır.

Bu mekteplerden Holvenk Erkek mektebi, Habusu kız mektebi ve Uzunoba'daki protestan mektebinin talebe sayılarının kaç tane olduğu ise belirlenememiştir.

Tablo 5.8 Elazığ'daki Protestan Mektepleri¹¹⁰⁷

SIRA	MEKTEBİN BULUNDUĞU YER	TÜRÜ	ERKEK ÖĞRENCİ	KIZ ÖĞRENCİ	TOPLAM
1	Mezre İcadiye Mah.	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	100		100
2	Mezre İcadiye Mah.	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		45	45
3	Harput Şehroz Mah.	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	130		130
4	Harput Şehroz Mah.	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		80	80
5	Hüseyinik Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	120		120
6	Hüseyinik Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		84	84
7	Perçenç Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	63		63
8	Perçenç Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		70	70
9	Hoğu Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	25		25
10	Hoğu Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		15	15
11	Kuyulu Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	40		40
12	Kuyulu Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		100	100
13	Mornik Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	20		20
14	Hulvenk Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi			
15	Hulvenk Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi		40	40
16	Ağınsı Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	45		45
17	Bızmışen Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	60		60
18	Kesrik Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	110		110
19	Kesrik Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	60		60
20	Hoh Ulya Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	40		40
21	Şeyh Hacı Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	26		26
22	Germili Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	45		45
23	Habusu Köyü	Zükûr Protestan Mektebi İbtidaisi	52		52
24	Habusu Köyü	İnâs Protestan Mektebi İbtidaisi			
25	Ağın Nahiyesi	Protestan Mektebi İbtidaisi	9	8	17
26	Uzunoba				
TOPLAM			945	442	1387

¹¹⁰⁷ SMV, 1312, s.143; Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, a.g.e., C.II, s.133.

5.2.2. Süryani Mektepleri

Süryaniler Elazığ ve çevresinde Ermenilerden sonra en çok yaşayan azınlık grubuydu. Harput merkezi başta olmak üzere Mezre ve bazı köylerde yaşamaktaydılar. Harput'ta bir Süryani Mahallesi mevcuttu.

Boğos Natanyan, Harput'ta Süryanilerin yedi yüz elli kişilik bir nüfusa sahip olduklarını belirterek yüz hanelik ayrı bir semtlerinin olduğunu kaydetmektedir¹¹⁰⁸.

5.2.2.1. Harput Süryani Mektepleri

Kayıtlarda Elazığ'da biri erkek diğeri kız mektebi olmak üzere iki Süryani mektebinin olduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerin her ikisi de rüşdiye derecesindeydi. Her iki mektepte Harput'ta bulunmaktaydı¹¹⁰⁹.

Harput Süryani mekteplerinden erkek mektebi H.1250 (1834/1835) yılında açılmıştır. Mektep yaklaşık elli altı yıl ruhsatsız olarak eğitim-öğretimini sürdürdükten sonra H.1308 (1890/1891) yılında ruhsat almıştır. Kız mektebi ise H.1289 (1872/1873) yılında açılmıştır. Bu mektepte on sekiz yıl ruhsatsız olarak eğitim-öğretimini sürdürdükten sonra H.1308 (1890/1891) yılında ruhsat almıştır¹¹¹⁰.

Harput Süryani Mektebi'nin XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında liğini İlya Efendi yapmaktaydı. Bu dönemde mekteplerdeki talebe sayılarına baktığımızda erkek talebelerin ortalama olarak kırk üç, kız talebelerin ise ortalama yirmi yedi kişi olduklarını görmekteyiz. İki mektepte talebe sayısı ortalaması yetmiş olup en çok talebenin bulunduğu yıllar 1900-1902 yılları arasındadır. Bu dönemde mekteplerde toplam yetmiş yedi talebe öğrenim görmekteydi.

Boğos Natanyan Harput Süryani mektepleri hakkında otuz kadar talebesinin bulunduğunu ve talebelerin Ermenice ve Süryanice dillerinde basit okuma öğrendiklerini kaydetmektedir¹¹¹¹.

¹¹⁰⁸ Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.185.

¹¹⁰⁹ Harput Süryani mektepleri 1316, 1317, 1318 ve 1321 salnâmelerinde iki ayrı mektep şeklindeyken 1319 salnâmesinde tek mektep şeklinde kaydedilmiştir bkz. *SNMU*, 1316, s.1174-1175; *SNMU*, 1317, s.1376-1377; *SNMU*, 1318, s.1548-1549; *SNMU*, 1319, s.880-881; *SNMU*, 1321, s.656.

¹¹¹⁰ *SNMU*, 1316, s.1174-1175; *SNMU*, 1317, s.1376-1377; *SNMU*, 1318, s.1548-1549; *SNMU*, 1319, s.880-881; *SNMU*, 1321, s.656.

¹¹¹¹ Boğos Natanyan'dan aktaran Yarman, *a.g.e.*, C.II, s.185.

Tablo 5.9 Harput Süryani Mekteplerindeki Talebe Sayıları¹¹¹²

SENE	KIZ	ERKEK	TOPLAM
1316(1898/1899)	25	37	62
1317(1899/1900)	25	43	68
1318(1900/1901)	32	45	77
1319(1901/1902)	32	45	77
1321(1903/1904)	23	45	68

5.2.3. Rum Mektepleri

5.2.3.1. Maden Rum Mektebi

Maden Rum Mektebi'nin hangi tarihte açıldığı bilinmemektedir. Söz konusu mektep, Adliye ve Mezahib Nezâreti'nce Şurâ-yı Devlet Başkanlığına yazılan 27 Aralık 1906 (11 Zilkade 1324) tarihli tahriratta da yer almaktadır¹¹¹³.

Maden'deki Rum talebeler hakkında Diyarbakır Vilâyet Salnâmelerinden edinebildiğimiz bilgilere göre H. 1301 (1883/1884) yılında kırk beş Rum ve H.1302 (1884/1885) yılında ise yirmi beş Rum talebe buradaki mekteplerde eğitim-öğretim görmekteydi¹¹¹⁴.

5.2.3.2. Ağın Vank Karyesi Rum Mektebi

İncelediğimiz dönemde mevcut olan Rum mekteplerinden bir diğeri ise Ağın Nahiyesine bağlı Vank karyesindeki mektepti. Mektebin açılış tarihi ve fiziki özellikleri hakkında her hangi bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Vank Karyesi Rum Mektebi İbtidaisi'nde altı erkek ve on yedi kız talebenin öğrenim gördüğünü bilgisini 1312 tarihli Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'nden öğrenmekteyiz¹¹¹⁵.

¹¹¹² SNMU, 1316, s.1175; SNMU, 1317, s.1377; SNMU, 1318, s.1549; SNMU, 1319, s.881; SNMU, 1321, s.656.

¹¹¹³ Yıldız, a.g.t., s.257.

¹¹¹⁴ Şengül Baydur, *Salnâmelere Göre Diyarbakır Vilayeti'nde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007, s.18.

¹¹¹⁵ SMV, 1312, s.16.

5.3. MİSYONER MEKTEPLERİ

Misyonerlik, ilk olarak Hristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımaktadır. “Mission” terimi Latince asıllıdır. Göndermek anlamına gelen “mittere” fiilinden türetilmiş missio kelimesinden gelmektedir. Propaganda çalışmaları için gönderilmiş kadın veya erkek anlamı da taşır. Hristiyanlığı kabul etmemiş ülkelerde, çeşitli faaliyetler adı altında yürütülen Hristiyanlık propagandasının her türüsüne “Misyonerlik” denir. Hristiyan kiliselerin, Hristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilâta “misyon”, bunları idare eden ve faaliyet gösteren din adamlarına da “misyoner” denilmektedir¹¹¹⁶.

5.3.1. Fransız Mektepleri

Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleri arasında resmi olarak, ekonomik, siyasî ve askerî ilişki ve ittifak kurduğu ilk devlet Fransa’dır. Osmanlıların ilk olarak Fransızlarla 1368 yılında düzenlenen Haçlı seferinde silahlı mücadele sırasında karşılaştıklarına dair bilgiler mevcuttur¹¹¹⁷. 1525 yılında Fransa Kralı I. François’nın Alman İmparatoru Charles-Quint’e karşı yardım istemesi ve bu yardımın yapılması ile iki ülke arasında ilk diplomatik ilişkiler başlamıştır. Aynı yıllarda ilk Fransız elçisi Frangipani İstanbul’a gelmiştir¹¹¹⁸.

Osmanlı Devleti’nde ilk kez misyoner mektep açan ülke Fransa’ydı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Fransa himayesindeki çeşitli tarikatlara mensup misyonerler, Osmanlı ülkesindeki Latin çocuklarına dinî eğitim vermek üzere İstanbul’a gelmişler ve ileriki yıllarda ayrıca kendi kültürlerini, dillerini ve dinlerini yaymak gayesiyle mektep, hastane, dispanser, pansiyon, çocuk bakımevi gibi sosyal ve kültürel müesseselerini kurmuşlardır¹¹¹⁹.

¹¹¹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner ları)*, Ankara, 2000, s.13; Halit Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen lar*, İstanbul, 2002, s.23; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s.2-3.

¹¹¹⁷ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münâsebetleri (1789-1802)*, Ankara, 1964, s.1-2; Şerife Yorulmaz, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl-20 Yüzyıl Başları)”, *OTAM*, S.11, Ankara, 2000, s.697.

¹¹¹⁸ Soysal, *a.g.e.*, s.6; Yorulmaz, *a.g.m.*, s.698; Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara, 2006, s.97-98.

¹¹¹⁹ Ayten Sezer, *Atatürk döneminde Yabancı lar (1923-1938)*, Ankara, 1999, s.7; Şişman, *a.g.e.*, s.100.

Katolik misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları vasıta mektepler olmuştur. Katolik Cizvitlere göre; “ilk misyoner dur”¹¹²⁰. Henry H.Jessup adında bir misyoner bu konu hakkında şunları söylemektedir:

*“Misyonerliğin başarısı için temel şartlardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıtaadır. Su da bir hakikattir ki, misyonerlerin yahut İncil’in başka yollarla smaya imkân bulamadığı birçok yerlere İncil vasıtası ile sabilmiştir.”*¹¹²¹

Fransa’ya tanınan kapitülasyonlarda istifade ile 18 Kasım 1583 tarihinde Galata’daki Saint Benoît Kilisesi’nde Fransız Cizvit misyonerleri tarafından bir mektep açılmıştır. Bu mektep 1586 yılında meydana gelen salgın üzerine kapanmış ve 1609 yılında tekrar açılmıştır¹¹²².

Nurettin Polvan, Saint Benoît u ile ilgili şu tespitleri yapmaktadır¹¹²³:

“18 Kasım 1583’te Cizvitler tarafından açılan Saint Benoît ’u Osmanlı İmparatorluğu’nda kurulan yüz binden fazla talebe toplayan ve sayısı birkaç yüzü asan Fransız larının ilkidir ve bu itibarla Osmanlı Türkiyesinde dinî içtimaî ve siyasi etki ve tepkileri önemli olmuş olan Fransız misyoner öğretim faaliyetinin hareket noktasıdır. Saint Benoît u Osmanlı İmparatorluğu’nda yalnız Fransız misyoner öğretim faaliyetlerinin değil, aynı zamanda bütün yabancı öğretimin de başlangıcıdır.”

1693 yılından itibaren mektepte Türkçe dersleri verilmeye başlandı. Lazarist misyonerleri tarafından satın alınan mektep daha sonra kolej haline getirildi. Mektep St. Benoit ve St. Pulcherie adlarıyla iki kısımda faaliyet gösterdi. Kolejin St Benoit kısmı hazırlık, lise, ticaret ve bankacılık olmak üzere üç bölümden meydana gelmişti¹¹²⁴.

Hristiyanlığı yaymak amacıyla 1626 yılında üç kişilik Capucin misyoner heyeti Galata’ya geldi. Heyet elemanları tarafından Fransız elçiliklerine tercüman yetiştirmek için girişimler başlatıldı¹¹²⁵. Saint-Georges Fransız Mektebi, 1629 yılında İstanbul’a gelen ilk Capucin misyonerleri tarafından Galata’da açıldı. Bu mektepte

¹¹²⁰ Mustafa Halidî, Ömer Ferruh; *İslam ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, Çev. Osman Sekerci, İstanbul 1968, s.79.

¹¹²¹ Halidî, Ferruh, *a.g.e.*, s.85.

¹¹²² Kenan Okan, *Türkiye’de Yabancı lar Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1971, s.1. Necdet Sevinç, *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetler*, İstanbul, 2002, s.33.

¹¹²³ Nurettin Polvan, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, C.1, İstanbul, 1952, s.146.

¹¹²⁴ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı lar*, Ankara, 1990, s.113-114.

¹¹²⁵ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s.464.

küçük yaştaki çocuklara dini eğitim verilmekteydi¹¹²⁶. 1669 yılında İstanbul'da açılan bir başka Fransız mektebi ise Saint Louis Dil Oğlanları Koleji¹¹²⁷ olmuştur. Fransız konsolosluğuna tercüman yetiştirmek amacıyla İstanbul'da 1673 yılında "St. Louis Capucin Papazları Koleji" adıyla yeni bir bina yapıldı. Fransa tarafından yapılan bu çalışmalar sonucunda mezhep kuruluşları kendi denetimleri altına girmiş oldu¹¹²⁸.

Fransızların İstanbul'da açtıkları en önemli mektepler Saint-Joseph Erkek Lisesi Notre Dame De Sion Fransız Kız Lisesi, Saint Pierre Fransız u, Saint Pulcherie Fransız u, Saint-Esprit Fransız u, Saint-Michel Erkek Lisesi, Saint-Benoit Erkek Lisesi, İmmaculee Conception Fransız u ve Galatasaray Mektebi idi¹¹²⁹.

Cizvit, Saint Dominicus, Saint François, Lazarist, Assomption, Frereleler, Filles de la Charite, Notre Dame de Sion gibi çeşitli Katolik tarikatına mensup rahip veya rahibeleri¹¹³⁰ tarafından açılıp idare edilen ve Fransa himayesini kabul ederek genellikle Fransızca olarak eğitim yapan her dereceden yatılı ve yatısız ücretli veya ücretsiz olan bu misyoner eğitim kurumlarında XIX. yüzyılda ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında sayıca ve imparatorluk topraklarının tümü üzerinde olmak üzere bir artış gözlenmiştir¹¹³¹. Fransızlar imparatorluk sınırları içerisinde kurdukları mektepler sayesinde nüfuz alanını genişletti. İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun dört bir yanında mektepler kuruldu. Cizvit ve Fransiskanların imparatorluk sınırları içerisinde yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerler ise İstanbul, İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs ve Orta Yunanistan'dı¹¹³².

XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında Fransa, Osmanlı- Alman yakınlaşması ve Osmanlı ülkesinde bu yakınlaşma sonucu oluşan Alman nüfuzunu kırarak kendi etkisini idâme ettirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan bir dış politika

¹¹²⁶ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.115.

¹¹²⁷ Saint Louis Dil Oğlanları Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Suna Timur Ağıldere, "XVIII. Yüzyıl Avrupası'nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul Fransız Dil Oğlanları u (1669-1873)", *Turkish Studies*, C.5, S.3, 2010, s.693-704.

¹¹²⁸ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.13.

¹¹²⁹ Fransızların İstanbul'da açtıkları en önemli mektepler hakkında geniş bilgi için bkz. Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.116-122; Sezer, *a.g.e.*, s.86-95; Şişman, *a.g.e.*, s.10 9-135.

¹¹³⁰ Cizvit, Saint Dominicus, Saint François, Lazarist, Assomption, Frereleler, Filles de la Charite, Notre Dame de Sion gibi çeşitli Katolik tarikatına mensup rahip veya rahibelerinin faaliyetleri hakkında bkz. Yorulmaz, *a.g.m.*, s.712-717.

¹¹³¹ Tülün Taş, *XX. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s. 34.

¹¹³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.3, Kısım 2, Ankara 1977, s.118-119.

takip etmiştir. Bu sebeple Osmanlı ülkesindeki ruhsatlı Fransız müesseselerinin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir.

Maârif Nâzırları Ahmet Zühdü Paşa'nın raporuna göre 1894 yılında Osmanlı topraklarında üç yüz yirmi biri yabancı olmak üzere dört yüz yirmi yedi azınlık ve yabancı mektebi mevcuttur. Bu mekteplerinden Adana merkezde iki, Hassa kazasında iki, Ankara'ya bağlı Kayseri livâsında iki, Aydın merkezde bir, İzmir'de dört, Beyrut vilâyeti dâhilinde altı, Sivas'ta bir, Elazığ'da iki, Kudüs'te yirmi dört, Gazze'de yedi, Konya vilâyetinin Antalya kazasında iki, Cezayir'de üç, Edirne'de beş, Selanik merkezde iki ve kazası Avrethisarı'nda bir, Bağdat'ta bir, Halep merkezde iki ve kazaları İskenderun'da bir, Cısr-i Sugur'da bir, Antakya'da bir, Maraş livâsında bir, Urfa livâsında iki, Suriye'de Şam'da üç, Bika kazasında bir ve İstanbul'da otuz olmak üzere toplam yüz sekizi Fransızlara aittir¹¹³³.

Şerife Yorulmaz'ın, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanmaları (19.-20. Yüzyıl Başları)” başlıklı makalesinde XX. yüzyılın başında imparatorluk sınırları içerisinde iki yüz yetmiş dokuz mektep, iki yüz elli dört manastır, yüz yedi kilise, yirmi iki eytâmhâne, on dokuz hastane, on altı muayenehâne, on dört mabed, beş ziraî kurum, sekiz mezarlık, bir patrikhâne, iki piskoposhâne, bir papa vekilliği, bir râhiphâne, dört magara, iki acezehâne, bir hayrâthâne, iki misâfirhâne, bir dikimhâne, bir numûne çiftliği, bir destgâh, bir sarnıç, beş hâne, bir arazi ve bir bahçe olmak üzere toplam yedi yüz elli altı ruhsatlı Fransız dinî, sağlık, eğitim ve hayır kurumunun olduğu anlaşılmaktadır¹¹³⁴.

1912 yılına gelindiğinde ise Osmanlı ülkesindeki Fransız mekteplerinin sayısı üç yüz yetmiş kadar yükselmiştir. Bu mekteplerde öğrenim gören talebelerin toplam miktarı 109.009 kişidir.

¹¹³³ Atilla Çetin, “Maârif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı lar Hakkında Raporu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.X-XI, İstanbul, 1983, s.193-219; a.g.mlf., “II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilâyetindeki Yabancı lara Dair Bir Rapor”, *Türk Kültürü*, C.XXII, S.253, Ankara, 1984, s.189-219.

¹¹³⁴ Yorulmaz, a.g.m., s.738-767.

Tablo 5.10 Pernot'a Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız Mektepleri ve Talebe Sayıları¹¹³⁵

ŞEHİR/BÖLGE	MEKTEP SAYISI	KIZ	ERKEK	TOPLAM
İSTANBUL	31	4793	3632	8425
MISIR	87	13114	7255	20369
FİLİSTİN	51	3425	5577	9002
MEZOPOTAMYA	47	6921	5993	12914
SURİYE	82	25801	15195	40996
ANADOLU	72	9249	8054	17303
TOPLAM	370	63303	45706	109009

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarında Cizvitlerin altı bin beş yüz altmış beş talebenin eğitim gördüğü otuz yedi mektebi ve yüz yirmi beş muallimi bulunmaktaydı. Fransiskenlerin bin altmış dokuz talebesi ve on altı mektebi mevcuttu. Ayrıca Samsun, Trabzon, Harput, Malatya, Diyarbakır ve Mardin'de altı yüz yetmiş talebenin eğitim gördüğü yedi adet hemşire mektebi açılmıştı. Kapuçinlere ait on üç mektepte altı yüz otuz beş talebe eğitim almaktaydı. Yukarı Mezopotamya'da faaliyet gösteren Dominikenlerin, Musul ve Kerkük'te görev yapan on rahip, on iki rahibe ve beş yüz civarında talebesi mevcuttu. Freses de La Doctrine Chretienne adlı dini teşkilat Trabzon, Erzurum, İzmir ve İstanbul'da faaliyet göstermekteydi. Trabzon'da iki yüz talebe, Erzurum'da büyük çoğunluğu Katolik Ermenilerden oluşan yüz altmışı erkek doksanı kız olmak üzere toplam iki yüz elli talebe, İzmir'deki beş mektepte ise yedi yüz altmış üç talebe mevcuttu. 1914 yılı itibarıyla beş yüz Fransız unda 59.414 talebe eğitim görmekteydi¹¹³⁶.

¹¹³⁵ Pernot'tan aktaran Şişman, *a.g.e.*, s.103.

¹¹³⁶ Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C.2, Ankara, 1999, s.182-185.

Tablo 5.11 1. Dünya Savaşı Öncesinde Asya Türkiye'sindeki Fransız Misyoner Mektepleri¹¹³⁷

	Yer Adı	Mektep Sayısı	Talebe Sayısı		Yer Adı	Mektep Sayısı	Talebe Sayısı		Yer Adı	Mektep Sayısı	Talebe Sayısı
	FRANSİSKEN MEKTEPLERİ	Şam	1		(Bilinmiyor)	KAPUÇIN MEKTEPLERİ	Beyrut		2	150	CİZVİT MEKTEPLERİ
Yafa		1	(Bilinmiyor)	Kadıköy	1		30	Tokat	1	130	
Kudüs		3	100	Diyarbakır	1		140	Amasya	2	280	
Lazkiye		2	100	Harput	3		100	Ş.Karahisar	2	300	
Nazaret		2	360	Malatya	2		60	Kayseri	1	600	
Sayda		2	88	Mardin	2		60	Adana	1	200	
Amman		1	151	Mersin	1		45	Beyrut	7	1710	
Tabariye		1	50	Urfa	1		50	Sayda	8	1305	
Tripoli		3	220					Lübnan	10	1630	
Toplam		16	1069	Toplam	13		635	Havran	4	210	
								Toplam	37	6565	

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde açılan Fransız mekteplerinde tek bir merkezden idare edilmedikleri için tek tip program takip edilmemekle birlikte ortak amaç, emperyalist emellere uygun talebe yetiştirmektir. Fransız mekteplerinde, Fransa ile ilgili bütün bilgiler en ince detaylarına kadar öğretilmekteydi. Öğretim programları yerleşim alanlarına göre farklılık göstermekteydi. Bu mekteplerin tamamı ücretsiz olmayıp, bazı mektepler tarafından talebelere büyük miktarda ücret talep edilmekte idi. Öğretim programları gibi bu ücretlerde de mektebin bulunduğu yere ve türüne göre değişiklikler gösterebilmekteydi¹¹³⁸.

Fransız mekteplerinin büyük bir bölümünde talebelere güzel sanatlardan keman ve piyano öğretilirken, tarikatlarında ise marangozluk, oymacılık, terzilik, taş oymacılığı, bahçıvanlık ve saatçilik gibi sanatlar öğretiliyordu. Mektep mezunları belirli günlerde bir araya gelerek çeşitli toplantılar yapıyorlardı¹¹³⁹.

Osmanlı Devleti topraklarında açılan yüz otuz üç mektepte, üç yüz yirmi beşi kadın, dört yüz biri erkek olmak üzere toplam yedi yüz otuz muallim

¹¹³⁷ Sezer, *Misyonerlik Faaliyetleri*, s.184.

¹¹³⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyonerleri*, İstanbul, 2005, s.147-149.

¹¹³⁹ Mutlu, *a.g.e.*, s.147.

bulunmaktaydı. lerin büyük bölümü rahip ve rahibeydi. Rahip ve rahibelerin yanı sıra az da olsa laik (gayr-i ruhanî) olan lerde bulunmaktaydı. Fransız larında yerli Rum, Ermeni, Bulgar, Marunî ve Türk muallimlerinin yanında Alman ve İngiliz muallimler de görev yapmaktaydı¹¹⁴⁰.

Fransız mekteplerinde Fransızca dersleri verildi. Osmanlı Devleti tahsil amaçlı Fransa'ya talebeler gönderildi. Ünlü Fransız yazarlarının edebi eserleri başta olmak üzere birçok Fransızca eser Türkçeye çevrilmeye başlandı. Pozitivist ve materyalist felsefe kitapları tercüme edilip çeşitli mekteplerde ders kitabı olarak okutulmaya başlandı. Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy'e Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi için bir proje hazırlatıldı. Bu çerçevede ülkemizdeki ilk sultanî mektebi olma özelliğine sahip olan Galatasaray Sultanîsi açıldı. 1868 yılında kurulan Galatasaray Sultanîsi zamanla Edirne, İzmir, Beyrut, Sam, Tarsus, Kayseri ve Selanik'te açılan misyoner mektepleriyle beraber Fransız kültürünün yerleşmesine ve Batılı aydın kesiminin oluşumuna taban oluşturmuştur¹¹⁴¹.

5.3.1.1. Elazığ'daki Fransız Misyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri

İshak Sunguroğlu, Fransızların Harput'a ilk gelişlerini burada Fransız mekteplerinin kuruluşundan dokuz yıl öncesine dayandığını yazmaktadır. 1859 yılında Fransa hükümeti Jori Mil isminde birisini "*Fransız papazları hakkında memlekette bir aksül'amel zuhurunda bunların umur ve hususlarını deruhde etmek ve kendilerine yardımcı olmak üzere*" Harput'a konsolos vekili olarak göndermiştir¹¹⁴².

Jori Mil'in konsolos vekili olarak Harput'a tayininden sonra burada yaptığı incelemeler neticesinde Harput ve çevresinin Fransız misyonu için uygun bir yer olduğuna dair verdiği bilgiler neticesinde 1868 yılında Mardin'den Abona Padre, Angelo Villarubia namında bir İspanyol zadedgân Capuçin papazı beraberinde Padre Bervardino, Adriano, Crispino adlarında üç arkadaşı ile birlikte Harput'a geldi¹¹⁴³.

Abona Padre, Angelo Villarubia ve arkadaşları harput'taki incelemeleri neticesinde Amerikalıların yerleştiği şehrin batısındaki Şehroz Mahallesinin tersi bir yerinde şehirle daha çok iç içe olan ve Ermeniler ile Süryanilerin yoğunlukta

¹¹⁴⁰ Mutlu, *a.g.e.*, s.148.

¹¹⁴¹ İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Bellekten*, C.XLVI, s.182, Ankara, 1983, s.468.

¹¹⁴² *BOA., İ.HR.*, 17279321, 28/Ra/1276; Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.92-93.

¹¹⁴³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.93-94.

yaşadıkları bir bölge olan Kale Meydanı bölgesinde bulunan Gürcübey Mahallesi etrafında yerleşme kararı verdiler. Buradan bir ev satın aldılar ve evin bir bölümünü de kilise olarak kullanmaya başladılar¹¹⁴⁴.

Harput'ta Katolikliğin yayılmasında Angelo Villarubia önemli rol oynamıştır. Villarubia, “yaşlı ve çok zeki bir adamdı. Etrafına hürmet ve muhabbet telkin etmeği iyi bilirdi. Bu sebeple kendisini yalnız Kale meydanında değil, bütün Harputta sevenler gündün güne çoğalıyordu. Arapça ve Türkçeyi ana lisanı gibi çok iyi bilir ve konuşurdu, kendisi aynı zamanda doktordu, o devirde bu gibi misyon papazları ilâhiyatla beraber hekimlik de öğrenirlerdi. P. Angelo Harputta temaslarını yalnız hristiyanlara inhisar ettirmemiş, müslüman Türk âlimleri ve büyükleriyle de temas ederek bunlarla da dostluk ve samimiyet kurmuş, bir çok ailelerin evlerine serbestçe girip çıkmıştır.”¹¹⁴⁵

Angelo Villarubia'nın ölümünden sonra yerini Fransız papazlardan Pere Rafael almıştır. Rafael'de Villarubia gibi kendini Harput halkına sevdirmeyi başaran biri olmuştur. Pere Rafael, “metin bir ahlaka, iyi huya malik bu zat da kendini etrafına çok sevdirmişti. Güzel Türkçe bilir, âlim ve aynı zamanda Türk dostu bir insandı”. Pere Rafael, Halep'te ölmüştür¹¹⁴⁶.

5.3.1.2. Harput'taki Fransız Mektepleri

Fransızların Harput'ta Capucins Rahiplerine ait biri erkek mektebi, diğeri kız mektebi ve Franciscaines de Lons-saunier Rahibelerine ait bir ilk olmak üzere üç eğitim kurumu bulunmaktaydı¹¹⁴⁷.

Fransız mekteplerinin kuruluş tarihi değişik kaynaklarda değişik tarihlerde gösterilmektedir. İshak Sunguroğlu, Harput'taki ilk Fransız mektebinin kuruluş tarihi olarak 1869 yılını¹¹⁴⁸, Necip Güngör Kısaparmak 1883 yılını¹¹⁴⁹, Şamil Mutlu ise 1885 yılında alınan fermanın sonrasını¹¹⁵⁰ kuruluş tarihi olarak vermektedir. Papaz Angelo Villarubia Harput'taki Fransız mekteplerinin kuruluşunda önemli rol

¹¹⁴⁴ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94.

¹¹⁴⁵ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94.

¹¹⁴⁶ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.96.

¹¹⁴⁷ Harput'ta Fransızlara ait ayrıca 2 manastır ve 1 kilise de bulunmaktaydı Şişman, a.g.e., s.186-187.

¹¹⁴⁸ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94.

¹¹⁴⁹ Kısaparmak, a.g.e., s.17.

¹¹⁵⁰ Şamil Mutlu, Gürcübey Mahallesi'ndeki bu mekteplerin 13 Ağustos 1885 tarihinde kilise yapımı için alınan fermanın sonra burada mabet, manastır ve mektep vücuda getirildiğini yazmaktadır. Mutlu, a.g.e., s.188, 557 nolu dipnot.

oynamıştır. İshak Sunguroğlu, Harput'taki Fransız mekteplerinin açılışını şöyle anlatmaktadır:

“Fransız müesseselerinin ilk kuruluş tarihi ise Maraşlı Hamid Paşanın Elaziz mutasarrıflığı zamanına tesadüf eder. 1869 (1286. H)

Amerikalılar Protestanlığı, Fransızlar da katolikliği neşir ve tamim edecekler!.. Bu cihetle en yakınlarında bulunan bir kaç komşu ermeni ve Süryani ile temasa geçiyor, az zamanda bunlarla samimiyet peyda ederek bunları âyinlerine de alıyorlar, bu suretle Kale meydanında katolikliğin tohumları da atılmış bulunuyordu.

....

P. Angelo ve arkadaşlarının mensup oldukları merkez İtalyadaydı. 1895 senelerinde idareleri aynı Capusin tarikatine mensup ve merkezleri Fransanın Lyon şehrinde bulunan (Proviance) a devir edilmekle P. Angelo Harputda kalmış ve diğer üç arkadaşı ise Harputdan ayrılmışlardı. Bunların yerlerine Fransız Capusinleri gelmiştir. Bunlar da P. Angelo ile teşrikimesai ederek Harputda Kale Meydanındaki evlerinin etrafında bulunan bir çok eski binaları satın alarak burada başda kilise ve modern binalar kurdukları ve mektepler açdıkları.....”¹¹⁵¹

Capucins Rahiplerine ait erkek mektebi ibtidâi derecesinde bir mektepti. Fransızca ve mahalli dil öğretini verilen bu mektepte 1912 yılında 65 talebe öğrenim görmekteydi¹¹⁵².

Capucins Rahiplerine ait kız mektebi ise rüşdiye derecesindeydi. Diğer Fransız mekteplerinde olduğu gibi burada da eğitim Fransızca olarak verilmekteydi. Mektepte mahalli diller yerli muallimler tarafından verilmekteydi. Kız mektebi erkek mektebine göre daha büyüktü. Bu mektepte 1912 yılında yüz yetmiş iki talebe öğrenim görmekteydi¹¹⁵³.

Franciscaines de Lons-saunier Rahibelerine ait ilk mektep küçük bir mektepti.

Harput'taki Fransız mekteplerinde Türkçe derslerine Alafdarzâde Mahmud Efendi'nin girmiştir. Mahmud Efendi kibar bir zat olduğundan Fransız rahipleri onu çok sevmişlerdir. Mahmud Efendi bu mekteplerde uzun yıllar Türkçe muallimliği yapmıştır¹¹⁵⁴.

¹¹⁵¹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94.

¹¹⁵² Şişman, a.g.e., s.186.

¹¹⁵³ Şişman, a.g.e., s.186.

¹¹⁵⁴ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94.

İshak Sunguroğlu Harput'taki Fransız mekteplerinde talebelerin tek tip elbise giydiklerini ve formalarının lacivert olduğunu kaydetmektedir¹¹⁵⁵.

Capucins Rahiplerine ait mektep binaları XX. yüzyılın başlarında hasar görerek harabe bir hale gelmiştir. Var olan mekteplerin yerine yeni bir mektep yapılması hususunda merkezle yazılan yazışmalar¹¹⁵⁶ neticesinde 22 Kasım 1909 tarihinde mekteplerin var olan binanın yanında bulunan arsada yeniden yapılması için irade çıkmıştır¹¹⁵⁷.

5.3.1.3. Mezre'deki Fransız Mektepleri

Fransızların Mezre'de Capucins Rahiplerine ait bir kolej ve Franciscaines de Lons-saunier Rahibelerine ait bir kız orta mektebi olmak üzere iki eğitim kurumu bulunmaktaydı¹¹⁵⁸.

5.3.1.3.1. Fransız Koleji

Maârif salnâmelerinde “*Fur*”¹¹⁵⁹ ismiyle anılan Mezre Fransız Koleji'nin kuruluş tarihi içinde Harput'taki mekteplerin kuruluş tarihi gibi kaynaklarda değişik değişik tarihler verilmektedir. Mektebin kuruluş tarihi olarak Maârif Salnâmelerinde H.1285 (1868)¹¹⁶⁰, Necip Güngör Kısaparmak ve Hidayet Vahapoğlu 1869¹¹⁶¹, Şamil Mutlu 1884¹¹⁶², Adnan Şişman 1901¹¹⁶³ tarihini vermektedirler.

Fransız Koleji, H.1308 (1890/1891) tarihinde ruhsat almıştır. Kolejin “namına ruhsat verilmiş olan müdir-i mes'ulü” Mösyö Padri Luiz'dir¹¹⁶⁴.

İshak Sunguroğlu mektebin açılışını şöyle anlatmaktadır:

“Elâziz merkez kasabasında ve kışlanın üst tarafında geniş bir sahayi ihtiva eden araziyi satın alarak burada da büyük bir mektep, kilise, hususi evler,

¹¹⁵⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.94.

¹¹⁵⁶ BOA., Y.A...RES., 123/28, 19/Ş/1321 (09 Kasım 1903); BOA., MF.MKT., 789/33, 18/R/1322 (02 Temmuz 1904).

¹¹⁵⁷ Mutlu, *a.g.e.*, s.188, 557 nolu dipnot.

¹¹⁵⁸ Mezre'de Fransızlara ait ayrıca 1 çocuk bakımevi, 2 yetimhane, 2 manastır ve 1 kiliseleri de bulunmaktaydı Şişman, *a.g.e.*, s.186-187.

¹¹⁵⁹ SNMU, 1316, s.1176; SNMU, 1317, s.1376; SNMU, 1318, s.1550; SNMU, 1319, s.880; SNMU, 1321, s.657.

¹¹⁶⁰ SNMU, 1316, s.1177; SNMU, 1317, s.1377; SNMU, 1318, s.1551; SNMU, 1320, s.880; SNMU, 1321, s.657.

¹¹⁶¹ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17; Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.78.

¹¹⁶² Mutlu, *a.g.e.*, s.188, 558 nolu dipnot.

¹¹⁶³ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁶⁴ SNMU, 1316, s.1176-1177; SNMU, 1317, s.1376-1377; SNMU, 1318, s.1550-1351; SNMU, 1319, s.880; SNMU, 1321, s.657

geniş bahçeler ve havuz başları yapılarak Elâzizde de işe başlamışlardır. Bu çalışmalar sayesinde müsbet neticeler elde ettikçe bu mektebi Kolleje tahvil etmişler... ders programları yükseltilmiş ve talebe adedi de seneden seneye o nisbette artmıştır."¹¹⁶⁵

Kolej binası bugünkü Orduevi'nin bulunduğu bölgedeydi. Binanın planı hakkında pek bir bilgimiz bulunmamaktadır. Bina hakkında bilgi bulunmadığı gibi görsel olarak da sadece 3-4 fotoğraftan elimizde başka bir materyal mevcut değildir. Elimizdeki görsel belgelerden anlaşıldığı kadar geniş bir bahçeye sahip olan mektep binası iki katlıdır. Dikdörtgen planda olan mektep binası girişi cumbalı gösterişli bir girişe sahiptir. Cumba sağlı sollu iki sütün üzerine kuruludur. Ayrıca mektepte girişin sağ tarafında ikinci katın üstünde ayrı bir cumbası daha bulunmaktaydı. Girişin sağında dört solunda ise sekiz sıra pencere bulunmaktaydı. Görsellerden binanın bodrum katının da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mektepte okutulan dersler hakkında Hans-Lukas Kieser'in 1904 yılına ait olduğunu düşündüğü ve İstanbul'da basılan koleje ait bir broşürden¹¹⁶⁶ bilgi edinebilmekteyiz. Broşürden yer alan çeyrek sömestr karnesinden anlaşıldığı kadarıyla kolejde talebelerin sadece ders bilgileriyle değil hal ve hareketlerinden de değerlendirildikleri anlaşılmaktadır. Günümüz mekteplerinde olduğu gibi karnede sadece ders isimleri yazılı değildir. Mektepte öğrenim gören bir talebe çalışkanlık, tavır ve hareketleri, terbiyesi ve nezaketi, temizliği, ilerleme gayretleri gibi yönlerden de değerlendirilmektedir.

Sömestr karnesindeki derslere baktığımızda mektebin bulunduğu bölge şartlarına uygun bir ders programı uygulandığını görülmektedir. Türklerden sonra yörede bulunan azınlıklardan en çok nüfusa sahip olan Ermenilerden dolayı mektepte öğretilen mahalli dillerden Türkçe ve Ermenice zorunluydu.

Bütün Fransız mekteplerinde olduğu gibi burada da mektebin öğretim dili Fransızcaydı. Mektepte dördüncü sınıftan itibaren bütün dersler Fransızca olarak verilmekteydi. Mektepte mahalli dil olarak verilen Türkçe ve Ermenice zorunlu Arapça ve İngilizce dersleri ise seçmeliydi¹¹⁶⁷.

Mektepte sosyal bilimlerden edebiyat, belagat, tarih, coğrafya ve felsefe gibi temel dersler, matematik bilimlerinin aritmetik, cebir, geometri, trigonometri ile fen

¹¹⁶⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.94.

¹¹⁶⁶ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul, 2005, s.300.

¹¹⁶⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.94; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17; Şişman, *a.g.e.*, s.187.

bilimlerin temel dersleri olan fizik, kimya dersleri ile kozmografya, usul-ı defteri, doğa tarihi, din bilgisi dersleri için ulum-u diniye dersinin verildiği görülmektedir. Bu derslerin yanı sıra resim dersi de mektebin ders programında yer almaktaydı.

Sömestr karnesinde dikkat çeken bir özellik ise dersler arasında müzik dersinin bulunmamasıdır. Oysaki arşiv belgelerinde ve kaynaklarda¹¹⁶⁸ kolejde müzik dersinin okutulduğu hatta bu derse önem verildiği ve mektebin bir bando takımının bulunduğu ve bazen bu bando takımının şehirde caddelerde geçiş törenleri düzenledikleri bilinmektedir. Törenler önde bando takımı arkada mektebin erkek talebeleri şeklinde olurdu¹¹⁶⁹.

Tablo 5.12 Fransız Koleji'nde Okutulan Dersler¹¹⁷⁰

Assidue (Müdavemet)	Application
Couduite (Tavır ve Hareket)	Devoirs écrits (Tahrir-i Vazife)
Politesse (Terbiye ve Nezaket)	Lecons de mémoire (Ezber Dersler)
Proprete (Temizlik)	Progrés (Terakki)
Catéchisme (Ulum-ı Diniye)	Hist. Naturelle (Tarih-i Tabiiye)
Philosophie (Felsefe)	Arithmétique (İlm-i Hesab)
Rhétorique (İlm-i Beyan)	Algèbre (Cebir)
Littérature (Edebiyat)	Géométrie (Hendese)
Turc (Türkçe)	Trigonométrie (Müsellesat)
Arabe (Arapça)	Arpentage (Mesaha-i Arz)
Français (Fransızca)	Comptabilité (Usul-ı Defteri)
Armémen (Ermenice)	Physique (Hikmet)
Anglais (İngilizce)	Chimie (Kimya)
Historie (Tarih)	Cosmographie (İlm-i Hayat)
Géographic (Coğrafya)	Dessin (Resim)

Kolejde eğitim-öğretim on sınıfta yapılmaktaydı¹¹⁷¹. Kolejde talebelerin derslere yardımcı olması için kurulmuş büyük bir kütüphane de bulunmaktaydı¹¹⁷².

Eğitimin Avrupa kültürü ve bilimi ile yakın ilişki içerisinde olduğu mektepte şehirde yer alan diğer misyoner mektepleri olan Amerikan ve Alman kolejleri ve mektepleriyle olan “*eğitimsel ve toplumsal yarış*”¹¹⁷³ neticesinde tiyatro ve müzik gösterileri başta olmak üzere önemli sosyal etkinliklerinde yapıldığı görülmektedir.

¹¹⁶⁸ BOA., MF.MKT., 674/18, 13/Ş/1320 (14 Kasım 1902); Kısaparmak, a.g.e., s.17.

¹¹⁶⁹ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.94-95.

¹¹⁷⁰ Kieser, a.g.e., s.300.

¹¹⁷¹ Şişman, a.g.e., s.187.

¹¹⁷² BOA., MF.MKT., 998/11, 26/R/1325 (08 Haziran 1907).

¹¹⁷³ Kieser, a.g.e., s.298.

Hans-Lukas Kieser, Archivio Generale die Frati Minori Cappuccini arşiv raporlarından bu durumu şöyle aktarmaktadır:

“Okullarda “yüksek kültür”ün ve “yüksek toplum”un saygınlığının artmasına çaba gösteriliyordu. Müzik ve tiyatro gösterileri, şehir hayatında büyük ilgiyle karşılanmaktaydı. “Bu sene ilk defa [kolejden] dört öğrenci Vilayet valisi S. E. Rauf beyin ellerinden diplomalarını aldılar, ödül dağıtımında Validen başka askerî komutan, Birleşik Devletler ve İngiltere büyük elçileri ve bütün sivil ve askerî otoriteler hazır bulundular. Fr. Ferdinand de Thizy'nin usta yönetiminde bando çabucak ilerleme kaydetti ve birçok Türk memur onları dinlemeye geldi. [...] Karput'ta olduğu gibi Mezere'de de her yıl sınavlardan sonra hem kız hem erkek öğrenciler bir piyes canlandırıyorlar. Bu sene Karput'ta kız öğrenciler Marie Stuard trajedisini canlandırdılar. Halkın merakını gidermek için piyesin defalarca oynanması gerekti. Mezere'de erkek öğrenciler Elçiler ve otoriteler huzurunda Fransızca'dan Türkçe'ye kendileri çevirdikleri Molière'in Malade Imaginaire'ini oynadılar. Kızlar da Martyre de St Tartius'u Ermenice oynadılar.

Eğitim Avrupa kültürü ve bilimi ile yakın ilişki içerisindeydi; bunların içerdiği unsurları sadece ezberlemek değil, manevi olarak sindirebilmek için Collège çerçevesi güçlkle yeterli gelebiliyordu. Bu aşırı bilgi yüklemesi, muhtemelen çokdilliliğin yanı sıra prestijli doğa bilimlerinin de öğretilmesini gerektiren rekabetin giderek büyümesiyle ilişkiliydi.”¹¹⁷⁴

Kolejin idare ve talim heyeti Fransız kökenli papazlardan müteşekkildi. Muallimlerinde büyük çoğunluğunu rahipler meydana getirmekteydi. Rahiplerin dışında bazı dersler Ermeni muallimler tarafından okutulmaktaydı¹¹⁷⁵. Adnan Şişman 1912 yılında mektepte altı Fransız rahibi ve sekiz lâik in görev yaptığını yazmaktadır¹¹⁷⁶.

Koleji bitirip mezun olan talebeler vilâyet maârif müdürlüğü tarafından tanınan ve merkez tarafından tasdik edilen bir diploma almaktaydılar¹¹⁷⁷. Diploma alan talebeler Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli mekteplerinde lik yapmışlardır. Ayrıca kolejin kuruluşundan itibaren mezun olanlardan doktor, eczacı ve çeşitli devlet dairelerinde memur olanlar vardır¹¹⁷⁸.

¹¹⁷⁴ Kieser, *a.g.e.*, s.299,301.

¹¹⁷⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.96; Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17.

¹¹⁷⁶ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁷⁷ BOA., BEO., 3166/237410, 06/N/1325 (12 Kasım 1907); Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁷⁸ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

Fransız Koleji'nde öğrenim gören talebelerin dörtte üçü¹¹⁷⁹ Gregoryen Ermeniler başta olmak üzere aralarında Fransızca öğrenmek amacıyla mektebe yazılan sayıları az olan Türk talebelerde bulunmaktaydı. Mektepte öğrenim gören talebelerden malî durumu iyi olanlar ücretle, yardıma muhtaç olanlar ise parasız olarak kabul edilmekteydi¹¹⁸⁰.

Mektepte öğrenim gören talebe sayısına dair kesin bilgilere sahip değiliz. Değişik kaynaklarda değişik rakamlar verilmektedir. Adnan Şişman mektepteki talebe sayısını 1901 yılından sonra ortalama olarak iki yüz elli olduğunu kaydetmektedir¹¹⁸¹. Necip Güngör Kısaparmak ise mektepte gündüzlü ve yatılı talebelerinin toplamının üç yüz kadar olduğu bilgisini vermektedir¹¹⁸². İshak Sunguroğlu ise hem Mezre'deki hem de Harput'taki Fransız mektepte toplam olarak 250-300 talebenin bulunduğunu ifade etmektedir¹¹⁸³.

1912 yılında mektepte iki yüz on yedi talebe bulunmaktaydı. Bu talebelerden 4 tanesi Müslüman idi¹¹⁸⁴.

1902 yılında eski binanın yıktırılarak yapılan¹¹⁸⁵ Fransız Koleji binası 6 Şubat 1911 tarihinde çıkan bir yangın ile yanmış ve geçici olarak başka binalara yerleştirilmiştir¹¹⁸⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra kolej kapatılarak bina askerî hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır¹¹⁸⁷.

5.3.1.3.2. Mezre Fransız Kız Orta Mektebi

Kız Orta Mektebi Franciscaines de Lons-saunier Rahibelerine aitti. Mektebin programı aşağı yukarı kolejin programı gibiydi. Burada kolejden farklı olarak kız mektebi olduğundan daha çok dikiş ve nakış derslerine yer verilmiştir.

Kız Orta Mektebinin 1900'lü yılların başında yetmiş¹¹⁸⁸, 1912 yılında ise altmış talebesi bulunmaktaydı¹¹⁸⁹.

¹¹⁷⁹ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁸⁰ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17.

¹¹⁸¹ Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17; Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁸² Kısaparmak, *a.g.e.*, s.17.

¹¹⁸³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.95.

¹¹⁸⁴ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁸⁵ Mutlu, *a.g.e.*, s.189, 558 nolu dipnot.

¹¹⁸⁶ Şişman, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁸⁷ BOA., *DH.ŞFR.*, 603/100, 26/Kasım/1334 (26 Kasım 1916); BOA., *DH.ŞFR.*, 93/314, 23/S/1337 (27 Kasım 1918).

¹¹⁸⁸ Kieser, *a.g.e.*, s.299, 259 nolu dipnot.

¹¹⁸⁹ Şişman, *a.g.e.*, s.188.

5.3.1.3.3. Mezre'deki Diğer Fransız Mektepleri

Mezre'de Fransızlara ait kolej ve kız orta mektebinin yanı sıra karma olarak eğitim veren bir Çocuk Bakımevi, Hüseyinik, Kuyulu ve Bızmişen köylerinde de ibtidâi derecesinde birer mektepleri bulunuyordu¹¹⁹⁰.

Çocuk Bakımevi'nde çocuklara Ermenice ve Fransızca okuma öğretilmekteydi. Bakımevinin 1912 yılında iki muallim ve yüz on altı talebe mevcudu bulunmaktaydı¹¹⁹¹.

1900'lü yılların başında Hüseyinik, Kuyulu ve Bızmişen köylerinde bulunan mekteplerinde ise üç yüz yetmiş kız ve erkek talebe bulunmaktaydı¹¹⁹².

5.3.2. Amerikan Mektepleri

Türk-Amerikan ilişkilerinin başlayışı XVIII. yüzyılın sonlarına kadar uzanır. 1783 yılında bağımsızlığını kazanan ABD ile gerileme aşamasına girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk ilişkiler, Amerikalı girişimcilerin ticarî faaliyetleri neticesinde başladı. Bu ilişkiler dolayısıyla Osmanlıların Amerikalılarla ilk tanışması, bir Osmanlı toprağı olan ve Fas, Tunus, Trablusgarp ve Cezayir'i içine alan Magrib bölgesinde meydana geldi¹¹⁹³.

Osmanlı İmparatorluğu ile ABD arasında ticarî olarak başlayan ilişkilerden sonra Amerikan ticaret gemileri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu limanlarına gelmeye başladılar. Yine bir anlaşma olmamasına rağmen, ABD, 1802 yılında İzmir'e bir konsolos atadı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu bu atamayı tanımayınca, konsolos İzmir'den ayrılmak zorunda kaldı. 1811 yılında Philadelphia'lı tüccar David Offley kişisel bir anlaşma yaparak, Osmanlı'dan Amerikan tüccarları için bazı ayrıcalıklar kopardı. 1816 yılında ise Offley, Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa ile kurduğu dostluk sayesinde, Amerikan konsolosluğunu koparmayı başardı¹¹⁹⁴.

7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanan Osmanlı-ABD Ticaret ve Denizcilik Anlaşmasıyla, ABD'ye “*en ziyade müsaadeye mazhar millet*” statüsü verildi. Bu statü sayesinde ABD, Osmanlı limanlarını ziyaret eden Amerikan tacirlerinden,

¹¹⁹⁰ Şişman, *a.g.e.*, s.188.

¹¹⁹¹ Şişman, *a.g.e.*, s.188.

¹¹⁹² Kieser, *a.g.e.*, s.299, 259 nolu dipnot.

¹¹⁹³ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001, s.33.

¹¹⁹⁴ Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Ankara, 2010, s.14.

evvelce bu statü tanınan diğer devletlerin tacirlerinden alınandan daha fazla gümrük vergisi talep edilmemesini ve Amerikan vatandaşlarının diğer ülke vatandaşlarının sahip olduğu her türlü ayrıcalıktan yararlanmalarını sağladı. Anlaşmayla düzenlenen konular arasında en önemlisi, iki ülke arasında diplomasi ve konsolosluk ilişkileri kurulması konuları da yer aldı¹¹⁹⁵.

7 Mayıs 1830 tarihli Osmanlı-ABD Ticaret ve Denizcilik Anlaşmasının yürürlüğe girmesiyle, David Porter 2 Mart 1831 tarihinde ABD'nin İstanbul maslahatgüzarı olarak tayin oldu. Ayrıca ABD anlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde konsolosluklar açtı. İzmir'de açılan gayri resmî olarak ilk Amerikan konsolosluğunu Beyrut ve İstanbul konsoloslukları izledi¹¹⁹⁶.

Mayıs 1830 tarihindeki antlaşmasından sonra Osmanlı'nın ABD ile imzaladığı ikinci ticarî antlaşma 13 Şubat 1862 tarihli Seyrisafain ve Ticarete dair antlaşmadır. 1830 Antlaşmasında olduğu gibi “*en ziyade müsaadeye mahzar millet*” statüsü kabul edilmiştir. 1862 Antlaşması 1884 yılında Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak yürürlükten kaldırılmış ve 1830 tarihli antlaşmaya geri dönmüştür.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı tarihinde birçok açıdan dönüm noktası olduğu gibi Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde de önemli bir milattır. Bu tarihten sonra birçok Avrupalı büyük gücün yanı sıra ABD de Ermeni sorununu bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma sürecine katıldı. ABD dış konjonktüre uygun hareket ederek Bâbiâli'yi Ermeniler'e kötü muamele yapmakla suçladı. Özellikle Amerikan basını, Ermeniler'i destekler yönde yayın yaptı. ABD bu politikalarını desteklemek için Osmanlı Devleti'nde bulunan misyonerlerini kullandı. Misyonerler ve ları bir yandan ABD'ye Osmanlı Ermenileri'nin içinde bulunduğu koşullara ilişkin gerçek dışı raporlar yollarken, bir yandan da Ermeni isyanlarının¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁵ Bulut, *a.g.e.*, s.15.

¹¹⁹⁶ Erhan, *a.g.e.*, s.146; Bulut, *a.g.e.*, s.15-16.

¹¹⁹⁷ XIX. Yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın ilk yıllarında meydana gelen Ermeni isyanlarında Amerikan Mekteplerinin ve misyonerlerinin rolü hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Hülagü, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2001, S. 10, s.57-94; Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2001, S. 10, s.153-182; Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006; Gökhan Özeren, *ABD'nin Ermeni Politikası 1890-1920*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009; Celal Öney, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2010;

fikrî ve teorik alt yapısını oluşturdular ve dolayısıyla da, özellikle 1889-1896 yılları arasında sayıları artan Ermeni isyanlarının çıkmasına katkı sağladılar. Bu yıllardan sonra Osmanlı-Amerikan ilişkileri, ABD'nin misyoner larına resmî izin isteği ya da Ermeniler'le ilgili meselelerden dolayı tehditle yürür hale geldi¹¹⁹⁸.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında devletlerarası ilişkilerin tanziminde ABD'nin başvurduğu bir diğer yöntem olan "savaş gemisi yollama" yöntemini ABD, Osmanlı Devletine karşıda uygulamıştır. Amerikan Hükûmeti istediği imtiyazlara kavuşmak için tehdit unsuru olarak savaş gemileri göndermiştir. 1850-1914 yılları arasında Amerikan savaş gemileri İstanbul'a gelmiş ve her ziyaret sonunda ABD istediklerini elde etmiştir¹¹⁹⁹. Meselâ 1895'te, misyonerlerin Ermeniler'e yapıldığını iddia ettikleri katliamları durdurmak bahanesiyle, "San Fransisco" ve "Marblehead" isimli savaş gemilerini İzmir, İskenderun ve Beyrut'a gönderildiler. Aslında Babîâlî üzerinde baskı oluşturmak üzere gönderilen gemiler, Ermeniler'in katledildiğine dair hiçbir delil bulamadan geri döndüler. ABD aynı politikanın bir devamı olarak, Ermeni isyanları sırasında zarar gören Amerikan larıyla ilgili talep ettiği tazminatı elde etmek için 1900 yılında Kentucky savaş gemisini Osmanlı sularına gönderdi ve bu sayede istediği tazminatın bir bölümünü elde etti¹²⁰⁰.

ABD, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1914) siyasî alanda herhangi bir risk almaktan kaçındı. Devam ettirdiği Monroe Doktrini çerçevesinde, 1911 yılındaki Osmanlı-İtalyan savaşında arabuluculuk yapması için verilen teklifi geri çeviren ABD, Balkan Savaşları'na da ilgisiz kaldı. Buna karşılık İttihat ve Terakki Partisi, II. Meşrutiyet Dönemi boyunca ABD'yi kendi tarafına çekebilecek bir politika izlemeye çalıştı. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra da, Amerikalılara karşı izlediği bu tutumda fazla bir değişikliğe gitmedi. Fakat, Amerikalı misyonerler eski alışkanlıklarını devam ettirerek, Rusya'yla işbirliği yapan Ermenileri himayeleri altına almaya çalıştılar. Ermeniler tarafından yapılan katliamları yok sayarak adeta onlarla beraber savaşan bu misyonerler, Tehcir'e de karşı çıktılar ve düzenledikleri gerçek dışı raporlarla dünya kamuoyunu etkilediler¹²⁰¹.

Amerika'da kurulan ve kısa adı ABCFM (American American Board of Commissioners for Foreign Missions) olan Amerikan Board örgütü Osmanlı

¹¹⁹⁸ Bulut, *a.g.e.*, s.18.

¹¹⁹⁹ Kurthan Fişek-Oral Sander, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türkiye-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929*, Ankara 1977, s.23.

¹²⁰⁰ Erhan, *a.g.e.*, s.335-336; Bulut, *a.g.e.*, s.19.

¹²⁰¹ Bulut, *a.g.e.*, s.19-20.

topraklarının neredeyse tamamına yakınında faaliyet göstermiş olan bir misyonerlik örgütüdür. 19. yüzyılın tamamında ve bunun sonrasında Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiş olan Amerikan Board örgütünün temelleri XIX. yüzyılın başında ABD'nin New England bölgesinde atılmaya başlanmıştır. 1800'lü yılların başlarında New England bölgesinde meydana gelen dinî canlanmanın vermiş olduğu etki ile Dartmouth, Williams ve Amherst gibi kolejlerde eğitim görmüş, dinî anlamda heyecanlı ve istekli bir grup ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen grubun kadınlar kanadının çoğunluğunu ise South Hadley'deki Mount Holyoke Kız Ruhban Mektebi'nde (Female Seminary) öğrenim görmüş kızlar teşkil etmiştir. Fakat gerçekte Amerikan Board'ı oluşturan kimseler ise bir kısım Williams Koleji talebeleridir¹²⁰².

ABCFM'den başka 1868 yılında kurulan *Woman's Board of Missions*, *Woman's Board of Missions of The Interior* gibi kadın dernekleri ile *American Bible Society*, *The Near East Relief* örgütü ve *Young Men's Christian Association*, *Young Women's Christian Association* cemiyetleri Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür¹²⁰³.

ABCFM, Anadolu'yu ileride ele geçirmeyi düşündüğü Asya'nın anahtarı olarak değerlendirmiştir. ABCFM teşkilatının Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri daha çok Osmanlı tebaasını Protestanlaştırmak için kiliseler açmak, azınlıkları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırıp bağımsızlığını kazanmaları için tahrik edecek mektepler açmak, bu mekteplerde ileride bağımsızlığını kazanacak olan ülkelerin ABD çıkarlarına hizmet edecek yönetici zümresini yetiştirmek, hastane, yetimhane açmak ve misyonerlik faaliyetlerinde kullanılacak yazılı materyal için matbaalar kurmak gibi faaliyetleri olmuştur. Misyonerlerin faaliyetlerinin amacı bir yandan modern eğitim kurumları vasıtasıyla insanların yaşayış ve düşüncelerini gelenek ve alışkanlıklarını değiştirmek onlara yeni bir biçim vermek şeklinde özetlenir. Bununla beraber bu faaliyetler bir yandan da ticarî ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynayacaktır. Osmanlı ülkesinde Amerikan misyonerlerin dayanağı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları olmuştur. Bunun da nedeni diğer Gayrimüslim cemaatlerinin Fransa, Rusya ve İngiltere tarafından paylaşılmasıdır¹²⁰⁴.

¹²⁰² İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 21.

¹²⁰³ Mutlu, *a.g.e.*, s.287; Şişman, *a.g.e.*, s.29.

¹²⁰⁴ Şişman, *a.g.e.*, s.29-30.

ABCFM'nin 1818 yılındaki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonları kurulması için çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Pliny Fisk ve Levi Parsons, 3 Kasım'da Boston'dan Orta Doğu'ya doğru yola çıktılar. Bu iki misyoner, Malta'da meslektaşlarını ziyaret ettikten sonra, İzmir'e ulaştılar. 14 Ocak 1820 tarihinde İzmir'e ulaşan Fisk ve Parsons, buradaki ilkel Yunan larını ziyaret ettiler ve Yunanca öğrenmeye başladılar¹²⁰⁵. Bu dönemde Pliny Fisk ve Levi Parsons'ın ilk yapacakları vazife Osmanlı tebaasının arasına karışarak, ülkenin ekonomik yapısını, dinini, coğrafyasını, halkın psikolojik durumunu, tebaanın eğitim durumunu, tebaa arasındaki farklı kültürel ve sosyal yapıyı, farklı etnik grupları hakkında ileride yapacakları misyonerlik faaliyetleri için bilgi edinmek olmuştur¹²⁰⁶. Pliny Fisk ve Levi Parsons yaklaşık üç yıl süreyle İzmir'den Kudüs'e, Beyrut'tan, İskenderiye'ye kadar dolaşarak kendilerinden istenilen bilgileri toplamışlardır¹²⁰⁷.

Pliny Fisk ve Levi Parsons anadolu'daki ve kutsal yerlerdeki gezilerinin dışında ilerideki misyonerlik faaliyetlerinde kullanılacak yazılı materyalin basımı için Malta'da bir matbaa kurulmasını kararlaştırmışlar ve Daniel Temple ve Homan Hallock'un yardımıyla 1822 yılında Malta'da matbaayı işler duruma getirmeyi başarmışlardır. Bu matbaa Osmanlı-ABD arasında resmi ilişkilerin başlamasından sonra önce 1833 yılında İzmir'e taşınmıştır. İzmir'de yirmi yıl kadar hizmet verdikten sonra 1853 yılında da İstanbul'a taşınmıştır¹²⁰⁸. Levi Parsons'ın 1822 yılında ölmesi üzerine Pliny Fisk 1825 yılına kadar misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş ve 1823 yılında ABCFM teşkilatının Suriye misyonunu Beyrut'ta faaliyete geçirmiştir. 1823 yılında Suriye bölgesine ikinci misyoner grubu intikal etmiştir. Bunlar; William Goodell ve Isac Bird'dir¹²⁰⁹. Amerikan misyonerlerinin Beyrut bölgesindeki ilk çalışmaları esnasında bölgede yaşayan Ermeniler dikkatlerini çekmiştir. Ermenilerin misyonerlik faaliyetleri için uygun olduğu fikri uyanmaya başlamıştır. Çok kısa bir zamanda Diyonisos Karabet ve Kirkor Vartabet isimli iki Ermeni papazını Protestanlaştırmayı başarmışlar, ayrıca 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta Osmanlı Devleti'ndeki ilk Protestan Amerikan misyoner unu toplam yedi talebe ile öğrenime açmışlardır. On sene sonra İstanbul'da da Beyoğlu'nda Ermeni

¹²⁰⁵ Açıkse, *a.g.e.*, s.36-37; Erdoğan, *a.g.t.*, s.56.

¹²⁰⁶ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı lar*, Ankara, 1991, s.35.

¹²⁰⁷ Pliny Fisk ve Levi Parsons'ın gezileri hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan, *a.g.t.*, s.56-58.

¹²⁰⁸ Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, İstanbul, 1988, s.269; a.g.mlf., *a.g.e.*, s.38-39.

¹²⁰⁹ Açıkse, *a.g.e.*, s.37.

çocukların tahsili için bir erkek lisesi hizmete girmiştir. Bu faaliyetler Beyrut ve İstanbul gibi büyük merkezlere yönelik kalmamış Anadolu'nun Osmanlı Asyasının birçok şehrine kadar yayılmıştır¹²¹⁰.

1830 yılındaki Osmanlı-Amerikan ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı coğrafyasındaki Amerikan erkek ve kadın misyoner faaliyetleri de yaygınlaşmaya başlamıştır. Mektep ve kiliseler dışındaki etkinliklerini erkek misyonerler kahvehaneler veya köy odalarında erkekler arasında yürütürken, kadın misyonerler de ev ziyaretleri yaparak, kadın ve kız çocuklara nakış-dikiş gibi el becerilerini geliştirici, müzik ve resim gibi çeşitli dersler vererek sürdürmüşlerdir. Ayrıca sağlık alanında da misyonerler özellikle salgın hastalıkların kol gezdiği ve devletin el atmadığı yerlerde halka hizmet götürerek onlara telkinlerde bulunmuşlardır. Böylelikle bir yandan misyoner faaliyetleriyle, diğer yandan yayınlarla gayrimüslim Osmanlı cemaati arasında nüfuz tesisine çalışılmıştır¹²¹¹.

ABCFM Müslüman halkı Hıristiyanlaştıramayacağını anlayınca Ermenileri kiliselerde örgütleme yoluna gitmiştir. Misyonerlerin Suriye ve Beyrut'taki faaliyetleri Osmanlı Devleti ile Rusya arasında o dönemde devam eden savaşın getirdiği kargaşa ortamı ile 1828 yılında kesintiye uğramış ve 2 Mayıs 1828 yılında Ermenilerin de yardımı ile Suriye misyonu Malta'ya taşınmıştır. Kısa bir süre sonra tekrar Suriye-Lübnan bölgesinde başlayan misyonerlik faaliyetleri 1860 yılına gelindiğinde pek çoğu Lübnan kasabalarında açılmış otuz üç mektepte bin talebeye ulaşmış, 1886 yılında ise Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji kurulmuştur. 1830 yılı Osmanlı-ABD ilişkilerinde adeta bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Zira o tarihe kadar iki ülke arasında herhangi bir anlaşma bulunmaması ABD'nin bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini gizli olarak yürütmesini zorunlu kılıyordu¹²¹².

1820 yılından itibaren Osmanlı topraklarına gelmeye başlayan Amerikalı misyonerler, 1830 yılında imzalanan Seyr-i Sefain ve Ticaret Antlaşmasına kadar resmi olarak teşkilatlanmamışlardır¹²¹³. Bu antlaşmanın imzalanması ile birlikte her iki devlet arasında ilişkilerin gelişmesi ve yaşanan bazı sorunların çözüme kavuşturulması, en önemlisi de antlaşmanın birinci maddesi ile Amerika'ya kapitülasyon haklarının verilmesi, misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini hızlandırmasına ve resmi olarak teşkilatlanmalarına olanak

¹²¹⁰ Şişman, *a.g.e.*, s.30-31.

¹²¹¹ Şişman, *a.g.e.*, s.31.

¹²¹² Şişman, *a.g.e.*, s.31-32.

¹²¹³ Açıkşes, *a.g.e.*, s.41.

sağlamıştır¹²¹⁴. 20 Mart 1831 tarihinde faaliyete geçen ABD diplomatik temsilciliği Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini adeta legal bir yapıya kavuşturmuştur¹²¹⁵.

Amerikalı misyonerler teşkilatlanmalarında ve faaliyet alanlarını belirlemelerinde Eli Smith ve Harison Gray Dwight'ın gezilerinin de önemli etkisi olmuştur. Faaliyet alanlarını belirleyen misyonerler, misyonların teşkilatlanmalarını bu alanlar doğrultusunda belirlemişlerdir. Amerikalı misyoner ilk merkezlerini İzmir'de kurmuşlardır. İzmir Levent'te kurulan ilk istasyon olarak Amerikan Board kayıtlarına geçmiştir. İzmir, İstanbul istasyonu kuruluncaya kadar Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri olarak kalmıştır. Bununla birlikte İzmir'in, özellikle Rum halk ve diğer gayr-ı müslimler içinde önemli bir merkez olması misyonerleri buraya çeken nedenlerden biri olmaktadır. İzmir'den yaklaşık 3 yıl sonra yani 1823 yılında, Beyrut'ta yeni bir istasyon işgal edilmiştir²²⁶. 1831 yılında William Goodell'ın İstanbul'a gelmesi ile birlikte İstanbul istasyonunun kuruluşu, İzmir ve Beyrut'u izlemiştir. İstanbul istasyonu Amerikalı misyonerler için büyük önem taşımaktadır. Çünkü İstanbul birçok ulusu ve dini bünyesinde barındıran İmparatorlukta bütün dinlerin merkezidir. İstanbul sadece dinlerin değil, imparatorluk merkezidir ve bu açıdan siyasal öneme de sahiptir. Amerikan misyonların ve bu misyonlara bağlı istasyon ve uç istasyonların belirlenmesinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarının haritasının çıkarılması, keşif gezilerine çıkılması ve bu gezilerden alınan sonuçların değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bir istasyon kurulmadan önce oraya misyonerlerin gönderilmesi, halkın durumunun ve yerin istasyon kurulmaya elverişli olup olmadığının saptanması gelecekteki başarıların anahtarı olmuştur¹²¹⁶.

1834 yılında Bursa ve Trabzon, istasyon olarak Amerikan Board tarafından belirlenmiş ve bir yıl sonra 1835 yılında da faaliyete başlanmıştır. Böylece 1835 yılında Osmanlı toprakları İstanbul Misyonu ve Küçük Asya Misyonu (Ermeni Misyonu) olmak üzere iki misyona ayrılmıştır. İstanbul Misyonu'na bağlı 1 istasyon¹²¹⁷, Küçük Asya Misyonu'na bağlı olan da 4 istasyon vardır. 1839 yılında

¹²¹⁴ Erdoğan, *a.g.t.*, s.64.

¹²¹⁵ Şişman, *a.g.e.*, s.32.

¹²¹⁶ Erdoğan, *a.g.t.*, s.64-65.

¹²¹⁷ İstanbul Misyonu tek istasyonlu bir misyondur ve dört misyoner, üç bayan misyoner yardımcısı ve bir yerli yardımcından oluşmaktadır. Bütün faaliyetlerin koordine edildiği bir merkez olarak İstanbul'un seçilmesi muhakkak ki tesadüf değildir ve seçilmesinin nedenlerinin basında her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin idarî, siyasî, iktisadî ve önemli bir kültür merkezi olması gelmektedir. Yine

ise, bu iki misyonun yerini Türkiye Misyonu ya da Ermeni Misyonu almıştır. 1839 yılında, Trabzon'un kuzeydoğusunda ve 110 mil kadar uzağında bulunan Erzurum istasyonu kurulmuştur. Ermeni Misyonu 1856 yılında kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Antep, Maraş, Antakya Güney Ermeni Misyonu'nu; İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir Kuzey Ermeni Misyonu'nu oluşturmaktadır¹²¹⁸.

1848 yılında Antep, 1850 yılında Musul, 1853 yılında Arapkir ve 1854 yılında Tokat ve Kayseri, 1855 yılında Maraş, Halep, Sivas ve Harput, 1856 yılında Urfa, Antakya ve İzmit, 1857 yılında Musul ve Diyarbakır, 1858 yılında Mardin, Bitlis ve Edirne, 1863 yılında Adana istasyonları kuruldu. Bu kadar hızlı genişleme, misyon alanların bölünmesini gerektirdi ve 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda misyon alanları Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç kısma bölündü. 1860 yılında alınan kararlar, Anadolu toprakları üç misyona bölündü: Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu. Batı Türkiye Misyonu, Sofya, Filibe, Eskizagra, İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Merzifon, Sivas, Kayseri'yi de kapsayan büyük bir alandan meydana geliyordu ve Batı Türkiye Misyonu, Trabzon, Merzifon, Sivas, Kayseri, Bursa, İzmir ve İstanbul istasyonlarından ve bunlara bağlı yüz yedi uç istasyondan oluşmaktaydı. Amerikalı misyonerler, Batı Türkiye Misyonu'nda yaptıkları çalışmalarda çok başarılı oldular. Doğu Türkiye Misyonu ise, Ermeni Misyonu'nun kuzey kısmını içine alan Van, Harput, Bitlis, Mardin, Erzurum istasyonlarından meydana gelmektedir. Merkezi Türkiye Misyonu ise, 1860 yılından önce ikiye ayrılan Ermeni Misyonu'nun güney kısmını oluşturmaktadır. Bu kısım Antakya, Adana, Maraş, Urfa, Antep, Halep ve Tarsus istasyonlarını kapsamaktadır. 1861 yılında Anadolu'da bulunan misyonların sınırları genişlemiş; mektepler, kiliseler kurulmuş hatta yükseköğrenime bile başlanmıştı. Amerikalı misyonerler hedeflerine ulaşmada başarılı bir şekilde ilerlemişti¹²¹⁹.

1846 yılında dört kilise ve yüz beş üyesi bulunan Anadolu Protestan cemaati 1870'li yıllara gelindiğinde yetmiş üç kilise ve bu kiliseye bağlı üç bin yedi yüz kır sekiz üyeye ulaşmıştır. ABCFM teşkilatının 1840 yılında bir misyon, beş istasyon, on üç misyoner. On sekiz yerli misyoneri bulunurken bu rakamlar 1870 yılında; üç

nüfus olarak çok kalabalık ve metropol bir şehir olması da ayrı bir önem arz etmektedir. Yücel, *a.g.t.*, s.13.

¹²¹⁸ Erdoğan, *a.g.t.*, s.65.

¹²¹⁹ Erdoğan, *a.g.t.*, s.66.

misyona, on yedi istasyon, yüz seksen sekiz uç istasyon, otuz beş misyoner, üç yüz yetmiş iki yerli misyoner yardımcısına ulaşmıştır. ABCFM teşkilatı Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri için 1840 yılında 20.785 dolar para harcarken bu rakam 1855'te 64.750 dolar. 1870'te 139.287 dolar. 1905-1914 yılları arasında ise 13.345.785 dolar olmuştur. 1824 yılından 1886 yılına kadar Osmanlı Devleti sınırlarındaki Amerikan misyonerlerinin açtığı ve pek çoğu ruhsatsız olan mektep sayısı dört yüze yakındır. Amerikan misyonerlerinin Anadolu'da yapmış oldukları faaliyetlerde her geçen gün daha da güçlendikleri ve amaçlarına yaklaştıkları rakamlardan da anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti kendi topraklarında büyük bir hızla artan misyoner larını 1869 tarihinde yayınladığı Maârif-i Umûmiye Kanunu ile kontrol altına almaya çalışmış, ancak emperyalist devletlerin baskısı sonucu herhangi bir netice elde edememiş, o tarihe kadar ruhsatsız açılan pek çok misyoner u yıkıcı faaliyetlerini sayılarını arttırarak sürdürmüştür. ABCFM teşkilatının Anadolu'da oluşturduğu Protestan cemaatinin Osmanlı Devleti'nde; Batı Türkiye Misyona (Bulgaristan), Merkezi Türkiye Misyona (İstanbul), Doğu Türkiye Misyona (Ermenilere yönelik) olmak üzere Üç tür yapılanması bulunmaktadır. 1882 yılında Batı Türkiye Misyona'nun yirmi yedi kilisesi, bin dokuz yüz otuz sekiz üyesi. Merkezi Türkiye Misyona'nun kırk kilisesi, iki bin dokuz yüz yetmiş üç üyesi, Doğu Türkiye Misyona'nun yüz sekiz kilisesi ve yedi bin dört yüz doksan üyesi bulunmaktadır. Bu rakamlar 1900 yılına gelindiğinde ise; Batı Türkiye Misyona'nun otuz bir kilisesi, üç bin beş yüz elli yedi üyesi. Merkezi Türkiye Misyona'nun otuz iki kilise, altı bin beş kilise üyesi. Doğu Türkiye Misyona'nun kırk dokuz kilisesi, iki bin beş yüz kırk yedi kilise üyesine ulaşmıştır¹²²⁰.

ABCFM misyonerleri eğitim alanındaki çalışmalarını oldukça sistemli bir şekilde planlamışlar ve uygulamışlardır. Öncelikle çocukların okuma-yazma ve dört işlemi öğrenmesini sağlayacak olan ilklar açılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Pazar mektepleri yoluyla da yetişkinlere okuma-yazma öğretme çalışmaları sürdürülmüştür. Amerikan Board misyonerlerinin bu aşamada eğitimden beklentileri; İncil'in insanlar tarafından okunup anlaşılmasını sağlamak ve bu yolla halkla ilişkileri geliştirerek, onlar arasında daha çabuk ve rahat kabul görmektir. Bu aslında Amerikan Board misyonerlerinin eğitim politikasının ilk aşamasıdır ve bekledikleri

¹²²⁰ Şişman, *a.g.e.*, s.33.

gibi Osmanlı ülkesinde girdikleri bölgelerde konumlarını sağlamlaştırma ve halk tarafından daha çabuk benimsenme imkânı bulmuşlardır¹²²¹.

Okuma-yazma ve dört işlemin öğrenilmesinden meydana gelen temel eğitimin verilmesinin ardından, halkın daha gelişmiş mekteplerde, daha kaliteli eğitim talebini karşılamak için üst düzeyde eğitim verilebilecek orta öğretim kurumları açılmıştır. Ancak bu seviyede başlatılan eğitim çalışmaları iki ayrı alanda birbirine paralel yürütülmüştür. Bunlardan birincisi; oluşturulan Protestan cemaatine hizmet edecek din adamlarını hizmet verilen halk arasından yetiştirmek, Protestan kiliseleri ve çevresinde oluşan Protestan cemaatinin dini hizmetlerinde kendi kendine yeterli hale gelmesini sağlamak amacıyla açılan ruhban mektepleridir. Ruhban mektepleri, Amerikan Board eğitim kurumlarının dini kanadını teşkil eden eğitim kurumlarıdır. İkincisi ise; Amerikan Board eğitiminin laik kanadını temsil eden, hizmet edilen kesime etkin bir sosyal ve kültürel hizmetler bütünü sunmak amacıyla açılan orta dereceli eğitim kurumlarıdır. Ruhban mekteplerine kıyasla sayıları oldukça fazla olan orta dereceli laik eğitim kurumları, hem daha vasıflı gençler yetiştirilmesi, hem de Board mekteplerinin belirli bir talebe potansiyeline ulaşmasını sağlamıştır¹²²².

Amerikan Board misyonerlerinin eğitim politikasının son aşamasında eğitim seviyesini bir adım daha ilerleterek, gençlerin özellikle mesleki yönden uzmanlaşmalarını ve tecrübelerini artıracak, kendilerine güven duygusunu geliştirecek kolejler açmaya başlamışlardır. ABCFM'nin Anadolu'da açtığı ve önemli etki yapmış olan kolejlerin başlıcaları şunlardır:

İstanbul Robert Koleji, İstanbul Amerikan Kız Koleji¹²²³, Harput Fırat Koleji¹²²⁴, Merzifon Amerikan Koleji¹²²⁵, Tarsus Amerikan Koleji¹²²⁶, Bursa

¹²²¹ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar*, C.20, S.4, Ankara, 2007, s.466.

¹²²² Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.466.

¹²²³ Robert Koleji ve İstanbul Amerikan Kız Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. John Freely, *A History of Robert College*, 2 Cilt, İstanbul, 2009.

¹²²⁴ Fırat Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Açıkse, *a.g.e.*, s.92-171.

¹²²⁵ Merzifon Amerikan Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995; Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara, 2008.

¹²²⁶ Tarsus Amerikan Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Meral Halifeoğlu, *Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu Gelişimi ve Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007.

Amerikan Koleji¹²²⁷, Antep Merkezi Türkiye Koleji¹²²⁸, İzmir Uluslararası Koleji¹²²⁹ ve Merkezi Türkiye Maraş Kız Koleji¹²³⁰ dir.

Amerikan kolejleri sayıları orta dereceli eğitim kurumlarına kıyasla oldukça az olmasına rağmen, genelde vilayet veya sancak merkezleri gibi büyük yerleşim yerlerinde faaliyet gösteren mekteplerin, mezun ettikleri talebeler vasıtasıyla, hem eğitim hayatı hem de toplumların sosyal yaşantısındaki etkisi diğerlerine göre oldukça fazla ve dikkat çekici olmuştur¹²³¹. Buradan mezun olan gençlerle misyonerler, bir yandan yürüttükleri faaliyetlerde kendilerine yardımcı olacak iyi yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamışlar, diğer yandan da ABD'nin Osmanlı ülkesindeki çıkarlarına hizmet edecek iyi eğitilmiş, öz güveni oldukça yüksek genç bir topluluk oluşturmuşlardır¹²³².

Amerikan misyonerlerinin açtığı mekteplerdeki eğitim şekline baktığımızda, ağırlıklı olarak ilklar seviyesinde karma eğitim yapılmasına rağmen, eğitim seviyesi yükseldikçe mekteplerin genelde erkek ve kızlara yönelik eğitim veren kurumlar haline geldiği, yani erkek ve kız ları şeklinde ayrıldığı dikkat çekmektedir. Karma eğitim veren orta dereceli kurumlar da bulunmasına rağmen sayıları pek fazla değildir. Ancak mektepler sayı itibarıyla karşılaştırıldığında, kızların eğitimine de en az erkeklerinki kadar önem verildiği, aynen erkekler için açılan mekteplerde olduğu gibi, kızların eğitiminin de ilk seviyesinden yüksek seviyesine kadar devam etmesine özen gösterildiği, ayrıca Amerikan eğitim kurumlarının kız ve erkek ları ayırımı yapmaksızın, hem yatılı hem de gündüzlü olarak eğitim faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir¹²³³.

Yatılı mekteplerde eğitime önem verilmesi, buralarda talebeler ile iletişimin daha sıkı ve kolay olması düşüncesinden kaynaklanmıştır. Bu sayede bu mekteplerde okuyan talebelerin daha kolay etki altına alınabilmesi mümkün olabilmiştir. Ayrıca

¹²²⁷ Bursa Amerikan Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Hayri Yıldırım, *Bursa Amerikan Kız Kolejinin Misyonerlik Davası*, İstanbul, 2011.

¹²²⁸ Antep Merkezi Türkiye Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Taşkın, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007.

¹²²⁹ İzmir Milletlerarası Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Okulları*, İstanbul, 2011, s.43-83.

¹²³⁰ Merkezi Türkiye Maraş Kız Koleji hakkında geniş bilgi için bkz. Nermin Zahide Aydın, *Maraş'ta Gayrimüslimler ve Kurumları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007, s.141-143.

¹²³¹ Amerikan Kolejlerinin Türk toplumu üzerindeki etkileri üzerine geniş bilgi için bkz. Baykal Biçer, *Amerikan Kolejleri ve Bu Kolejlerin Türk Toplum Yapısına Sosyo-Kültürel Etkileri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

¹²³² Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.466.

¹²³³ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.466.

yatılı mektepler; ulaşım şartlarının yetersizliği, ailelerin ekonomik yönden içinde buldukları durum gibi günün şartları dikkate alındığında, en ücra köylerdeki çocukların ailelerine bağımlı kalmadan eğitimlerine devam edebilmelerine, misyonerin onlar aracılığıyla ailelerle iletişim kurabilmesine de imkân sağlamıştır¹²³⁴.

Dönemine göre oldukça modern şartlarda eğitim yapan Amerikan Board mekteplerine devam eden talebelerin mensup oldukları din genelde Hıristiyanlık olmuştur. Çok az sayıda farklı dinlere mensup talebe, Amerikan Board larına devam etmiştir. Bunlar arasında zaman zaman Müslüman talebeler de yer almıştır. Ancak gerek devletin takip ettiği politikalar, gerekse çevrelerinden gördükleri tepkiler nedeniyle Müslüman talebelerin büyük bir kısmı eğitimlerine ara vermek zorunda kalmışlar, çok az Müslüman talebe bu mekteplerden mezun olmuştur¹²³⁵.

Amerikan Board mekteplerine devam eden talebeler, etnik bakımdan daha renkli bir görüntü sergilemektedirler. Hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, genelde Osmanlı vatandaşı talebeler mekteplerin sunduğu eğitim imkânlarından yararlanmışlardır. Bunlar içerisinde çoğunluğu Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Arnavutlar, Sırpalar, Ulahlar, Kıptiler, Süryaniler, Maruniler ve Dürziler teşkil etmiştir. Bunlardan da çoğunluğu kimlerin teşkil ettiğini, mekteplerin faaliyet gösterdiği yerleşim yerlerinin toplumsal yapısı belirlemiştir. Çok sık olmasa da Türk talebelerin de Board mekteplerinde eğitim gördüğü olmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin konuyla ilgili takip ettiği politikalar ve Müslüman halkın konuya yaklaşımı, çoğunlukla talebelerin eğitimlerini tamamlayamadan mekteplerden ayrılmalarına sebep olmuştur. Bunlara ilave olarak, İstanbul, İzmir gibi çok merkezi bazı vilayetlerde başka ülke vatandaşı talebeler de Board mekteplerinde eğitim görmüşlerdir. Bunlar içinde ABD, İngiltere, Rusya ve Romanya devletleri vatandaşı talebeler çoğunluğu teşkil etmişlerdir¹²³⁶.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesi, ilklardan kolejlere uzanan eğitim çizgisinde gelişme gösteren Amerikan Board mekteplerinden mezun olan ve buralarda aldıkları eğitimin sayesinde devletle bağları zayıflayan azınlıkların isyanlarına sahne olmuştur. Dolayısıyla devletin parçalanmasında, Amerikan Board mekteplerinden yetişen gençler, Osmanlıyı parçalayan unsurların

¹²³⁴ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.466.

¹²³⁵ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.466-467.

¹²³⁶ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.467.

başında gelmişlerdir. Yine bu gençler, Amerikan Board eğitimiyle kendilerine ulaşmayı başaran misyonerlerin, Osmanlı ülkesinde Amerikan çıkarlarını koruma noktasında sergiledikleri politikanın da en büyük aracı olmuşlardır. Bütün bunlar dikkate alındığında Amerikan Board mekteplerin amacının; farklı milliyetlere mensup Osmanlı vatandaşı Hıristiyan azınlıkların, buralarda aldıkları eğitimle, kendi kendilerine yeter hale gelmelerini temin ederek, idareye karşı manevi bağlarını zayıflatmak olduğunu söylemek mümkündür¹²³⁷.

Amerikan Board misyonerlerinin Anadolu'da yürüttüğü çalışmaların ve bu çalışmaların bir sonucu olarak eğitim faaliyetlerine başlayan mekteplerinin, Osmanlı ülkesi genelinde oldukça önemli etkileri olmuştur. Bu etkileri ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlık gruplar arasında görülmüştür. Hiç kuşkusuz Türkler de misyonerlerin ve onların mekteplerinin yürüttüğü faaliyetlerden etkilenmiş ve bu etkiler yaşam tarzlarına yansımıştır. Amerikan Board mekteplerinin Türkler üzerindeki en büyük etkisi, modern yaşam tarzının benimsenmesinde görülmektedir. Özellikle bu mekteplerde görev yapan misyonerlerin sergiledikleri yaşam tarzları, etraflarında yaşayan Türkleri etkilemiştir. Ayrıca bu mekteplerin fiziki özellikleri ve bina planları ile tesisatları da Türk halkı tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Aynı şekilde ilk baskı makinesi, ilk dikiş makinesi ve ilk modern tarımsal aletler Osmanlı ülkesine hep misyonerler tarafından getirilen yenilikler olmuştur. Domates, patates ve diğer bazı değerli sebzeler ve meyveler yine onlar tarafından Türk halkının günlük yaşantısında vazgeçilmez bir yere konmuştur. Modern manada tesis edilmiş mektep, hastane ve dispanserlerin en ileri düzeyde örnekleri, yine onlar tarafından açılmıştır. Bütün bu yeniliklerin birçoğu -ilk olmasa bile- ilk başlarda Amerikan Board misyonerlerinin çalışmalarının bir parçası iken, ilerleyen yıllarda hayata getirdiği kolaylıklar dikkate alınarak Türklerin de yaşantısına etkili bir şekilde girmiştir¹²³⁸.

Amerikan Board mekteplerinin Türkler açısından bir başka etkisi de Türkçe'nin öğretimine sağladığı katkı noktasında olmuştur. Amerikan Board misyonerlerinin Türkler üzerindeki etkisi, mekteplerinde Türkçe'nin oldukça iyi öğretilmesiyle kalmamıştır. Eğitim alanındaki çalışmalarının son derece başarılı olduğunu gören çeşitli din ve mezhep mensupları gibi Müslümanlar da kendi cemaat mekteplerinde kaliteyi artırmak ve seviyeyi yükseltmek için çalışmalar yapmaya

¹²³⁷ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.467.

¹²³⁸ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.468.

başlamışlardır. Sadece şehir merkezleri değil, ufak kasabalarda bile misyonerlerin açtığı eğitim kurumlarına benzeyen mektepler açmaya başlamışlardır. Özellikle Anadolu'da bazı şehir ve kasabalara misyoner mekteplerine az ya da çok benzeyen modern binaların dikilmeye başlanması, buralarda iyi eğitilmiş muallimlerle ileri seviyede eğitim verilmesi yönünde çalışmalar yürütülmesi şeklinde kendini gösteren bu girişimler, Anadolu'da Türklerin eğitiminde ilk özel teşebbüs faaliyetlerin başlamasına neden olmuştur¹²³⁹.

5.3.2.1. Harput Amerikan Misyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri

Harput dış istasyonu Amerikan Board'ın doğu misyonu çerçevesinde ilk önce 1854 yılında Ermeni Misyonu bünyesinde Arapkir merkez istasyonuna bağlı olarak açılmıştır. Bir yıl sonra 1855 yılında Harput dış istasyonu ertesini yıl bir merkez istasyon konumuna getirilmiştir. Harput istasyonu Doğu Türkiye Misyonu içerisinde kısa sürede oldukça geniş bir alana yayılan ve çok sayıda dış istasyonu bulunan hemen her alanda misyonerlik çalışmalarının sürdürüldüğü bir istasyon haline gelmiştir. Harput istasyonu zaman zaman sayıları yetmiş bulan dış istasyonu ile Amerikan Board tarafından Osmanlı topraklarında örgütlenmiş olan istasyonlar arasında çalışmaların en hareketli sürdürüldüğü istasyonlardan birisidir¹²⁴⁰.

Harput istasyonuna ilk olarak gelen misyonerler 1851 yılına kadar İzmir'de ikamet ettikten sonra Anadolu'nun iç kısımlarında çalışmak üzere görevlendirilen George W. Dunmore ve eşidir. Dunmoreler önce Diyarbakır'a görevlendirilmişlerdir. 1855 yılına kadar Diyarbakır'da kalan George W. Dunmore ve eşi bu arada Türkçeyi öğrenirler. Daha sonra Diyarbakır'dan iklim koşulları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar nedeniyle daha serin bir yerde çalışma ihtiyacı duyarak ayrılmak istemiş ve Amerikan Board tarafından Harput istasyonuna gönderilmişlerdir¹²⁴¹.

Harput'un çevresindeki yoğun faaliyetler ve gönderilen raporlar sonucunda, 1857 yılında İstanbul'da yapılan Türkiye Misyonu'nun yıllık toplantısında iki ailenin daha Harput'a gönderilmesi kararlaştırıldı. George W. Dunmore ve eşinin Harput'a gelişlerinin iki yıl sonrasında Crosby H. Wheeler ve O.P. Allen, Trabzon'dan Harput'a gelmişlerdir. 1859 yılında Herman N. Barnum'un da onlara katılmasıyla

¹²³⁹ Alan, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.468-469.

¹²⁴⁰ Yücel, *a.g.t.*, s. 142.

¹²⁴¹ Açıkse, *a.g.e.*, s.57-58; Yücel, *a.g.t.*, s.143. George W. Dunmore ve eşinin Harput'taki çalışmaları hakkında bilgi için bkz. Açıkse, *a.g.e.*, s.58-60.

birlikte Harput'ta uzun yıllar faaliyet gösterecek olan misyoner kadrosu artık oluşmuştur¹²⁴².

Amerikan Board misyonerleri Harput ve çevresinde ilk yıllardaki eğitimi daha çok köyler gezilerek teorik olarak Türkçe ile yapıyorlardı. Açtıkları okur-yazar kurslarını ise köylerdeki kiliselerde yapmaktaydılar¹²⁴³. Misyonerler harput'a yerleştikten birkaç yıl içinde civarda bir köy ları ağı örmeye veya bunun gibi girişimleri teşvik etmeye başlamışlardı. Ermeni köy sakinleri bazen bir mektep ve mekan bulma işini bizzat ele alıyordu, gerektiği takdirde de misyonerler birini, örneğin talebelerinden birini gönderiyor ve bir mekan kiralyıyorlardı. Ders malzemesi olarak misyonerler tarafından kaleme alınmış basit alfabe kitapları ve tüm bölgeye gezici satıcılarla gönderilen İnciller kullanılıyordu¹²⁴⁴.

Harput'a ilk gelen Amerikan Board misyonerleri Harput ve çevresinde birkaç yıl devam eden yoğun bir çalışmayla Harput misyonunun temelini atmışlardır. Ermeni Misyonerlerin dinî bir değer de atfederek kutsal bir bölge saydıkları Harput ve çevresi Amerikan Board misyonerleri için oldukça önemli bir merkez olmuştur.

Misyonerlerin Harput'u bir misyon üssü ve merkezi olarak seçmelerinin başlıca nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

Harput ve çevresinde genel nüfusun %12-19 oranında bir miktar Ermeni nüfus yaşıyordu. Bu nüfus misyonerlerin birinci derecede ilgi alanına giriyordu¹²⁴⁵.

Harput ve çevresinde, nüfusları 100-500 arasında değişen altmışaltı köy vardı. Misyonerlerin Harput'a geldikleri dönemlerde Harput ve çevresinde nüfusları yüz ila beş yüz arasında değişen ve her biri Harput'a birkaç saat mesafede bulunan altmışaltı köy vardı. Bu sebeple Harput misyonu rahatlıkla bu köylere ulaşabileceğinden Harput misyon merkezi için en elverişli bir merkez olabilecek bir özelliğe sahipti¹²⁴⁶. Köylere çıkan bir misyoner çalışmalarını yapıp aynı gün Harput'taki misyoner müessesatına dönebilirdi¹²⁴⁷.

¹²⁴² Açıkşes, *a.g.e.*, s.60; Yücel, *a.g.t.*, s.143.

¹²⁴³ Açıkşes, *a.g.e.*, s.60.

¹²⁴⁴ Kieser, *a.g.e.*, s.132.

¹²⁴⁵ Orhan Kılıç, "Kendi Yazdıkları Işığında Amerikan Misyonerlerin Harput'taki Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar*, C.20, S.4, İstanbul, 2007, s.479.

¹²⁴⁶ Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s.95.

¹²⁴⁷ Kılıç, *a.g.m.*, s.479.

1847 yılında faaliyetlerin bir tek merkezden yani İstanbul'dan yönetiminin güçleşmesi yüzünden, doğuda merkezî bir görünüm arz eden Harput, misyoner üssü olarak tayin edilmiştir¹²⁴⁸.

Harput, misyonerlerin üzerin de çalışacakları Ermeni toplumunun diğer bölgelere nazaran yoğun yaşadığı bir coğrafyanın merkezinde bulunuyordu. Aynı zamanda Mezopotamya'ya kuzeyden açılan bir kapı niteliğinde idi. Bu bakımdan stratejik bir öneme sahipti¹²⁴⁹.

Misyonerler, İncil'de Cennet (Eden) diye geçen bir yerin Harput olduğuna inanır, burayı “Cennet Bahçesi ve Uygarlığın Doğduğu Yer” olarak görürlerdi¹²⁵⁰.

Amerikan Board misyonerleri içerisinde Dr. H. N. Barnum ön plana çıkan misyonerlerin başında gelmekteydi. Dr. Barnum, 1857 yılından 1898 yılına kadar Harput'ta kırk yıldan fazla bir süre görev yapmıştır. Bu süre içerisinde Harput misyonunun gelişip yayılmasında en etkin isimlerden biri olmuştur.

Sunguroğlu'nun kaydettiği bilgilere göre; çok genç yaşta Harput'a gelen Amerikalı bir misyoner olan Herman N. Barnum, çok zeki, klasik Amerikan giyimini burada da terk etmeyen, samimi, terbiyeli, Türk dostu olan bir kişidir. Kendine has şivesiyle güzel Türkçe konuşan Herman N. Barnum, vazifesine çok düşkün olduğundan Ermenilerin çoğunluğunu mektebe kazandırmıştır. Aynı zamanda Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmuş ve dinî bayramlarda Harput ve Mezre'de ne kadar meşhur İslam âlimi ve saygın insan var ise bunları bir bir ziyaret etmiş ve hepsinin bayramlarını tebrik etmiştir. Misyonerlerin Müslümanlarla bu kadar iyi ilişkiler kurmasına rağmen Müslüman halktan çok sınırlı sayıda talebe kazanmış olmalarının nedeni olarak ise halkın “aşırı taassup zihniyete” sahip olması gösterilmiştir¹²⁵¹.

1850'li yılların sonunda misyoner kadrosunun önemli bölümünün oluşturulmasıyla birlikte çalışma alanını ve dış istasyon sayısını aşamalı olarak sürekli artırmaya başlayan Harput istasyonunda, burasının 1860 yılında Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisine dâhil edilmesiyle birlikte yeni bir büyüme süreci başlamıştır. Harput istasyonuna bağlı ilk dış istasyon Çemişgezek dış istasyonudur. Burası 1855 yılında Harput'a bağlanmıştır. Bu tarihten sonra hızlı bir biçimde yeni

¹²⁴⁸ Kılıç, *a.g.m.*, s.479.

¹²⁴⁹ Mustafa Cintosun, *Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner ları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa, 2006, s.29.

¹²⁵⁰ Kılıç, *a.g.m.*, s.479.

¹²⁵¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.86.

dış istasyonların oluşturulması söz konusudur. Harput istasyonuna bağlı dış istasyonlar ve bunların kuruluş tarihleri şu şekildedir¹²⁵²:

1850: Diyarbakır, Geghi

1853: Arapkir

1854: Harput, Çemişgezek, Keban Maden, Ağın, Malatya, Masgir

1855: Sapik

1856: Mezre, Palu, Çarmuk, Çarkuh, İçme, Hulakegh

1857: Habusiye, Beyazıt

1858: Şeyhhacı, Sürsürü, Moreuh, Vank

1859: Hoh-ı aliya, Prayne, Bizmişen, Hagi

1860: Garmuri, Megire, Perçenç, Yertmessie, Bakır Maden

1861: Hemsemik

1863: Yığıki, Satıköy, Ergani, Lice

1864: Peri, Samosiya,

1865: İmran, Karagül, Hasmet, Komk

1866: Sarı Kamış, Sarputsik, Yadem, Adis, Dzug, Havav, Kığhvank, Pasheunk, Ainetsik, Ashoan, Haine, Hah, Vartatel, Redıvan

1867: Bent, Karpeh, Uzun Oba, Najirin, Nikerek, Nurköy, Dibne

1868: Eğin, Kaylo, Pertek, Vahsin, Yertmenik

1869: Zeroh, İsmetli

1874: Yil, Hajar, Siraz.

Harput istasyonu Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisine dâhil edildikten sonra bölgede hızlanan yayılma süreci yaklaşık olarak yirmi yıl devam ederek 1875 yılına kadar sürmüştür. Bu süre içerisinde Harput istasyonuna yaklaşık yetmiş dış istasyon bağlanmıştır. Harput'a bağlanmış olan dış istasyonlardan kimilerinin kuruluş tarihi Harput istasyonunun kuruluş tarihinden daha eskidir. Örneğin Diyarbakır ve Geghi 1850, Arapkir ise 1853 yılında kurulmuştur. Bu dış istasyonlardan Geghi 1860, Diyarbakır 1871 ve aynı zamanda Harput'un buraya bağlı olarak kurulmuş olduğu istasyon olan Arapkir ise 1865 yılında birer dış istasyon olarak Harput'a bağlanmışlardır. Daha önce Diyarbakır merkez istasyonuna bağlı olarak oluşturulmuş ve sonradan Harput'a bağlanmış olan dış istasyonlar söz

¹²⁵² Yücel, *a.g.t.*, s.143-144.

konusudur. Bunların Harput istasyonuna bağlanmış oldukları tarihler şu şekildedir¹²⁵³:

1866: Bakır Maden, Ergani

1868: Lice

1874: Dibne, Satıköy.

Harput istasyonunun henüz bir dış istasyon olarak düzenlenmiş olduğu 1854 yılında kurulmuş olup daha sonra Harput'a bağlanan dış istasyonlar da vardı. Örneğin Arapkir'e bağlı olarak 1854 yılında kurulmuş olan Çemişgezek dış istasyonu 1855 yılında Harput'a bağlanmıştır. Yine aynı şekilde 1854 yılında Harput ile aynı yıl Arapkir'e bağlı olarak kurulmuş olan istasyonlardan Keban Maden, Ağın, Malatya ve Masgir ise 1865 yılında daha önce bağlı buldukları merkez istasyonları olan Arapkir ile birlikte Harput merkez istasyonuna bağlanmışlardır. Arapkir'e bağlı olarak oluşturulup daha sonra Harput'a bağlanan diğer dış istasyonlar Sapık ve Vank'tır. Kuruluş tarihi 1855 olan Sapık, 1865 yılında ve yine kuruluş tarihi 1858 olan Vank ise 1866 yılında Harput'a bağlanmıştır¹²⁵⁴.

Harput istasyonuna bağlı dış istasyonlardan kilisesi olup birinci derecede dinî çalışmaların yapıldığı belli başlı istasyonlar şunlardır: Ağın, Arapkir, Çemişgezek, Çüngüş, Diyarbakır, Eğin, Geghi, Habusiye, Hayne, Hagi, Haserik, Hulakegh, İçme, Malatya, Masgir, Palu, Mezre, Peri, Sepik, Redivan, Perçenc. Birinci derecede dinî çalışmaların yapıldığı istasyonlar dışında kalan diğer istasyonlar ise genelde atanmış vaizler ya da orada bulunan görevli muallimler tarafından dinî çalışmaların sürdürüldüğü yerlerdir¹²⁵⁵.

Amerikan Board misyonerleri, Harput'taki ilk faaliyetleri sırasında Ermernilerin yoğun olarak bulunduğu Şehroz Mahallesi'nde birkaç bina olarak işe koyuldular¹²⁵⁶. 1857 yılında sağlığı bozulan Bayan Dunmore'nin Amerika'ya dönmesi gerekince ertesi yıl kocasıyla beraber Harput'u terk etmek zorunda kalmıştır. Teoloji dersleri George W. Dunmore tarafından başlatılmış daha sonra Teoloji semineri şeklinde O.P. Allen tarafından yürütülmüştür. O.P. Allen kilise ve normal ların açılışında da daha büyük çaba göstermiştir. Crosby H. Wheeler, O.P. Allen ve Dr. Herman N. Barnum'un büyük gayretleri sonucu yerli yardımcılıyla beraber misyonu Şehroz Mahallesi'ne yerleştirmeyi başarmışlardır. Şehroz

¹²⁵³ Yücel, *a.g.t.*, s.144.

¹²⁵⁴ Yücel, *a.g.t.*, s.144.

¹²⁵⁵ Yücel, *a.g.t.*, s.145.

¹²⁵⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.85.

Mahallesi'nde birer ikişer alınan yeni binalarla semt tamamen Amerikalıların kontrolüne geçmiş ve halk tarafından da bu mahalleye daha sonraki yıllarda Protestanlara istinaden "Protlar" denilmiştir¹²⁵⁷.

1855-1914 yılları arasında Harput istasyonu ve buraya bağlı dış istasyonlarda görev yapmış olan Amerikalı ve yerli çalışanların sayıları şu şekildedir:

Tablo 5.13: Harput Amerikan İstasyonunda Çalışanların Sayıları¹²⁵⁸

YILLAR	MİSYONERLER VE YARDIMCILARI							TOPLAM ÇALIŞANLAR	
	AMERİKALILAR			YERLİ ÇALIŞANLAR					
	MİSYONERLER	BAYAN YARDIMCILAR	TOPLAM	PAPAZ YADA ATANMIŞ	DİĞER VAİZLER		DİĞER YARDIMCILAR		TOPLAM
1855	1	1	2	0	2	0	6	8	10
1860	3	3	6	1	0	5	14	20	26
1865	3	4	7	6	12	15	13	46	53
1870	3+1	6	10	17	14	50	41	122	132
1875	3	4	7	16	16	53	34	119	126
1880	4	6	10	16	17	53	24	110	120
1885	4	8	12	15	18	76	17	126	138
1890	5	11	16	14	28	102	23	167	183
1895	5	10	15	17	25	94	19	155	170
1900	4	10	14	10	7	101	3	121	135
1905	5+1	11	17	14	15	66	4	99	116
1910	5+1	10	16	11	13	75	10	109	125
1914	4+2	8	14	15	17	112	20	164	178

1854 yılından itibaren önemli çalışmaların yapıldığı istasyonlardan biri olan Harput İstasyonunda 1914 yılına kadar geçen altmış bir yıllık sürede Harput ve çevresindeki istasyon merkezlerinde sürdürülmüş olan dinî çalışmalar çerçevesinde burada oluşturulmuş olan ibadet yeri ve kilise sayıları ile Protestan cemaatinin durumu şöyledir:

¹²⁵⁷ Açıkse, *a.g.e.*, s.63-64.

¹²⁵⁸ Yücel, *a.g.t.*, s.145.

Tablo 5.14: 1854-1914 Yılları Arasında Harput İstasyonundaki İbadet Yeri, Kilise Sayısı ve Protestan Cemaatinin Durumu¹²⁵⁹

YILLAR	İBADET YERİ SAYISI	ORTALAMA PAZAR CEMAATI	KİLİSE SAYISI	KİLİSE ÜYESİ SAYISI	YILLAR	İBADET YERİ SAYISI	ORTALAMA PAZAR CEMAATI	KİLİSE SAYISI	KİLİSE ÜYESİ SAYISI
1854					1885	63	6604	25	1667
1855	2	60			1886	34	6866	24	1569
1856	2	60	1	12	1887	58	7460	25	1675
1857	2	50	1	21	1888				
1858	2	50	1	23	1889	69	7590	26	1931
1859	2	50	1	34	1890	64	7255	26	1717
1860	2	119	1	42	1891	65	7740	26	1809
1861	2	100	1	53	1892	61	7565	26	1795
1862	14	700	1	73	1893	56	7260	26	1658
1863	16	813	1	84	1894	54	7392	26	2005
1864	16	900	2	112	1895		6826	26	1435
1865	27	1465	11	323	1896	41	5679	26	931
1866	41	2360	11	363	1897	31	6070	25	1325
1867	47	2712	13	418	1898	40	5810	26	1435
1868	60	2747	14	355	1899	41	6615	26	1450
1869	44	3445	17	614	1900	40	7019	26	1530
1870	56	3679	18	386	1901	40	6893	26	1482
1871	60	4054	18	689	1902	40	6873	26	1529
1872	63	4160	20	936	1903	44	6690	26	1651
1873	75	4312	23	1006	1904		6801	26	1732
1874	72	4270	22	1156	1905			26	1732
1875	77	4585	21	1167	1906	42	6770	26	1928
1876	68	5612	22	1332	1907	43	8940	26	1929
1877	59	5206	24	1307	1908	39	8238	26	1875
1878	62	5881	24	1275	1909	42	8396	26	1896
1879	65	5960	21	1250	1910	47	8660	27	2034
1880	64	5954	21	1304	1911	45	8445	27	2077
1881	63	5865	22	1354	1912				
1882	63	5965	22	1404	1913	46	8200	32	1738
1883	60	5850	22	1520	1914	46	8300	32	1780
1884	60	6207	23	1516					

Harput ve çevresinde sürdürülmüş olan dinî çalışmaların da diğer çalışmalar gibi aşamalı bir biçimde sonuç getirmeye başladığı ve gerek ibadet yeri ve kilise sayılarında gerekse buralara katılan Protestan cemaatinin sayısında devamlı bir

¹²⁵⁹ Yücel, *a.g.t.*, s.146-147.

şekilde artış olduğu görülmektedir. 1865 yılından itibaren rakamlardaki hızlı artışın nedeni Arapkir merkez istasyonunu dış istasyonlarıyla birlikte Harput'a bağlanmasından kaynaklanmaktadır. Harput'ta ilk kilise 1856 yılında on iki üye ile hizmete girmiştir. 1914 yılına gelindiğinde kilise sayısı otuz ikiye kilise üyesi sayısı ise bin yedi yüz seksene yükselmiştir. Aynı şekilde ibadet yerlerinde ve ortalama pazar cemaati sayılarında da önemli artışlar olmuştur¹²⁶⁰.

Harput'taki Amerikan Board misyonerlerinin çalışma alanı olarak seçmiş oldukları bir diğer faaliyet alanı da sağlık misyonudur. Misyonerlerin faaliyette buldukları bölgelerde insanlar üzerinde tesir uyandırma amacıyla halkın ihtiyaçlarına göre müesseseler kurmaları, misyonerlik açısından bir yöntem olarak benimsenmiştir. Bu nedenle faaliyette buldukları bölgelerde eğitim yetersizliğinden istifade ederek mektep açtıkları gibi sağlık alanındaki yetersizliklerden de yararlanıp sağlık kurumları inşa ederek faaliyet alanlarını genişletme imkânları buluyorlardı¹²⁶¹.

Amerikan Board misyonerlerinin Harput'ta ilk sağlık teşekkülü Fırat Koleji bünyesinde kurulan dispanserdir. Harput'un yerleşim yeri yüksek ve burada kış şartlarının zorlu geçmesi nedeni ile ulaşımında yaşanan sıkıntılar sağlık misyonunun etkili bir hizmet vermesini engelliyordu. Bu nedenle daha merkezi bir yerde kurulması kararlaştırılan hastane için ovadaki Mezre daha uygun görülmüştür. Hastanenin açılışı ile ilgili olarak Dr. Henry H. Atkinson 1901 yılında Harput'a görevlendirilmiştir. Henry H. Atkinson aynı zamanda konsolosluk elemanı olarak da görev almış, fakat bazı çevrelerce hoş karşılanmamış olması nedeniyle bu görevi resmen bırakmış ama gayri resmi olarak konsoloslukla olan irtibatını koparmayarak buradaki çalışmalarını ve konsolosluğa yardımlarını devam ettirmiştir¹²⁶².

Gerekli izinler alındıktan sonra ilk andan itibaren hizmete başlayan hastaneye Amerikan misyonerliğine büyük katkı sağlamış olan Annie Tracy Riggs'in ismi verilmiştir. Amerikan Board ve Ermeniler tarafından büyük maddi desteklerle faaliyete geçen Annie Tracy Riggs Hastanesi, Dr. Henry H. Atkinson ve eşi Harriet H. Atkinson ile beraber Amerikalı baş hemşire M. P. Jacopsen ve Jamaikalı bayan Margret Campbel ile diğer Amerikalı misyonerlerin ve yerli personelinde yardımıyla, kuruluşundan üç yıl sonra Fırat Havzasında iki yüz yirmi yedi yerleşim bölgesinden

¹²⁶⁰ Yücel, *a.g.t.*, s.147.

¹²⁶¹ Cintosun, *a.g.t.*, s.58.

¹²⁶² Açıkşes, *a.g.e.*,s.173-175.

(genellikle köylerden) gelen ortalama yıllık iki bin hastaya sağlık hizmetleri vermiştir¹²⁶³.

Harput'taki ilk eczaneyi de Amerikalılar açmıştır. Eczane 1909 yılında Saraçhanebaşı mevkiinde açılmıştır¹²⁶⁴. Burayı işleten ise Melkon Lüleciyan isimli Ermeni'dir. Cumhuriyet öncesi dönemde Harput'ta doktor, eczacı ve dişçiler büyük oranda Ermeni asıllıydı¹²⁶⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nın çımasıyla birlikte şiddeti artınca Amerikalı misyonerler yavaş yavaş bölgeyi terk etmeye başladılar. Harput'taki müesseselere bakmak için Henry Riggs ve hastaneye bakmak için Dr. Henry H. Atkinson ve eşi Elazığ'da kaldılar. Diğer misyonerlerin gidişinden altı hafta sonra Dr. Henry H. Atkinson ölür. Hastane yönetimini Bayan Atkinson üstlenir. 1917 yılında Amerikanın savaşa girmesiyle hastane personeli yurt dışına sürülmüş ve Mondros Mütarekesi'ne kadar hastane Amerikalıların elinden çıkmıştır. Ancak Mondros mütarekesinden sonra bölgeye gelen "Amerikan Yakın Doğu Gurubu" tarafından devralınan hastane, faaliyetlerini sürdürdüğü 1922 yılına kadar yedi bin beş yüz Ermeni hastayı tedavi etmiştir. Mustafa Kemal'in tüm Amerikalıların sınır dışı edilmesini istemesi üzerine hastane 1922'de kapanarak tarihe mal olmuştur¹²⁶⁶.

5.3.2.2. Teoloji (İlahiyat) Mektebi

Amerikan Board mektepleri Ermeni halkının ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda hiyerarşik olarak ilklardan kolejlere giden çizgide faaliyetlerini yürütmüştür. Bu mekteplerde verilen eğitimin etkisini artıran ve kalıcı kılan en büyük özellik, mekteplerdeki eğitimin hem dinî hem de lâik yönde gelişme göstermesidir. Doğrudan din eğitimine yönelik açılan mektepler, misyonerlerce teoloji mektepleri olarak isimlendirilen ruhban mektepleridir. Cyrus Hamlin'in 1840 yılında Bebek'te açtığı ruhban mektebi ile başlatılan dinî eğitim, daha sonraları bu mektebin kapatılmasıyla Anadolu içlerine taşınmıştır. İhtiyaç duyulan din adamlarını yerli halk arasından yetiştirmeye, Protestanlığın ilkelerini bu halk arasında yayarak, üzerinde etkili çalışmalar yapılabilecek bir Protestan cemaati oluşturmaya imkân veren dinî eğitim Maraş, Mardin, Harput ve Merzifon'da açılan ruhban mektepleri ile geliştirilerek devam ettirilmiştir. Eğitim anlayışı lâik temellere dayalı diğer

¹²⁶³ Açıkşes, *a.g.e.*, s.176-177.

¹²⁶⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.1, s.225.

¹²⁶⁵ Açıkşes, *a.g.e.*, s.179.

¹²⁶⁶ Açıkşes, *a.g.e.*, s.180; Cintosun, *a.g.t.*, s.61-62.

mekteplerde ise Ermeni halkının yaşama şartlarına, günlük hayata bakışlarına yeni açılar kazandırılmıştır¹²⁶⁷.

Amerikan misyoner örgütünün dinsel eğitim yönünü İlahiyat mektepleri, laik eğitim yönünü ise kolejler teşkil ediyordu. İlahiyat mekteplerinin açılma fikri 1836 yılına kadar gider. Deniz aşırı ülkelerde İlahiyat mektebi açılmasının nedenini: “...iklimi tanıdıkları bir iklim, dili kendi ana dilleri, adet, alışkanlık ve davranışları aşına oldukları adet, alışkanlık ve davranışlarıyken, vaiz ve papaz ihtiyacının üçte dördünü neden bu insanlardan karşılamayalım?” diyerek misyonerlerin kendileri açıklıyorlardı¹²⁶⁸.

Amerikan misyonerleri Anadolu’da yaşayan başta Ermeniler olmak üzere azınlıkları etkilemek ve Protestan mezhebine kazandırmak için gösterdikleri yoğun çalışmalar yürütmüşlerdir. Misyonerler dinî inançlarını anlatmanın yanında bu görevi üstlenecek yerli din adamları yetiştirerek misyonerlik faaliyetlerinin devam etmesini amaçlamışlardır¹²⁶⁹.

Board Teoloji mekteplerinde uygulanacak temel ilkeler ise şöyle sıralanıyordu¹²⁷⁰:

- a) Board’la ilişkili İlahiyat mekteplerinin yöneticileri misyonerler arasından seçilecek,
- b) Bu kurumların büyük ve pahalı kurumlar olmamasına özen gösterilecek,
- c) Bu mekteplerin gelir kaynakları açıldıkları yerlerde yaratılacak,
- d) mektebin amacı yetişkinleri değil, gençleri ve özellikle de daha önce misyoner larından geçmiş gençleri yetiştirmek,
- e) Bu mektepler ne sadece İlahiyat mektebi ne de sadece Kolej olacak, her ikisini de bünyesinde bulunduracak,
- d) Bu mektepler amacı en kısa sürede misyonerlerin yerini alacak yerli yardımcılarını yetiştirmek olacaktı.

Tokat’taki Amerikan Board’ın Teoloji Mektebi’nin kundaklanarak yakılması üzerine misyonerler mektebi daha güvenli ve merkezi bir yere nakletme kararı almışlardı. Böylece mektebin Harput’taki ilk açılışı 1859 sonbaharında olmuştur¹²⁷¹.

¹²⁶⁷ Alan, *Amerikan Board ları*, s.158.

¹²⁶⁸ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadoludaki Amerika*, Ankara, 2000, s.135; Cintosun, *a.g.t.*, s.37.

¹²⁶⁹ Cintosun, *a.g.t.*, s.38.

¹²⁷⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.135.

¹²⁷¹ Açıkşes, *a.g.e.*, s.84.

Teoloji Mektebi, 1893 yılında kapanmıştır. Bunun üzerine 1903 yılında Harput Protestan ermeni Kiliseleri Birliği ve misyonerlerin aşırı istekleri neticesinde Amerika'daki yönetim kurulu mektebin tekrar açılmasına karar verdi. Mektep, Harput, Bitlis, Urfa ve Antep merkezlerine (Harput Teoloji Mektebi bu merkezlerle düzenli olarak vaiz yetiştirirdi) tanıtımlar yapılarak Eylül 1904 tarihinde özel bir törenle tekrar açılmıştır¹²⁷².

Teoloji Mektebinin ayrı bir binası olmasına rağmen Fırat Koleji'nin kuruluşuyla kolejin bir parçası, bir sınıfı olarak görülmeye başlanmıştı. Aslında Teoloji çalışmaları ayrı bir enstitü olarak çalışmalarına devam etmiştir. Ruhsatsız olarak açılan bu mektep, Osmanlı Devleti yetkililerince bire özel olarak görülüp, pek ilgilenilmemiş sadece kolejin bünyesinde bir ruhban mektebi şeklinde değerlendirilmiştir¹²⁷³.

Harput'taki yeni Teoloji Mektebi'nin birinci sınıfında okuyan on bir talebede, giriş için gerekli dört temel şart aranıyordu. Bunlar “dindarlık, okuma-yazma kabiliyeti, Jones'in Catechism'i (soru cevap şeklinde dinî bilgilerin öğretilmesi) ve aritmetiğin dört ana işlemi”dir. Tedrisat sonradan vasat seviyeye indirilmiş ve ilk iki yıl da, özel mektep müfredatına benzer bir program uygulanmıştır¹²⁷⁴.

Harput Teoloji Mektebi'nde ilk iki yıl zarfında klasik ve modern Ermenice, Matematik, Coğrafya, Kimya, Kilise Tarihi ve Felsefe dersleri verilmekteydi. Mektepteki üçüncü yıl eğitiminde ise ders programında sistematik teoloji ve rahiplik eğitimi yer almaktaydı. Dördüncü yıl ise vaaz ve vaaz tarihi derslerine ayrılmıştı¹²⁷⁵.

Harput Teoloji Mektebi ve benzer mektepler daha çok dinî bilgileri ihtiva eden programların yürütüldüğü, ortaöğretim seviyesindeki derslerin verildiği bir ihtisas mektebi olarak teşkilatlanmıştır. Mektepte uygulanan eğitim anlayışı için, geleneksel Osmanlı eğitim anlayışındaki ezberci anlayıştan farklı bir metot uygulamışlardır. Teşvik edilen din adamı tipi sadece Vaaz veren bir din adamı profilinden farklı bir anlayışla yetiştirilmiştir. Ezberci bir eğitim anlayışı yerine okuyup yazabilen, düşünebilen din adamı yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Amerikalı Misyoner Edward F. Carey Doğu Türkiye Misyonu'nu bu konuda başarılı bularak

¹²⁷² Açıkşes, *a.g.e.*, s.88.

¹²⁷³ Açıkşes, *a.g.e.*, s.87.

¹²⁷⁴ Açıkşes, *a.g.e.*, s.84.

¹²⁷⁵ Kieser, *a.g.e.*, s.136.

taltif eder, “... Bir misyonun İncil vaazı ile ilgili çalışmaları ve başarısı yetiştirdiği vekillerden belli olur.”¹²⁷⁶

Teoloji Mekteplerinin programları oldukça iyi planlanmıştır. Programları daha sonraki yıllarda geliştirilerek bir “İlahiyat Akademisi” haline dönüştürülen Harput Teoloji Mektebi’nin 1891 yılındaki programı beş ana grup içinde ele alınmıştır¹²⁷⁷:

Birinci Grup Sistematik Teoloji: Hıristiyanlığın tarihsel ve felsefi savunması,

İkinci Grup Tarihsel Teoloji: Tevrat dönemi, Tevrat ile İncil arası dönem, Hıristiyan Kilisesinin tarihi, Hıristiyan Doktrini Tarihi, Mezhepler, Misyonlar, Ermeni Kilisesi Tarihi vb. dersleri,

Üçüncü Grup Tefsir: Tefsir ilke ve yöntemleri, İncil’deki diller, İncil’den metinler, Eski ve Yeni Ahit’teki önemli kitapların tefsirleri,

Dördüncü Grup Pratik Teoloji: Hıristiyanlıktaki papazlık mesleği, vaaz sanatı, retorik, hitabet, Papazlığa ve pastörlüğe ilişkin çalışmalar,

Beşinci Grup Kitab-ı Mukaddesin Teolojisi: Mukaddes kitabın kaynakları, Musa ve on emir, Peygamberlik, kehanet ve Teolojisi, Ahdi Atik, Eski ve Yeni Ahit ilişkisi, İsa ve havarilerinin Doktrin ve Teolojisi dersleri okutuluyordu.

Bu derslerin yanında ayrıca, Hıristiyan Ahlakı, Ahlak Felsefesi, İngiliz Edebiyatı, Kutsal Müziğin İlkeleri ve İcrası gibi dersler de okutulmuştur¹²⁷⁸. Derslerin tüm Hıristiyan İlahiyat Teolojisini derinlemesine kapsayacak şekilde okutulması, Harput Teoloji Mektebinin ne kadar kaliteli ve derinlemesine bir eğitim verdiğinin göstergesidir. Misyonerler ilk geldiklerinde Harput ve çevresinde okuryazar olan Hıristiyan din adamı yok denecek kadar azdı. Teoloji mektebinin açılmasıyla, iyi seviyede Hıristiyanlık Teolojisine vakıf, aynı zamanda Protestanlık anlayışıyla eğitim alarak yetişen farklı milletlerden din adamları sayesinde, İran ve Türkiye’nin dört bir köşesine kadar Amerikan Misyonerlerinin aktarmak istediği Amerikan tarzı Hıristiyanlık anlayışı gelişme göstererek yaygınlaşmıştır¹²⁷⁹.

Mektebe ortaöğretimden talebe alındığı için, okuma-yazma ve dört işlem başta olmak üzere fen dersleri programa alınmamıştır. Mektepte hiçbir dil dersi de programa alınmamıştır. Bu da yetişecek talebelerin başka mesleklere ve ticarete

¹²⁷⁶ Açıkşes, *a.g.e.*, s.86, 144.

¹²⁷⁷ Açıkşes, *a.g.e.*, s.144-145.

¹²⁷⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.137.

¹²⁷⁹ Cintosun, *a.g.t.*, s.41.

yönelmelerini önlemek için bir tedbir olarak düşünülmüş olsa gerektir. Teoloji mektebinde sosyal hayata yönelik derslerin olmayışı, daha önce Bebek unda okuyan talebelerin diğer mesleklere yönelmeleri sonucu Merzifon'a taşınmıştır¹²⁸⁰.

Harput Teoloji Mektebi'nin programları arasında konferans ve vaazlar önemli bir yer tutuyordu. Özellikle çevredeki Ermenilerin Türkçe ve Ermenice bilmeleri sebebiyle teoloji mektebinin programı da Ermenice konuşulan bölgelere hizmet verecek şekilde düzenlenerek, buralarda görev yapabilecek din adamı yetiştirmiştir. Bölgelere göre program yaptıklarını ve mahalli dille eğitim yürüttüklerini söylediğimiz teoloji mekteplerinden Mardin'de olan ise, çevrede ağırlıklı dil olarak Arapça kullanılması sebebiyle Arapça konuşulan yörelere hizmet vermek için kurulmuştur¹²⁸¹.

Kolejde görev yapan Harput'ta görev yapan Amerikan Board misyonerleri Harput Teoloji Mektebi'nde de görev yapmışlardır. Dr. Herman N. Barnum, O.P. Allen bu misyonerlerin en önemlilerindedir.

Harput Teoloji Mektebi'nin muallimleri ayrı bir grup olarak çalışmamışlar; buranın leri Fırat Koleji'nde, Fırat Koleji'nin leri de burada görev yapmışlardır¹²⁸².

Harput Teoloji Mektebi kurulduğunda ilk talebeleri genellikle aile babalarıydı. Ayrıca dört yıl olan eğitim süresinde ilk iki yıla denk gelen ilk seminer yarı dönemine Hristiyan olmayan talebelerde kabul edilmekteydi. Ancak bu talebelerden masraflarını kendilerinin karşılamaları beklenmekteydi¹²⁸³.

Harput ve çevresinde kurulmuş olan ilköğretim seviyesindeki mektepler, Teoloji Mektebi için bir alt basamak olmuştur. Talebeler seçilerek alınmış ve dört yıl boyunca eğitilmişlerdir. Harput'taki bu dinî mektep Harput, Antep, Bitlis ve Urfa istasyona düzenli vaiz yetiştirdiği gibi, bu vaizler hemen hemen Türkiye'nin dört bir tarafına, hatta İran'a dahi çağırılmıştır¹²⁸⁴.

Amerikan misyonerlerine ait kolejler paralıydı. Fakat teoloji mektebine giden talebelerden eğitim ücreti talep edilmemiş, hatta mektebe devam edenlere haftalık harçlık verilerek mektebe ilgi gösterilmesi sağlanmıştır¹²⁸⁵. Misyonerlerin teoloji mektebi dışındaki diğer eğitim kurumlarının hepsi ücretli olmasına rağmen bu mektebi harçlıkla teşvik etmeleri bu mektebe verdikleri önemin bir göstergesidir.

¹²⁸⁰ Açıkses, *a.g.e.*,s.145.

¹²⁸¹ Açıkses, *a.g.e.*,s.145.

¹²⁸² Açıkses, *a.g.e.*,s.165.

¹²⁸³ Kieser, *a.g.e.*, s.136.

¹²⁸⁴ Açıkses, *a.g.e.*,s.85.

¹²⁸⁵ Açıkses, *a.g.e.*,s.85, 97.

İlahiyat mektebindeki talebeler on altı ila otuz üç yaş arasından seçilmiştir¹²⁸⁶. Burada okuyan evli talebelerin haftalık harçlıkları yirmi sekiz kuruşken, bekâr talebelerin yirmi bir kuruş olarak belirlenmişti. Talebelerin tütün alışkanlıkları dışındaki bütün mahalli alışkanlıklarına saygı duyulmuş, sigara içen talebelere harçlık kesme cezası verilirken, sigara içmeyen talebeler ise ödüllendirilmiştir¹²⁸⁷. Fırat Kolejiyle beraber faaliyetlerini sürdüren fakat ayrı bir statüye sahip olan Teoloji unun giderleri büyük oranda bağışlarla karşılanmıştır. Mektep yöneticileri para sıkıntısı çektikleri dönemde Amerika'daki merkezlerinden para yardımı yapılması konusunda talepte bulunmuşlardır. Mektep masraflarının çoğunluğu bu yardımlarla giderilmeye çalışılmıştır¹²⁸⁸.

Harput Teoloji Mektebi'nde ve diğer teoloji mekteplerinde muallimler ile talebeler arasında dil ciddi problem teşkil etmiştir. Farklı milletlerden anadili farklı olan talebelerin olması iletişim sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Türkçe ve Ermenice eğitim veren Harput Teoloji Mektebi'nde okuyan Ermenilerin yanında 1867 yılında seksen bir talebe arasında dokuz Arapça, altı Kürtçe bilen talebe vardır. Bu mektep Osmanlı salnamelerine kayıtlarında görülmemiş sadece misyoner ve seyyahların ifadelerine göre Fırat Koleji içerisinde eğitim faaliyetinde bulunmuştur¹²⁸⁹.

Harput Teoloji Mektebi, otuz dört yıl boyunca Doğu Türkiye Misyonu Protestan Kiliselerine din adamı yetiştiren bir olarak hizmet verdikten sonra 1893 yılında kapatılmıştır. Bu tarihe kadar yüz on dört Talebe mezun eden un, Harput Protestan Kiliseler Birliği ve misyonerlerin ısrarı üzerine Amerika'daki mektebin yönetim kurulu toplanarak 1903 yılında tekrar açılmasına karar verilmiştir. 1904 yılında bir törenle açılışı yapılan mektep, kısa sürede yeniden teşkilatlanarak eğitime kaldığı yerden devam etmiştir. Mektebin masrafları Amerikalıların ve Amerika'ya göç etmiş Ermenilerin bağışlarıyla karşılanmaktaydı. 1906'da altı muallim, beş odalı bir bina ve üç yüz kitaplık kütüphanesiyle bir akademi özelliğine kavuşmuştur¹²⁹⁰.

¹²⁸⁶ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.136.

¹²⁸⁷ Açıkses, *a.g.e.*,s.86.

¹²⁸⁸ Açıkses, *a.g.e.*,s.108; Cintosun, *a.g.t.*, s.39.

¹²⁸⁹ Açıkses, *a.g.e.*,s.87; Cintosun, *a.g.t.*, s.41.

¹²⁹⁰ Açıkses, *a.g.e.*,s.88-89.

5.3.2.3. Kız Hazırlama Mektebi

1861 yılında Kuzey Ermeni Misyonu Harput'ta toplanarak cahil Ermeni kadınlarının da eğitilmesine karar vermişti¹²⁹¹. Kadınlara yönelik olarak verilmek istenen eğitimi belli bir sisteme bağlamak için yapılan çalışmanın ardından 1861 yılında yapılan yıllık toplantısında çıkan karar üzerine bir sınıf hazırlanarak Kız Hazırlama Mektebi (Seminariy School) açılmıştır¹²⁹².

Kız Hazırlama unun açılmasında şu üç nokta hedeflenmiştir: Birinci olarak, eksikliği hissedilen kadın eğitimine ağırlık verilmesi amaçlanıyordu. Çünkü teoloji mektebinde okuyan talebelerin hanımları çoğunluk itibarıyla cahildi. Teoloji mektebini bitirip Hıristiyan din adamı olacak bu talebelerin hanımlarının kendilerine yardımcı olmaları için eğitilmiş olması gerektiği için bu mektepler misyonerler için önem arz ediyordu. İkinci olarak ise: Teoloji mektebini bitiren hiçbir talebe evlenmeden papazlık görevine getirilmediğinden, ilk yıl on beş kadar kız evlenmek isteyen papaz adayları için iyi bir eğitimden geçirilerek eğitilmiş birer eş olarak hazırlanmıştı. Üçüncü olarak: Kilise larındaki eğitici eksikliği için bu mektep mezun birer adayı idiler¹²⁹³.

Kız Hazırlama mektebi ilk önce eski Protestan kilisesinin, yeni yapılan kiliseye taşınmasından sonra eski kilise binasında hizmet vermiştir. Hızla gelişme gösteren mektep, binasının yetersiz kalması üzerine maddi imkânsızlıklara rağmen başlanılan yeni binanın yapımı iki yıl devam ettikten sonra tamamlanmıştır. Bina tamamlandıktan sonra buraya taşınmıştır. Kız Hazırlama mektebi daha sonra kolejin kurulmasının ardından kızlar bölümünü teşkil etmiştir. Yeni binanın yapılmasından sonra Amerika'dan bu mektebe bayan muallimler gönderilmiştir¹²⁹⁴.

Kız Hazırlama mektebi talebelerinin çevre il, ilçe ve köylerden geldiği için bir nevi mecburi olarak yatılı bir mektep olma özelliği taşııyordu¹²⁹⁵.

Kız Hazırlama u'nda erkekler için uygulanan eğitimin kızlara da uygulanması hedeflenmiş ise de burada uygulanan müfredat programı kızlar için özel olarak hazırlanmıştır. Kızların bu eğitimi ile amaçlanan; halkın ıslahı için en çok arzu edilen geleceğin annelerinin yetiştirilmesi düşünülmüştür. Farklı yörelerden getirilerek bu da eğitilen kız talebelerin geldikleri yerlere geri dönüşümü sağlandığı

¹²⁹¹ Kılıç, *a.g.m.*, s.482.

¹²⁹² Açıkses, *a.g.e.*, s.89.

¹²⁹³ Açıkses, *a.g.e.*, s.89-90; Cintosun, *a.g.t.*, s.42.

¹²⁹⁴ Açıkses, *a.g.e.*, s.89-91.

¹²⁹⁵ Açıkses, *a.g.e.*, s.92.

takdirde misyon alanını genişletmeyi düşünen misyonerler, dindar, eğitilmiş bir ev hanımı ve muallime olarak yetiştirmeyi amaçladıkları bu talebelere ev idaresi konusunda da eğitim vermişlerdir. Kız Hazırlama Mektebi'nde bayan muallimelerin olmadığı dönemde misyonerlerin eşleri ve yerli yardımcıları bu görevi yerine getirmişlerdir¹²⁹⁶.

Kız Hazırlama Mektebi'nin programları, daha çok eğitici olarak görev yapan Bayan Wheeler ile kızı Emily Wheeler'in mezun oldukları South Hadley'in etkisinde kalmıştır. Burada amaçlanan hedef, talebelere edebi ve pratik bilgiler vermektir. Verilen derslerden bir kısmı Bayan Barnum'un verdiği fiziki coğrafya, Bayan Wheeler'in verdiği İngiliz edebiyatıdır. Müzik derslerinde ise Bayan Daniels ve Emily Wheeler tarafından müzik ile ilgili verilirken, Bayan Allen onlara piyano il eşlik etmiştir. Kız Hazırlama u'nda Bayan Daniels pedagoji üzerine konferanslar vermiştir. Ahlak dersini veren ise Nazlı adlı yerli bir Ermeni di. Buradan yetişen bayanlar muallime olarak da görevlendirildikleri için bunlara pedagoji dersleri de verilmiştir¹²⁹⁷.

Kız Hazırlama Mektebi'nde verilen derslerden biri de ev ekonomisi dersidir. Bayan misyoner ile diğer erkek misyonerin eşleri tarafından, yetişkin bayan ve daki kız talebelere, el işi ve dikiş sanatı da öğretilmiştir. Bu talebeler, bütün Türkiye misyonunda olduğu gibi, Harput misyonunda da el işleri ve ördükleri dantelleri satarak gelirden elde etmişlerdir¹²⁹⁸.

Sonraki yıllarda Fırat Koleji'nin bir ünitesi haline getirilen Kız Hazırlama Mektebi'nin ders programı daha yüksek bir seviyeye getirilmiştir. Kolejin kızlar kısmında aritmetik, Türkçe, Ermenice, İngilizce ve İncil ile ilgili dinî bilgiler verilmiştir. Mektepte verilen derslere bakıldığında kız talebelere ağırlıklı olarak edebi bir kimlik kazandırmak ve ev işleriyle el sanatlarında bilgi verilmeye yönelik bir program uygulanmıştır¹²⁹⁹.

Kız Hazırlama Mektebi'de misyonerlerin tercih ettiği bir mektep türü olan yatılı mektep şeklinde teşkilatlanmıştı. Mektep çevre il, ilçe ve köylere hitap ettiği için, böyle bir uygulamaya gidilmişti¹³⁰⁰.

¹²⁹⁶ Açıkses, *a.g.e.*,s.90; Cintosun, *a.g.t.*, s.42.

¹²⁹⁷ Açıkses, *a.g.e.*,s.146.

¹²⁹⁸ Açıkses, *a.g.e.*,s.146.

¹²⁹⁹ Açıkses, *a.g.e.*,s.146-147.

¹³⁰⁰ Açıkses, *a.g.e.*,s.92.

Bu da genellikle misyonerlerin eşleri tarafından ders verilmiştir. mektepte ders veren muallimeler arasında Bayan Wheeler, Bayan Barnum, Bayan Daniels, Emily Wheeler, Bayan Allen, Nazlı yer almaktaydı.

Burada okuyan kız talebelerin daha sonra kendi bölgelerine gönderilerek eğitici olarak görev yapmaları sağlanmıştır.

Mektep Fırat Koleji'nin kurulması neticesinde kolejin kızlar bölümünü teşkil etmiş ve programlarıyla yapısı da değişmiştir. Fakat amaç olarak eskiden olduğu gibi kız eğitimine yönelik bir program takip edilmiştir. Kız Hazırlama Mektebi, daha sonra kızlar için ilköğretim seviyesinde eğitim veren Rüşdiye ve idâdî kısımlarının temellerini meydana getirmiştir¹³⁰¹.

5.3.2.4. Fırat Koleji

5.3.2.4.1. Kolejin Açılışı ve Binası

Amerikan Board Misyonerleri, Harput ve çevresinde kolej açma fikrini 1870 yılından itibaren düşünmeye başladılar. 1875 yılında Harput Misyonunun başkanı olan Crosby H. Wheeler, Amerika'da bulunduğu tatili sırasında yaptığı çalışmalar sayesinde 140.000 bin dolar bağış topladı. Daha sonra 40.000 dolarlık yerli katkının da eklenmesiyle, kolejin kuruluşu için gerekli mali kaynak temin edildi. Daha sonra toplanan paralar Massachusetts Eyaleti'nde birleştirilerek toplam para miktarı 141.000 dolara yükseldi. Massachusetts Eyaleti Senatosu, kolejin kuruluş sözleşmesini ve idare heyetini 13 Mayıs 1878 tarihinde resmen kabul etmiştir. Yine Massachusetts Eyaleti'nde kurulmuş olan "The Trustees of Armenian College Funds" adlı cemiyetiyle de idarî ve malî bağlantı kurulmuştur¹³⁰².

Fırat Koleji 1878 yılında¹³⁰³ kurulduğunda başlangıçta Ermeni Koleji (Armenia College) ismiyle kurulmuştu. Ancak Osmanlı idaresinin muhalefeti karşısında 16 Şubat 1888 tarihinde kolejin ismi Fırat Koleji (Euphrates College) olarak değiştirilmiştir¹³⁰⁴. Ermeniler ise koleji Yeprad Koleji olarak adlandırmışlardır.

¹³⁰¹ Açıkse, *a.g.e.*, s.91.

¹³⁰² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.150-151; Açıkse, *a.g.e.*, s.94-95.

¹³⁰³ Fırat Koleji'nin kuruluş tarihi olarak bazı kaynaklar Teoloji u'nun kuruluş tarihi olan 1859 yılını vermektedirler. Şimşir, *a.g.m.*, s.95; Sunguroğlu ise kolejin kuruluş tarihi olarak 1876 yılını kaydetmektedir. Bkz. Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.85.

¹³⁰⁴ Kılıç, *a.g.m.*, s.484.

Kolejde görev yapan lerden Ermeni Hapet Philibosian kolejin kuruluş amacını şöyle anlatmaktadır¹³⁰⁵:

“Bu kolejin en büyük amacı zeki Hristiyan liderler yetiştirmek olacaktır. Böylece Hristiyan uygarlığın mutluluğunu çeşitli milletlerin insanlarına vererek, sonuçlanması lazım gelen etkileri kontrol eden İsa'nın kilisesini sağlama alacağız”

Ana sınıftan yüksekokula kadar okulun tüm kısımları 1891–1892 eğitim ve öğretim yılından sonra Osmanlı yönetimince resmen tanındı. Diğer bir deyişle 78'den 92'ye kadar resmi olarak tanınmamış olan bu kurumlar faaliyetini sürdürmüşlerdir. “Harput Maarif Müdürü, kolej diploması alan bir öğrenciyi, sözgelimi öğretmen olarak istihdam etmek için, ayrıca bir sınava sokmaya gerek görmüyordu. Mezunların büyük bir bölümü çevredeki okullarda öğretmen olarak görev yapıyorlardı.”¹³⁰⁶.

Kolej, Harput'un çok dar sokaklar ve semtler üzerindeki üst üste evlerinin bulunduğu Şehroz Mahallesi'nde tepenin kenar kısmında kurulmuştur. Kolej, uzun ve geniş bir düzlüğün nihayetindeki erkeklerin binası, onun karşısında başkanın evi ve onun diğer tarafında da kızların undan oluşmaktaydı. Tepenin alt seviyesindeki uzunca yapı ise, muallim ve memurların evi olarak kullanılmıştır. Bu şekilde yerleşen mektep, zamanla gelişmiş bütün Şehroz Mahallesi'ne hâkim olacak şekilde ilk açıldığı tepe ve tepenin etrafındaki terasların büyük bir kısmı da misyonun kontrolüne geçmiştir¹³⁰⁷. Kolej daha sonra eklenen yeni binalarla bulunduğu alan içerisinde ilkdan yükseka, salonlardan lojmanlarına, çeşitli sosyal tesislerinden kız ve erkek yurtlarına kadar birçok üniteyle birlikte büyük bir eğitim kampüsü halini almıştır. Binalar büyüklüğü ve mimarileriyle bütün Harputluların ve Mezrelilerin dikkatlerini cezbetmiştir.

Fırat Koleji binaları 1895 yılında çıkan isyanlar¹³⁰⁸ sırasında karışıklığın odak noktası olmuştur. Olaylar sırasında 11 Kasım 1895 tarihinde misyon merkezinin iki binası kısmen yanmıştır, bazı binalarda kısmen zarar görmüştür. Olaylar sırasında mektep binalarının zarar görmesinin sebebi, Ermeni olaylarının çıkış noktasında misyonerler ve bu mekteplerin etkisi olduğuna inanılmasıdır¹³⁰⁹. Mekteplerin tamiri konusunda hasar tespitinin yapılması sonucunda 88.000 dolarlık

¹³⁰⁵ Kılıç, *a.g.m.*, s.484.

¹³⁰⁶ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.150.

¹³⁰⁷ Açıkşes, *a.g.e.*, s.117.

¹³⁰⁸ Bu yıl Harput'ta çıkan olaylar hakkında bilgi için bkz. Açıkşes, *a.g.e.*, s.114-118; Kieser, *a.g.e.*, s.284-291.

¹³⁰⁹ Açıkşes, *a.g.e.*, s.115.

bir rakam tespit edilmiştir. Bu parayı Osmanlı Devleti'nden almak isteyen Amerikan Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında uzun bir süre tartışmalar yaşandı. Tartışmaların neticesinde 1901 yılında Osmanlı Devleti Amerika'ya 100.000 dolar ödemiştir¹³¹⁰.

Yeni yapılan binalar hızla tamamlanmıştır. Yapılan yeni binalar içinde; on ay gibi kısa bir sürede tamamlanan beş katlı, 100 x 50 feet ölçeğinde, otuz üç odaya sahip kızlar için yapılan bina en gösterişlisiydi¹³¹¹.

5.3.2.4.2. Kolejin İdaresi ve Başkanları

Fırat Kolejinin “on kişiden oluşan mütevelli heyetinin tüm üyeleri Boston ve çevresinde oturan Amerikalılardı. Armenia Collage'de erkek çocuklarının yanı sıra kız çocuklar da öğrenim göreceğinden ABCFM'in bir yan kuruluşu olan “Women's Board of Missions” adlı örgüte de mütevellilerin üçte birini seçme hakkı tanınmıştır¹³¹².

Fırat Koleji'nin Harput'ta da bir mütevelli heyeti bulunmaktaydı. Bu heyetin üyeleri Harput'ta görev yapan Amerikan Board Misyonerleri tarafından seçilirdi. Bu heyet kolejdeki faaliyetleri ve gelir-gider konularını kontrol ederdi¹³¹³.

Ayrıca Mali külfetin bir kısmını da yerli yardımcılarından temin etmek için Harput Protestan Kiliseler Birliği'nin katkısı bin dolar olması halinde yönetim kuruluna bir üye, iki bin doların üzerinde katkı sağlanması halinde ise yönetim kuruluna sokacakları üye sayısı üçe çıkarılacaktı¹³¹⁴. Misyonerler bu düşünceyle Osmanlı toplumunda yerleştirmek istedikleri dinî, siyasî ve ahlakî değerlerin kabul görmesi için yerli yardımcılarından daha fazla yararlanma gayreti içinde olmuşlardır. Kolejin yönetimini elinde bulunduran misyonerler, kolejin bir din u olma karakterini hiçbir zaman değiştirmemişlerdir¹³¹⁵.

Bağımsız bir idarî statüsü olan Fırat Koleji iki ana kısma ayrılmıştır. Bir tanesi “normal kısım” veya “koleje (yüksek kısma) hazırlık ikinci grup mektep ise yüksek kısımdır”. Bu şekilde iki ana grupta toplanan eğitim yetimhanesinden teoloji

¹³¹⁰ İki ülke arasındaki tartışmalar ve diplomatik işlemler hakkında geniş bilgi için bkz. Açıkse, *a.g.e.*, s.118-126.

¹³¹¹ Açıkse, *a.g.e.*, s.126-127.

¹³¹² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.204; Açıkse, *a.g.e.*, s.95-96; Kieser, *a.g.e.*, s.280; Kılıç, *a.g.m.*, s.484.

¹³¹³ Açıkse, *a.g.e.*, s.96.

¹³¹⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.204; Açıkse, *a.g.e.*, s.96; Kılıç, *a.g.m.*, s.484.

¹³¹⁵ Cintosun, *a.g.t.*, s.45.

una hazırlık (anau), ilk, orta ve lise düzeyinde kolejin yüksek kısmına kadar ayrı bir sınıflandırılmaya da tabi tutulmuştur¹³¹⁶.

a. Crosby H. Wheeler

Crosby H. Wheeler, Harput'taki Amerikan Board Misyonunun gerçek anlamdaki ilk başkanıydı. Wheeler, girişimci ve azimli şahsiyeti nedeniyle, misyonun kendi kendine yetecek şekle gelmesi için yerli halkı oldukça zorlamıştır. Amerika'daki uygulamanın aynısını Harput ve çevresinde uygulayabilmek için köyleri dolaşarak köylerden kilise harcamaları için bağışlar toplamıştır. Aynı metodu, mekteplerdeki talebelerin velilerinin mektep ücretlerine katılması için de uygulamıştır¹³¹⁷.

Crosby H. Wheeler, sert ve inatçı bir kişiliğe sahip olduğu için Fırat Koleji'nin kuruluşunda büyük gayretler sarfetmiş, para toplamış, bunu da başarmıştır. Kolej kurulduktan sonra kolejin ilk başkanı olmuştur. Wheeler'in eşi ve kızı Emily Wheeler'de kolejin eğitim kadrosunda görev yapmışlardır. Bayan wheeler ve Emily Amerika'da South Hadley'den mezun olmuşlardır. Emily Wheeler kolejin sekreterlik görevinde de bulunmuştur¹³¹⁸.

Crosby H. Wheeler kolejin kuruluşundan 1892 yılına kadar başkanlık görevini yürütmüştür. 1892 yılında hastalığı sebebiyle emekliye ayrıldı.

b. James Levi Barton

Crosby H. Wheeler'den sonra kolejin başkanlığına James Levi Barton seçilmiştir. Barton, 1881 yılında Wermont Middleburg Koleji ve Hartford Teoloji Mektebi'nden mezun oldu. 1885 yılında Amerikan Board adına Anadolu'ya geldi¹³¹⁹.

38 yaşında Fırat Koleji'nin başkanlığını atanmış olan James Levi Barton eşinin rahatsızlığı sonucunda burada çok kısa bir süre görev yaptıktan sonra Boston'a dönmek zorunda kalmıştır¹³²⁰.

James Levi Barton, Boston'da Amerikan Board genel Sekreterliğine tayin edilmiştir. 1927 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bu görevi sırasında da Türkiye ve özellikle de Harput Misyonu'yla yakından ilgilenmiştir¹³²¹.

¹³¹⁶ Açıkşes, *a.g.e.*,s.97.

¹³¹⁷ Açıkşes, *a.g.e.*,s.156.

¹³¹⁸ Açıkşes, *a.g.e.*,s.156.

¹³¹⁹ Açıkşes, *a.g.e.*,s.158.

¹³²⁰ Açıkşes, *a.g.e.*,s.158.

c. Herman N. Barnum

Herman Norton Barnum, 5 Aralık 1826 tarihinde New York yakınlarındaki Auburn’da doğdu. 1852 yılında Amherst Koleji’nden mezun olduktan sonra 1855 yılında da Andover Teoloji Semineri’ni bitirdi¹³²².

Dr. Herman N. Barnum, göze çarpan çalışkan ve entelektüel bir yapıya sahipti. İdareciliği, bilgisi ve kültürü yönünden kendini Harput ve çevresinde hem Ermeniler hem de Türkler arasında bütün muhite sevdirmiş biriydi.

Sunguroğlu Barnum’u şöyle tarif etmektedir¹³²³:

“Orta boylu, zayıf, mavi ufak ve keskin gözlerinden zekâ derecesini ölçmek mümkündü. Daima siyah redingot ve siyah çizgili pantolon giyer, başına da melon bir şapka koyardı. Beyaz sakallıydı, Harput’a genç iken gelmişti, demek oluyor ki bu sakalı Harput’ta ağartmıştı, çok terbiyeli, samimi ve Türk dostu bir zattı. İdare ve kültür bakımlarından vazifesinin ehli olması dolayısıyla Ermeni çoğunluğunun mektebine kazandırmış ve aynı zamanda İslam unsuru ile de yakından münasebetler tesis ederek kendisini bütün muhite sevdirmişti.

...

Mr. Barnum şöyle böyle Türkçeyi de öğrenmiş; fakat kendi şivesiyle tatlı bir şekilde konuşurdu.”

Yukarıda da değinildiği gibi Dr. Herman N. Barnum Müslümanlarla iyi ilişkiler içerisine girmiştir. Müslümanların dinî bayramlarında birinci gününde, yanına genç bir Amerikalı misyoner ve kolej profesörlerinden Nikagos Tenekeciyan başta olmak üzere yerli yardımcılardan birisini de alarak Şehroz Mahallesi’nden yürüyerek şehre gelir şehirdeki tanınmış bütün âlimleri ve eşraftan kişileri konaklarında sırasıyla ziyaret ederdi. Bu kişilerin bayramlarını tebrik eder günün şartlarına göre sohbet yapar ve geri dönerdi¹³²⁴.

Dr. Herman N. Barnum, faal olduğu için her zaman Müslümanlar tarafından Misyonun yöneticisi gözüyle görüldüğü gibi, dışardan gelen misafirleri ilk karşılayan şahıs olmuştur. Dr. Herman N. Barnum, fedakârca çalışmalarıyla kolejin genişletilmesinde ve çevre arsaların alınarak yeni binaların yapılmasında büyük

¹³²¹ Açıkses, *a.g.e.*, s.158-159.

¹³²² <http://barnum.org/nti00686.htm> , (22/12/2011); <http://groong.usc.edu/orig/ak-20100907.html#n30>, (22/12/2011).

¹³²³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.85-86.

¹³²⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.86.

emeği geçmiştir. Kolejin gezinti yolları, bahçe düzenlemeleri ve Selvi Pınarındaki yazlık kır evi de onun çabalarıyla yapılmıştır¹³²⁵.

Herman N. Barnum vefatına kadar Harput'ta kaldı. Amerikan Board'ın Harput'taki en çok tanınmış misyonerlerinden biri oldu. Halkın arasına giren ve kendini Müslüman halka da sevdiyen Barnum 19 Mayıs 1910 tarihinde Harput'ta vefat etti. Crosby H. Wheeler'in kızıyla evlenmiştir. Bu evlilikten Emma isiminde bir kızı olmuştur.

d. Caleb Frank Gates

Caleb Frank Gates, 18 Ekim 1857 yılında Chicago'da doğdu. 1877 yılında Beloit Koleji'nden mezun oldu. Buradan mezun olduktan sonra Chicago Teoloji Semineri'ne kaydoldu. Buradan da 1881 yılında mezun oldu. Chicago'dan mezun olduktan sonra 24 yaşında Türkiye'ye gelen Gates, burada misyonun Mardin istasyonunda görev yapmaya başladı.

Gates Mardin'de görev yaparken bir süre Musul'da kaldı. 1883 yılında Amerika'ya döndü ve aynı yıl içerisinde Chicago'da Mary Ellen Moore ile evlendi. Bir süre sonra tekrar Mardin'e döndü. Mardin'de Amerikan Board'ın Erkek Lisesi'nde kurucu olarak görev yaptı. Gates Mardin'de Türkçeyi de öğrenmiştir¹³²⁶.

Gates, 1894 yılında Fırat Koleji'nin başkanlığı görevine getirildi¹³²⁷. Burada Ermeniceyi öğrenen Gates, 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında kolejin başkanlığını yapmaktaydı. Bu olaylar sırasında kolejin zarar gören kısımlarını kısa sürede tamir edilmesinde Gates önemli bir rol oynamıştır. Binaların yeniden yapılmasının yanı sıra kolejin erkek, kız bölümlerinde talebelerin çoğalmasında sağladı. Kolejdeki talebe sayısı 600'lerden 1000'lere kadar çıkmıştı. Gates'in Harput'taki başarılı çalışmaları ve idareciliği neticesinde 1897 yılında Knox Koleji D.D. derecesini ona verdi, 1899 yılında da Edinburg Üniversitesi tarafından da LL.D. derecesi ona bahşedildi.

¹³²⁵ Açıkşes, *a.g.e.*, s.157-158.

¹³²⁶ Mine Sümer, "Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı İle Gönderdiği Bir Mektup", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2-3, Ankara, 1964, s.233.

¹³²⁷ Mine Sümer, Gates'in Mardin'de 20 yıl misyoner olarak görev yaptığını yazmaktadır. Erdal Açıkşes'te Sümer'i ve Joseph L. Grabil'i kaynak göstererek Gates'in Mardin'de 20 yıl görev yaptığını yazmaktadır. Oysa Gates Mardin'de göreve başladıktan sonra 13'üncü yılında yani 1894 yılında Harput'ta Fırat Koleji'ne başkan olarak göreve başlamıştır. Bkz. Mine Sümer, *a.g.m.*, s.233; Açıkşes, *a.g.e.*, s.159.

e. Henry Riggs

Caleb Gates'ten sonra Fırat Koleji başkanlığına Henry Riggs getirildi. 1875 yılında Sivas'ta doğan Riggs, misyoner olan bir ailenin çocuğuydu. Riggs'in babası Edward Riggs Merzifon Amerikan Koleji'nin başkanlığı görevinde bulunmuştu.

Dedesı Elias Riggs ise 1810 yılında doğmuş, dört yaşında okumayı öğrenmiş, dokuz yaşında Grekçeye, on üç yaşında İbraniceye başlamıştır. On dört yaşında Amherst College'e girmiş ve buradaki öğrenimi sırasında Keldanice, Süryanice, Arapça öğrenmiş ve yirmi yaşında iken Keldani grameri üzerine bir kitap yayınlamıştır. Rumca, Ermenice, Bulgarca ve Türkçe misyoner olduktan sonra öğrendiği dillerdir. İncilin Türkçeye çevrilmesi işinde çalışanlardan birisidir. İlahiyat doktorası yapmıştır. Ömrünün tam 50 yılını geçirdiği İstanbul'da ölmüştür¹³²⁸.

Riggs, altmış dokuz yıldan on gün eksik bir süreyle Türkiye'de misyonerlik yapmış biridir. Bu süreyle Türkiye'de en uzun süre çalışan misyoner olmuştur. Riggs'in üç çocuğu, on bir torunu ve iki de torununun çocuğu baba/dede mesleğini yani misyonerliği sürdürmüşlerdir. Pek çoğu Ortadoğu'da olmak üzere görev yapmışlardır¹³²⁹.

Henry Riggs, 1896 yılında Carleton Koleji'nden mezun oldu. Riggs, Ermenice ve Türkçeyi mükemmel konuşurdu. Henry Riggs'in başkan olduğu dönem Fırat Koleji'nin en verimli dönemidir. Bu dönemde Şehroz Mahallesi'ndeki Ermeni emlakinin hemen hemen % 80'i Amerikan board misyonerlerinin kontrolüne geçmiştir. Bu da takribi olarak 50-60 bin metrekaredir¹³³⁰.

Henry Riggs, Harput'taki Amerikan Board misyoneri ve kolejin eski başkanlarından biri olan Dr. Herman N. Barnum'un kızı Emma ile evlenmiştir¹³³¹. Riggs'in başkanlığı sırasında 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile rahat hareket ederek misyonu oldukça büyütmüş ve Fırat Koleji'nde Dr. Crosby H. Wheeler'in yıllar önce Amerika'dan getirdiği kitapları ve baskı makinasını tekrar kullanmaya başlamışlardır¹³³².

Fırat Koleji'ndeki eğitim faaliyetlerinin gelişmesi ve serbesti sebebiyle Müslümanlarla ilişkiler artmış, başkan Henry Riggs ile Dr. Barnum'un girişimleri

¹³²⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.35.

¹³²⁹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.34.

¹³³⁰ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.86; Açıkses, *a.g.e.*,s.160.

¹³³¹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.86.

¹³³² Açıkses, *a.g.e.*,s.160.

sonucunda valiye tavsiyeler yapılarak kolejin iki tecrübeli üyesi Ermeni Tenekeciyan Nikagos Efendi ve S. Nihigiyah mahalli maârif komisyonuna seçilmiştir¹³³³.

Henry Riggs 1910 yılında Amerika'ya gitmek üzere kolejden ayrıldı. Yerine kardeşi Ernst Riggs'e devretti. Henry Riggs bir süre sonra tekrar Harput'a döndü. 1915 yılında tehcirden sonra Henry Riggs misyona sahip olmak üzere Harput'ta kaldı. Fakat 1917 yılında Amerika'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle Riggs'in de içinde bulunduğu Harput'ta kalan misyonerler burayı terk etmişlerdir. Riggs, 1919 yılında Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi ile Harput'a üçüncü defa geri döndü. Riggs komiteye başkanlık yapmaktaydı. Fakat Riggs bir süre sonra yetkililerce ülkeden kovulmuştur.

Henry Riggs, Türkiye'den ayrıldıktan sonra 1923 yılından 1940 yılına kadar Beyrut'ta ve çevresinde Ermeni mültecileri arasında misyonerlik ve lik yaptı. Riggs, 1943 yılında Kudüs'te vefat etti¹³³⁴.

f. Ernst Riggs

Ernst Riggs, ağabeyi Henry Riggs'in 1910 yılında Amerika'ya gitmek üzere Harput'tan ayrılmasıyla Fırat Koleji'nin başkanlığı görevine getirilmiştir. Ernst Riggs, babası Edward Riggs'in Merzifon Amerikan Koleji'nin başkanı olduğu sırada 1881 yılında doğdu. Amerika'da Auburn yakınlarındaki Teoloji Seminerinde okuduktan sonra 1900 yılında Mt.Hermon'dan mezun oldu. 1904 yılında Princeton Üniversitesi'nden Edebiyat Fakültesi diploması aldı. Kardeşi Henry Riggs gibi iyi derecede Türkçe ve Ermenice bilen Ernst Riggs 3 yıllığına konsolos yardımcısı ve kolejde muallimlik yapmak üzere Harput'a geldi¹³³⁵.

Ernest Riggs bir süre sonra tahsiline devam etmek için tekrar Amerika'ya döndü. Auburn Teoloji Mektebi'nde eğitim gördü. Presbiteryan papazlığına alındı. Yine kendisi gibi Antep misyonunda görev misyoner bir ailenin kızı olan Alice Riggs ile 31 Ağustos 1910 tarihinde Amerika'da evlendi¹³³⁶.

Ernst Riggs, kolejde başkan olarak görev yaptığı dönemde Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla kolejdeki eğitim aksaklığa uğradı. Daha sonra 1915 yılından

¹³³³ Açıkses, *a.g.e.*,s.160.

¹³³⁴ http://www.armenianpedia.org/index.php?title=Henry_H._Riggs (22/11/2011).

¹³³⁵ Açıkses, *a.g.e.*,s.161.

¹³³⁶ Açıkses, *a.g.e.*,s.161-162.

itibaren kolejin tehcir olaylarına karışması üzerine Ernst Riggs Osmanlı Devleti'nce sınır dışı edilmiştir¹³³⁷.

5.3.2.4.3. Eğitim-Öğretim Kadrosu

Fırat Koleji'nde görev yapan muallimlerin başında kolej başkanları gelmekteydi. Kolej başkanlarının dışında başkanların eşleri ve Amerikalı bayan misyonerler, yerli yardımcılardan da yetiştirilmiş muallimler görev yapmışlardır. Özellikle misyonerlerin iyi eğitim görmüş (Ernst Riggs'in eşi Alice Riggs ile Bayan Wheeler ve kızı Emily Wheeler gibi) eşleri ve kızları da onların en büyük yardımcıları olmuştur. Bunlar özellikle bayanların eğitiminde ve bayanlar için açılmış olan iş atölyelerinde ders vermişlerdir. Kolejin kızlar kısmı devamlı olarak Amerikan Board'ın kadınlar kolu tarafından gönderilmiş olan bayan misyonerler tarafından yönetilmiştir¹³³⁸.

Kadınlar arasında Hristiyan lidelerin yetişmesinde hemen hemen her bölgede kurulmuş olan on dokuz Amerikan yatılı kız mektebinde çok yoğun bir eğitim faaliyeti yürütülmüş ve bu mektepleri de bayan misyonerler yönetmişlerdir. Harput'taki bu bayan misyonerlerden en etkili olan ve Amerikan Board'ın kadın misyonerlerinin bütün özelliklerine sahip olan kişi ise Bayan Harriet Seymour'dur. Bayan Harriet Seymour'un esas görevi kızlar mektebinde muallimlik yapmak olmasına rağmen yetişkin kadınlar için verilen eğitimi de yürütürdü. Erkek misyonerler çevredeki ermeni kadınlarla irtibat kurmakta zorluk çektikleri için Bayan Harriet Seymour'da erkek misyonerlerle beraber köy köy dolaşarak misyonerlik yapmıştır. Harput'taki Fırat Koleji'nin kızlar kısmının sorumlusu ise Bayan Daniels idi¹³³⁹.

Fırat Koleji'nin eğitim kadrosuna baktığımız zaman ağırlıklı olarak yerli Ermenilerden meydana geldiğini görmekteyiz. Kolejin ilk başkanı olan Crosby H. Wheeler, 1888 yılında yazmış olduğu bir makalede; Harput'taki misyonda, Amerikan Board tarafından tayin edilen üç-dört misyonere karşılık yirmi bir yerli yardımcı bulunduğunu ve Müslüman olan tek in ise Türkçe dersleri veren Reşit Efendi

¹³³⁷ Açıkşes, *a.g.e.*,s.162.

¹³³⁸ Açıkşes, *a.g.e.*,s.162.

¹³³⁹ Açıkşes, *a.g.e.*,s.163.

olduğunu belirtir. Yine Wheeler'in makalesine göre yerli olan Ermeni yardımcılardan dokuz tanesi de bayan muallimelerdir¹³⁴⁰.

Türkçe derslerine 1907 yılından itibaren Reşid Efendi'nin yerine yine bir yerli olan Süryani kökenli Aşur Yusuf vermeye başlamıştır.

Fırat Koleji'nin eğitim kadrosu iyi eğitim görmüş ve bir kısmı da bizzat Amerikan mekteplerinden mezun olmuş kişilerdi. Bu kişiler misyoner mekteplerinden mezun olduktan sonra Amerika'ya veya Avrupa'ya gönderilerek eğitim görmüş ve ondan sonra geri dönerek eğitim kadrosuna geçmişlerdir. Talebeler başka istasyonlardaki diğer Amerikan mekteplerine (Antep, Beyrut, Suriye gibi) gönderildikleri gibi, Amerika ve Avrupa'ya eğitime giden Ermeniler, daha sonra dönüşlerinde kendi cemaatinin mekteplerinde muallimlik yapmışlardır. Harput'taki Amerikan mekteplerinin eğitim kadrosu giderek artmış ve 1899 yılında altısı Amerikalı misyonerler, otuz dört Ermeni olmak üzere oldukça büyük bir sayıya ulaşmıştır¹³⁴¹.

Fırat Koleji'nin 1908 yılındaki öğretim heyeti ise şu şekildedir, Başkan Henry Riggs, Dr. Herman N. Barnum, Edward F. Carey. Yerli yardımcıları ise, Tenekeciyan Nikagos Efendi, G. Saghigian, H. Bujikianian, M. Vergerian M. Koprelian, S. S.Nihigian, ASarafian, H. Dinjian, Garabed Varyebet, H. Dingilian, Aşur Yusuf (Türkçe i) S. Khotçadourion, D. Lülejian, K. Donnilelian S. Kevarkion, K. Gasdanian, A.Der Ghazarian, S. Yeretian, D. BaijiKanian, T. Budika¹³⁴².

Fırat Koleji'nde eğitim veren muallimlerin çok iyi eğitilmiş kişilerden seçilmesine dikkat edilmiş veya bizzat eğitimleri Amerikalılar tarafından yaptırılmıştır.

Özellikle misyoner mekteplerinde dikkat edilen bir husus da, muallimleri önce kendi cemaatlerinden, bu mümkün olmazsa diğer Hıristiyan cemaatleri arasından seçme geleneği burada da geçerliliğini göstermiştir. Çünkü o dönemde Türk yetkililer arasında da oldukça iyi Fransızca bilenler bulunmaktadır. Çok mecbur kalmadıkça (Türkçe muallimleri hariç) hiçbir zaman Müslümanlar muallimliğe kabul edilmemişlerdir. Ayrıca kolejde Fransızca derslerine giren Fransız Koleji i Paul N. Taşo'nun seçimindeki etken de, çok iyi Fransızca bilmesi ve kendini çok iyi yetiştirmesinin yanında, Ermeniler üzerinde de oldukça büyük bir etkiye sahip

¹³⁴⁰ Açıkşes, *a.g.e.*,s.165.

¹³⁴¹ Açıkşes, *a.g.e.*,s.165.

¹³⁴² Açıkşes, *a.g.e.*,s.167.

olmasıdır. Paul N. Taşo'nun Müslümanlar arasında da, büyük bir saygıya ve etkiye sahip olduğu da bilinmektedir¹³⁴³.

Amerikan Board Osmanlı toprakları üzerindeki bütün mekteplerinde olduğu Fırat Koleji ve kontrolündeki diğer eğitim müesseselerinde görev yapan bütün muallimler daha Amerika'dan sağlanmış olan maddi manevî imkânlarla çok iyi yetişmişlerdir. Bu eğitim kadrosu, özellikle Ermeni dili ve edebiyatı başta olmak üzere sözlük ve tercüme konusunda, yapmış oldukları ilmî çalışmalarla bir dereceye kadar büyük bir hizmeti de yerine getirmişlerdir. Özellikle bazı tarihi hadiseleri tahrif etmeleri haricinde Ermeni tarihi ve dili ile bir Ermeni kültürü yaratmaya çalışılması hususunda oldukça başarılı olmuşlardır¹³⁴⁴.

Amerikalı Misyonerler, görev yaptıkları yörelerin yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile de ilgilenmiş ve Tarih, Coğrafya ve Jeoloji konusunda çeşitli araştırmalar da yapmışlardır. Bu bölgelerin haritalarını da çıkarmışlardır. Bu araştırmalarının çoğunu makale, broşür ve kitap olarak yayınlamışlardır. Harput yöresinde de şehir merkezi ve çevresi ile Fırat Nehri ve çevresi başta olmak üzere bütün bölge ile ilgili çeşitli araştırmalar yapmışlardır.

Fırat Koleji'nin Coğrafya ve Jeoloji i Ellsworth Hangtington Fırat Nehri'nin alt kısımlarında kelek adı verilen bir salla gezerek haritasını çıkarmış, misyonerlerin istasyon olarak seçmiş olduğu önemli merkezleri de bu haritada göstermiştir¹³⁴⁵.

5.3.2.4.4. Ders Programları

Fırat Kolejinin eğitim dili Ermenice'dir. Ancak yükseköğretime geçince Amerikan ders kitaplarını okuyabilmek, Amerikalı muallimleri izleyebilmek için talebeler ileri düzeyde İngilizce öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında da üçüncü dil olarak Türkçe de öğretiliyordu. Mektebin ilk, orta ve lise kısımlarında üçer yıl olan öğrenim süresi, yüksek kısımda dört yıldır.

Misyonerlerin açmış oldukları bütün mekteplerde olduğu gibi Fırat Koleji'nde de ders programlarında dinî bilgileri içeren bir program izlediler. Bir

¹³⁴³ Açıkşes, *a.g.e.*,s.167-168.

¹³⁴⁴ Açıkşes, *a.g.e.*,s.170.

¹³⁴⁵ Açıkşes, *a.g.e.*,s.170.

dönem kolej başkanlığı görevinde de bulunan James Levi Barton bu durumu şöyle izah etmektedir¹³⁴⁶:

“Okulların her bölümünde Hristiyanlık eğitimi verilmektedir. Öğrenciler arasında Hristiyanlık çalışmalarını canlı tutmak için dua, ayin ve misyon çalışmaları düzenlenmektedir. Bütün yatılı öğrenciler dinî çalışmalarda görev almak zorundadır.”

Başlangıçta dinî temeller üzerine kurulu eğitim sistemindeki değişen zamanla birlikte eğitim sistemi ve ders programlarındaki görünüşteki hareket noktası “din için eğitim” zamanla “eğitim için din” haline dönüşmüştür¹³⁴⁷.

5.3.2.4.5. Talebeler

İlk öncesi (Kindergarten), ilk, orta, yüksek ve kolej seviyesi olmak üzere beş ana bölümden oluşan Kolejin ilk kademelerinde karma eğitim verildiği halde yüksek düzeye geçilince kız ve erkek talebeler ayrı ayrı eğitilmişlerdir¹³⁴⁸.

Fırat Koleji sadece Protestanlara yönelik eğitim veren bir kuruluş değildi. Ücretini ödeyebilen herkes koleje kayıt yaptırabilirdi. İlk yıllardan itibaren Gregoryen Ermeniler daki çoğunluğu teşkil etmişlerdir. Diyarbakır, Bitlis, Eğin, Arapkir, Malatya ve Tunceli istasyonlarından seçilen talebeler buraya okumak için gelirlerdi. Kolej kız ve erkek talebelerin ikisine birden eğitim veren bir yapıya sahip olması sebebiyle, çevresinde ve Türkiye Misyonu’nda büyük bir öneme sahipti¹³⁴⁹.

Fırat Koleji, ilk erkek mezunlarını 1880 yılında verdi. Kızlar ise bundan üç yıl sonra 1883 yılında ilk mezunlarını vermiştir¹³⁵⁰. XX. yüzyılın başına kadar yüz kırk sekizerkek, yüz yirmi beş kız talebe mezun olmuştur¹³⁵¹. Bunlardan yüz yirmi beşi muallimlik yapmıştır. Diğerlerinden yirmi yedisi papaz, yirmi beşi işçi, on üçü doktor, dördü çiftçi, yirmi ikisi gümrük müfettişi, biri de avukat olmuştur. 1903 yılında mezun olan doksan üç kadından yetmiş yedisi muallimliğe katılmıştır¹³⁵².

Kolejin ilk mezunları Harput ve çevresindeki mekteplerde ihtiyaç duyulan muallim açığını kapatmak için görevlendirilmişlerdi.

¹³⁴⁶ Açıkşes, *a.g.e.*,s.141.

¹³⁴⁷ Açıkşes, *a.g.e.*,s.141.

¹³⁴⁸ Tozlu, *a.g.e.*, s.86.

¹³⁴⁹ Açıkşes, *a.g.e.*, s.98-99.

¹³⁵⁰ Açıkşes, *a.g.e.*, s.100.

¹³⁵¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Yoktur Zulme Rızamız*, Ankara, 2004, s.206.

¹³⁵² Kılıç, *a.g.m.*, s.484.

Kolejin kız mektebi kısmındaki talebeler yatılıydı ve bunlar çevredeki değişik yörelerden gelmişlerdi. Kız talebelerin sayısı erkek talebeler gibi otuz beş civarlarındadır. Kolej yönetimi tarafından kız çocuklarını daha fazla mektebe bağlamak ve ailelerin kız çocuklarını mektebe göndermelerini teşvik etmek için büyük kolaylıklar sağlanmıştır. Kız talebeler, erkeklerin ödemiş olduğu mektep taksidinin yarısını öderlerdi. Mesela kız talebelerin 1888 yılındaki mektep taksitleri yirmi iki dolar olarak belirlenmiştir. Kız talebelerin bazılarında indirim dahi yapılmaktaydı. Bazı fakir kız talebelerin kitap ve elbiseleri de misyon tarafından temin edilirdi. Kız talebelere sağlanan bir diğer kolaylık ise erkekler ders kitabı almaya mecbur tutulurken, kız talebelere ders kitapları kirayla da verilirdi. Bazı talebelerin mektep taksitleri de senet olarak alınırdı. Mektep komitesi çağırıldığı vakit veliler gelerek ödeme yaparlardı. Amerikalı misyoner Dr. Herman N. Barnum misyonun ilk kuruluş yıllarında bu ayrıcalıktan faydalanmak için hiçbir ödeme yapıldığını belirtmektedir¹³⁵³.

Kolejde talebe sayılarına baktığımız zaman 1890 yılında altı yüz on sekiz olan talebe sayısının 1891 yılında beş yüz kırk yediye düştüğünü bu yıldan sonra artışa geçtiğini görmekteyiz. Artışlar neticesinde yedi yılda beş yüz kırk yediden dokuz yüz doksan sekize kadar yükselmiştir. Mevcut sayılar ışığında kolejdeki en çok talebenin olduğu yıl 1898-1899 ders yılı olmuştur. Bu yıl kolejdeki talebe sayısı bin elli bir kişiye kadar çıkmıştır.

Tablo 5.15 Fırat Koleji Talebe Sayıları¹³⁵⁴

YILLAR	ANA		İLK		ORTA		LİSE		YÜKSEK		TOPLAM
	ERKEK	KIZ	ERKEK	KIZ	ERKEK	KIZ	ERKEK	KIZ	ERKEK	KIZ	
1890			123	181	80	79	57	25	34	39	618
1891			121	120	86	88	37	33	30	32	547
1892			115	107	102	84	48	26	34	39	555
1897-1898	168	190	132	130	119	80	72	37	33	37	998
1898-1899	191	220	132	120	120	89	72	37	33	37	1051
1902-1903	94	100	85	191	172	92	124	78	65	44	1045

¹³⁵³ Açıkses, *a.g.e.*, s.100.

¹³⁵⁴ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s.151-152; Açıkses, *a.g.e.*, s.129-131.

Doğu Türkiye Misyonu'nun merkezi olan Harput'a çevre illerden de talebeler kabul edilmiştir. Mektepten 1911 yılına kadar mezun olan talebeler, üç yüz on yedi erkek, yüz doksan bir kız olmak üzere toplam olarak beş yüz sekiz kişidir¹³⁵⁵.

1914 yılında kolejden mezun olan talebelerin geldikleri yere göre dağılımı ise şöyledir. On altı erkek talebeden, altısı Arapkir, ikisi Harput, ikisi Mezraa, biri Çemişkezek, biri Hüseyinik, biri Hoğulu, ikisi Bitlis, biri Gürünlü olmak üzere farklı yörelerden seçilmiş bulunuyordu. On bir kız talebenin dağılımı ise dördü Harput, ikisi Arapkir, ikisi İçme, biri Diyarbakır, biri Mezre, biri de Hoğuluydu¹³⁵⁶.

5.3.2.4.6. Kolejin Kapanışı

Fırat Koleji Birinci Dünya savaşı öncesinde kayıtlara göre Osmanlı ülkesindeki Amerikan kolejleri içerisinde Beyrut'taki kolejden sonra en büyük ikinci kolejdi. 1910 yılında kolejin altı yüzden fazla talebesi ve dört fakültesi vardı.

Savaş öncesinde kolej binalarının Harput'ta Şehroz Mahallesi'ndeki kurulduğu bölgeye sığmadığı anlaşılmış ve aşağıda fiziki şartları daha elverişli olan ve geniş düzlüklere sahip Mezre Ovası'na inme planları yapılmaya başlanmıştır¹³⁵⁷. Ovaya inme projesiyle ilgili 370.000 dolarlık bir meblağ, yeni yerleşkenin tesisi için tahsis edilmişti¹³⁵⁸.

Ovaya inme projesi misyonerlerin savaş sırasında çeşitli olaylara ve içteki karışıklıklara karışmaları neticesinde ülkeyi terk etmeleri sonucunda gerçekleşmemiştir. Savaş ilerledikçe Harput'taki Amerikalı misyonerlerden Henry Riggs, koleje ve yatakhane kalan elli altı kız talebeye sahip olmak için, Harput'ta kalmış ve diğer misyonerler ise Amerika'ya gitmek için Beyrut'a gitmişlerdir. Bunu neticesinde Amerikan Board'ın Harput'taki faaliyetlerinden sağlık misyonundaki müesseseler hariç hepsi kapanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra tekrar Harput'a geri kalan misyonerler, Milli Mücadele taraftarlarınca kovulmuş ve bir daha geri gelememek üzere Harput'a terk etmişlerdir. Halk yıllardan beri misyonerlerin yaptığı faaliyetlere karşı bir misilleme olarak misyon binalarının hepsini yıkmıştır. Bu yıkım sonucunda Amerika'nın Doğu Türkiye Misyonu merkezi olan Harput Misyonu ve binaları tarihe mal olmuştur¹³⁵⁹.

¹³⁵⁵ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s.204.

¹³⁵⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.89.

¹³⁵⁷ Açıkşes, *a.g.e.*, s.139; Kılıç, *a.g.m.*, s.485.

¹³⁵⁸ Kılıç, *a.g.m.*, s.485.

¹³⁵⁹ Açıkşes, *a.g.e.*, s.140-141.

5.3.3. Alman Mektepleri

Almanya ile Osmanlılar arasındaki ilk ilişkiler XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Çok fazla önem arzetmeyen bu dönemdeki ilişkiler XVIII. yüzyıldan¹³⁶⁰ itibaren önem arzetmeye başlamıştır. Bu yüzyılda başta Rusya olmak üzere Avusturya iki ülke arasındaki ilişkilerde temel faktör olmuştur. Her iki ülke de diplomatik ilişkilerini Rusya ile olan ilişkilerine göre yakınlaşma veya uzaklaşma şeklinde ayarlamıştır.

II. Mahmud'un döneminde 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması, Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi gibi gelişmeler, Osmanlıları Prusya ile yakınlaştırmıştır. Bu gelişmeler neticesinde II. Mahmud'un modern bir ordu kurma isteği de üzerine ordunun düzenlenmesi için Prusya'dan subaylar gönderilmesi istenmiştir. 1835 yılında Prusya'dan Helmuth von Moltke öncülüğünde bir heyet Osmanlı ordusunda askeri konularda danışmanlık ve lik yapmak görev yapmak için İstanbul'a gelmiştir. Bu subaylar 1839 yılından sonra ülkelerine geri dönmelerine rağmen, ilerleyen yıllarda da Osmanlı ordusunda görev yapmak için çeşitli subaylar gelmeye devam etmiştir. Osmanlı ve Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerde en önemli gelişmeler Almanya'nın birliğinin sağladıktan sonraki dönemde başlamış, özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir şey istememiş olması Osmanlılarda Almanya'ya karşı bir hoşgörü oluşmasına, Almanya'nın Osmanlı çıkarlarını koruduğu şeklinde bir anlayışın gelişmesine sebep olmuştur. Kongreden sonra başlayan dönemde Osmanlı-Alman ilişkileri yeni bir boyut kazanmış, sonraki yıllarda Alman tahtına geçecek olan II. Wilhelm'le beraber iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir.

Almanya'nın endüstrisi için Osmanlı İmparatorluğu bulunmaz bir fırsattı. Çünkü Almanya'nın ihtiyacı olan pazar ve ucuz hammadde kaynakları Osmanlı Devleti'nde bol miktarda bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasının halifesi konumunda olması nedeniyle Almanya, Osmanlı aracılığıyla İslami bölgelere de girebilecekti. Böylelikle Orta Doğu'da büyük bir nüfuz sahası tesis edebilir düşüncesi de vardı. Bütün bunların yanı sıra Almanya'nın Osmanlı

¹³⁶⁰ İki ülke arasında XVIII. yüzyıldaki ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, 18. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul. 1985,

üzerinde kuracağı etkinlik sayesinde İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı bu suretle daha etkili bir mücadele verebilmesi de mümkündür¹³⁶¹.

II. Wilhelm'in 1898 yılında Osmanlı Devleti'ne yaptığı ikinci ziyaretin¹³⁶² önemi, II. Abdülhamit'in İmparatora, Protestanlarla birlikte Katoliklerinde hamiliğini vermesinden ileri geliyordu. Alman tabiiyetindeki Yahudiler, Yahudi kolonizasyon hareketini "Hilfsverein der Deutschen Juden" isimli teşkilat vasıtasıyla hızlandırarak bölgede yetimhane ve mektepler açtılar. Almanların Yahudi kolonizasyonuna destek olmasının nedeni, bölgede mevcut olan Amerikan ve Fransız kültürünün etkisini azaltmak, kendi kültürlerini benimsemiş, ekonomik anlamda kendilerine destek olabilecek nüfuz alanı yaratmak içindi¹³⁶³. Almanya, Ortadoğu'da Almancanın konuşulması için Yahudileri kullanmak istiyordu. Bunun için Avusturya-Macaristan, Rusya ve Romanya Yahudilerini Filistin'e getirdiler. Osmanlı Yahudileri Arapça ve İspanyolca konuşurken, yeni gelenler için Almanca eğitim veren lar kuruldu. 1910 yılında Osmanlı Devleti'ndeki beş yüz bin Yahudi'nin yüz bini Almanca konuşuyordu. 1900'lü yılların başında Almanların Filistin'de suz şehir bırakmadıkları, üç bin cemiyet, kırk milyon mark yıllık bütçe ile sadece Filistin'de dört yüz Protestan misyoner ve yirmi Katolik rahiple çalıştıkları zannediliyordu¹³⁶⁴.

Hülfsbund adına Türkiye'ye gelen ilk üç kişiden biri olan ziraat uzmanı Max Zimmer, hatıralarında, Ermenilerin Hristiyanlığını beğenmedikleri için evvela onları yürütecekleri misyonerlik faaliyetleriyle dine yakınlaştırmak, daha sonra Protestanlaştırmak amacıyla olduklarını söyler. Misyonları mevcut inanç sistemini korumak değil, yeni bir inancı uyandırmaktı. Ermenilere bu yeni inancı öğretmek için en uygun yol yetim çocuklarla ilgilenmekti. Yetim çocukların koruyucu ailelerine gönderdikleri mektuplarda, çocukların Hz. İsa'yı tanıdıkları ve peygamberleri olarak kabul ettikleri belirtiliyordu. Onlara kurtarıcı Mesih ve yeniden doğuştan da bahsedimekteydi. Sağlık faaliyetleri Alman misyonunu öğretmek için çok uygun bir vasıtaydı. Doktor ziyaretlerinde gerçek şifa vericinin İsa olduğu söyleniyordu. Aynı şekilde Hülfsbund kadınları köylere giderek Ermeni kadınlarına Hz. İsa'yı anlatıyorlar, onlara başta çocuk olmak üzere değişik konularda yardım

¹³⁶¹ Rıfat Önsay, *Türk-Alman iktisadi Münasebetleri (1871 1914)*, İstanbul, 1982, s.16.

¹³⁶² II. Wilhelm'in Osmanlı ziyareti hakkında geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s.52-56.

¹³⁶³ Mutlu, *a.g.e.*, s.97-98.

¹³⁶⁴ Sevinç, *a.g.e.*, s.161-162.

vaad ediyorlardı¹³⁶⁵. Alman misyonerler özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere gittikleri yörelerde öncelikle yetimhaneler açmışlardır.

Johann Schneller tarafından 1860 yılında Alman Sanayi Mektebi ve Kudüs'te bir yetimhane kuruldu. Johann Schneller ve en büyük yardımcıları yine kendi aile fertlerinden olan Teodor ve Ludwing Schneller'in çalışmalarının neticesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece Kudüs'teki Alman mekteplerinin sayısı on yediye buldu¹³⁶⁶. Berlin'de ikamet eden James Simon adlı diğer bir Alman vatandaşı tarafından 1911 yılında Hayfa'da bir sanayi u daha açıldı¹³⁶⁷.

Osmanlı sınırları içerisinde II. Wilhelm'in ziyaretinden öncede açılan Alman mektepleri bulunmaktaydı. İzmir, Aydın, İstanbul, Kudüs, Yafa'da ve Edirne Karaağaç'ta çeşitli mektepler açılmıştı¹³⁶⁸.

Almanya, Bağdat demiryolu hattı boyunca kendi vatandaşlarını yerleştirmek istemiş, bu Sultan Abdülhamit tarafından kabul edilmeyince de kendi misyonerlerinin Osmanlı topraklarına yerleşmelerini ve mektepler açmalarını teşvik etmiştir. Osmanlı topraklarında açılan Alman mektepleri genellikle demiryolu çalışanlarının, tüccarların ve konsolos memurlarının çocuklarının eğitimi için açılanlardı. Bu mektepler, Osmanlı tebaası Hristiyanlarının mezhebini değiştirmeye yönelik faaliyetlerde de bulundular. Özellikle Doğu Anadolu'da açılan Alman misyoner mektepleri, 1895 yılından itibaren Ermeni ayaklanmaları nedeniyle yetim kalmış Ermeni çocuklarını larına almışlar ve onları eğiterek Osmanlı'ya karşı yetiştirmeye çalışmışlardır¹³⁶⁹.

Osmanlı topraklarındaki misyonerlik yapan Alman misyonu, ana hatlarıyla üç bölgede değerlendirilebilir.

1) Batı ve Orta Anadolu'da, İstanbul, İzmir, Bursa, Edirne, Selanik gibi şehirlerde eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Keiserswerther Diakonissen bu bölgede en çok anılan kuruluştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu şehirlerde açılan

¹³⁶⁵ Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", *I. Uluslar Arası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, 8-10 Ekim 2009, s.490, <http://www.fileden.com/files/2009/10/16/2605097/My%20Documents/bldr/makale%2041.pdf>

¹³⁶⁶ Mutlu, *a.g.e.*, s.97-98.

¹³⁶⁷ Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'ndeki Bazı Alman Din, Eğitim ve Bazı Hayır Kurumlarının Varlıklarının Onaylanması", *Osmanlı*, C.V, Ankara, 1999, s.352.

¹³⁶⁸ Mutlu, *a.g.e.*, s.96,115-118; Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Ankara, 2005, s.95.

¹³⁶⁹ Sezen Kılıç, "Alman larında Osmanlı'ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 20-21, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=339>

Alman mekteplerinde esas olarak Alman diplomatların, tüccarların ve demiryolu çalışanlarının çocuklarına eğitim verilmiştir.

2) XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Deutsche Evangelische, Diaconesses Allemandes, Jerusalem Verein, Evangelische Bund ve Deutsche Orient gibi cemiyetler tarafından Filistin ve civarında yürütülen faaliyetlerdir. Mekteplerin yanı sıra, kiliseler, yetimhaneler, misafirhaneler açılmıştır. Araplar başta olmak üzere Alman olmayan topluluklara da yönelinmiştir.

3) Bugünkü Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde XIX. yüzyılın sonlarında başlatılmıştır. Hemen tamamı Deutschen Hülfbundes für Christliches Libeswerk im Orient tarafından yürütülen misyonerlik hareketi Ermenilere yöneliktir. Yetimhaneler, mektepler, hastahaneler ve endüstriyel faaliyetler şeklinde geliştirilmiştir¹³⁷⁰.

Almanya, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarına yaklaşık dört yüz elli Protestan misyoner ve vaiz göndermiştir. Bu dönemde Alman kültürünü Osmanlı topraklarında benimsetme ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde şu Alman örgütleri çalışmıştır:

1. Warte des Tempels,
2. Verein von Heiligen Graben,
3. Communaute Evangelique,
4. Jerusalem Verein,
5. Das heilige Land Zions Verein,
6. Verein von der Ungeflechten,
7. Deutscher Palastina Verein¹³⁷¹.

Almanlar, bir yandan bazı Osmanlı liman şehirlerinde çalışan diplomat ve tüccarlarının ve Bağdat Demiryolu çalışanlarının çocukları için, resmi nitelikte sayılabilecek ruhsatlı ya da ruhsatsız lar açarken, diğer yandan ruhsatsız olarak yetimhaneler ve mektepler açmışlardır. Yasal olmayan bu yetimhane ve ların açılmasını önlemek Osmanlı İmparatorluğu'nun görev ve sorumluluğundaydı; ancak gerileme dönemine girmiş ve borç batağına batmış bir devletin bunlara karşı

¹³⁷⁰ Turan, *Alman Misyonerlik Faaliyetleri*, s.487.

¹³⁷¹ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.159; Sezen Kılıç, *a.g.e.*, s.95-96; a.g.mlf., *Ermeni Çocukları*, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=339>

çıkabilecek ne otoritesi ne de gücü olabilmiştir. Başta Ahmet Zühtü Paşa¹³⁷² gibi maarif nazırlarının ve diğer bazı maarif müdürlerinin ülkedeki yabancı ları denetleme ve kontrol çalışmaları sonuçta başarısız kalmıştır¹³⁷³.

Alman misyonerler XIX. yüzyılın son yıllarından itibaren Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa gibi merkezlerde lar açıldı. Görüldüğü üzere Alman mekteplerinin açıldığı bu yerler Bağdat hattı civarında bulunmaktadır. Kuşkusuz bu larda Yakın Doğu'daki Alman çıkarlarının ve iktisadi kuruluşlarının ihtiyaç duyacağı faaliyetlerde kullanılacak Osmanlı gençleri yetiştirilecekti¹³⁷⁴. Örneğin Haydarpaşa Alman Mektebi, Anadolu Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Edward Hugenen adına kayıtlıydı. Bu mektep Kadıköy ve Haydarpaşa'da oturan Alman tebaasıyla, Anadolu Demiryolu memur ve müstahdemlerin çocuklarının eğitimi amacıyla açılmıştı. Mektebin açılmasında demiryolları çalışanlarının çocuklarının Beyoğlu'nda bulunan mektebe gidip gelmeleri zor olması da etkili olmuştur. Haydarpaşa Alman Mektebi 1903 yılının Eylül ayında ibtidâi ve rüşdiye şubelerinden meydana gelen yeni binasına taşınmıştır¹³⁷⁵.

Birinci Dünya Savaşı sonu Kurtuluş Savaşı öncesinde Türkiye'deki Alman misyonerlerinin sayısı yetmiş dokuzu eğitim elemanı, yedi yüz doksan biri rahip olmak üzere toplam sekiz yüz yetmiş kişiydi. Ayrıca yedi çocuk yuvası, on yedi ilk, bir orta ile iki hastane ile bir dispanserleri bulunmaktaydı¹³⁷⁶.

Almanların Osmanlı topraklarına geldiği yıllarda Osmanlı'nın bütün azınlıkları kapılmıştı. Bu çerçevede Almanlar İmparatorluğun bütününe sahip çıkar bir görünüm verdiler. Böylece Osmanlı idarecilerinin sempatisini kazandılar¹³⁷⁷. Fakat Almanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda Amerika, Fransa, İngiltere gibi diğer yabancı ülkelerle rekabet edecek kadar güçlü ve etkin olmalarına rağmen eğitim kültür alanlarında bu ülkelerle karşılaştırılamayacak kadar yetersiz olmuşlardır¹³⁷⁸.

¹³⁷² Ahmet Zühtü Paşa'nın raporları hakkında geniş bilgi için bkz. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı lar hakkında raporu", *İstanbul Üniversitesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.10-11 (1981-1982), s.189-219.

¹³⁷³ Sezen Kılıç, *a.g.e.*, s.981-87; a.g.mlf., *Ermeni Çocukları*, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=339>

¹³⁷⁴ Sevinç, *a.g.e.*, s.160.

¹³⁷⁵ Temel, *a.g.m.*, s.357; Kılıç, *a.g.e.*, s.103.

¹³⁷⁶ Sezer, *Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.187.

¹³⁷⁷ Turan, *Alman Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.487.

¹³⁷⁸ Kılıç, *a.g.e.*, s.118.

5.3.3.1. Elazığ Alman Misyonunun Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri

Alman misyonerlerin Elazığ ve çevresinde misyonerlik faaliyetlerine başlaması XIX. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. 8 Haziran 1884 tarihinde bir mektep için ruhsat almışlardır¹³⁷⁹. Kurulan bu mektebin yedi yüz yirmi bir talebesi bulunmaktaydı¹³⁸⁰. Fakat Alman misyonerlerin bölgeye planlı ve ciddi anlamda ilk gelişleri 1896 yılında olmuştur. Almanlar Elazığ ve çevresine Amerikalı ve Fransız misyonerlerden sonra gelmişlerdir. Bunda da Alman birliğinin geç tamamlanması temel faktör olmuştur.

Şarkta Hıristiyan Şefkati İçin Alman Yardım Birliği, henüz ikiye bölünmemiş Hülfsbund'un 13 ve 14 Ocak 1897 tarihlerinde Barmen'de düzenlediği bir konferansta misyon alanları Frankfurt ve Berlin komiteleri arasında paylaştırılmıştı. Harput bölgesi bunlardan Frankfurtlulara, Urfa'yı da içine alan Halep bölgesi Berlinlilere verilmişti¹³⁸¹.

Frankfurt komitesi aynı yıl içerisinde Dr. Herle, Johannes Ehmann ve ziraat uzmanı Max Zimmer'i Harput'a gönderdi. Alman konsolosluğu, sorumluluğun tamamen kendilerine ait olduğunu bildirerek, koruma istemediklerine dair ellerinden bir belge aldı. Amerikalılar ise onları cesaretlendiriyorlardı¹³⁸². Çalışmalarına başlayan Johannes Ehmann ve arkadaşlarından meydana gelen ilk Hülfsbund çalışanları 20 Şubat 1897 tarihinde Harput şubesini kurdular. Daha sonra misyon kendi şubelerini oluşturmaya başladı. Mezre'deki şuba 1898 yılında Hüzeynik, Perçenç ve Palu'da birer şube açtı¹³⁸³.

Alman misyonerlerden Johannes Ehmann Elazığ ve çevresine beraber geldiği arkadaşlarının kısa bir süre sonra bölgeden ayrılmasıyla bölgeyi hemen terk etmemiştir. Ehmann, Pancarlık mevkiinde kendisine altmış dönümlük geniş bir alan üzerinde bir sayfiye yeri ve ev inşa etmiştir¹³⁸⁴. Burada daha uzun yıllar çalışmalarda bulunmuştur. Bölgedeki Alman misyonunun kuruluşunda ve gelişmesindeki en önemli rolü oynamıştır. Ayrıca misyona ait müesseselerin müdürlüğünü yapmıştır.

¹³⁷⁹ Mutlu, *a.g.e.*, s.101.

¹³⁸⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s.105.

¹³⁸¹ Kieser, *a.g.e.*, s.230.

¹³⁸² Turan, *Alman Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.492.

¹³⁸³ Kieser, *a.g.e.*, s.230.

¹³⁸⁴ BOA., *DH.TMİK.M.*, 121/24, 24/Z/1319 (03 Nisan 1902); BOA. *DH.MKT.*, 1101/11, 24/Ca/1324 (16 Temmuz 1906); BOA., *İ.DH.*, 1448/1324/Ş-14, 18/Ş/1324 (07 Ekim 1906); BOA., *BEO.*, 2925/219365, 22/Ş/1324 (11 Ekim 1906); Mutlu, *a.g.e.*, s.102, 243 nolu dipnot.

İshak Sunguroğlu, Alman misyonerlerin Elazığ ve çevresine gelişlerini şöyle anlatmaktadır:

“Almanlar, Harput’a Fransızlardan sonra gelmişlerdir, ilk defa Dr Harby, Her Max Zimmer, Her Ehmam namlarındaki bu üç Alman misyoneri 1896 tarihinde Harput’a gelmişler.. Elâzizde Vali Rauf Beye müracaatle bir müessese kuracaklarını söylemişler ve muvafakat cevabı alınca işe başlamışlar, ilk iş olarak da vilâyet merkezinin kuzey batı kısmında (yukarı mezriyanın alt kısımları) geniş bir arazi satın alarak inşaata koyulmuşlardır. Bu inşaat sıralarında Dr. Herby Bağdada, Max Zimmer de Amasyaya gitmişler, Elâzizde yalnız Her Ehmam kalmıştır, neticede muazzam mektep binaları., sanat atölyeleri.. Spor ve müzik salonları.. Hastane ve hususi lojmanlar meydana getirilmiştir.

Her Ehmamın gayret ve himmetiyle bu müessese de seneden seneye inkişaf etmiş, mektebe rağbet fazlalaşınca şehrin içerisine de girmişler, Rizaiye mahallesinde yine geniş arsalar satın alarak buralarda da muazzam mektep binaları yaptırmışlardır ki, bunları kız koleji halinde kullanırlardı.”¹³⁸⁵

Önceden de değinildiği gibi Almanlar bölgede ilk olarak 1884 yılında yedi yüz yirmi bir talebesi olan bir mektep kurmuşlardır. Fakat bu mektebin devamlılığı ve eğitim-öğretimi hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Bölgeye gelen ilk Hülfsbund çalışanları olan Johannes Ehmam ve arkadaşları Dr. Herle, ve Max Zimmer Harput ve çevresindeki çalışmaları ilk neticesini bölgeye geldikten kısa bir süre sonra verdi. Şubat 1897 tarihinde Harput’ta bir yetimhane açtılar. Açtıkları yetimhane Türkiye’deki ilk somut eserleridir. Yine Amerikalılar kendilerine büyük destek verdiler. Harput’taki yetimhanenin açılışından yaklaşık bir ay sonra gibi kısa bir süre de yani Mart 1897 tarihinde Elazığ’a geçtiler. İki ev kiralayıp iki yüz çocuk yerleştirdiler¹³⁸⁶.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen Ermeni olayları sonrasında bölgedeki yetim çocukların büyük bir kısmı Almanlar ve Amerikalılar tarafından İzmir¹³⁸⁷, İstanbul¹³⁸⁸, ve Bursa’da bulunan misyoner yetimhanelerine gönderildiğinden bunun önüne geçmek amacıyla İstanbul Bebek Alman Mektebi

¹³⁸⁵ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.

¹³⁸⁶ Turan, *Alman Misyonerlik Faaliyetleri...*, s.492.

¹³⁸⁷ BOA., *DH.TMIK.M.*, 32/89, 26/Za/1314 (30 Mart 1897) ; BOA., *A.MKT.MHM*, 658/38, 10/M/1314 (22 Haziran 1896); BOA., *HR. SYS.*, 2860/67, 16/Ca/1314 (23 Ekim 1896).

¹³⁸⁸ BOA., *DH.TMIK.M.*, 34/29, 07/M/1315 (08 Haziran 1897); BOA., *DH.TMIK.M.*, 38/7, 25/Ra/1315 (24 Ağustos 1897); BOA., *DH.TMIK.M.*, 38/31, 01/Ra/1315 (31 Temmuz 1897); BOA., *DH.TMIK.M.*, 39/8, 15/Ra/1315 (14 Ağustos 1897).

müdürü Pastör Brokes, Mezre'de Bebek'teki Alman mektebinin bir şubesini açmak için resmi makamlara müracaat etmiştir. Pastör Brokes bu müracaatında, ermeni olayları sonucunda yetim kalmış çocukların eğitimini sağlayacağı gibi Amerikan misyoner mekteplerine gitmelerine de engellemeyi amaçlamıştır. Bu mektep ibtidâî, rüşdiye, idâdî sınıflarını kapsamak ve ileride sanayi kısmı ilave edilmek üzere tesis edilmek istenmiştir¹³⁸⁹.

Almanlar, Mezre'de iki erkek ve iki kız yetimhanesinin¹³⁹⁰ yanı sıra biri erkek biri kız olmak üzere iki ibtidâî mektebi, biri erkek biri kız olmak üzere iki rüşdiye mektebi, biri darülmualimîn ve biri darülmualimât olmak üzere iki muallim mektebi ve iki ana mektebi kurmuşlardır. Alman misyonunun bütün müesseseleri Mezre'nin kuzeyinde bulunan Yukarı Mezre mevkiî ile İcâdiye mahallesinde ve Harput'un altında yer alan Pancarlık bölgesinde yer almaktaydı.

8 Haziran 1909 tarihinde Mamuretülaziz Nafia Mühendisi tarafından yapılan keşif sonunda Yukarı Mezre ve İcâdiye mahallesinde bulunan Alman müesseselerin şöyledir:

1- Yukarı Mezre'de bulunan en büyük müessese. Harputluyan ve ortaklarının adına satın alınan arsada bulunmaktaydı. Burada büyük mektep ve müdür hanesi, erkek yetimhanesi bulunmaktaydı. Bu müesseseler dışında bir de 6806 m²lik bir buğday tarlası vardı. Bu müesseseler 2,5 metre surlarla çevriliydi.

2- İcâdiye Mahallesinde bir kız yetimhanesi. Bu yetimhane Süryani Kiğork Ağa Bağdasaryan adına alınan arsada kurulmuştu. Kız yetimhanesi 4785 m² lik bir alan sahip olup etrafı kerpiç sur ile çevriliydi.

3- İcâdiye Mahallesindeki bir diğer kız yetimhanesi. Bu arsa Badvili Bedros adına alınmıştı. 2960 m² lik bir alanda kurulu olan bu müessesenin geniş bir bahçesi de bulunmaktaydı. Bu yetimhane de kerpiç sur ile çevriliydi.

4- İcâdiye Mahallesi'ndeki üçüncü kız yetimhanesi. Doktor Mihail Kız yetimhanesi 6905 m² lik bir alan sahip.

5- İcâdiye Mahallesi'nde Kız mektebi. Kalpakoğlu Kirkor adına alınan bu arsa 1350 m² lik bir alana sahipti.

6- Müdür Johannes Ehmann'a ait sayfiye yerinin bulunduğu mahal 60 dönüm üzerinde.

¹³⁸⁹ Mutlu, *a.g.e.*, s.101; Kılıç, *a.g.e.*, s.105.

¹³⁹⁰ 1912 yılında iki erkek yetimhanesinde 300 iki kız yetimhanesinde ise 370 kişi bulunmaktaydı Şişman, *a.g.e.*, s.329.

Tablo 5.16 1909 Yılında Mezre'deki Alman Müesseseleri¹³⁹¹

BULUNDUĞU YER	MÜESSESENİN CİNSİ	ÖĞRENCİ VE YETİM SAYISI		BÜYÜKLÜĞÜ ¹³⁹²
		ERKEK	KIZ	
Mamuretülaziz Yukarı Mezre	Erkek Yetimhanesi ve Müştemilatı			39246
	İbtidai, Rüşdi, İdadi Erkek Yetim u ve Müştemilatı	357		6402
	Mabet			361
	Demirhane, Marangozhane			1951
	Demirhane ve Marangozhane Ustalarının İkemetgâhı			189
	Yetimhane ve Mektepler Müdürü Mösyö Ehmann'ın İkametgâhı ve Bahçe İçinde Hane			333
	Sur İçinde Bağ ve Bahçe			41767
	Sur Dışında Tarla			11847
İcadiye Mahallesi Güllü Bağlar				
Yetimhane ve Diğer Müştemilatı		125		
	Yetimhaneye Bağlı Bağ			4168
	Yetimhane Müştemilatı		170	5122
	Yetimhane Dahilinde Bahçe			1100
	Yetimhane Dışında Bahçe			652
	Yetimhane ve Diğer Müştemilatı		70	1759
	Yetimhane Dahilinde Bağ ve Bahçe			10260
	Yetimhane Mektebi Müştemilatı		364	2376
TOPLAM		1086		

1902 yılı itibariyle, Almanların buradaki altı yetimhanesinde altı yüz çocuğa bakılmaktadır. Şehirde dört küçük hastahane ve üç mesleki eğitim merkezi vardır. Takip eden yıllarda eğitim faaliyetlerine de giren Almanlar, şehirdeki Amerikan etkisini göz önünde tutarak larında İngilizce de öğretiler¹³⁹³.

¹³⁹¹ Mutlu, *a.g.e.*, s.102-103.

¹³⁹² Verilen rakamlar arşın ile ifade edilmiş olup toplamda 147 dönüme tekabül etmektedir. Mutlu, *a.g.e.*, s.102, 244 nolu dipnot.

¹³⁹³ Turan, *Alman Misyonerlik Faaliyetleri*, s.493.

5.3.3.2. Ana Mektepleri

Almanların Mezre’de iki ana mektepleri bulunmaktaydı. 1912 yılında bu iki mektepte toplam yüz yirmi talebe öğrenim görmekteydi¹³⁹⁴.

5.3.3.3. İbtidaî Mektepleri

Almanların Mezre’de biri erkek biri kız ibtidaî mektebi olmak üzere iki ibtidaî mektebi bulunmaktaydı. Bu mektepler ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır.

1912 yılında erkek ibtidaî mektebinde iki yüz talebe, kız ibtidaî mektebinde ise yüz elli talebe olmak üzere her iki ibtidaî mektebinde toplam üç yüz elli talebe öğrenim görmekteydi¹³⁹⁵.

5.3.3.4. Rüşdiye Mektepleri

Almanların Mezre’de biri erkek biri kız rüşdiye mektebi olmak üzere iki rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Bu mektepler ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz de ibtidaî mektepleri gibi çok sınırlıdır.

Osmanlı belgelerine göre, 1913-1914 eğitim-öğretim yılında erkek rüşdiye mektebinde üç yüz yetmiş, kız rüşdiye mektebinde ise üçyüz seksen altı olmak üzere her iki mektepte toplam yedi yüz elli altı talebe bu mekteplerde öğrenim görmekteydi¹³⁹⁶.

5.3.3.5. Muallim Mektepleri

Almanların Mezre’de biri darümuallimîn ve biri darümuallimât olmak üzere muallim yetiştiren iki mektep bulunmaktaydı. Darümuallimîn mektebine 1913 yılında ruhsat verilmesinin¹³⁹⁷ ve yaklaşık iki yıl sonra kapatılma kararının alınmasının¹³⁹⁸ dışında bu mektepler ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz de ibtidaî mektepleri gibi çok sınırlıdır.

¹³⁹⁴ Şişman, *a.g.e.*, s.329.

¹³⁹⁵ Şişman, *a.g.e.*, s.329.

¹³⁹⁶ Şişman, *a.g.e.*, s.329.

¹³⁹⁷ BOA., *HR.HMŞ.İŞO.*, 73/44, 02/Ağ/1331 (02 Ağustos 1913).

¹³⁹⁸ BOA., *İ. MF.*, 22/1333/R-3, 26/R /1333 (13 Mart 1915); BOA., *BEO.*, 4343/325675, 27/R /1333 (14 Mart 1915).

Osmanlı belgelerine göre, 1913-1914 eğitim-öğretim yılında darümuallimîn mektebinde altı, darümuallimât mektebinde ise yirmi beş olmak üzere her iki mektepte toplam otuz bir talebe bu mekteplerde öğrenim görmekteydi¹³⁹⁹.

Alman mekteplerine ait binalar daha sonraki yıllarda Cumhuriyet'ten önce askeriye tarafından askerî hastane olarak¹⁴⁰⁰, Cumhuriyet döneminde bir süre Elaziz Darümuallim Mektebi binası olarak kullanıldıktan sonra en son olarak Elaziz Orta Mektebi binası olarak kullanılmıştır.

¹³⁹⁹ Şişman, *a.g.e.*, s.329.

¹⁴⁰⁰ *BOA., DH. ŞFR.*, 487/106, 24/Ağ /1331 (24 Ağustos 1913).

ALTINCI BÖLÜM TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ELAZIĞ'DAKİ KÜLTÜREL FAALİYETLER

6.1. KÜTÜPHANELER

Kütüphaneler, bilginin paylaşılabılır özelliğinin sunulduğu sosyal kurumlardır. Bu kurumlar özellikle İslami gelenekte ve Türk-İslam kültüründe sadece bilginin paylaşıldığı kurumlar olarak kalmamış ve eğitim-öğretim sistemi içerisinde önemli bir kurum olma özelliği de taşımıştır. Kütüphaneler nakli ve akli bilimlere yer veren önemli eğitim kurumları olarak ön plana çıkmaktadır.

Osmanlı'nın kuruluştan itibaren başta padişahlar olmak üzere vezir-i azamlar, padişah hanımları, şehzadeler, darüssaade ağaları, defterdarlar, şeyhülislam ve diğer devlet görevlileri eğitim kurumları, ibadethaneler, külliye ve bu kurumların içerisinde ya da bağımsız binalara sahip kütüphaneler kurmuşlardır.

Kurulan kütüphanelerin hemen hepsi vakıf kurumları olarak kurulmuş, amaçları, yönetimi, gelir giderleri, personeli, personel özellikleri - sayıları ve dermeleri ile ilgili bilgiler de vakfiyelerinde yer almıştır¹⁴⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan yıkılışına kadar geçen dönem içerisinde bina ve yerleşim özelliklerine göre farklı özelliklerde kütüphaneler kurulmuştur. Sözü edilen kütüphaneler şu beş ana tür altında toplanabilir:

- Padişahların şehzadelik veya hükümdarlık dönemlerinde, buldukları saraylarda kurulmuş özel (kişisel) kütüphaneler,
- Evler veya konaklar başta olmak üzere odalar vb. yerlerde kişisel amaçla kurulmuş kütüphaneler.
- Cami, medrese, mektep ve dersane gibi eğitim-öğretim kurumları içerisinde ya da bu kurumların yakın çevrelerinde kurulmuş kütüphaneler,
- Tekke, zaviye, türbe, hankah, ribat, mescit, dergâh ve mevlevihane gibi eğitim-ibadet kurumları içerisinde ya da çevresinde kurulan kütüphaneler

¹⁴⁰¹ Vakıf sistemi içerisinde kütüphaneler, kütüphane vakfiyeleri ve vakıf kütüphaneleri hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi - II: Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1991; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara, 2003, s.224-228.

- Kendine özgü, bağımsız (müstakil) binaya sahip kütüphaneler¹⁴⁰².

Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılın son yıllarında yayınlanan iki istatistikten devletin sınırları içerisinde kaç kütüphanenin mevcut olduğunu öğrenebilmekteyiz. Bu istatistiklere göre; gerek 1894-1895 yıllarında gerekse 1895-1896 yıllarında İstanbul'da kırk yedi diğer vilayetlerde iki yüz yetmiş altı kütüphane¹⁴⁰³, bulunmaktadır.

6.1.1. Elazığ'da Bulunan Kütüphaneler

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da kurulan kütüphanelere baktığımız zaman bunların genellikle cami, medrese, mektep ve dersane gibi eğitim-öğretim kurumları içerisinde ya da bu kurumların yakın çevrelerinde kurulmuş kütüphaneler olduklarını görmekteyiz. Bu tür kütüphanelerin yanı sıra evler veya konaklar başta olmak üzere odalar vs. yerlerde kişisel amaçla kurulmuş kütüphanelerinde mevcut olduğu bilinmektedir.

6.1.1.1. Yusuf Ziya Paşa Kütüphanesi

Yusuf Ziya Paşa, Kazasker İbrahim Bey ve Ispanakçı Mustafa Paşa'nın dairelerinde eğitim gördükten sonra Halil Hamit Paşa'ya mühürdarlık ve silahtarlık yapmıştır. Sonra Maden Eminliği görevine getirilmiş ve vezirlik rütbesi almıştır. 1793 yılında Diyarbakır, 1794 yılında Erzurum, 1796 yılında Çıldır ve Trabzon valisi olmuştur. 20 Ağustos 1798 tarihinde sadrazam olmuştur. Yusuf Ziya Paşa'nın ilk sadreti yedi yıla yakın bir süre altı yıl beş ay sürdü ve 1805 yılında sadrazamlıktan istifa etti. Beylerbeyindeki sarayında inzivaya çekilen paşa daha sonra Trabzon Valisi Tayyar Mahmut Paşa'nın isyan harekâtı başlatması üzerine Trabzon Valisi olmuştur. Sonrasında Erzurum Valisi ve 1808 yılında Doğu Başkomutanı (Şark Seraskeri) olmuştur. Bu görevinden sonra Bağdat, Basra, Konya ve Halep valiliğine

¹⁴⁰² Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği - II: Belgeler Kütüphanesi Türleri, Görevlendirme İlkeleri*, Ankara, 1998, s. 9, 205, 261, 311, 337.; İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Kütüphanelerinin Tarihi Gelişimi", *Osmanlı Devleti'nde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler*, Yay. Haz. Özlem Bayram [ve diğerleri], Ankara, 1999, s. 235-242.

¹⁴⁰³ *Maarif-i Umumi Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği*, 1310-1311 Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur, Dersaadet, Matbaa-ı Amire, s. 5, 24-25, 57-58; *Maarif-i Umumi Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği*, 1311-1312 Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1901, s. 5, 23-24, 59-60.

tain edilmiştir. Halep Valisi iken 1809 yılında Padişah II. Mahmut tarafından ikinci defa Sadrazamlık görevine getirilmiştir. 1811 yılında Sadrazamlık görevinden alınmış ve yerine Laz Ahmet Paşa tayin olmuştur. Paşa her iki sadareti sırasında sekiz sene sekiz ay on gün bu makamda kalmıştır. İkinci sadaret görevinden alındıktan sonra uhdesinde bulunan maden eminliği görevi de alınmış, malları müsadere edilmiş, önce Dimetoka ve sonrada Rodos adasına gönderilmiştir. 1815 yılında vezirlik rütbesi geri verilmiş ve Eğriboz ile Karlı-ili Muhafızlığına, 1817 yılında Sakız valiliğine tayin edilmiştir. 1819 yılında vefat etmiş ve Sakız Şeyh İlyas Türbesine defnedilmiştir¹⁴⁰⁴.

Yusuf Ziya Paşa, Maden eminliği görevini yürütürken iyi hizmetleri ve davranışları neticesinde Ma'âdin-i Hümâyûn eminleri içerisinde en uzun süre bu görevi yürüten kişi olmuştur. Bu görevi iki defa yürütmüştür. Bunlardan birincisi H.1200 (M.1785-1786) yılından H.1213 (M.1798-1799) yılına kadar devam etmiştir. İkinci görevi ise H.1224 (M.1809-1810) yılından H.1226 (M.1811) yılına kadar devam etmiştir¹⁴⁰⁵.

Yusuf Ziya Paşa Maden eminliği görevini yürütürken Keban'ın Kallar Mahallesi'nde 1795 yılında aynı ismi taşıyan cami ve külliye yaptırmıştır. Yusuf Ziya Paşa Külliyesi, cami, kütüphane bugün mevcut olmayan bir medrese, şadırvan ve avlu dışında bulunan çeşmenin yanı sıra bunlardan ayrı olarak inşa edilmiş ikinci bir çeşme ve türbeden meydana gelmektedir.

Külliye'nin günümüze kadar gelen bölümlerinden birisi de kütüphanedir. Yusuf Ziya paşa kütüphanesi Elazığ sınırları içerisinde Osmanlı döneminde yapılmış olup yapısı günümüze kadar gelen tek kütüphane olma özelliği taşımaktadır.

Kütüphane evvelce mevcut olan medresenin tamamlayıcı bir parçası olarak inşa olunmuş ise de, maalesef medresesinden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Yusuf Ziya Paşa Kütüphanesi külliye'nin kuzeybatı köşesine avlulu batı girişi yanına yerleştirilmiştir. Yapı bilinen tiplerden biraz değişik tarzda yapılmıştır. Arazinin de eğimine göre olduğundan iki katlıdır. Alt katı kitapların bulunduğu kısım, üst katı da okuma salonu olarak düşünülmüştür. Dıştan zarif görünümü vardır. Her iki katın ortada kapısı, iki yanında yuvarlak kemerli pencereleri bulunur. Üst katı içten 4,30 x

¹⁴⁰⁴Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, Yay. Haz. Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgın, Ankara, 2007, s.135; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1836)", *FÜSBD*, C.10, S.1, Elazığ, 2000, s.256.

¹⁴⁰⁵Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997, s.58.

4,30 m. lik sahin olup, kare planlidir. Kitap koymak için nişlerin olmayışı ve küçük sahin bulunuşu, burada okuma salonu olarak kullanıldığını göstermektedir. Alt katı tonozlu tavanlı, üstü sekizgen yüksek kasnaklıdır. Her kasnak cephesinde küçük pencereleri bulunur. Kubbesi barok tipte ve derinse de uzaktan estetik güzellik arzeder. Duvarları 0,88 m. dir ve moloz taşla yapılmıştır. Üzerinde kitabesi bulunur. Zarif kapı kanadı ve dövme demir işçiliği bölgede görülen bir unsurdur¹⁴⁰⁶.

6.1.1.2. Kâmil Paşa Kütüphanesi

Yusuf Kâmil Paşa, 1808 yılında Arapkir’de doğmuştur. Arapkir’in ileri gelenlerinden İsmail Beyzâde Mehmet Bey’in oğludur. Küçük yaşta babasının ölümü üzerine amcası Gümrükçü Osman Paşa’nın gözetiminde büyüdü. İstanbul’da iyi bir tahsil gördükten sonra, 1829 yılında memur olarak tayin olduğu Dîvân-ı Hümâyûn kaleminde dört yıl çalışmıştır. 1833 yılında Mısır’a giderek Mehmed Ali Paşa’nın hizmetinde bulundu ve kızı Zeynep Sultan ile evlenmiştir. Mirliya rütbesi ile geldiği İstanbul’da Meclis-i Vâlâ ve Maârif Meclisi üyeliği, ardından Ticâret Nâzırlığında bulunmuştur. 1854 yılında ikinci defâ Ticâret Nâzırlığına getirilen Kâmil Paşa, aynı yıl Meclis-i Âl-i Tanzimat başkanı olmuştur. 1856 yılında tekrar Meclis-i Vâlâ Başkanlığına getirilmiştir. İki yıl bu vazifeyi yürüten Kâmil Paşa, istifa edip Mısır’a gitmiştir. Sultan Abdülaziz Han padişah olunca, yeniden İstanbul’a gelmiş ve 5 Ocak 1863 tarihinde Sadrazam Keçecizâde Fuâd Paşa’nın istifa etmesi üzerine sadrazamlığa getirilmiştir. Bu vazifedeyken Haziran 1863 tarihinde Devlet Şûrası Başkanı olmuştur. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırlığı vazifesini de üstlenmiş fakat hastalığı sebebiyle 1875 yılında bu vazifeden ayrılmıştır. 1876 yılında Sultan Abdülaziz Hanın ihtilalciler tarafından şehit edilmesine çok üzülen Kâmil Paşa, aynı sene İstanbul’da vefat etmiştir¹⁴⁰⁷.

Devrinin başarılı devlet adamlarından ve en zenginlerinden olan Yusuf Kamil Paşa, dürüst ve iyiliksever bir kimse olarak tanınmıştır. Başta İstanbul’da olmak üzere birçok hayır ve hasenâtı vardır. Bunların başında, hanımı ile birlikte yaptırdıkları, Üsküdar’daki Zeynep Kâmil Hastanesi gelmektedir. Ayrıca câmi, mektep , çeşme gibi hayrat bırakmışlardır.

¹⁴⁰⁶ İlhan Akçay, “Harput Kütüphanesi”, *Yeni Fırat*, S.34, Elazığ, 1966, s.11.

¹⁴⁰⁷ Yusuf Kamil Paşa’nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C.1, İstanbul, 1982, s.196-258.

Yusuf Kâmil Paşa'nın yaptırdığı eserlerden birisi de Harput'taki ismiyle anılan Kâmil Paşa Kütüphanesi'dir. Kâmil Paşa Kütüphanesi, 1285 yılında kurulmuştur. Yusuf Kâmil Paşa, Harput'ta yaptırdığı medresenin yanında bir de kütüphane yaptırmıştır.

İbnülemin Mahmut Kemal, kütüphanenin yapılışını şöyle anlatmaktadır:

“Bir gece Padişahın yanında babam -bermutad- resmî evrakı okuyarak mütaallik olduğu devaire havale ederken “Harput'ta mukaddema münhedim olan bir medresenin ihyasına imkân bulunamadığından hükûmeti seniyyece yaptırılarak ahalinin cehaletten kurtarılmasına dair” Harput vilâyetinden gelen mazbatayı da okudu.

Paşa, bu mazbata Evkaf Nezaretine havale olursa medresenin vakfi olmadığından yaptırulamayacağını, Maliye Nezaretine gönderilse hazineye ademi taalükundan bahsedileceğini söyleyerek nereye havalesi lâzım geleceğini sordu. Kendini daima hayre sevk eden babam, kemali ciddiyetle “Zati kerimanenize havalesi lâzım geliyor” dedi. Paşa bu cevabdan pek ziyade memnun olarak dua etti ve medresenin keşfi ve resmi tanzim etdirilmek için vilâyete cevab yazılmasını söyledi. Derhal yazıldı.

Mükemmel bir medrese ve muntazam bir kütüphane vücade getirildi ve idaresi temin edildi. Türklüğün medarı iftiharî olan büyük âlimlerden Harputlu Hoca Abdülhamid Hamdi Efendi müderris ve mütevellî kılındı.

Medrese ve kütüphane, yıllarca en mühim ilim ocağı şeklinde devam etti. Nice Fadıl yetişti. Müderrisi kâmilin vefatında yerine tayin olunan üdebayı fudaladan Kemalüddin Efendi, babasının irsini takib ve medrese ve kütüphanenin maddî ve manevî mamuriyetini idame etdi.”¹⁴⁰⁸

Kâmil Paşa Kütüphanesi kitap sayısı bakımından Harput'un en büyük ikinci kütüphanesiydi. İbnülemin Mahmut Kemal Bey, Yusuf Kâmil Paşa'nın Beyazıd'da konağında bulunan zengin kitaplığındaki kitapları eşi Zeynep Hanım'ın Harput'ta ki kütüphaneye bağışlanmasına rağmen kethüdanın ipe un sermesiyle bu kitapların gönderilemediğini kaydetmektedir¹⁴⁰⁹.

¹⁴⁰⁸ İbnülemin, a.g.e., s.244-245.

¹⁴⁰⁹ İbnülemin, a.g.e., s.245.

6.1.1.3. Kurşunlu Kütüphanesi

Çötelizâde Hacı Memi (Mehmed) Ağa tarafından 1796 (H.1210) tarihinde Kurşunlu Camii sitesi içerisinde yapılan medrese içerisinde yer almaktaydı. Kütüphane bazı salname kayıtlarında yaptırılan ailenin ismiyle yani Çötelizâdeler Kütüphanesi olarak kaydedilmektedir.

Kütüphane incelediğimiz dönemde Elazığ'daki kütüphaneler içerisinde kitap mevcutları yönünden en zengin kütüphane olma özelliği taşımaktaydı.

6.1.1.4. İbrahim Paşa Kütüphanesi

İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1832 yılında bir müddet Diyarbakır Valiliği yapan ancak aynı yıl vefat eden Çötelizâde İbrahim Paşa tarafından 1830 yılında yaptırılmıştır. Medrese içerisinde kütüphane, dersane ve hücre olarak toplam 17 oda mevcut olup, İbrahim Paşa kendisine ait işletme ve gayrimenkullerinin gelirini bu medreseye vakfetmiştir.

6.1.1.5. Ağın Hacı Ali Paşa Kütüphanesi

Hacı Ali Paşa Kütüphanesi, Sultan Abdülhamid döneminin başmabeyincisi olan Hacı Ali Paşa tarafından 1890 yılında yaptırılmıştır. Kütüphane diğer kütüphaneler gibi medresenin bir bölümünü teşkil etmekteydi.

Hacı Ali Paşa kütüphanesinin kurulmasında Ağınlı Müderris Hüseyin Efendi'nin de büyük emekleri geçmiştir. Müderris Hüseyin Efendi gerek medresenin gerekse kütüphanenin kurulmasına vesile olmuştur. Medresenin kurulmasından sonra da uzun yıllar burada müderrislik yapmıştır¹⁴¹⁰.

Hacı Ali Paşa Kütüphanesi incelediğimiz dönemde kitap sayısı en az olan kütüphaneydi. Kütüphanede yer alan kitapların büyük bir bölümü medresenin lağvı üzerine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

¹⁴¹⁰ Müderris Hüseyin Efendi, ve Hacı Ali Paşa medresesinin açılması hakkında geniş bilgi için bkz. Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ, 2009, s.52-60.

Tablo 6.1 Elazığ’da Bulunan Kütüphaneler ve Mevcut Kitap Sayıları

Sene	KÜTÜPHANE VE MEVCUT KİTAP SAYISI					Toplam
	Kurşunlu Kütüphanesi	Kâmil Paşa Kütüphanesi	İbrahim Paşa Kütüphanesi	Yusuf Ziya Paşa Kütüphanesi	Hacı Ali Paşa Kütüphanesi	
1884 ¹⁴¹¹	1000	300	300	350		1950
1885 ¹⁴¹²	1000	300	300	350		1950
1888 ¹⁴¹³	1000	300	300	350		1950
1891 ¹⁴¹⁴	1000	300	300	350		1950
1894 ¹⁴¹⁵	1000	300	500	300	185	2285
1898 ¹⁴¹⁶	1000	500	300	83	185	2068
1899 ¹⁴¹⁷	1000	500	300	83	185	2068
1900 ¹⁴¹⁸	1000	500	300	83	185	2068
1901 ¹⁴¹⁹	1000	500	300	83	185	2068
1903 ¹⁴²⁰	1000	500	300	83	185	2068
1909 ¹⁴²¹	1000	500	300	350	185	2335

6.1.1.6. Kolej Kütüphaneleri

Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi Harput ve Mezre’de başta Amerikalılar olmak üzere Fransızlar ve Almanlar birçok eğitim kurumu açarak burada eğitim vermişlerdir. Yabancıların kurdukları kolejler büyük eğitim kurumlarıydı. Bu kolejlerin kütüphaneleri de bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerde ise binlerce ciltten oluşan eserler yer almaktaydı.

İlhan Akçay bir makalesinde kolej kütüphaneleriyle ilgili olarak şunları yazmaktadır¹⁴²²:

“Bu kolejler, gâyet büyük müesseseler olup, Hristiyan teşekküllerce de, her yıl artan paralarla büyütülmekteydi. Kütüphanelerinde ise, onbinlerce cilt olan eserlerin çoğu, ağır kitaplar oluşu, bunların öğretimle değil, biraz değişik

¹⁴¹¹ SMV, 1301, s.61.

¹⁴¹² SMV, 1302, s.61.

¹⁴¹³ SMV, 1305, s.61.

¹⁴¹⁴ SMV, 1308, s.61.

¹⁴¹⁵ SMV, 1312, s.61.

¹⁴¹⁶ SNMU, 1316, s.1176-1177.

¹⁴¹⁷ SNMU, 1317, s.1378-1379.

¹⁴¹⁸ SNMU, 1318, s.881-883.

¹⁴¹⁹ SNMU, 1319, s.1550-1551.

¹⁴²⁰ SNMU, 1321, s.657.

¹⁴²¹ SMV, 1321, s.61.

¹⁴²² Akçay, a.g.m., s.11.

maksatlarla getirilmiş olduklarını gösterir. Hele kolej gibi, lise ayarı larda, ağır kitapların olması, bugünkü kütüphanecilik kurallarına da uymamaktadır. Kitapların bazıları da bağış halindeydi. Bugün Elazığ akıl hastanesi (Eski Amerikan Koleji) ile, Genel Kütüphanedeki eserler, tarafımızdan tetkik edildiğinde ahlâki, terbiyeyi eserlere rastlanmadığı görüşmüştür. Elazığ'da o devirden ancak bin kadar kitap kalmıştır.”

6.2. MATBAALAR

6.2.1. Elazığ Vilayet Matbaası

Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi, Elazığ'da da basın faaliyetleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. İlk basımevi 1866 yılında Vali Hacı İzzet Paşa zamanında Müzlef Efendizâde Rıza Efendi tarafından kurulmuştur. Matbaanın kuruluş yılında ilk olarak Harputlu Müderris, Efendizâde Hacı Ömer Naimi Efendi'nin Manzume-i Naima adlı eseri basılmıştır¹⁴²³.

Matbaanın kuruluşundan sonra kurucusu olan Müzlef Efendizâde Rıza Efendi, Hacı Süleyman Efendi ve Ali Efendi ile birlikte kolektif olarak çalışmış ve dönemin Harputlu meşhur hattatlarından Hattat Billozâde Hacı Hurşit Efendi'yi de matbaaya memur olarak almışlar ve birçok eseri tab etmişlerdir. Bu kolektif çalışma dört yıl devam etmiştir¹⁴²⁴.

1870'li yılların başlarında matbaa bir süre kapatılmıştır. Matbaanın ikinci kez açılışı¹⁴²⁵ 1881 yılında Vali Abdullah Musip Paşa zamanında olmuştur. Matbaanın ikinci açılışını Billozâde Hacı Hurşit Efendi yapmıştır. Hacı Hurşit Efendi, bu dönemde matbaada çeşitli görevler yapmış olmakla beraber özellikle litograf¹⁴²⁶ olarak hizmet vermiştir. Bu dönemde matbaanın devamlı olması için belediye ile matbaa arasında 24.593 kuruş sermayeli bir menafî sandığı da kurulmuştur¹⁴²⁷.

1298 (1880/1881) tarihli Mamuratü'l-Aziz Salnamesi'nde Hacı Hurşit Efendi'nin yanında sadece Mehmed Ağa isminde bir yardımcının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan üç yıl sonra yayınlanan 1301 (1883/1884) tarihli

¹⁴²³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.534.

¹⁴²⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.429,535.

¹⁴²⁵ Mamuretülaziz vilayet matbaasının ikinci defa kuruluşu hakkında bazı kaynaklarda Vali Hacı Hasan Refik Bey zamanında, 1883 yılında kurulduğu kaydedilmektedir. Fikret Memişoğlu, “Elazığ'da Basın Hayatı”, *Yeni Fırat*, S.22, Elazığ, 1964, s.21.

¹⁴²⁶ Litografi/litografya ya da taş baskı, kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilmiş şekil ve yazıların basım sanatıdır.

¹⁴²⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.534.

Mamuratü'l-Aziz Salnamesi'nden anlaşıldığına göre bu dönemde matbaaya yeni aletler ve harfler getirilerek büyütülerek yeniden yapılandırılmış ve kurumsal bir hal almıştır. İlk Müdürlüğüne Hüseyinli Miralayzâde Hacı Ömer Bey tayin edilmiştir. Bu yıl matbaada bir muharrir, bir mürettip, bir mukayyid, bir mürekkepci, bir müvezzi, bir destgahçı, bir litograf, bir litograf refiki ve bir odacı çalışmaktaydı. 1302 (1884/1885), 1307 (1889/1890), 1308 (1890/1891), 1312 (1894/1895) tarihli Mamuratü'l-Aziz Salnamelerinde matbaanın daha da geliştiğini ve kadro açısından da zenginleştiğini görmekteyiz.

İshak Sunguroğlu gazetenin kuruluşundan sonraki idari yapısı ve muharrirleri hakkında şunları yazmaktadır:

“...1884-1885 (1302.H) de Matbaa müdürlüğünü Sunguroğlu Hacı Kerim Ef. yi, muharrirliğinde ise Kesrikli Süleyman Faik beyi, 1887-1888 (1305.H) de, vali Ali bey zamanında matbaa müdür ve muharrirliğinde Ahmet Ef. namında bir zatı ve Litoğrafyacı olarak da yine Hurşit Ef. yi 1890-1891 (1308.H) de vali Enis paşa zamanında müdür ve başmuharrirlikte, meşhur şair Hacı Hayri beyi görmekteyiz. Hacı Hayri bey zamanında Mamuretül-Aziz gazetesinin vechesi tamamiyle değiştirilmiş ve Tercüman-ı Hakikat ayarında Edebi ve içtimai makaleler, güzel şiirler ve mizahi hikayelerle dolu olduğu halde çıkarılmıştır.

1892/1893 (1310.H) de vali Şerif Mehmet Rauf bey zamanında matbaa nazırlığı mektupçu, Süleyman Faik beye verilmiş, Hacı Hayri bey muharrirlikte ibka edilmiştir.

1894/1895 (1312.H) de Vali Rauf bey zamanında matbaa nazırı mektupçu, baş muharriri ise Baboş Mustafa Ef. ve diğer muharrirliklerde ise Süreyya ve Şükrü beyleri, 1907 (1325 H.) de Vali Ali Ayni bey zamanında matbaa müdürlüğünde Bitlisli İbrahim Ethem bey namında bir zatın bulunduğunu görüyoruz. Ondan sonra bir aralık Şükrü Paşazade Asaf beyin, bunu müteakip Çırpanizade Ali Haydar beyin müdür, Hurşit ef. nin ölümü üzerine makinist, olarak Saraylı ? ve mürettip olarak da Hocazade İbrahim ve Şevki Ef. lerin bulduklarını hatırlıyorum. Bu iki mürettibin bilâhère gazete idaresine karşı isyankâr hareketleriyle 10 Haziran 1339'da vazifelerine son verildiğine de muttali bulunuyoruz.

1913 (1329 R.) de vali Kâzım Müfit bey zamanında müdürlüğe, bu valinin beraberinde getirdiği Cemil bey namında bir zat tayin edilmiş ve valinin ayrılmasıyla Cemil bey de müdürlüğü bırakarak gitmiştir. Ve yine bu yılda matbaanın idaresi, Hususi idareye geçmiştir.

1914 (1330 R.) Vali Sabit bey zamanında Çırpanîzade Ali Haydar beyin vekâleten, daha sonraları mektubî kalemi mümeyyizi Pertekli Cüvelezkade İbrahim beyin asaleten matbaa müdürlüğünde buldukları tesbit edilmiştir.

En nihayet 1926 (1342 R.) da vali Cemal Bardakçı zamanında (hususî muhasebenin dükkanları, mağazaları nesi varsa hepsi satılmıştı) bu meyanda matbaa da, bütün makine malzemesiyle birlikte Mehmet Çalikoğluna yok pahasına satılmış ve Mamuretül-Aziz Gazetesi, bu zat tarafından pek az bir süre haftada bir gün çıkarılmış ise de idaresizlikten, 40 küsur sene ömür sürdükten sonra maalesef kapatılarak tarihe mal edilmiştir. Mehmet Çalikoğlu, az bir müddet matbaayı hususî surette işletmişse de bilâhere İhsan Turan'a satmıştır.¹⁴²⁸

Son Mamuratü'l-Aziz Salnamesi olan 1325 tarihli Mamuratü'l-Aziz Salnamesi'ne göre ise vilayet matbaasında çalışanlar şu şekildedir;

Nâzır Mektubî Müdür İbrahim Edhem Bey (Mütemayiz),
Muharrir Tevfik Efendi,
Kâtip Mehmet Rahmi Efendi,
Ser-mürettip Mehmet Sait Efendi,
Mürettip-i Sâni İbrahim Vehbi Efendi,
Makineci Mehmet Derviş Efendi,
Merdaneci Osman Ağa,
Tahsildar Reşid Efendi
Müvezzi
Litografya Memuru Hacı Hurşit Efendi,
Litografya Refikî Mehmet Ağa,
Odacı Şevki Efendi¹⁴²⁹.

6.2.2. Kolej Matbaası

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da bulunan bir diğer matbaada Amerikan Board misyonerlerinin Harput'ta bulunan eğitim kurumlarında yayın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurdukları matbaadır.

Bu matbaa ilk önce ek binada faaliyete başlamış, daha sonra uzunca bir müddet, kızların yurt olarak kullandıkları bina, baskı odası olarak kullanılmış,

¹⁴²⁸ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s. 536-537.

¹⁴²⁹ 1325 tarihli Mamuratü'l-Aziz Salnâmesi; Elazığ vilayet matbaası hakkında geniş bilgi için bkz. Açıkşes, Salnamelere Göre, s.207-210.

bilâhare matbaada basılan yayınlar zararlı görüldüğü için faaliyetleri Osmanlı Devleti yetkililerince yasaklanmıştır¹⁴³⁰.

Matbaanın faaliyetlerine yasak getirilmesinden bir süre sonra Amerika Sefareti yetkilileri Osmanlı Devlet yetkililerine başvurarak tekrar açılması talebinde bulunmuşlardır. Fakat Osmanlı Devlet yetkilileri usulüne uygun müracaatta bulunması ve ruhsatsız kitap basılmayacağına taahhüt edilmesi ve kendisinden kefalet senedi alınmak şartıyla matbaanın açılmasına izin verilebileceğini bildirmişlerdir¹⁴³¹.

Amerikan kolej matbaası kapatıldıktan yaklaşık çeyrek asır sonra tekrar yayın faaliyetlerine başlamıştır.

6.2.3. Habab Manastırı Matbaası

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da kurulan üçüncü matbaa o yıllarda Palu'ya bağlı olan şimdilerde ise Kovancılar'a bağlı olan Ekinözü (Habab) Köyü'ndeki Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda açılan matbaadır.

Habab Manastırı'nda açılan matbaayı 1860 yılında Palu ve çevresine ruhani önder olarak tayin edilen Rahip Mıgırdıç Dikranyan 1862 yılında kurmuştur. Dikranyan'ın kurduğu matbaa dönemine göre ilkel bir matbaaydı¹⁴³².

6.3. GAZETELER VE MECMUALAR

6.3.1. Gazeteler

İncelediğimiz dönemde Elazığ'da hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler tarafından birçok gazete yayınlanmıştır. Müslümanların çıkardıkları gazeteler Mamuretülaziz, satvet-i Milliye ve şark gazeteleridir. Gayrimüslimlerin çıkardıkları gazeteler ise Süryanilerin çıkardıkları Mürşid-i Âsûriyûn Gazetesi'dir.

Ayrıca bu dönemde Mamuretülaziz'de görev yapan muallimlerden biri olan Süleyman Sırrı Efendi "İkbal" isimli haftalık bir gazete neşretmek istemiş ve gerekli başvurusunu yaptıktan sonra gazeteye 27 Aralık 1908 tarihinde ruhsatnâme verilmiştir¹⁴³³. Fakat İkbal gazetesinin yayınlanıp yayınlanmadığı hakkında bir bilgi edinilememiştir.

¹⁴³⁰ BOA. DH.MKT., 1381/74, 03/Ra/1304; BOA. DH.MKT., 1449/78, 03/M/1305; BOA. DH.MKT., 1465/56, 06/Ra/1305; Açıkse, a.g.e., s.135.

¹⁴³¹ BOA. DH.MKT., 1444/20, (15 Z 1304/04 Eylül 1887)

¹⁴³² Yarman, a.g.e., C.2, s.88,149.

¹⁴³³ BOA. DH.MKT., 2693/44, (03 Z 1326/27 Aralık 1908).

Ayrıca Mamuretülaziz Vilayeti İstinaf Reisi Hamid Haki Efendi'nin "İtimad" isminde bir gazeteye ruhsatnâme almak için başvurmuştur. Başvuru üzerine Matbuat Nizamnamesi hükmünce muamele edilmesi istenmiştir¹⁴³⁴. "İtimad" gazetesine ruhsatnâme verilip verilmediği ve gazetenin yayınlanıp yayınlanmadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Alman eğitim kurumlarında müdür olan John Ehmann tarafından da 1909 yılı içerisinde "Aminon Hamar" isminde Ermenice bir gazete çıkarmak için yaptığı başvuruya Osmanlı tebaasından bir mesul müdür tayin etmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁴³⁵. Bazı kaynaklarda Aminon Hamar adlı gazetenin 1910-1914 tarihleri arasında yayınlandığı yazmaktaysa da¹⁴³⁶ elimizde mevcut sayıları bulunmamaktadır.

6.3.1.1. Mamuretü'l-Aziz Gazetesi

Mamuretü'l-Aziz Gazetesi, Elazığ'da yayın hayatına başlayan ilk gazetedir. Gazetenin ilk sayısı 7 Ekim 1883 tarihinde yayınlanmıştır. Gazete haftalık bir gazetedir. Gazetenin ilk matbaa müdürlüğünü Hüseyinli Miralayzâde Hacı Ömer Bey, ilk muharrirliğini de İspirzâde Baboş Mustafa Safvet Efendi yapmıştır. Devlet eliyle basılan bu ve benzeri gazetelerin amacı, Mamuretü'l-Aziz Gazetesi'nin ilk sayısında yayınlanan önsözde, gazetenin çıkarılmasının, köylerde ve kasabalarda oturanların fikri gelişmelerini sağlamak olduğu belirtilmiştir. Mamuretü'l-Aziz Gazetesi, yayınlanmaya başlamasının diğer önemli bir sebebi de çeşitli konulardaki devlet politikalarını halka iletmek olmuştur. Mamuretü'l-Aziz Gazetesi, yarı resmi nitelik taşıyan bir gazete olduğu için hükümetinde bir yayın organı niteliğindedir¹⁴³⁷.

6.3.1.1.1. Gazetenin Yayın Günleri ve Gelir Kaynakları

İlk olarak 7 Ekim 1883 tarihinde diğer birçok Anadolu kentinde yayınlanan vilayet gazeteleri gibi haftalık olarak yayınlanmaya başlayan Mamuretü'l-Aziz Gazetesi 109. sayıya kadar pazar günleri yayınlanmıştır. Gazete, 15 Aralık 1885 tarihinde yayınlanan 110. sayıdan itibaren yayın gününü salı olarak değiştirdiğini

¹⁴³⁴ BOA. DH.MKT., 2728/16, (11 M 1327/2 Şubat 1909).

¹⁴³⁵ BOA. DH.MKT., 2914/69, (13 Ş 1327/29 Ağustos 1909).

¹⁴³⁶ <http://team-aow.discuforum.info/t768-Harput.htm> (08/08/2011).

¹⁴³⁷ Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s. 535-536; Ali Devrim, *Mamuretü'l-Aziz Vilayet Gazetesi 1883-1886*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s.7; Zafer Çakmak, "Elazığ Basın Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 1999, s.266-267; Zafer Çakmak, "Elazığ'da Yayınlanan İlk Gazete: Mamuratü'l-Aziz", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3, Elazığ, 2003, s. 28.

açıklamıştır. Bu konuda “Gazetemiz pazar günleri çıkarılmakta ise de 4 haftadan beri Der-saadet postasının zamanında gelmeyip gecikmesinden dolayı bundan sonra salı günleri çıkarılacağı duyurulur” denilmektedir. Mamuretü’l-Aziz Gazetesi kısa bir süre sonra yayın gününü yine değiştirmek zorunda kalmış, salı günleri yayınlanan gazete yine aynı sebebe dayalı olarak 27 Mart 1885 tarihinden yayınlanan 123. sayıdan itibaren cumartesi günleri yayınlanmaya başlanmıştır. Mamuretü’l-Aziz Gazetesi değişik tarihlerde yayın günlerini değiştirmiştir. Eldeki mevcut sayılarda gazetenin değişik tarihlerde Pazar, Salı, Cumartesi, Çarşamba gibi değişik günlerde yayınlandığını görüyoruz¹⁴³⁸.

Mamuretü’l-Aziz Gazetesi, Milli Mücadele döneminde de haftada bir yayınlanmaya devam etmiştir. Yerel bir görünümde olan gazetede mahalli haberler ön plandadır. Şehirdeki gelişmeler hakkındaki yazılara yer verilmiş halk bilgilendirilmiştir.

Mamuretü’l-Aziz Gazetesi’nin en önemli gelir kaynakları abone ve ilan bedelleri olmuştur. Abone bedelleri ilk yıllarda “Bir senelik bir mecdi on dokuz, gurus hesabıyla altmış, altı aylığı ve her nüshası elli para” olarak tespit edilmiştir. İlanların her satırından ise üç gurus alınmıştır. Daha sonra abone bedellerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. 23 Cemaziye’l-evvel 1328 tarihli nüshasında “Senelik abone bedeli mecdi on dokuz, gurus hesabıyla kırk, altı aylığı yirmi gurus, beher nüshası 40 paradır” (Mamuretü’l-Aziz Gazetesi, 8 Ramazan 1328, Sayı 1264) denilmektedir. Ayrıca “Vilayet-i saire için posta ücreti on iki gurus başkaca ahz olunur” ibaresi vardır¹⁴³⁹.

6.3.1.1.2. Yayın İlkeleri ve Gazetecilik Anlayışı

Mamuretü’l-Aziz Gazetesi’nin amacı, ilk sayısında yayınlanan önsözde, gazetenin çıkarılmasının, köylerde ve kasabalarda oturanların fikri gelişmelerini sağlamak olduğu belirtilmiştir. Mamuretü’l-Aziz Gazetesi yayınlanmaya başlamasının diğer önemli sebeplerinin ise çeşitli konulardaki devlet politikalarını halka iletmek ve her türlü medeni gelişmenin halka duyurulmasını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz¹⁴⁴⁰.

¹⁴³⁸ Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 268; a.g.mlf., *İlk Gazete Mamuratü’l-Aziz*, s.29.

¹⁴³⁹ Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 268; a.g.mlf., *İlk Gazete Mamuratü’l-Aziz*, s.29.

¹⁴⁴⁰ Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 268; a.g.mlf., *İlk Gazete Mamuratü’l-Aziz*, s.29.

Mamuretü'l-Aziz Gazetesi, muharrirlerinin yazdığı yazılar dışında, belirlediği ilkelere uygun yazılara da yer verilmekteydi. Gönderilen bu yazıların öncelikle halkı aydınlatıcı bilgiler olmasına özen gösterilmiştir. Gönderilen yazıların imzalı ve mühürlü olmasına dikkat edilmiştir. İmzasız ve mühürsüz yazılar gazetede yayınlanmamıştır. Bu amaçla gazete isminin hemen sağ tarafında “Menafi-i umumiyye a'id mevad ile asâr-ı fenniye ve sa'ire kabul ve derc olunur. Derc olunmayan evrak i'âde edilmez. Evrak-ı vâridenin derc olunmamasından veyahud te'hirinden dolayı idarehane mes'ul tutulmaz” denilmektedir¹⁴⁴¹.

Mamuretü'l-Aziz Gazetesi daha ziyade mahalli haberlere önem vermiştir. Bazı kazalarda birer muhabir bulundurulmasının yanında, resmi daire amirleri de gazetenin muhabiri görevini görmekte idiler. Mamuretü'l-Aziz Gazetesinde yayınlanan “Muhabirlerimiz” başlıklı bir yazıda bu durum şöyle ifade edilmektedir: “Livâ-i tahrirât müdürleriyle kaza tahrirât kâtibleri gazetemizin tabi'i muhabirleri olduklarından memleketin menafi'ine muvâfık ve ahâlinin terâkkiyâtını müstevcib havadis ve icra'at-ı mahalliyeden gazetemize muntazaman malumat vermelerini hamiyetlerinden bekleriz.”¹⁴⁴²

Mahalli haberlere daha fazla yer verilmesini ilke olarak benimseyen Mamuretü'l-Aziz Gazetesi genel haberlere sütunlarında fazla yer vermemiş, dış haberleri de zaman zaman ele alarak halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Bu yönüyle Mamuretü'l-Aziz Gazetesi, ulusal gelişmelere pek fazla yer vermediği ve mahalli haberlere yer vermeyi ilke olarak benimsediği için tamamen ilk yayınlandığı tarihten itibaren yerel ağırlıklı bir gazete olarak kalmıştır.

6.3.1.2. Şark Gazetesi

Elazığ basın tarihinde yayınlanmaya başlayan ikinci gazete Mamuretü'l-Aziz Gazetesi'nin ilk yayınlandığı tarihten yaklaşık 35 yıl sonra yayın hayatına giren Şark Gazetesi olmuştur.

1918 yılında yayınlanmaya başlayan Şark Gazetesi Mamuretü'l-Aziz Gazetesi gibi haftalık olarak yayınlanmıştır. O yıllarda şehrin tek matbaası konumunda bulunan vilayet matbaasında basılmıştır¹⁴⁴³.

¹⁴⁴¹ Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 268; a.g.mlf., *İlk Gazete Mamuretü'l-Aziz*, s.29.

¹⁴⁴² Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 268; a.g.mlf., *İlk Gazete Mamuretü'l-Aziz*, s.29.

¹⁴⁴³ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 537.

Gazetenin sahibi ve başyazarı “Kesrikli Mevlüt Hoca” diye anılan Mevlüt Özaydın idi. Mevlüt Bey, gazetenin sahipliğini yaptığı dönemde kendisinin edebiyatı, tarihi ve coğrafyayı çok sevmesinden dolayı Ağınlı Mehmet Nuri Gençosman, Hoğulu Hulusi yetişkin gibi şehrin edebiyatla ve tarihle uğraşan gençlerinin bu gazetede yazılar yazmışlardır¹⁴⁴⁴.

Gazete daha sonra Mevlüt Bey tarafından Cumhuriyet Döneminin ünlü valilerinden biri olan Kazım Atakul’un babası Ajansçı Aziz Bey tarafından satın alınmıştır. Bu dönemde Mustafa Sabri Bey gazetenin başyazarlığını yapmıştır. Gazetenin bu dönemi pek uzun sürmemiştir. Bir süre sonra kapatılmıştır. Daha sonra 23 Ekim 1922 tarihinde tekrar yayınlanmaya başlamıştır. Fakat gazetenin ikinci yayın hayatı dönemi de uzun sürmemiş ve kapatılmıştır¹⁴⁴⁵.

Şark Gazetesi, ikinci yayın hayatı döneminde Milli Mücadeleyi desteklemiştir. Fakat bu dönemi uzun sürmeden yazarlarını tatmin etmediği için kısa ömürlü olmuştur.

6.3.1.3. Satvet-i Milliye Gazetesi

Satvet-i Milliye Gazetesi, Milli Mücadele döneminde Elazığ’da yayınlanan en önemli gazetedir. Gazete yayın hayatına 24 Şubat 1922 tarihinde başlamıştır. Gazetenin sahibi daha önceden Şark Gazetesi’nde ve Fırat Mecmuası’nda yazarlık yapan Hoğuluzâde Mustafa Hulusi (Yetişkin) Bey’dir. Satvet-i Milliye Gazetesi de diğer gazeteler gibi şehrin tek matbaası olan vilayet matbaasında çıkarılmış ve haftalık olarak yayınlanmıştır¹⁴⁴⁶. Satvet-i Milliye Gazetesi de Şark Gazetesi gibi bir ara kapanmış daha sonra tekrar yayınlanmıştır¹⁴⁴⁷.

Satvet-i Milliye Gazetesi’nin mes’ul müdürlüğünü önce Etem Ruhi Bey, Yazı Kurulu Müdürlüğünü (Hey’et-i Tahririye Müdürlüğünü) ise Ahmed Kemal Bey yapmıştır. Daha sonra gazetenin Müdür-i Mes’ul’u olarak Avukat Emin Hüseyin Bey’in yürüttüğünü görmekteyiz¹⁴⁴⁸.

¹⁴⁴⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 537.

¹⁴⁴⁵ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 537.

¹⁴⁴⁶ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 537; Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 269-270.

¹⁴⁴⁷ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 538-539.

¹⁴⁴⁸ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 538; *Satvet-i Milliye Gazetesi (Transkripsiyon ve Asıl Metin)*, Yay. Haz. Erdal Açıkkes-Zafer Çakmak, Elazığ, 2003, s.I; Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 270.

Satvet-i Milliye Gazetesi'nin en belirgin özelliklerinden birisi de karikatüre yer vermesidir. Gazetede ki karikatürler Macarzade Hakkı Efendi¹⁴⁴⁹ tarafından yapılmıştır. Anadolu'da ilk kez Mustafa Kemal'in resmini Macarzade Hakkı Efendi tarafından şimşir üzerine yapılarak yayımlayan gazete olarak ünlenmiştir.

Satvet-i Milliye Gazetesi'nde Hulusi Yetişkin, Dr. Piyer Taşo, Ahmed Kemal, Avukat Emin Hüseyin Bey, İstinaf Reisi Ata Bey ve Osman Remzi Bey gibi kişilerin yazıları ve şiirleri yayınlanmıştır¹⁴⁵⁰.

Satvet-i Milliye Gazetesi toplamda 41 sayı yayınlanmıştır. Son sayısı 15 Temmuz 1923 tarihinde çıkmıştır¹⁴⁵¹.

6.3.1.3.1. Gazetenin Yayın Günleri ve Gelir Kaynakları

Mevcut sayılara göre ilk olarak 24 Şubat 1922 tarihinde haftalık olarak yayınlanmaya başlayan Satvet-i Milliye 29. sayısı da dahil olmak üzere Pazartesi günleri yayınlanmıştır. 36. Sayıda Pazar günü yayınlandığını görmekteyiz. Gazetenin son sayısı olan 19 Temmuz 1339 tarihli 41. Sayısı ise Çarşamba günü yayınlanmıştır.

Satvet-i Milliye Gazetesi'nin en önemli gelir kaynakları abone ve ilan bedelleri ve nüshası beş guruşa satılan gazete olmuştur. Abone bedelleri ilk yıllarda "Seneligi 250, Altı Aylığı 130, Üç Aylığı 75" guruş olarak tespit edilmiştir. Gazetede ilanlarla ilgili olarak bir fiyat ibaresi bulunmamakla beraber nüshalarında, "ilanât için ayrıca görüşülür" ibaresi bulunmaktadır.

6.3.1.3.2. Yayın İlkeleri ve Gazetecilik Anlayışı

Satvet-i Milliye Gazetesi'nin amacı, Milli Mücadele'ye katkıdır. Milli Mücadele dönemi Anadolu basınına baktığımızda birçok gazetenin yayın politikalarında tek bir amacın hâkim olduğunu görürüz. Bu amaç ise Misak-ı Milli'dir. Bunu Satvet-i Milliye Gazetesi'nde de değişik nüshalarında yer alan "Ölmez bu vatan farz-ı muhal ölsede hatta", "istinâdımız Misâk-ı Milli, Gayemiz

¹⁴⁴⁹Macarzade Hakkı veya diğer bir deyişle Meddah Hakkı Acar, 1920'li yılların başlarında Elazığ'da gündüzleri araba boyacılığı, badanacılık ve dükkân tabelacılığı yapmıştır. Bu işlerle uğraştığı dönemde yayın hayatına başlayan Satvet-i Milliye gazetesinde de Macarzade Hakkı Bey ve Manuizade Derbeder adları ile yazarlık yapmakta ve şiirleri yayınlanmamıştır. Daha sonra hakkında yakalanma emri çıkarılmış ve İtalya'ya kaçmıştır. Milli Mücadele kazanıldıktan sonra Türkiye'ye dönmüştür. Menemen'de Sarraf hanındaki bir odaya yerleşmiştir. Ramazan aylarında meddahlık, diğer zamanlarda ise eski yazı levhalar yazıp satarak ve tabelacılık yaparak geçimini sürdürmüştür.

¹⁴⁵⁰Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s. 539.

¹⁴⁵¹Çakmak, *Elazığ Basın Tarihi Hakkında*, s. 270.

İstiklâl”, “Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet, Hakkıdır hakka tapan milletimin istiklal” ifadelerinden görmekteyiz.

Gazete bu genel amacının yanı sıra ülkede ve şehirde meydana gelen olaylardan halkı haberdar etmek gayesindedir. Bunu da bazı nüshalarında yer alan “Şimdilik haftada bir defa neşr olunur. Halk efkarına hadim siyasi gazetesidir.” ibaresinden anlıyoruz.

Gazete her ne kadar siyasi ağırlıklı bir gazete olsa da çoğu nüshalarında edebi yazılara ve şiirlere rastlamaktayız. Yayınlanan şiirlerin çoğu kahramanlık şiirleri olma özelliği taşımaktadır. Kahramanlık şiirlerinin yanı sıra aşk şiirlerinin de bol miktarda yayınlandığı görmekteyiz. Bunda en önemli neden gazetenin Yazı Kurulu Müdürlüğünü (Hey’et-i Tahririye Müdürlüğünü) yapan Ahmet Kemal Bey’in Elazığ’ın yetiştirdiği önemli şairlerden biri olmasıdır.

Satvet-i Milliye Gazetesi, muharrirlerinin yazdığı yazılar dışında, belirlediği ilkelere uygun yazılara da yer verilmekteydi. Gönderilen bu yazıların öncelikle halkı aydınlatıcı bilgiler olmasına özen gösterilmiştir. Gönderilen yazıların imzalı ve mühürlü olmasına dikkat edilmiştir. İmzasız ve mühürsüz yazılar gazetede genellikle yayınlanmamıştır. Bu amaçla gazete isminin hemen sağ ve sol tarafında “Menafi-i Milliyeye Hadim Yazılar Derc Olunur. Neşr Edilmeyen Asar İ’âde Olunmaz” denilmektedir.

6.3.1.4. Mürşid-i Âsûriyûn

İncelediğimiz dönemde Elazığ’da yayınlanan gazetelerden biri de Harput’taki Süryani Cemaatinden Aşur Yusuf’un yayınladığı Mürşid-i Âsûriyûn Gazetesi’dir. Aşur Yusuf, 20 Mayıs 1858 tarihinde Harput’ta doğdu. Antep’te Merkezi Türkiye Koleji’nde eğitim gördü. Fakat maddi sıkıntılardan dolayı buradaki eğitimini tamamlayamadı. 1880 yılında İzmir’de bir Amerikan mektebinde idi. Anadolu’nun değişik şehirlerinde muallimlik yaptığı söylene de elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Aşur Yusuf daha sonra Harput’a dönmüş ve burada Fırat Koleji’nde görev yapmıştır. Osmanlı sınırları içinde ve dışında değişik birçok gazete ve mecmuada yazılar yayınlamıştır¹⁴⁵².

¹⁴⁵² Benjamin Oliver Sunny Trigona-Harany, *İntibah or Hab-ı gâflet: Aşur Yusuf, Naum Faik And The Ottoman Suryani*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.40-41.

Aşur Yusuf, gazete çıkarmak için yaptığı başvuru neticesinde 1909 yılının yaz aylarında gerekli ruhsatnâme'yi almıştır¹⁴⁵³. Mürşid-i Âsûriyûn Gazetesi, ayda bir defa yayınlanmaktaydı. Gazete düzenli olarak yayınlanmasına rağmen 1911 yılının Nisan ayında kağıt ve mürekkep eksikliği nedeniyle basılamamıştır. 1912 yılında da Kasım ve Aralık ayında da basımında benzer sıkıntılar yaşanmıştır. 1913 yılında ise Mart ayı dışında gazete düzenli olarak çıkarılmıştır. Gazetenin Batı Süryani alfabesi kullanılarak çıkmaktaydı. Fakat Aşur Yusuf bir defasında Arapça yazılı bir mektubu yayınlanmıştı¹⁴⁵⁴.

Gazetenin 1912 ve 1913 yılında tek bir kopyasının fiyatı 1 kuruş idi. Bir yıllık abonelik ise Harput'taki okuyucular için 10 kuruş, diğer şehirlerdeki okuyucular için 15 kuruştur. Bu ücrete posta ücreti de dâhildi. Yabancı aboneler için ise fiyat 1 Dolar veya 5 Frank idi. Aşur Yusuf, 1911 yılı itibarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde bir şirket oluşturmuş ve Amerikan Süryanilerinin abonelik taleplerini buradan karşılıyordu¹⁴⁵⁵.

Mürşid-i Âsûriyûn Gazetesi, daha sonraki yıllarda finansal sıkıntılardan dolayı Aşur Yusuf tarafından yayın hayatına son verilmiştir.

6.3.1.5. Kevkbo d-Sûryoye

Kevkbo d-Sûryoye Gazetesi, 1910 yılında Harput'ta yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin sahibi Mutrân Abdunnur'dur. Gazetenin bilinen bir sayısı mevcuttur. Eldeki mevcut gazete 9 sayfa olup Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır¹⁴⁵⁶.

6.3.1.6. Hayat

Hayat Gazetesi, 1910 yılında Harput'ta yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin sahibi belli değildir. Gazete iki haftada bir yayınlanmaktaydı. Hayat Gazetesi dört sayfadan meydana gelmekteydi. Bu dört sayfanın iki sayfası Osmanlı Türkçesi iki sayfası da Süryanice idi¹⁴⁵⁷.

¹⁴⁵³ BOA., *DH. MKT.*, 2865/44, (15 C 1327/3 Temmuz 1909).

¹⁴⁵⁴ Trigona-Harany, *a.g.t.*, s.41-42; a.g.mlf., "A Bibliography Of Süryânî Periodicals In Ottoman Turkish", *Journal of Syriac Studies*, 2009, s.293.

¹⁴⁵⁵ Trigona-Harany, *a.g.t.*, s.42-43.

¹⁴⁵⁶ Trigona-Harany, *A Bibliography Of Süryânî*, s.294-295.

¹⁴⁵⁷ Trigona-Harany, *A Bibliography Of Süryânî*, s.295.

6.3.2. Mecmualar

6.3.2.1. Seda Mecmuası

İncelediğimiz dönemde Müslümanlar tarafından yayınlanan mecmualardan ilki Seda Mecmuası'dır. Mamuretülaziz Vilayeti matbaasında tabolunan Seda mecmuasının ilk sayısı 22 Kasım 1909 (9 Zilkade 1327) tarihinde yayınlanmıştır. Mecmuanın sahibi ve mesul müdürü Mehmed Abdullah Cevdet'dir. Yine mecmuanın başmuharrir ise İdris Ulvi'dir. Derginin senelik abone bedeli yirmi dört guruş olup bu fiyat taşra için otuz guruşdur¹⁴⁵⁸.

Derginin ilk sayfasında edebi, tarihi, ilmi on beş günlük Osmanlı mecmuasıdır ifadesi yer almaktadır. Ayrıca dergiye gönderilecek olan fenni, edebi ve ilmi makalelerin kabul edileceği belirtilmektedir¹⁴⁵⁹.

Pazartesi günleri yayınlanan dergi sekiz sayfa halinde yayınlanmıştır. Dergideki yazılar iki sütun halindedir. Kaç sayı çıktığını bilmemekle beraber elimizde sadece iki sayısı mevcuttur.

Derginin ilk sayısında girişte bir mukaddema yer almıştır. Bu giriş yazısında derginin çıkış amacı şöyle anlatılmaktadır¹⁴⁶⁰:

“İnkılâb ahirimiz üzerine memâlik-i Osmâniyyenin her tarafında birçok gazete ve risaleler çıkmağa başladı. Zira vatandaşlarımızın tenvîr-i efkârına ve mülkümüzde meşrutiyet idarenin neşr-i füyûzâtına bundan büyük ve müessir vasıta olamaz. Bu güne kadar vilayetimizde böyle bir hâdim-i medeniyet ve maârifetin görülmemesi bütün terki ve maârif taraftarlarını müteessir itdigini bildiğimiz için lutfu bârîye mütevekkil ve rağbet ve teşviki amaye istinaden bu risaleyi neşre niyet etdik. Maksadımız terbiye-i umumiyeye hâdim ve şuûn-ı ilmiyye ve havâdis-i medineye ve vakayi-i siyasiyeden bahis makalelerle vatandaşlarımıza elimizden geldiği kadar hizmet etmektir.”

Mukaddemadan sonra tarihimizden başlığı altında “Çıkan On Dokuzuncu Asrın İcmalen Muhakemesi” adlı bir yazı yer almaktadır. Yazıda başlığından da anlaşılacağı üzere on dokuzuncu asır hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmektedir¹⁴⁶¹. Edebiyattan başlığı altında Faik Ali tarafından yazılan Niyaz adlı Mehmet Ali Ayni Bey'e ithaf edilmiş bir şiir yer almaktadır¹⁴⁶². Ulumdan başlığı altında “Bakır Altın

¹⁴⁵⁸ Seda, S.1, s.1.

¹⁴⁵⁹ Seda, S.1, s.1.

¹⁴⁶⁰ Seda, S.1, s.1.

¹⁴⁶¹ Seda, S.1, s.1-5.

¹⁴⁶² Seda, S.1, s.5-6.

Olur mu?” adlı bir yazı ve çeşitli latifeler yer almaktadır¹⁴⁶³. Derginin son yazısı ise Eşkâl-i Üdeba başlığı altında edibler hakkında Faik Ali tarafından on bir sene evvel yazılmış yazılarından seçmelerdir. Bu sayıda Hüseyin Cahid Bey ve Mahmud Ekrem’den parçalar bulunmaktadır¹⁴⁶⁴.

Mecmuanın ikinci sayısında ise tarihimizden başlığı altında “Yeni Almanya ve Müverrihleri” adlı bir yazı vardır. Yazıda başlığından da anlaşılacağı üzere on dokuzuncu asır hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmektedir¹⁴⁶⁵. Bu yazıdan sonra Kemaleddin harputî tarafından yazılan “İmam Gazali’nin Son Eseri” adlı yazısı gelmektedir¹⁴⁶⁶. Eşkâl-i Üdebâ başlığı altında Halid Ziya Bey ve Cenab Şehabeddin’den parçalar bulunmaktadır¹⁴⁶⁷.

6.3.2.2. Fırat Mecmuası

İncelediğimiz dönemde Müslümanlar tarafından yayınlanan mecmualardan ikincisi Vali Abdulkadir Bey zamanında yayınlanan Fırat Mecmuası’dır. 1920 yılında yayınlanan Fırat Mecmuası, 3 sayı yayımlandıktan sonra Vali Abdulkadir Bey’in Ankara’ya tayin olmasıyla birlikte bir daha çıkarılmayarak yayın hayatına son verilmiştir¹⁴⁶⁸.

Mecmuayı çıkaran Dirilik Cemiyeti’nin muhasipliğini yapan İshak Sunguroğlu mecmuanın çıkarılışı, yayın hayatı ve yazarları hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Şark gazetesi batıp çıktığı sıralarda ve vali Abdulkadir zamanında kurulan Dirilik cemiyetinin Hitabet ve Edebiyat şubesi tarafından 1920 (1336. R) de bu namda bir mecmua çıkarılmağa başlanmıştır. Bilhassa gençlerin mürevvic-i efkârı olan bu mecmuaya Dr. Piyer Taşo, Mustafa Sabri, Hulusi Yetişkin gibi kalem sahipleri, ilmî, edebî ve bilhassa istiklâl yolunda ateşin makaleler yazarlardı. Fakat maalesef ömrü pek kısa olmuştur.”¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶³ Seda, S.2, s.6-8.

¹⁴⁶⁴ Seda, S.1, s.8.

¹⁴⁶⁵ Seda, S.2, s.1-6.

¹⁴⁶⁶ Seda, S.2, s.6-8.

¹⁴⁶⁷ Seda, S.2, s.8.

¹⁴⁶⁸ Fikret Memişoğlu, “Elazığ’da Basın Hayatı”, *Yeni Fırat*, S.22, Elazığ, 1964, s.23.

¹⁴⁶⁹ Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.II, s. 538.

Fırat Mecmuası, Milli Mücadeleyi destekleyen bir yayın organlarıydı. İlk sayısı 1920 yılında çıkan Fırat Mecmuası'nın ilk sayısında yayınlanan yazılar ve yazarları şunlardır¹⁴⁷⁰:

Başyazı Fırat Kârihine-Osman Remzi, Sevr Muhadesi Münasebetiyle-Celil, Sevr Muahede-i Sulhuyesi-imzasız, Sanat-Saffet, İrfan-Hamdi, Memleket Nasıl Kurtulur-Mehmet Nuri Bey.

6.3.2.3. Yeprad

Yeprad Dergisi, Harput'taki Fırat Koleji tarafından yayınlanan edebi ağırlıklı bir dergiydi. Dergi Kasım 1909 tarihinden Şubat 1911 tarihine kadar yayınlanmıştır. Derginin bilenen yirmi sayısı bulunmaktadır. Dergi iki haftada bir yayınlanmaktaydı¹⁴⁷¹.

Yeprad'da yayın içeriğine baktığımızda yazılan yazıların ağırlıklı olarak Fırat Koleji ile ilgili olduğunu görmekteyiz. Fırat Koleji'nde meydana gelen olayların dışında dönemin sosyal ve politik durumu hakkında bilgi veren makaleler başta olmak üzere Avrupa ve Doğu'nun karşılaştırıldığı makaleler ve "Temizlik Notları" başlığı altında sağlıkla ilgili yazıların yazıldığını görmekteyiz. Bu siyasi ve güncel yazıların dışında değişik sayılarda Amerika'daki Ermeni Cemiyeti tarafından gönderilen çeşitli mektuplar da dergide yayınlanmıştır. Bu mektuplarda Amerika'daki hayat şartları ve bu hayatın zorlukları anlatılmıştır¹⁴⁷².

Yeprad sadece siyasi ve güncel yazıların yer aldığı bir dergi olmamıştır. Dergi de edebi yazılara da rastlamaktayız. Dergide sık sık şiir ve kısa hikâyeler de bulunmaktadır. Ayrıca derginin her sayısının sonunda o günkü yerli ve evrensel güncel haberler yer almaktadır.

Derginin yazar kadrosuna baktığımız zaman ise genel anlamda Fırat Koleji'nde görev yapan Garabed Soghigian, Houhannes Boujikian gibi lerin ve profesörlerin yazı, şiir, hikaye ve makaleler kaleme aldıkları görülmektedir. Fırat Koleji'nin öğretim kadrosunda görev yapanların dışında Harput ve çevresindeki

¹⁴⁷⁰ Memişoğlu, a.g.m., s.23.

¹⁴⁷¹ Ohannes Kılıçdağı, *The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians After The 1908 Revolution*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.4-5.

¹⁴⁷² Kılıçdağı, a.g.t., s.5.

Ermeni dini liderlerin ve Doktor Piyer Taşo gibi halkın içinden olanlarında yazılar yazdıklarını görmekteyiz¹⁴⁷³.

6.3.2.4. Harpoot News

Harpoot News, Elazığ'da gayrimüslimler tarafından yayınlanan tespit ettiğimiz ikinci dergidir. Dergi Harput'taki Amerikalıların bir yayın organıydı. Anadolu'da yayınlanan önemli dergilerden biri olan Harpoot News, dört sayfa olarak yayınlanmaktaydı. Sayfalar çift sütun şeklindeydi. Dergi bu haliyle daha çok bir bülten görünümünde yayınlanmaktaydı. Derginin yayın dili İngilizce'ydi¹⁴⁷⁴.

Derginin bir kısım sayıları içerdiği bilgi, haber ve diğer yazılar yönünden oldukça zengindir. Dergi, daha çok Amerika'dan yardım sağlayan kişi, kurum ve kuruluşların etkilemeye yönelik bir yayın izlenimi vermektedir¹⁴⁷⁵.

6.4. SALNAMELER

Salname, bir senelik olayları topluca göstermek üzere tertip olunmuş eserler için kullanılmış bir tabirdir ve Türkçeye tazimattan sonra girmiştir. Farsça yıl demek olan “Sal” ile “mektup, kitap” anlamına gelen “name” kelimelerinin birleştirilmiş şekli olup, bu tabirin günümüzdeki karşılığı “yıllık”tır. Salname, Fransızca “Annuaire” ve İngilizce “Year book” tabirinin karşılığıdır¹⁴⁷⁶.

Osmanlı döneminde yayınlanan ilk salname, bu alanda ilk olmasının yanında, en uzun ömürlüsü ve en düzenlisi de olan “Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanî”dir. Devlet Salnâmeleri olarak da bilinen “Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanî”lerin ilki, 20 Aralık 1846 ile 10 Kasım 1847 dönemlerini içine almış ve 1263 H. (1847 M.) senesinde yayınlanmıştır. Bu salnamenin yayınlanmasını ilk düşünen ve uygulamaya koyduran Sadrazam Reşit Paşadır. Reşit Paşa'nın ‘Almanach de Gothaları’ görüp buna benzer bir uygulamanın başlanmasını istediği muhakkaktır. Bu ilk salname Sadrazam Reşit Paşa'nın isteği üzerine Hekimbaşı Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendi ile Ahmet Cevdet Paşa'nın yardımları ile Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlandı¹⁴⁷⁷.

¹⁴⁷³ Kılıçdağı, *a.g.t.*, s.4-5.

¹⁴⁷⁴ Kocabaşoğlu, *Amerikan Matbaaları*, s. 284.

¹⁴⁷⁵ Kocabaşoğlu, *Amerikan Matbaaları*, s. 284.

¹⁴⁷⁶ Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, İstanbul, 1982, s.17.

¹⁴⁷⁷ Duman, *a.g.e.*, s. 18.

Salnâmelerin hazırlanması görevi ile bir müddet sonra Meclis-i Maârif Başkâtibi Behçet Bey ve meclis azasından Rüştü Beyler görevlendirilmişlerdir. Fakat daha sonra İrade-i Seniyye ile bu iş Nezaret-i Mektubi Kalemî Heyetine verildi. 1306 H. (1888) senesinden itibaren de Memurin-i Mülkiye Komisyonuna bağlı Sicil-i Ahval memurin idaresine havale edilerek saltanatın sonuna kadar bu idare tarafından hazırlanmıştır. İlk Salnâmenin yayınlandığı H.1263 yılından son salnâmenin yayınlandığı 1334 yılına kadar yayınlanan altmış sekiz adet Devlet Salnâmesinin H.1297 tarihinde yayınlanan ilk otuz beş nüshası litografya (taş basması) usulüyle basılmıştır. H.1298 (1880-81) salnamesinden itibaren tipografi (Düz Makine) usulüyle basılmaya başlanmıştır¹⁴⁷⁸.

Devlet Salnâmeleri yayınlanmaya başladığı yıldan itibaren ait olduğu döneme ile ilgili çok önemli bilgiler içermektedir. Bu eserlerde başta idari olmak üzere askerî, kültürel ve eğitim açısından önemli bilgilere ulaşmak mümkündür.

Osmanlılarda Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîlerin dışında çeşitli gerek resmî kurumlar gerekse sivil kurum ve kuruluşlar ile özel olarak birçok salname çıkarılmıştır. Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Salnâme-i Askeri, Rasathane-i Amire Salnâmesi, Salnâme-i Umur-u Hariciye, Salnâme-i Bahri, Rûsumat Salnâmesi, İlmiye Salnâmesi, Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti Salnâmesi, Cemiyeti Tedrisiyye-i İslamiye Salnâmesi, Salnâme-i Hadika, Salnâme-i Gayret, Salnâme-i Türkî, Zümrüdü Anka Salnâmesi gibi. Cumhuriyet'ten sonra da Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi adı ile 1925-1926, 1926-1927, 1927-1928 yıllarına dair üç kez devlet yıllıklarının neşredildiğini görüyoruz¹⁴⁷⁹.

6.4.1. Vilayet Salnâmeleri

Devlet salnamelerinin faydası görüldükten sonra, vilayet ve nezaret salnameleri çıkarılmağa başlanmıştır. Bazı kayıtlarda ilk vilayet salnamesinin 1282 H. yılında Trabzon'a ait olduğu söylenirse de, ilk Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1286 H. (1869 M.) yılında neşredilmiştir. İlk Osmanlı Vilâyet Salnâmesi 1283 H. (1866 M.) senesinde neşredilen Bosna, son vilayet salnamesi ise 1337-38 Mali 1921-22 Miladi senesi Bolu Livası Salnamesi olup, 1337-41/1921-22'de yayınlanmıştır. Öte yandan daha önce Haleb Vilâyet mektupçuluğunda bulunan İbrahim Halet Bey'in "Fihrist-i Vilayet-i Haleb" adı ile ilk salnâmeyi tertip ettiği, içindeki istatistikî,

¹⁴⁷⁸ Duman, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹⁴⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Duman, *a.g.e.*, s.20-23.

iktisadî bilgilerden dolayı Babîâlî'nin dikkatini çekerek, birer örneğinin vilayetlere göndererek, salnâmeler tertibi emredildiği ifade ediliyorsa da, sözü edilen bu ilk salnameye henüz tesadüf edilememiştir. Şunu ifade edebiliriz ki, vilâyet idaresi çalışmalarının düzenlenmesi özellikle H.1284 (1867) yılında yayınlanan “Vilâyet Nizamnâmesi”nden sonra vilâyet salnâmelerinin hazırlanmasında büyük bir artma görülür¹⁴⁸⁰.

Vilâyet salnâmeleri, ilgili vilayetin idari bölünüşü, memur listeleri, mahalli tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, mektepler, kütüphaneler vb. pek çok bilgiler verirler. Bazı vilâyetlerin bir kere salname neşretmeleri yanında, bazı vilâyetlerin de otuz beş civarında salnâme neşrettiklerini görmek mümkündür. Bunların içinde Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve hatta sadece Arapça olanları bile vardır. Verdikleri bilgiler bakımından Aydın, Bolu, Diyarbakır, Haleb, Hüdâvendigâr (Bursa), Manastır ve Selanik salnâmeleri özellik arz ederler. Tarih ve coğrafi bilgi bakımından pek zengindirler¹⁴⁸¹.

Salnâme tertip ve neşrinde bazı vilayet idareleri büyük gayret göstermiştir. H.1282-1336 (M.1865-1918) yılları arasında 527 adet vilayet salnâmesi neşrolunmuştur.

6.4.2. Mamuretülaziz Vilâyeti Salnâmeleri

Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi'nin ilki, Vali Abdullah Musib Paşa zamanında, 1881 (H.1298) yılında vilâyet matbaasında bastırılarak yayınlanmıştır. İlk salnâme doksan beş sayfadan meydana gelmekteydi.

İlk Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesinde yer alan bilgilerin genel bilgiler olduğu göze çarpmaktadır. Salnâmenin ilk bölümlerinde on üç sayfalık genel takvim bilgilerinin yer aldığı “Takvim”, bölümünden sonra Hz. Adem'den itibaren başlayan ve yedi sayfalık kronolojinin yer aldığı “Cedvel-i Vekâyi”, Osmanlı hükümdarları hakkında bilgilerin yer aldığı “Cevdel-i Selâtin-i A'zam” bölümünü müteakiben o dönemde kullanılan elkâb ve rütbelere hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra on altı sayfa halinde dönemin vilâyetlerinde görev yapan yöneticiler hakkında bilgi verildikten sonra Mamuretülaziz Vilâyeti'nde vilâyet merkezi ve sancaklarda görev yapan yöneticiler ve memurlar ile askeri birlikler hakkında bilgiler verilmektedir.

¹⁴⁸⁰ Duman, *a.g.e.*, s.19.

¹⁴⁸¹ Duman, *a.g.e.*, s.19-20.

Ayrıca vilâyette bulunan rüşdiyeler, nüfus, dairelere ait gelir ve giderler, kamu binaları ve şehirde yer alan diğer binalar ile şehrin iktisadî hayatına dair bilgiler ile vilâyet dâhilinde türbe ve mezarları bulunan evliya-i kirâm ve nehirler hakkında da bilgilere ulaşmak mümkündür¹⁴⁸².

Tamamı Mamuretülaziz vilâyet matbaasında tabedilen “Mamuretülaziz Vilâyet Salnameleri”nin H. 1298 (1881), 1301 (1884), 1302 (1885), 1305 (1888), 1307 (1890), 1308 (1891), 1310 (1892), 1312 (1894), 1325 (1907) yıllarına ait sayıları mevcuttur.

Tablo 6.2 Mamuretülaziz Vilâyet Salnameleri¹⁴⁸³

SIRA	BASKI TARİHİ	BASKI YERİ	SAYFA SAYISI	EBATLARI	TERTİB EDEN
1	1298 (1881)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	95	18x12 14x8,5	
2	1301 (1884)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	13+173	19x13 15,5x9,5	Safvet Ef.
3	1302 (1885)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	15+228	19x13 15,5x9,5	
4	1305 (1888)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası		19x13 15,5x9,5	Ahmed Ef.
5	1307 (1890)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	2+118+1	19x13 15,5x9,5	
6	1308 (1891)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	76	19x13 15,5x9,5	
7	1310 (1892)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	222+1	20x14 17,5x10,5	
8	1312 (1894)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	278+121	23x15 17x10,5	
9	1325 (1907)	Mamuretülaziz Vilâyet Matbaası	216+5	20x14 17,5x11,5	

¹⁴⁸² İlk Mamuretülaziz Vilâyet Salnâmesi hakkında geniş bilgi için bkz. *1298 (1881 M) Tarihli Ma'muretü'l-Aziz Vilâyet Sâlnâmesi*, Yay. Haz. Erdal Açıkşes-Rahmi Doğanay, Elazığ, 2001.

¹⁴⁸³ Duman, a.g.e., s.73-74.

SONUÇ

Tanzimat'a kadar olan dönemde sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderun mektebinden meydana gelen Osmanlı eğitim sistemi XIX. yüzyıldan itibaren Batı tarzında modern mekteplerin açılmasıyla birlikte değişmeye başlamıştır. Tanzimat ile birlikte başlayan yenileşme hareketleri eğitim alanında da kendini hissettirmişti. Eğitimde öncelikle Tanzimat Dönemiyle birlikte oluşmaya başlayan askerî ve sivil yönetim için gerekli bürokratik kadronun yetiştirilmesi, modern eğitim kurumlarına olan gereksinimi artırmıştır. Buna bağlı olarak askeri tıp mektebi, harp mektebi ve diğer sivil mektepler açılmaya başlamıştır.

Tanzimat Döneminde önceleri Diyarbekir Vilâyetine bağlı bir sancak merkezi olan sonradan bu vilâyetten ayrılarak müstakil bir vilâyet merkezi haline gelen Mamuretülaziz şimdiki Elazığ'da Cumhuriyet Dönemine kadar olan süreçte Osmanlı taşrasında eğitim alanında gelen gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Mamuretülaziz Vilâyeti'nde kurulan maârif meclisi bu dönemde ülke genelinde kurulan ilk maârif meclislerinden biridir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile Meclis-i Kebîr-i Maârif'in vilâyetlerdeki yürütme organı olan maârif meclislerinin ilk açılanlarından biri de Diyarbekir, Erzurum, Sivas, Van ve Edirne ile birlikte Elazığ'da açıldı. Maârif idaresinin kurulmasıyla birlikte hem maârif meclisi, hem de maârif müfettişliği teşkil edilmiştir. Elazığ'da maârif meclisinin kurulmasıyla kurumsallaşmaya başlayan maârif idaresinin başında Cumhuriyet dönemine kadar on bir müdür görev yapmıştır. Meclisin üye yapısı ise genellikle ulemaya mensup olan müderrisler, âlimler başta olmak üzere, vilâyet maârif teşkilatında çalışan sandık emini, kâtip, muhasebe memuru gibi memurlar, vilâyet merkezinde yer alan mekteplerde görev yapan muallimler, şehrin ileri gelenleri arasından seçilenler yani eşraftan olanlar ve Gayrimüslim üyelerden meydana geldiği görülmektedir.

Maârif meclisinin kurulmasından sonra kazalarda maârif komisyonları hemen kurulamamıştır. Keban, Palu, Maden kazalarında sonradan kurulmuştur. Kazâlardaki maârif komisyon azaları genellikle müftü, nâib, tahrirât kâtibi vb. gibi

resmi devlet görevliler ile ağalar, hacılar, zâdeler ve şeyhler gibi yerel eşrafın temsilcilerinden ibaretti.

Osmanlı taşra kentlerinden birçoğunda olduğu gibi Elâzığ'da da temel eğitimdeki ilk modern mektepler Tanzimat Dönemi sonlarında açılmaya başlandı. İbtidai mektepleri kurulurken ya sıbyân mektepleri modern prensiplere göre ıslah edildiler ya da modern iptidailere çevrildiler. Bu kurumların çoğalmasında ilk dönemlerde malî kaynaklardan dolayı sıkıntılar yaşanmıştır. Fakat zamanla mahalli parasal kaynakların bulunmasıyla mektep sayısında artışlar meydana gelmiştir. 1923-1924 ders yılında vilâyet genelinde altmış ilk mektebin bulunduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerde yüz dokuz muallim görev yapmakta ve iki bin üç yüz üç erkek talebe öğrenim görmekteydi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ülke genelinde çoğalmaya başlayan ana mekteplerinden biri de Elazığ'da açılmıştır. Bu mektep Cumhuriyet Dönemine kadar şehirdeki tek ana mektebi olmuştur.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Elazığ'da rüşdiye, idâdî ve sultanîlerden meydana gelen ortaöğretimin bütün eğitim kurumları açılmıştır. Osmanlıda taşra genelinde kurulan ilk eğitim kurumları olan rüşdiyelerin vilâyetlerde açılmaya başlamasından sonra bugünkü Elazığ sınırları içerisinde de mülkî (sivil), askerî ve kız (inas) rüşdiyeleri açılmıştır. Elazığ'da açılan rüşdiyelerin büyük bir kısmı mülkiye rüşdiyesiydi. Harput, Mezre, Hüseyinik, Ağın, Keban, Maden ve Palu rüşdiyesi olmak üzere yedi mülkî (sivil) rüşdiye bulunmaktaydı.

Bu dönemde Elazığ'da biri şehir merkezi Mezre'de diğeri Maden'de olmak üzere iki tane kız (inas) rüşdiyesi açılmıştır. Bu iki mektep şehirdeki kızların eğitim-öğretim düzeylerinin yükselmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Rüşdiyeler içinde şehirde en çok etkili olan askerî rüşdiye olmuştur. Burası verdiği kaliteli ve disiplinli eğitimi, hocalarının birikimi ile halkın beğenisini kazanmıştır. Şehirdeki gençler arasında askerlik kurumunun sevilmesi ve yörede uzun yıllar boyunca birçok asker kökenli kişinin yetişmesinde en önemli paya sahip olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde gerekli mali kaynakların teminiyle ülke genelinde hızla açılan idâdî mekteplerinden biri de Mamuretülaziz'de açıldı. Mamuretülaziz İdâdî Mektebi açıldığı 1885-1886 yıllarından itibaren şehrin en gösterişli binasına sahip olan eğitim kurumu olmuştur. Değişik dönemlerde yedi

yıllık ve beş yıllık olarak hizmet veren idâdî mektebi ilköğretim ile yüksek öğretim arasındaki boşluğu doldurmuştur.

Mamuretülaziz İdâdî Mektebi Emrullah Efendi'nin Maârif Nazırlığı döneminde alınan bir kararla sultanîye çevrilme kararı alınan ilk vilâyet idadîlerinden biri olmuştur. 14 Ekim 1910 tarihinde açılmıştır. Fakat Mamuretülaziz Sultanîsi binasının 1914 yılında askerî hizmetlerden dolayı kullanılmaya başlamasıyla şehir merkezinde bir eve intikal etmiştir. Sultanî burada bir yıl hizmet vermiştir. Kısa bir süre sonra binanın olmamasından kaynaklı kapatılmış ve sonraki dönemde 1940'lı yıllara kadar şehirde lise açılmamıştır.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Elazığ meslekî mektepler yönünden ülkenin en şanslı şehirlerinden biri olmuştur. Şehirde muallim yetiştiren darümuallimîn mektebi başta olmak üzere darülharir mektebi, kondüktör/nafla-fen mektebi, jandarma mektebi, darülhilafetülaliye mektebi, kız ve erkek sanayi mektebi açılmıştır. Bu mekteplerden darümuallimîn mektebi 1930'lu yılların ortalarına kadar şehirde hizmet veren uzun süreli bir mektep olarak muallimlik mesleğinin sevilmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Buradan mezun olan muallimler şehirdeki ibtidaî mektepleri başta olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerindeki ilk ve orta dereceli mekteplerde görev yaparak birçok talebe yetiştirmişlerdir.

Darülharir mektebi ise Bursa'da açılan Harir Darü't-Ta'lim (İpekçilik Enstitüsü)'den sonra devlet sınırları içerisinde açılan ikinci mektep olmuştur. Bu mektepte şehirdeki ipekçiliğin gelişmesinde etkili olmuştur. Sanayi mektepleri ise şehirde küçük sanayinin gelişmesinde öncü rol oynamıştır. Mektepten yetişen talebeler şehirdeki kalifiye ara eleman ihtiyacını karşılamıştır.

Kondüktör mektebi Elazığ şubesi halkın yardımlarıyla kurulmuş ve bu alanda Türkiye'de İstanbul'daki ilk mektepten sonra kurulan ikinci mekteptir. Devam ettiği sürece ülke genelindeki üç mektepten biri olan bu mektep mühendishanelere teknik eleman yetiştiren ve devletin fen memuru ihtiyacını karşılayan bir mektep olmuştur.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Elazığ'da kurulan özel mekteplerde bulunmaktaydı. Bu özel mekteplerin bir kısmı şahıslar bir kısmı da cemaat veya şirketler tarafından kurulmuştur. Müslümanların kurduğu özel mektepler sadece bir taneydi. Mezraat-ül Muarefet Mektebi, Türk siyasi ve felsefi hayatının önemli simalarından biri olan Abdullah Cevdet'in öncülüğüyle kurulmuştur. Gayrimüslimlerin kurdukları özel mektepler ise genellikle cemaat veya

şirketler tarafından kurulmuştur. Özel mektepler şehirde önemli kültürel faaliyetlerde bulunmuştur.

Elazığ ve çevresi Amerikan, Fransız ve Alman misyonerlerin en çok önem verdikleri bölgelerden biri olmuştur. Şehirdeki azınlıklara yönelik yapılan misyonerlik çalışmaları neticesinde kurdukları önemli eğitim kurumları açmışlardır. Misyonerlerin şehir genelindeki küçük ibtidai ve rüşdiye derecesindeki mektepler dışında Amerikalılar kolej, ilahiyat mektebi, kız hazırlama mektebi, Fransızlar kolej, Almanlarda muallim yetiştirme mektepleri açmışlardır. Misyonerlerin kurdukları mektepler içerisinde Amerikalıların Harput'ta açtıkları Fırat Koleji eğitimiyle ülke genelinde en önemli kolejlerden biri olmuştur. Ayrıca Fransızların Mezre'de kurdukları kolej ise Fransızların bölgedeki en büyük koleji olmuştur.

Misyonerlerin kurdukları mekteplerin başta azınlık grupları olmak üzere tüm şehir halkı üzerinde büyük etkileri olmuştur. Mekteplerin halk üzerindeki en büyük etkisi, modern yaşam tarzının benimsenmesinde görülmüştür. Özellikle bu mekteplerde görev yapan kadın ve erkek misyonerlerin sergiledikleri yaşam tarzları şehir halkını etkilemiştir. Yine bu mekteplerin fiziksel büyüklükleri ve yapıları da şehirde modern binaların ve mekteplerin yapılmasında da etkili olmuştur.

Tanzimat Döneminden Cumhuriyet Dönemine kadar geçen süreçte eğitim alanında olduğu gibi kültürel alanda da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde şehirde gerek resmi, gerek şahsi ve gerekse misyoner mekteplerinde kütüphaneler kurulmuştur. Elazığ'da kurulan Yusuf Ziya Paşa Kütüphanesi, Kâmil Paşa Kütüphanesi Kurşunlu Kütüphanesi İbrahim Paşa Kütüphanesi ve Ağın Hacı Ali Paşa Kütüphanesi'nin genellikle cami, medrese, mektep ve dersane gibi eğitim-öğretim kurumları içerisinde ya da bu kurumların yakın çevrelerinde kurulmuş kütüphaneler olduklarını görmekteyiz. Bu kütüphanelerde toplam 2000'den fazla kitap bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler şehirdeki nakli ve akli bilimlere yer veren önemli eğitim kurumları olarak ön plana çıkmaktaydı. Bu kütüphanelerin dışında şahsi kütüphaneler ve misyoner kolejlerinde kurulan kütüphanelerde bu görevi yerine getirmekteydi.

Kültürel alanda meydana gelen bir diğer önemli gelişme de şehirde matbaanın kuruluşu olmuştur. Mamuretülaziz Vilâyeti matbaası taşradaki birçok şehirde ki vilâyet matbaalarından evvel kurulmuştur. 1866 yılında kurulan vilâyet matbaasında "Mamuretülaziz Gazetesi", "Satvet-i Milliye Gazetesi" ve "Şark Gazetesi" gibi gazeteler, "Seda", "Fırat" gibi mecmualar ve "Mamuretülaziz Vilâyet

Salnâmesi” neşredilmiştir. Adı geçen gazete, mecmua ve salnâmeler dönemin sosyo-kültürel, bürokratik, ekonomik ve ticari yapısına ışık tutması ve bunları halka yansıtması açısından önemlidir. Bu dönemde ayrıca Amerikan Fırat Koleji bünyesinde ve Habab Manastırı bünyesinde de iki ayrı matbaa kurulmuştur. Bu matbaalarda da misyonerler çeşitli gazete ve mecmualar yayınlamışlardır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

a.Bâbîâlî Evrak Odası (BEO)

Sadâret Divân Kalemi (A.DVN.)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

b.Dahiliye Nezâreti Evrakı

Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH. MKT.)

Dahiliye Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİD.)

Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)

Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMİK.M.)

Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti (DH. UMVM.)

c.Hariciye Nezâreti Evrakı

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.)

Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO.)

d.Îrâde Tasnifi

Îrâde Dâhiliye (İ.DH.)

Îrâde Hariciye (İ.HR.)

Îrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

Îrâde Meclis-i Valâ (İ.MVL.)

Îrâde Maârif (İ.MF.)

* Kullanılan defter ve belgelerin referans numaraları ve tarihleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

İrâde Şûra-yı Devlet (İ.ŞD.)

İrâde Adliye ve Mezâhib (İ..AZN.)

İrade Taltifat (İ. TAL.)

e. Maârif Nezâreti Evrakı

Meclis-i Kebîr-i Maârif (MF.MKB)

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT.)

Maarif Nezareti Evrak Odası MF. VRK.,

Maarif Muhâsebe Kalemî (MF.MH.)

f. Meclis-i Vala

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.)

g. Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV.

h. Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Maârif

j. Yıldız Tasnifi

Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y..PRK.UM.)

Mabeyn Başkitâbeti (Y..PRK.BŞK.)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES.)

2-Gazete ve Mecmualar*

Satvet-i Milliye

Seda

Takvim-i Vekâyî

Tasvîr-i Efkâr

Terakki

* Atıfta bulunulan gazetelerin numara ve tarihleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

3-Salnâmeler ve Düstûrlar

Ceride-i İlmiye Salnâmesi, 3. Sene, Aded 33.

Düstûr, Tertib-i evvel, C.I, İstanbul, 1289.

Düstûr, Tertib-i evvel, C.VI, İstanbul, 1304.

Düstûr, Tertib-i sani, C.II, İstanbul, 1330.

Düstûr, Tertib-i sani, C.IV, İstanbul, 1331.

Düstûr, Tertib-i sani, C.V, İstanbul, 1332.

Düstûr, Tertib-i sani, C.VI, İstanbul, 1334.

Düstûr, Tertib-i sani, C.VII, İstanbul, 1336.

Düstûr, Tertib-i sani, C.IX, İstanbul, 1928.

Düstûr, Tertib-i sani, C.XI, İstanbul, 1928.

İlmiye Salnâmesi, H.1334.

Maârif Düstûru, C.1, 3. Cüz, Yay.Haz., Faik Reşit, İstanbul, 1927.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye; H.1298, H.1303, H.1327, H.1328.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, H.1316, H.1317, H.1318, H.1319,
H.1321.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir, H.1318, H.1319, H.1321.

Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, H.1325.

Salnâme-i Vilâyet-i Mamuretülaziz, H.1298, H.1301, H.1302, H.1305, H.1307,
H.1308, H.1310, H.1312, H.1325.

5-Diğer Resmi Yayınlar

“Dârü'l Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme”,
Düstûr, İkinci Tertip, C.IX, s.745-753.

“Dârülmuaallimât ile İhtiyat Kısımına Mahsus Talimatdır”, *SMUN*,1317, s. 321-345.

“Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi” , *Düstûr*, İkinci Tertip, C. 7, s. 649-659.

“Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Ta’limât-ı Mahsusa”, Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 287-294.

Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyyesinin İdare-i Dâhiliyesine Mahsus Program ve Ders ve Kitab Cedveli, Dârülhilâfeti Âliye, Matbaa-i Âmire, 1317.

“İslah-ı Medaris Nizamnâmesi”, *Düstûr*, II. Tertip, C.VI, s.1325-1330; *İlmiye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334, s.657-662.

“İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi”, *Düstûr*, 1. Tertip, C.1, s.625-652.

Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1310-1311 Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsus İstatistik.

Maârif-i Umumi Nezâreti, *1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umumiye İhsaiyyat Mecmuası*, Dersaadet, İstanbul, 1336.

Maârif-i Umumiye Nezâreti, *Dârümuallimîn-i İbtidâilere Mahsûs Müfredât Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

Maârif-i Umumi Nezâreti, *Maârif-i Umumi Nezâreti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, 1310-1311 Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsusdur*, Dersaadet, Matbaa-ı Amire.

Maârif-i Umumi Nezâreti, *Maârif-i Umumi Nezâreti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, 1311-1312 Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsusdur*, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1901.

Maârif-i Umumi Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı Bir ve iki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs*, Matbaa-ı Âmire, 1329.

Maârif-i Umumi Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

“Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.4, s.167-173.

“Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.6, s.1036-1041.

“Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmnâmenin 20, 21, 22 ve 23 Mevâdd-ı Kâimesi Hakkında Nizâmnâme”, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.11, s.351-352.

Maarif Vekâleti 1339–1340 (1923–1924) Ders Senesi İhsaîyat Mecmuası, İstanbul, 1341.

“Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi”, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.II, s.127-138.

Medâris-i İlmîye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzîm Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326.

Mekâtib-i İdâdiyye Mahsus Talimatnâme, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

Mekâtib-i Sultaniye Talimatnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329.

“Tahsil-i İbtidâiye Dairesi ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.2, s.404-415.

“Taşra Mekâtib-i Rüşdiyyesi’nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus *Ta’lîmat*”, *SMUN*, H.1316, s.311-325.

“Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati”, 6 Ekim 1913, *Düstûr*, İkinci Tertip, C.V, s. 804-823.

“Tedrîsât-ı Tâliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, 31 Temmuz 1326, Düstûr, İkinci Tertip, C.2, s. 646-647.

Vilayât-ı Şahanede Bulunan Leylî ve Neharî Mekâtib-i İdâdiyeye Mahsûs Olarak Bu Kere Maârif Nezâretince Ta’dilen Kaleme Alınan Ders Programları, Dersaadet, 1310.

5-Araştırma ve İncelemeler

1298 (1881 M) Tarihli Ma’muretü’l-Aziz Vilâyet Sâlnâmesi, Yay. Haz. Erdal Açıkses-Rahmi Doğanay, Elazığ, 2001.

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara, 2003.

-----, *Salnamelere Göre Ma’muretü’l-Aziz Vilâyetinde Maârif (1298-1328-1882-1910)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Elazığ, 1985.

-----, “Mamurarü’l-Aziz Vilâyet Salnâmelerinde Kayıtlı Kütüphaneler ve Yazma Eserler”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Elazığ, 1987, s.137-142.

Ağıldere, Suna Timur, “XVIII. Yüzyıl Avrupası’nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul Fransız Dil Öğlanları Okulu (1669-1873)”, *Turkish Studies*, C.5, S.3, 2010, s.693-704.

Ağırman, Mustafa, *Hız. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yayınları, İstanbul, 1997.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40, Tetimme*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), Ankara, 1986.

Akçay, İlhan, “Harput Kütüphanesi”, *Yeni Fırat*, S.34, Elazığ, 1966, s.10-11.

- Akkutay, Ülker, *Enderun Mektebi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1984.
- Akman, Nurettin, *Yönetimde İç Güvenlik ve Jandarma*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Aksın, Ahmet, “Osmanlı Döneminde Harput’un İdari Yapısı”, *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 1999, s.61-76;
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Akyüz, Gabriel, *Nusaybin’deki Mor Yakup Kilisesi ve Nusaybin Okulu M.S. 325*, Mardin, 1998.
- Akyüz, Kenan, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, 1975.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.
- , “Darümuallimin’in İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Milli Eğitim*, Mart 1995, S. 95. s. 2-15.
- , “İlköğretim Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *OTAM*, S.5, Ankara, 1994, s.1-47.
- , “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, s. 1-48.
- , “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi”, *Milli Eğitim*, S. 132, Ankara, 1996, s.7-13.
- , “Anaokullarının Osmanlı’da İlk Programları ve Ders Uygulamaları İle “Yaratıcı Drama’nın İlk İzleri”, *Bilim ve Aklın*

Aydınlığında Eğitim, S.51, Mayıs 2004,

<http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi51/akyuz.htm>, (18 Temmuz 2011).

Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK, Ankara, 2008.

-----, “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2001, S. 10, s.153-182.

-----, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar*, C.20, S.4, Ankara, 2007, s.464-475.

Albayrak, Sadık, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Mekteplerinin Küşâdı”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, XI/4, Ankara, 1972, s.

Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000.

-----,, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları (1877–2000)*, Terakki Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Altın, Hamza, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Arslan, Ali, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yahudilerin Üsküdar'daki Eğitim Faaliyetleri”, *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (12-14 Mart 2004)*, C.1, İstanbul, 2004, s.291-300.

Atatug, Feridettin, *Tahtasız Hoca*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Aydın, Mustafa, *Çağdaş Eğitim Denetim*, Ankara, 1986.

- Aydın, Nermin Zahide, *Maraş'ta Gayrimüslimler ve Kurumları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007.
- Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2009.
- Aydüz, Salim, “Osmanlı Devletinde Münecimbaşılık”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları I*, İstanbul, 2006, s.159-207.
- Aytekin, Halil, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991.
- Baltacı, Cahit, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.
- , “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, C.11, s.446-462.
- Batır, Betül, *İkinci Meşrutiyet’ten Tevhid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Baydur, Şengül, *Salnamelere Göre Diyarbakır Vilayeti’nde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007.
- Bayram, Büşra, *1876-1908 Arası İstanbul’da Açılan Okulların Mali Kaynakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Berker, Aziz, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, Ankara, 1945.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul, 2002.

- Beydilli, Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, 18. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- , *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Biçer, Baykal, *Amerikan Kolejleri ve Bu Kolejlerin Türk Toplum Yapısına Sosyo-Kültürel Etkileri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Bilim, Cahit, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir, 1984.
- Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*, Yay. Haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.
- Birinci, Ali, “Harputlu Hacı Hayri Bey”, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.334-338.
- Bozkurt, Gülnihal, *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Bulduk, Abdulgani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, Yay. Haz. Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgın, Medrese Yayınları, Ankara, 2007.
- Bulut, Semih, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2010.
- Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara, 1985.

- Cintosun, Mustafa, *Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa, 2006.
- Cuinet, Vital, *Turquie D'Asie*, C. I, Paris, 1981.
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK, Ankara, 1997.
- Çakmak, Zafer, "Elazığ Basın Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 1999, s.263-276.
- , "Elazığ'da Yayınlanan İlk Gazete: Mamuratü'l-Aziz", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3, Elazığ, 2003, s.28-32.
- Çelik, Kürşat, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.
- Çetin, Atilla, "Maârif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.X-XI, İstanbul, 1983, s.193-219.
- , "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilâyetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, C.XXII, S.253, Ankara, 1984, s.189-219.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.
- Çermeli, Ahmet, "Selânik'ten Ankara'ya Jandarma Subay Okulu", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Danacıoğlu, Esra, *Osmanlı Anadolu'sunda Anglo-Sakson (Protestan) Misyoner Faaliyetleri (1816-1856)*; Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1993.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, C.1, Çev. Osman Akınhay, papirüs Yayınları, İstanbul, 1997,

- Demir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- Demirel, Derya, *Osmanlı Devletinde Sultaniler ve İdadiler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007.
- Demirel, Fatih, *Mekteb-i İdâdî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010.
- Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, C. XV, Ankara, 2002, s.44-60.
- Demirel, Yurdal, *Pulutlu Halil Efendi Hayatı ve Hâtıraları*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2006.
- , *Tarık Tahiroğlu'nun Hâtıralarıyla Elaziz'den Elazığ'a*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.
- Dersimi, M. Nuri, *Hatıratım*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Devrim, Ali, *Mamuretü'l-Aziz Vilayet Gazetesi 1883-1886*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1999.
- Dilâver, Hasan Hüseyin, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maarifi”, *Türkler*, C.XV, Ankara, 2002, s.72-91.
- , “Sultaniler”, *Osmanlı*, Editör Güler Eren, C.5, Ankara, 1999, s.315-325.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Newsaller)*, IRCICA, İstanbul, 1982.

- Duman, Tayyib, *Türkiye 'de Orta Öğretime Öğretmen Yetiştirme*, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- Duman, Tayip-Dilaver Hasan Hüseyin, “ İstanbul’da Açılan İlk Dârümuallimîn Kuruluş Amacı Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları”, *Erdem*, C. IX, S. 26, Ankara, 1996, s.651-662.
- Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Elazığ, 2010.
- Elazığ İl Yıllığı*, 1973.
- Engelhardt, Eduard-Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Engin, Vahdettin, *Mekteb-i Sultani*, Galatasaraylılar Derneği Yayınları, İstanbul, 2003.
- Er, Hamit, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağmet Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Erdoğan, Dilşen İnce, *Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- Erdoğdu, Teyfur, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.
- , “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1-4, Ankara, 1996, s.183-247.

- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-5, İstanbul, 1977.
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- , “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, *DTFCD*, C. XXX, S. 1-2,1979-1982, s.7-36.
- Erhan, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Ertuğrul, Halit, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2002.
- Erünsal, İsmail E., *Türk Kütüphaneleri Tarihi - II: Kuruluşundan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
- , “Osmanlı Kütüphanelerinin Tarihi Gelişimi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler*, Yay. Haz. Özlem Bayram [ve diğerleri], Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 235-242.
- “Eski Elazığ Muallim Mektebi 1321-1340-1939”, *Aylık Öğretmen Dergisi*, S.5-6-7-8, Ankara, 1948, s.50.
- Eyyupoğlu, İsmail, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti’nde Azınlık Problemi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.11, Erzurum, 1999, s.247-264.
- Findley, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton, 1989.
- Fişek, Kurthan - Sander, Oral, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türkiye-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929*, Çağdaş Yayınları, Ankara 1977.
- Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Freely, John, *A History of Robert College*, 2 Cilt, YKY, İstanbul, 2009.

- Gelişli, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, XV, s. 35-43.
- Gencer, Ali İhsan, “İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi”, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, s.54-70.
- Güngör, Erol, *Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- Halidî, Mustafa Ferruh, Ömer, *İslam ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, Çev. Osman Şekerci, Kalem Yayınları, İstanbul 1968.
- Halifeoğlu, Meral, *Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu Gelişimi ve Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007.
- Hamadeğ, *Güvercinim Harput’ta Kaldı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- “Harput”, <http://team-aow.discuforum.info/t768-Harput.htm> (08/08/2011).
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- “Henry H. Riggs” http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Henry_H._Riggs (22/11/2011).
- “Herman Norton Barnum”, <http://barnum.org/nti00686.htm> , (22/12/2011).
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi 12-15 Nisan 1999*, Tebliğler, IRCICA, İstanbul, 2001, s.109-115.
- , “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.12, İstanbul, 2008, s. 85-106.

- Hülagü, Metin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2001, S. 10, s.57-94.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim”, *Osmanlı Uygarlığı*, Yay. Haz., Halil İnalçık-Günsel Renda, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.345;
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2004.
- İpşirli, Mehmet, “Enderun”, *TDVİA*, C.11, İstanbul, 1995, s.185-187.
- İsmail Hakkı, *Mekâtib-i İbtidâiye Mahsûs Ta’lîmât-nâme. Usûl-i Terbiye, Usûl-i Tedrîs*, İstanbul, 1331 /1912-1913.
- “Karapet Sahak Faraşyan’ın Anlattıkları”, <http://team-aow.discuforum.info/t1051-KARAPET-SAHAK-FARASYAN-IN-ANLATTIKLARI-1906-PALU-DOGUMLU.htm>. (11.05.2012).
- Karakaş, Servet, *Elazığ Geleneksel Konut Kültürü*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, C.VIII, TTK, Ankara, 2000.
- Kaya, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kayaoğlu, Taceddin, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996.
- , *Osmanlı’da Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004.
- , “Ahilik”, *TDVİA*, C.1, İstanbul, 1988, s.540-542.

- Kılıç, Orhan, “Kendi Yazdıkları Işığında Amerikan Misyonerlerin Harput’taki Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar*, C.20, S.4, İstanbul, 2007, s.476-491.
- Kılıç, Sezen, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.
- , “Alman Okullarında Osmanlı’ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları”, Ermeni Araştırmaları, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=339> (11/01/2012).
- Kılıçdağı, Ohannes, *The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians After The 1908 Revolution*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- Kısaparmak, Necip Güngör, *Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ*, Elazığ, 1967.
- Kızıılçelik, Sezgin - Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, Saray Kitabevi, İzmir 1996
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- , *Yoktur Zulme Rızamız*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.
- , “Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı”, *Murat Sarıca Armağanı*, İstanbul, 1988, s.267-285.
- Kocamanoğlu, Emine, *Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

- Koç, Bekir, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”,
Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.6/2, s.36-50.
- , “Midhat Paşa’nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği”,
Kebikeç, İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırma Dergisi, S.18, Ankara,
2004, s.407-415.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Yargıçoğlu Matbaası,
Ankara, 1967.
- , *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*,
MEB Yayınları, İstanbul, 1992
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1991.
- Kodaman, Bayram,- Saydam, Abdullah, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yıl
Tanzimat Sempozyumu*, Yay. Haz., H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.475-496.
- Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Ankara, 2001.
- Kömürcüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Eren
Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Köksal, Nursel, *Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Dönemi Askerî Eğitim Sistemi*,
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi, Kırıkkale, 2007.
- Küçük, Mehmet Alpaslan, “Anadolu’da “Protestan Ermeni Milleti”nin Oluşumu”,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.50, S.2, Ankara, 2009,
s.153-186.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, İstanbul, 2000.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK, Ankara,
1998.

- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi)*, Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu, İstanbul, 2001.
- Malkoç, Mustafa Numan, *Günümüz Türkiye'sinde Protestanlık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.
- MEB İnceleme ve Soruşturma Rehberi*, MEB Yayınları Ankara, 2000.
- Memişoğlu, Fikret, "Elazığ'da Basın Hayatı", *Yeni Fırat*, S.22, Elazığ, 1964, s.21-26.
- Muallim Cevdet, "Dârümuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", *Tedrisat Mecmuası*, S. 32, 1332, s. 175-200.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.
- Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, İstanbul, 1932.
- Nurdoğan, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler, Din'i, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.185-228.
- Okan, Kenan, *Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1971.
- Orhan, Muzaffer, *Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006.

- Ortaylı, İlber, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981.
- Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Ökçün, Gündüz, “Yabancıların Türkiye’de Okutma Hürriyeti”, *AÜSBFD*, C.XIV, Ankara,1959, No: 2-3, s.140-166.
- Öney, Celal, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2010.
- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, “Cami”, *TDVİA*, C.7, İstanbul, 1993, s.46-56.
- Önsoy, Rıfat, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871 1914)*, İstanbul, 1982.
- Özalp, Reşat, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857- 1923)*, İstanbul, 1982.
- Özcoşar, İbrahim, “Süryani Kiliselerinde Eğitim”, *Süryaniler ve Süryanilik*, Yay. Haz., Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, C.II, Ankara, 2005, 183-205.
- Özcan, Abdülkadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992, s. 441-474.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- Özeren Gökhan, *ABD'nin Ermeni Politikası 1890-1920*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Özodaşık, Mustafa, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999.
- Öztürk, Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, TTK, Ankara, 1996.

- , *Dünden Bugüne Türkiye’de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1971.
- “Palu Locale Goegrphy”, <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/palu/locale/geography.html>. (20.05.2012).
- Parmaksız, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.
- Polvan, Nurettin, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, C.1, İstanbul, 1952.
- Quataert, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008
- Sağlamer, Emin, *Eğitimde Teftiş ve Teknikleri*, Ankara, 1985.
- Sakaoğlu, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, s.478-484.
- Sarıçelik, Kerim, *Konya’da Modern Eğitim Kurumları (1869- 1919)*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010.
- Sarıyıldız, Gülden, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Derin yayınları, İstanbul, 2004.
- Satvet-i Milliye Gazetesi (Transkripsiyon ve Asıl Metin)*, Yay. Haz. Erdal Açıkse- Zafer Çakmak, Elazığ, 2003.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999.
- Sayılı, Aydın, *The Observatory İslâm*, Ankara, 1988.

- Semiz, Aylin, *Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihi Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- Sevinç, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetler*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sezer, Ayten, *Atatürk döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK, Ankara, 1999.
- , "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C.2, Ankara, 1999, s.182-185.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New the Otoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Massachusetts, Cambridge, USA, 1971.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğu-Batı*, S.17, Ankara, 2001, s.67-78.
- , "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okullar", *Osmanlı Uygarlığı*, C.1, İstanbul, 2002, s.387-401.
- , "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", <https://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf> (22/10/2011).
- , "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı*

- İmparatorluğu, Editörler, Halil İnalçık, Mehmet Setitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.683-706.
- Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münâsebetleri (1789-1802)*, Ankara, 1964.
- , “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, *Bellekten*, C.XLVI, s.182, Ankara, 1982, s.366-414.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği - II: Belgeler Kütüphanesi Türleri, Görevlendirme İlkeleri*, Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998.
- Su, Kamil, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri*, İstanbul, 1974.
- Sungu, İhsan, “Mekteb-i Maârif-i Adliyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, C.I, S.3, (1941-1942), s.215-225.
- , “Galatasaray Lisesi’nin Kuruluşu”, *Bellekten*, C.VII, S.28, Ankara, 1943, s.315-347.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, C.1-2, İstanbul, 1958-1959.
- Sunguroğlu, Kerim, *Harput ve Elazığ’da Yükseköğretim*, Ankara, 1999.
- Sümer, Mine, “Robert Kolej Müdürü Dr. Gates’in Paris Sulh Konferansı Dolayısı İle Gönderdiği Bir Mektup”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2-3, Ankara, 1964, s.233-236.
- Sürmeli, Serpil, “Erzurum’da Ermeni Okulları ve Ermeni Olaylarındaki Rolü”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kuruluştan Günümüze 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23–25 Temmuz 2002)*, Ankara, 2003, s.65-77.
- Şimşir, Bilal, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s.79-124.

- Şişman, Adnan, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871*, İstanbul, 1989.
- , *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Tanman, M. Baha, "Asitane", *TDVİA*, C.3, İstanbul, 1991, s.485-487.
- Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleri ile Sultan II. Abdülhamid*, Risale Yayınları, İstanbul, 1991.
- Taş, Tülün, *XIX. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006.
- Taşdemirci, Ersoy, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Kayseri, 2001, s.13-30.
- Taşer, Seyit, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.
- Taşkın, Faruk, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007.
- Temel, Mehmet, "Osmanlı Devleti'ndeki Bazı Alman Din, Eğitim ve Bazı Hayır Kurumlarının Varlıklarının Onaylanması", *Osmanlı*, C.V, Ankara, 1999, s.350-358.
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997.

- Totovens, Vahan, *Yitik Evin Varisleri*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
- Tönük, Vecihi, *Türkiye’de İdare Teşkilatı*, Ankara, 1945.
- Trigona-Harany, Benjamin Sunny, *İntibah or Hab-ı gaflet: Aşur Yusuf, Naum Faik And The Ottoman Suryani*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- , “A Bibliography Of Süryânî Periodicals İn Ottoman Turkish”, *Journal of Syriac Studies*, 2009, s.287-300.
- Tural, Erkan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, *OTAM*, S.22, Ankara, 2007, s.177-206.
- Turan, Ömer, *Avrasya’da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara, 2002.
- , “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri,” *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999*, Ankara, 2002, s.1547-1564.
- , “Osmanlı’nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti”, *I. Uluslar Arası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu* 8-10 Ekim 2009, s.478-504, <http://www.fileden.com/files/2009/10/16/2605097/My%20Documents/bldr/makale%2041.pdf> (14/05/2012).
- Tümer, Yasemin, *Tanzimat’tan Sonra Osmanlılarda Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.

- Türk Düşünce Tarihi*, Editör Hüseyin Gazi Topdemir, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- Unat, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- Uygun, Kamil, *Karesi İdâdîsi ve Sultânîsi*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1988.
- Ülkü, Fethi, "Hazardağlı'dan Söz Ederken", *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, S.18, Ankara, 2001, s.23.
- Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, TTK, Ankara, 2008.
- , *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907), Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.
- Vak'anusis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, XV, Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara, 1989.
- White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Yabancı Okullar, Azınlık Okulları ve Uluslar Arası Okullar Denetim Rehberi*, MEB Yayınları, Ankara, 2011.
- Yarman, Arsen, *Palu-Harpuz 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan, ve Civar Bölgeler-Raporlar-Adalet Anlayışı*, C.1-2, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara, 2003.
- Yıldırım, Hayri, *Bursa Amerikan Kız Kolejinin Misyonerlik Davası*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2011.

- Yıldırım, Mehmet Ali, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Yıldız, Hatip, *Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007.
- Yıldız, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Okulları*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Yılmaz, Şadiye, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s.17-22;
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, TTK, Ankara, 1995.
- , "XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdarî Yapısı ve İdarî Teşkilatlanması", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara, 1997, s.217-237;
- , "Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, Ankara, 1999, s.221-237.
- , "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1836)", *FÜSBD*, C.10, S.1, Elazığ, 2000, s.233-287.
- Yorulmaz, Şerife, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl-20 Yüzyıl Başları)", *OTAM*, S.11, Ankara, 2000, s.697-768.
- Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Yücel, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

“Zekeriya Zihni Baj”, <http://www.kafkasevi.com/index.php/whoswho/detail/3620>,
(28/12/2011).

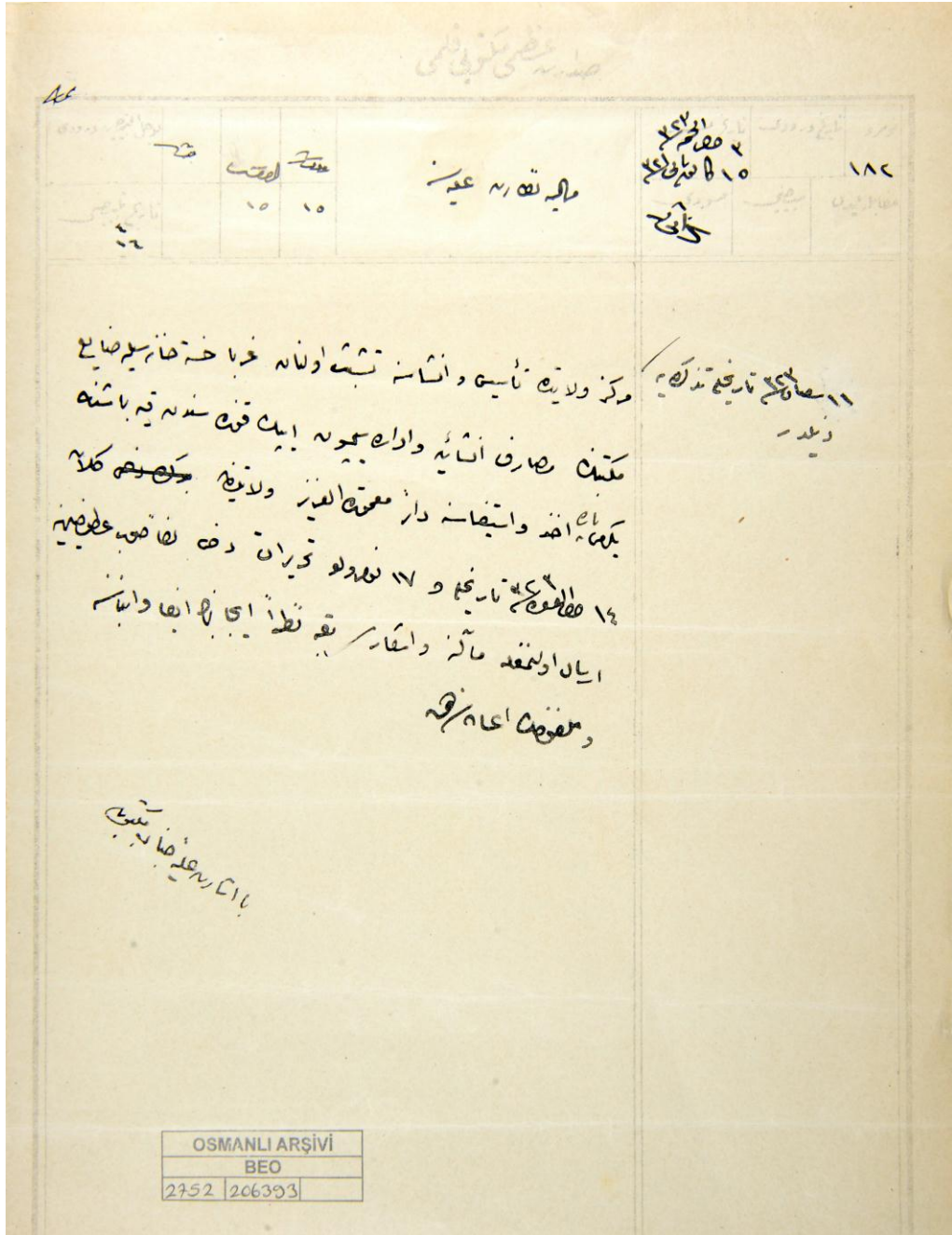
Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları,
Ankara, 2002.

-----, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din
Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, MEB Yayınları, İstanbul, 2004.

-----, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık
Mekteplerinin Faaliyetleri”, *Bellekten*, C.LXXI, S.261, Ankara, 2007, s.613-
652.

EKLER

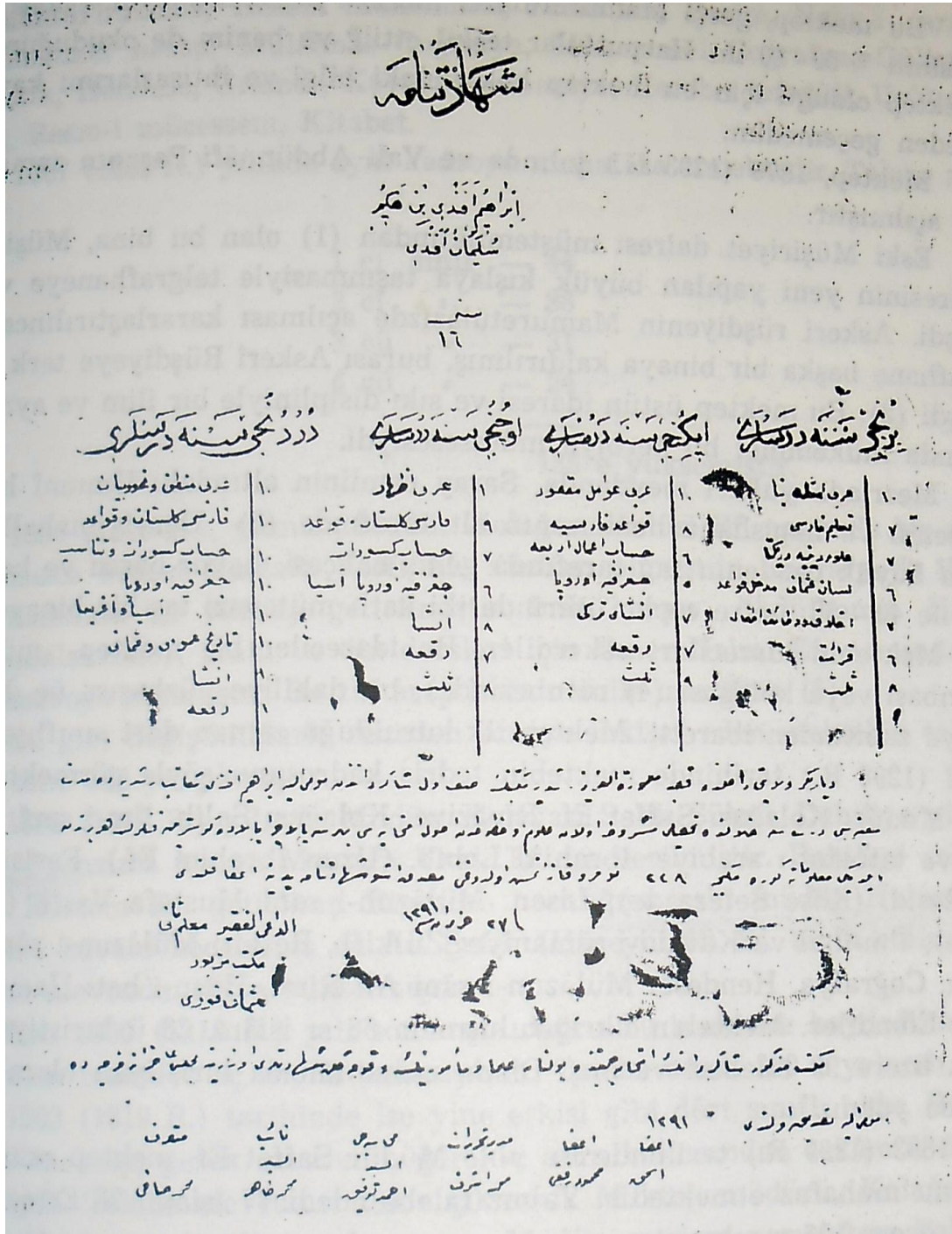
EK-1: Mamuretülaziz Vilâyeti'nde tesis ve inşasına teşebbüs olunan gureba hastahanesiyle sanayi mektebinin masarif-i inşaiyesi için ipek kozasından kıyye başına yirmi para ahzına dair Mamuretülaziz telgrafı. BOA. BEO. 2752/206393 04/Z/1323.

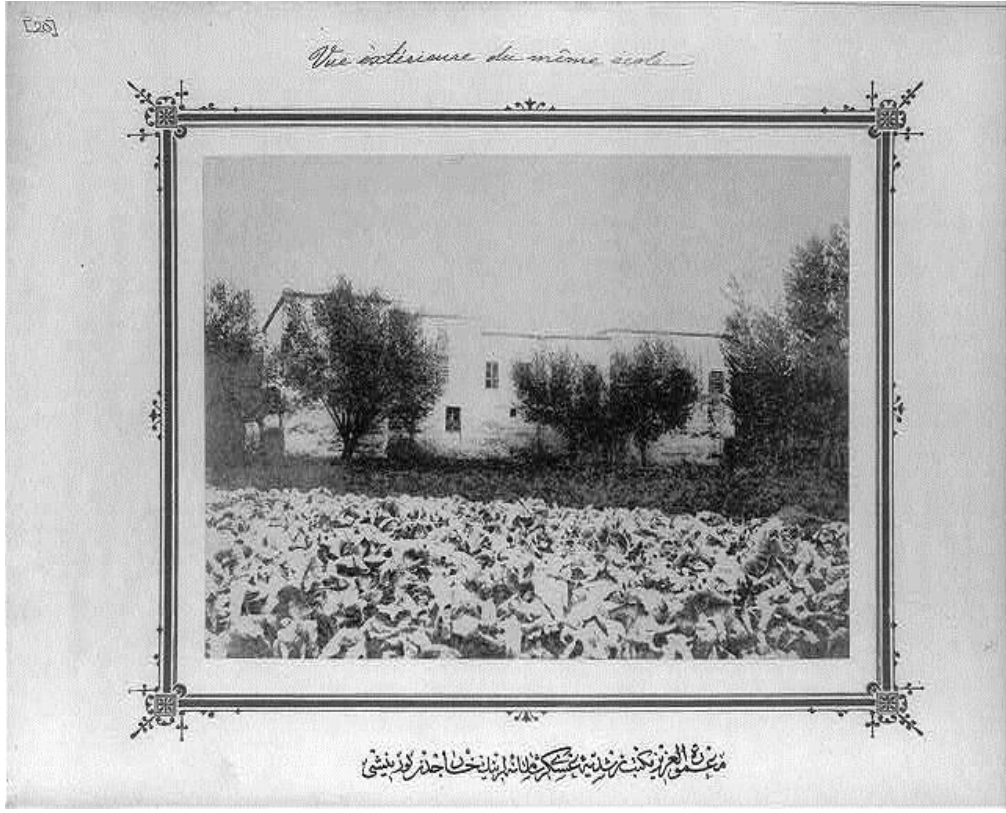
EK-3: Hüseyinik Rüşdiyesi muallim muavinliğine tayin olan Salim Efendi'nin Mamuretülaziz İdâdîsi'nden almış olduğu şehadetnâme BOA. MF.MKT, 538/9, 08/Ş/1318.

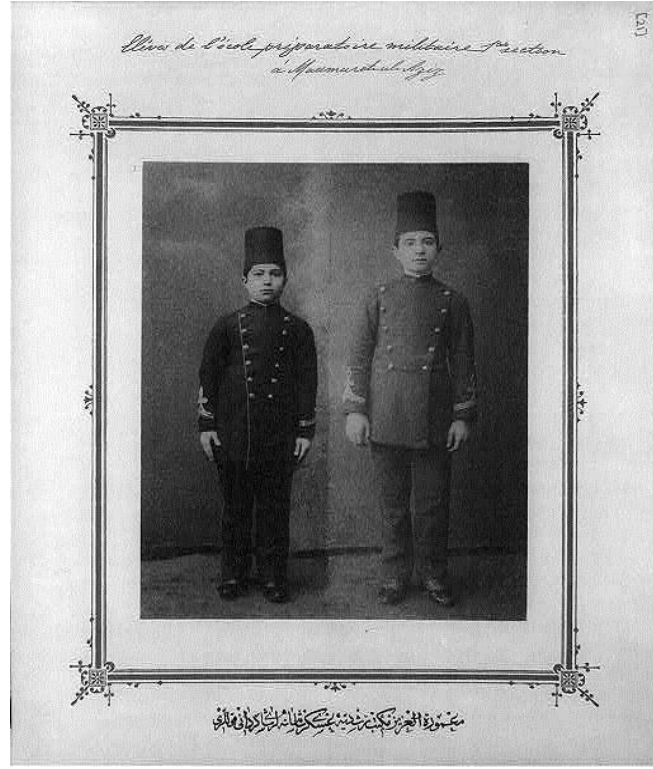
EK-4: Harput Mülkiye Rüşdiyesi'ne Ait Bir Şehadetname Örneği (Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.51)

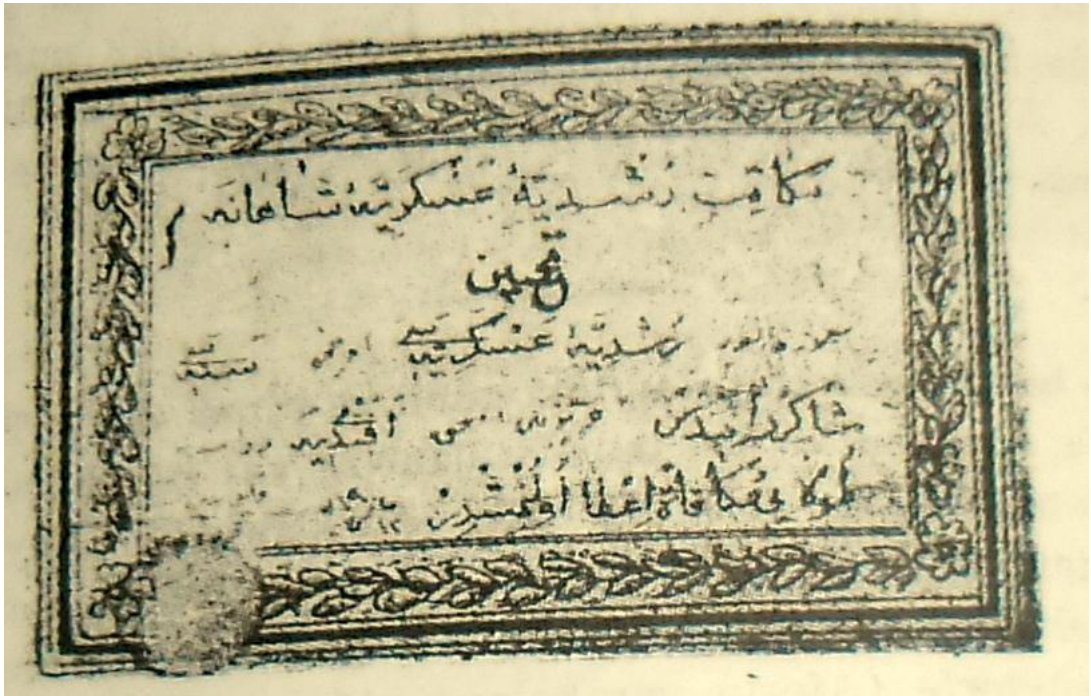
EK-5: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiye Mektebi Binası
(<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b27720/>)

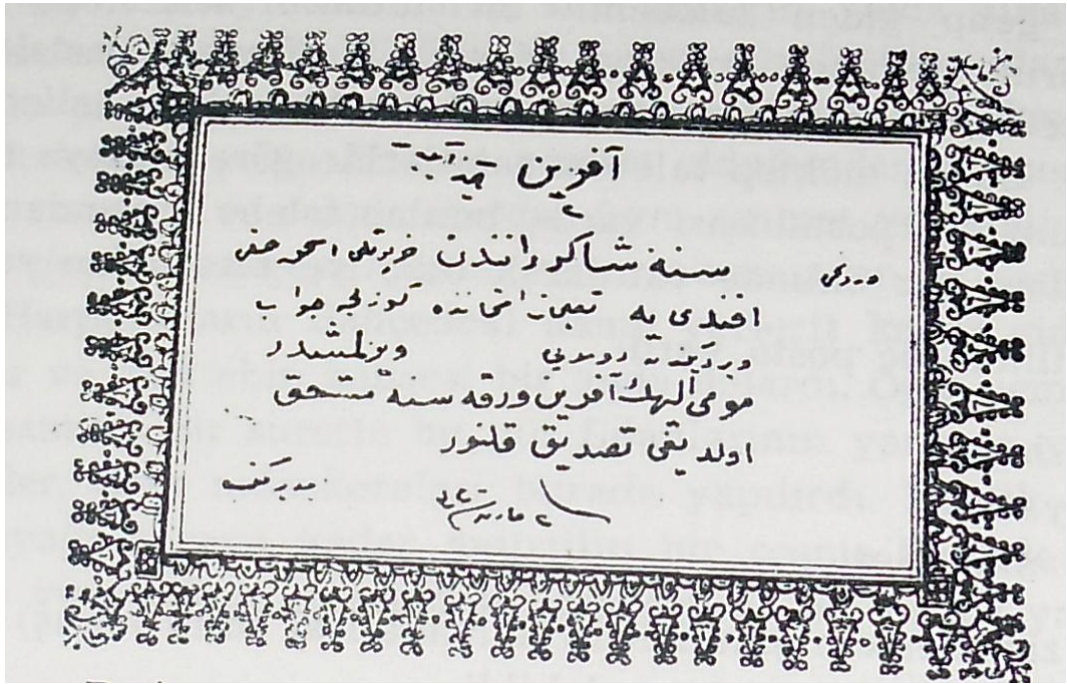
EK-6: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Talebeleri
(<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b27721/>)

EK-7: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Tahsin Belgesi (Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.58)

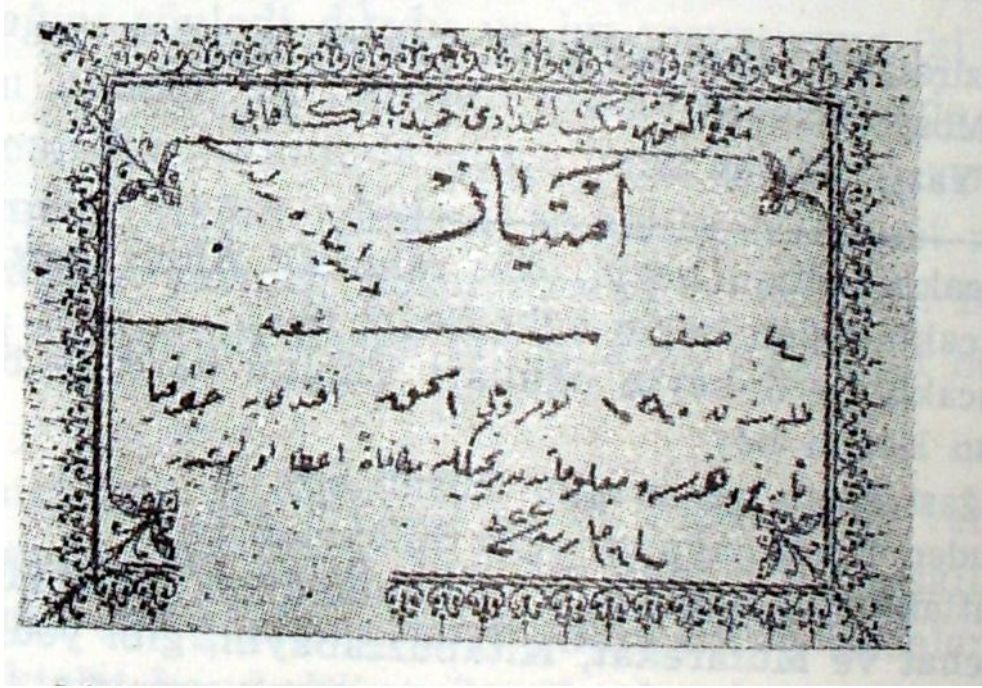
EK-8: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiyesi Aferin Belgesi (Sunguroğlu, *a.g.e.*, C.2, s.57)

EK-9: Mamuretülaziz İdâdîsi Tahsin Belgesi (Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.70)

EK-10: Mamuretülaziz İdâdîsi İmtiyaz Belgesi (Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.70)

EK-11: Mamuretülaziz İdâdîsi Talebeleri
(<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28000/>)

EK-12: Mamuretülaziz İdâdîsi Müdürlerinden Zekeriya Zihni Bey
(<http://www.kafkasevi.com/index.php/whoswho/detail/3620>)

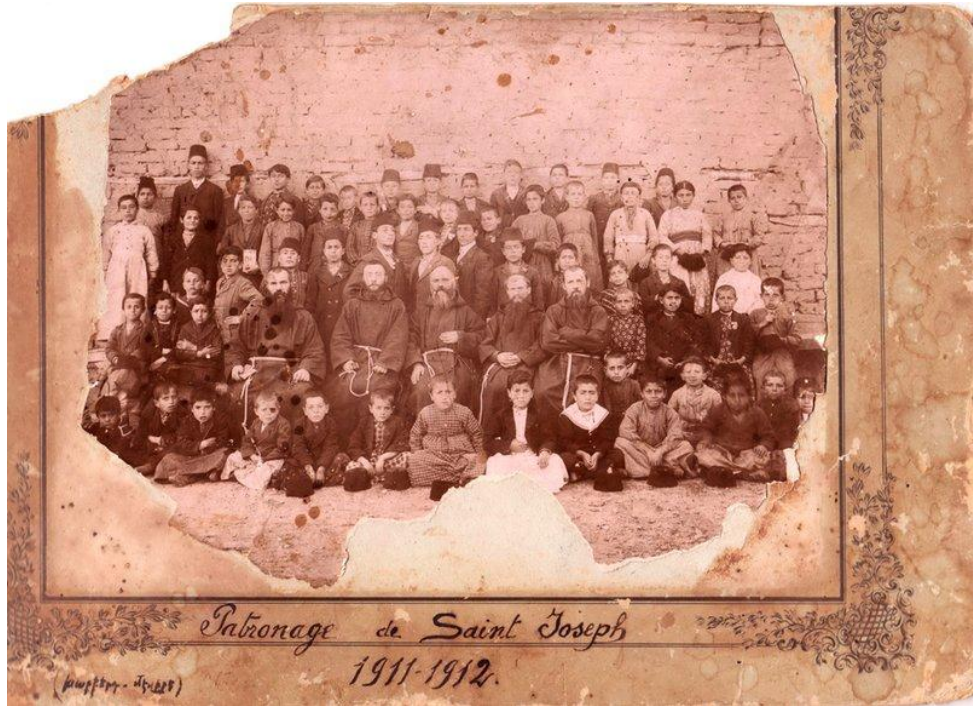

EK-13: Harput 1907 Fransız Mektebi Mezunları Ayaktakiler Soldan Sağa,
Hovhannes Paragian, Garo Ghazarosian, Rupen Der-Stepanyan Sarkis Maldjanian,
Antranig Bo (okunmuyor), Oturanlar Soldan Sağa: Khachig Nacaryan, Kurken

Papazyan(<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput.html>)

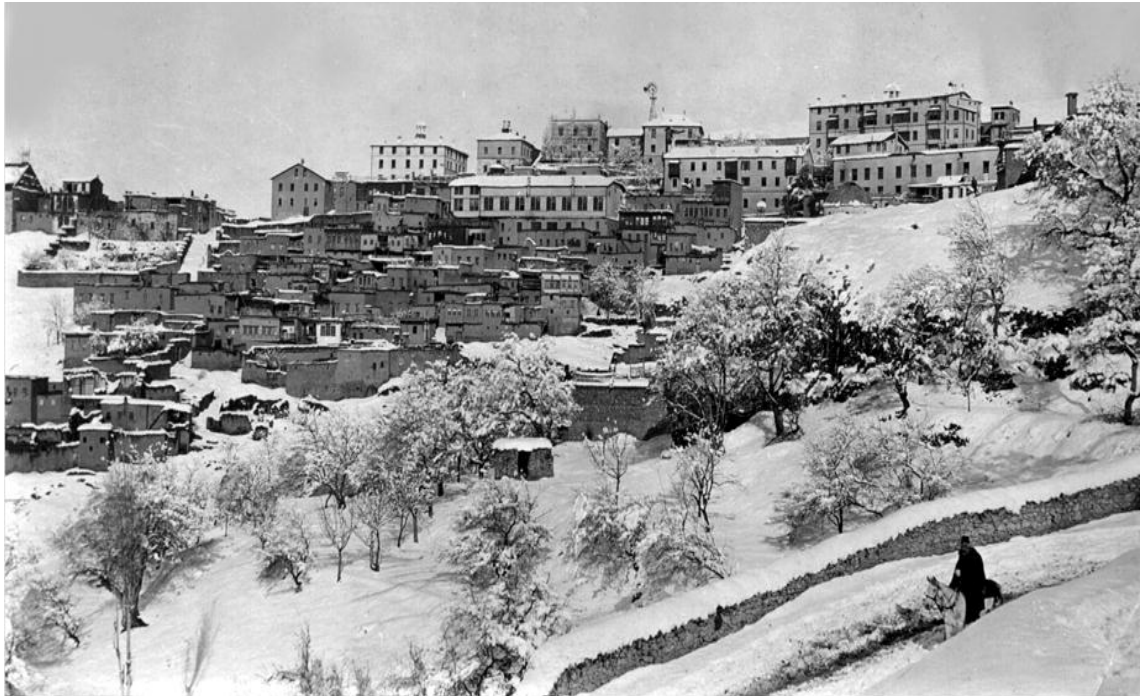
EK-14: Mezre Capucins Mektebi Hocaları ve Talebeleri 1911-1912 (<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput.html>)

EK-15: Mezre'deki Fransız Koleji (Yurdal Demirel Arşivi)

EK-16: Fırat Koleji'nin ve diğ er Amerikan Müesseselerinin Uzaktan Görünüşü
(http://3.bp.blogspot.com/nkTU8XcWsec/T3SiXtZz6I/AAAAAAAAAtw/lz98LtD7_AI/s1600/Harput-vilayet.jpg)

EK-17: Fırat Kolejinden Başka Bir Görüntü
(<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/harput-kaza/economy/trades.html>)

EK-18: Fırat Koleji Müzik Korosu (http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_11.php)

EK-19: Fransız Koleji Bando Takımı (<http://team-aow.discuforum.info/t1897-Harput-resimleri-derlemesi.htm>)

EK-20:Fırat Koleji'nde Görev Yapan Muallimlerden Bazıları
(<http://groong.usc.edu/orig/ak-20110627.html>)

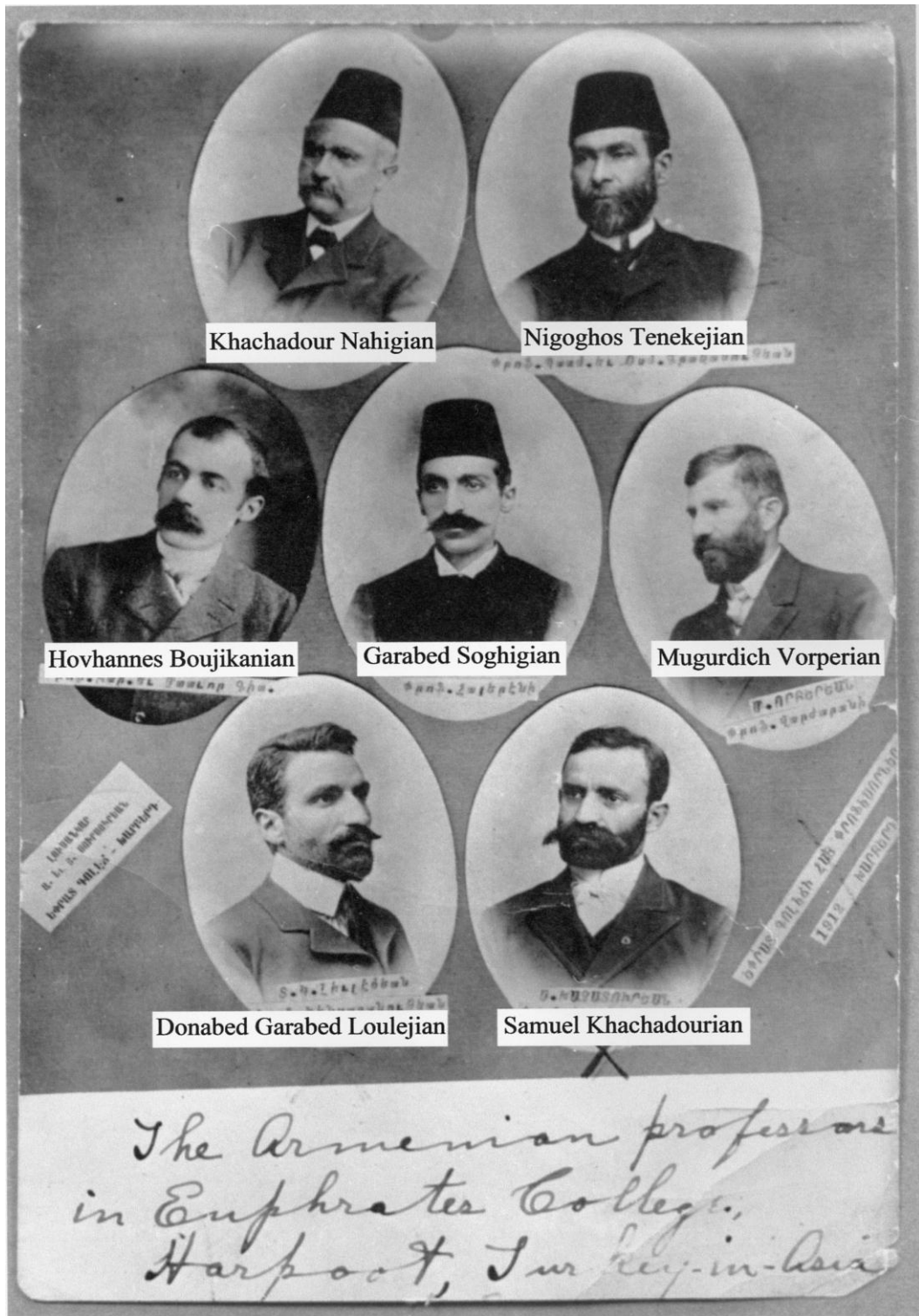

Figure 1a Professors with names superimposed in English.

1342

[نوسرو ۱۳۳۸]

چهارشنبه

[یکم سکریمسی سنه]

عمل ادارہ مطبعہ سی

حکومت قوتانی چوارنده دائرہ مخصوصہ دور .
امور ادارہ و خصوصات سائرہ متعلق مواد ایچون مطبعہ
نظارتہ مراجعت اولتور .

مطابق عمومیہ مائدہ مواد ابہ آثار قیوسائرہ قبول ودرج
اولتور . درج اولتیران اوراق اعداد ایلیز ، اوراق وارده ملک
درج اولتیران سنندن ویاخود تأخیرندن طولانی آداره خانه مسئول
طوبتله من .

۱۷ جادی الاخر ۱۳۳۸

مجموعه اخبار

سنک آوبه بدلی جمیدی اون طقوز غروش حسابیه فرق
ایلی ایلی ۲۰ غروش هر نسخہ سی . ۶۰ پاردهور .

ملکعات وولایت سائرہ ایچون وست اجری اولان ایکی
غروش بشقہ جنه اخذ اولتور .

اعلانک هر سطرندن اوج غروش اولتور .

۱ حزیران ۱۳۳۷

هفته ده برگه نشر اولتور ولایت غرشیدر

دور سابقه مایور لوسوق اولتورده
برچیزم در دست ایله غرشیدر علی الخصوص
اموال منصوبه استزدادی اولتورده محتاج
ایکن زاندارمه مغرزه سنندن عیبارت
جزوی قوتله برتاجیه مدرجه برتازدارمه
مالزمنک هم اموال منصوبه بی استزداد همده
قال در دست ایلی نجه قانوه تسلیس قیض
مشروطیتک بخش ایستدی موققتان اولتور
بالوجوه سزاوار تقدیر و تشکر دور .

قولنر

حاصلاتی در دست انبار اولان معقوله
رتالیزز اتحاد و ترقی قوشکاکا انشا الله
تخصیص اولتی اوزره ذات سامی ولایتنا عینک
حایمی تحتده اسانده موسیقیدن پروفور
سامونل اقدینک نظارت وترتیب ایله
حزیران اولان اوجنجه جمه کون ساعت بدیده دائره
حکومتده پروفور ویرلیس تسبب ایلمشدر .

قتضای من مطیب بکچور

واردات بلده لریک مساعدت سز لکنه
منی اکثر قتضای مزده وحتی بعضی لوی
مرکز لرنده بلده بلده مطیبی بولدر بلیه میور .
ویوزدن برچوق مشکلات و مضرات
بکچیلورده .

بوحال بالاطراف باب عالی یازلش
ومشاملری مالیدن نسوه ایلمک اوزره
بر مطیب تبیینی حقدنک اشعار ولایتناهی
اوزرین بکچیلورده درسم سنجایی بلده مطابته
موجبان سترکیس اقدی تعیین قلمشیدری .
بوزکه داخله نظارت جلیه سنندن
شرفوارذ اولان تحزیرات علیه شهرتی
ایلی یوز غروش ممانی ودرت یوز غروش
تخصیصاته بوزکه قضا سی بلده مطابته

علمانندن حاجی سعید مفتی سابق قاضی
ارمن مرخصه وکیل اقدیلرله سنائر
ذوات طرفندن حرارتی نقلل ابراد
ایلمشدر . متنغ هیئتی طرفندن واقع
اولان مراجعت اوزرینه کیفیت باب عالی
اشعار و حقوق مشروطه منک محافظه سی
اغورنده حکومت سنیه جانیندن هر دورلو
اسیابه توسدن کبرو طوره یجنه دائره
طرف سانی ولایتنا عیندن ویرلان تأمینات
المشنان قلب ملت بخش اولتور اصولی
دائرهنده داخلشدرور .

جمع مکزک مساعدت سز لکنه منی بولدمک
نطق صوتلری درج ایله ممانشدر .

مهم بروفقت

درسم سنجایته ملحق قالان غرشیدندن
صبر اوغل احمدانا وسید محمود اوغل سید
اسماعیلک برطاق عونه سبله لاجین اوغاشی
عشرینک اوزرینک قره سنندن بوقدمار
طوار اخذ و غصب و بویامنده اوزرینک قره بی
عایشرا اوغل چغفرک قتل ایلمش اولدی
حکومت خیرورلیس اوزرینه تحقیق کیتله
انتضاسته مسارعت اولتی اوزره درسم
متصرفاتی جانیندن سین مدبری حقدادی
مقدار کئی زاندارمه ایله اعزام ایلمش
ایلی . تمقیبات و تحقیقاته اشراق ایلمک
اوزره اووجه قضا سنندن دخی زاندارمه
مالزی خلیل اقدی کوندلش وهر ایکی
طرفدن کان مأموریتک تدابیر صالحه سبله
غضب ایلمان اولتوردرت رأس صفی بوز
الی ایکی رأس اشام کادرا بالاسترداد
ساجلیرته تسلیم ایلمدی و معقون اولتور
کوسترین قانوه ووسی سیدانک در دست
اولتدی بوزکه درسم متصرفانندن
بیلدرشدر .

عفو عموئیک بغارشسی جزای تقدیر بدیده
تشمیل ۱۷ تشریح اول سنه ۳۳۶ تار بخش
تذکره سامیه ایله تبلیغ بیوریلان قرار
اقتضاسندن بولسنه سائر اشبو تذکره
سامیه تار بخشندن مقدم اخذ اولتور ایلمان
جزای تقدیرک احبابه امامده لازم کلدی
شورای دولت تنظیمات دائره سنجه تذکر
اولتور دوائر مرکزیه ده تبلیغات اجرا
قلمده بی باند کره سامیه زایر بیوریلنه مویجنجه
معامله ایشی لزومی تمسباً تبلیغ اولتور .

شئون ولایت

علیان حینت

و غنمک چرؤ لایسکی اولان کرید
اوزرنده ک حقوق حاکیمز دول حایبه
وسائر مکزک تحت تصدیقه اولدی حالده
اوصق مشروطه بخش ایستدی صلاحیته
کریده ک مسلم قارداشلر مکزک امور شرعیه
ومذهبی لری دؤیت ایلمک اوزره باب عالیجه
امین اولان قاضیرک عدم قبولی ایچون
آمال اجنبیه فریضه اولتور مجزواته
نایشره جزأت ایلمک کرید خرسایا لریک
حرکت اخیرده ولایت خلقی غلبانه
کتریش و حرکت تفاوت کارایی بوقتنو
ایلمک اوزره اولکی یازار ایشی کون
حکومت جوارنده واقع میدان واسعه
خاصه مختلفه دن مرکب بیکارجه خلق
طرفندن برمتبغ عقد ایلمشدر .
سیرا آفتیباره جلادت کیلمش
کریده ک اهل مسلمنه ک محافظه حقوقی
امرنده هر شیئی کوزده آیش و بویامده
هر درلو فداکارانه عبودیتانی ایش
اولان ولایت خلقک حساسیت عالی
و ضرورانه سنه ترجمان اولتور خیروت

قسم درسی

الغریز ولایت جلیه سنه

ذات شوکتینک حضرت پادشاهینک
چهارشنبه کون وسطی ساعت اوج وارد لرنده
باغین و انقافه سلطنتک لایقانه مواصت
بیورده قری و اهالی طرفندن یک صمیمی
انظمامت صداقتکارانه ابراز بله اجرای
منور و شادمانی به دوام ایلمکده بولتله بی
ملاتیک ولایتندن بیلدرشدر .

۲۶ مایس سنه ۱۳۳۷

داخله مطربی وکیل نامه
علی نواد

§

داخله نظارت جلیه سنندن وارد اولان
تبلیغات صوتی در :

اکثر مختار لک اصولی دائره سنندن
انقاری جمعی و بیورده لیری اعصاب
اولقاسی سبیله اشام ، اعشار و تمذیلات
و دفتر خاق و امور مالییه متعلق سائر
بالله معاملتک غیر مسئول المرده قالدی
اکلاشده بولندن و انتظانک تجرید ایلمه سی
واردات عمومی به تأثیرات اجرا سنندن خلق
اولیه جینندن عشارانک حان تصدیق
مأموریتلری ایلمشده مأمور اولتور لری
وظائفک سکنه اوغرا دالماسی لزومی
عالیه نظارت جلیه سننک اشاری اوزرینه
تمسباً تبلیغ اولتور .

§

اوج یوز یکم دت سنه سی اولتورده
اخذ اولتور ایلمان یوز جزای تقدیر لریک
امانه امامده حقدنه دفتر خاق نظارت
جلیه سننک تذکرسی اوزرینه ۱۰ نوز
سنه ۳۳۶ تار بخشندن مقدمی جرمانه ممانده

۱

۲

۳

۴

۵

۶

۷

۸

۹

۱۰

۱۱

۱۲

۱۳

۱۴

۱۵

۱۶

۱۷

۱۸

۱۹

۲۰

۲۱

۲۲

۲۳

۲۴

۲۵

۲۶

۲۷

۲۸

۲۹

۳۰

۳۱

۳۲

۳۳

۳۴

۳۵

۳۶

۳۷

۳۸

۳۹

۴۰

۴۱

۴۲

۴۳

۴۴

۴۵

۴۶

۴۷

۴۸

۴۹

۵۰

۵۱

۵۲

۵۳

۵۴

۵۵

۵۶

۵۷

۵۸

۵۹

۶۰

۶۱

۶۲

۶۳

۶۴

۶۵

۶۶

۶۷

۶۸

۶۹

۷۰

۷۱

۷۲

۷۳

۷۴

۷۵

۷۶

۷۷

۷۸

۷۹

۸۰

۸۱

۸۲

۸۳

۸۴

۸۵

۸۶

۸۷

۸۸

۸۹

۹۰

۹۱

۹۲

۹۳

۹۴

۹۵

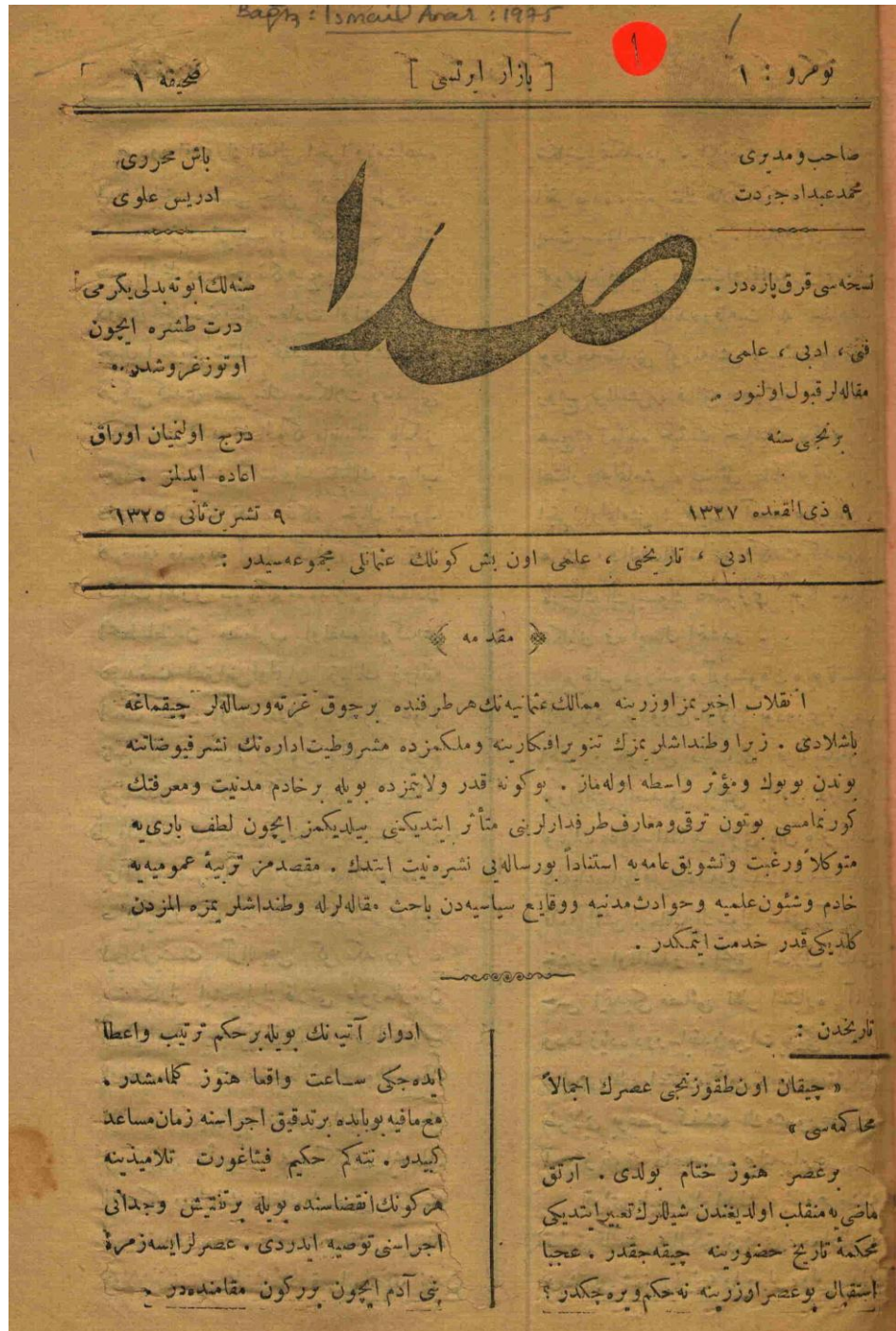
۹۶

۹۷

۹۸

۹۹

۱۰۰

EK-23: Harput Getronagan Mektebi (<http://team-aow.discuforum.info/t1897-Harput-resimleri-derlemesi.htm>)

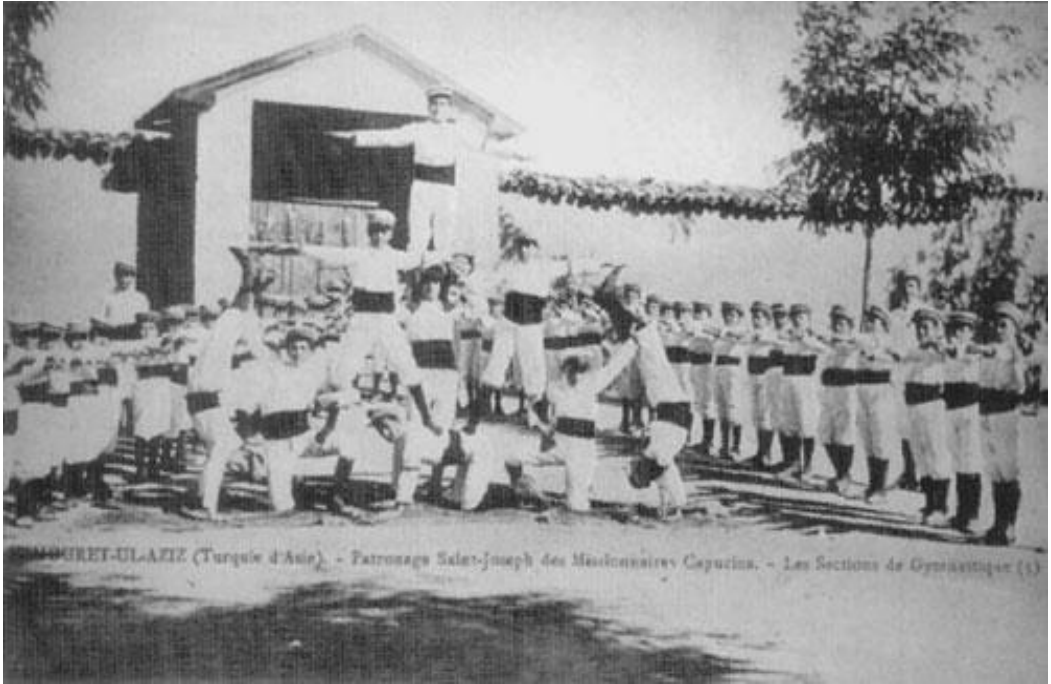
EK-24: Mezre Gentrnagan Mektebi Talebeleri ve 1915 Muallimlerinden Ruben Zartaryan ve Hagop Simonyan. (<http://team-aow.discuforum.info/t1897-Harput-resimleri-derlemesi.htm>)

EK-25: Harput Fransız Mektepleri (Sunguroğlu, a.g.e., C.2, s.93)

EK-26: Mezre'deki Fransız Koleji'nden Bir Faaliyet

EK-27: Mezre'deki Alman Mekteplerinin Uzaktan Görünüşü (Yurdal Demirel Arşivi)

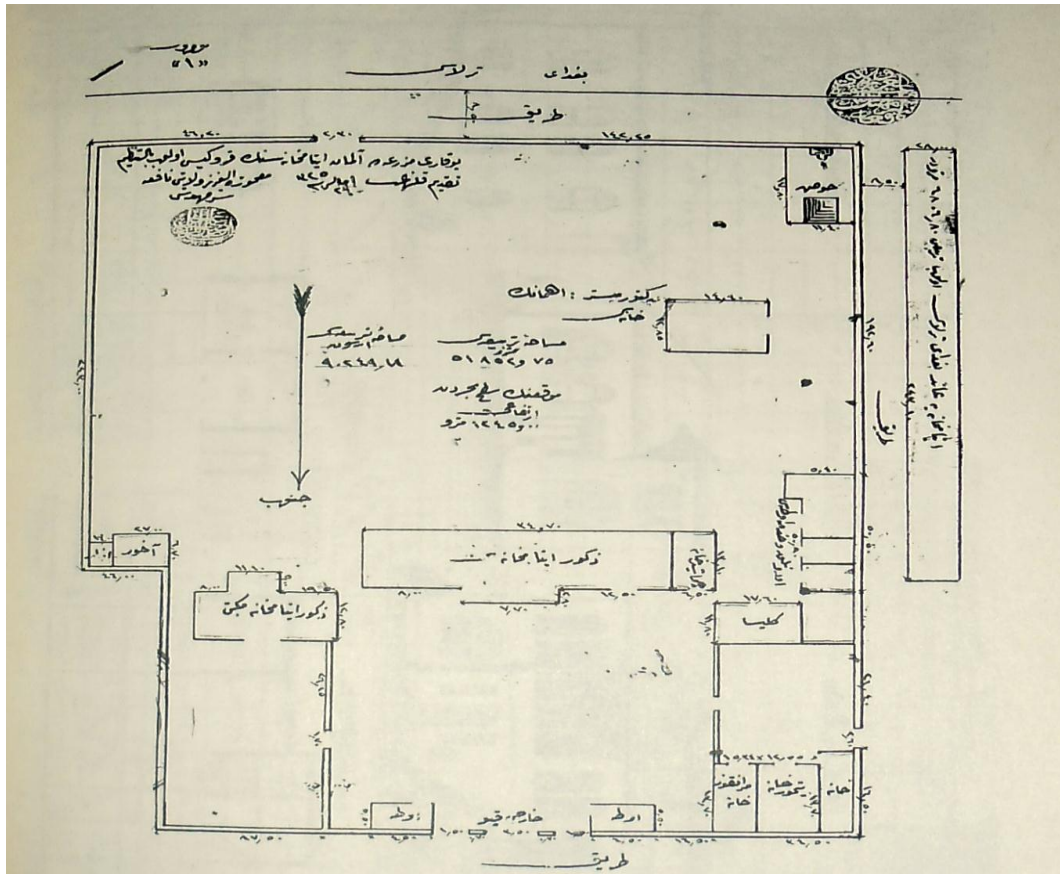
EK-28: Alman Mektebi İdare Binası (Yurdal Demirel Arşivi)

EK-29:Alman Mektebinde Yapılan Spor Talimi (Kieser, a.g.e., s.596)

EK-30: Yukarı Mezre'de Bulunan Alman Müesseselerine Ait Kroki (Mutlu, a.g.e., s.383)

ÖZGEÇMİŞ

Yurdal Demirel, 1980 yılında Elazığ'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Elazığ'da tamamladıktan sonra 2000 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl Mardin İli Kızıltepe İlçesinde öğretmen olarak göreve başladı. Demirel, halen Kızıltepe İlçesi Sürekli İlköğretim u'nda müdür olarak görev yapmaktadır.

VITAE

Yurdal Demirel, was born in 1980 in Elazığ. After completing primary and secondary education in Elazığ, Fırat University Faculty of Arts and in 2000 graduated from the Department of History. The same year he started to work as a teacher in the District of Mardin Kiziltepe. Demirel, currently serves as director Kızıltepe Sürekli School District Continuous.